F. 860

10

SZABÓ MIKLÓS:

Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986

Medvetánc könyvek

Medvetánc
Szabó Miklós: Politikai kultúra
Magyarországon 1896-1986

Medvetánc könyvek

SZABÓ MIKLÓS

POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON 1896–1986

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

ATLANTIS PROGRAM

1989.

A kötetet szerkesztette: *Tallár Ferenc*

TARTALOM

I.

A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón (1973) 7

A liberalizmus elvi kérdései I.
A klasszikus liberalizmus (1988) 47

A liberalizmus elvi kérdései II.
A modern liberalizmus (1988) 53

A többség hatalma és a kisebbség joga
Érdek és politikai akarat viszonya a modern demokrácia-felfogásban (1980) 63

A „svéd modell" válsága (1980) 75

Az utópikus gondolkodás (1982) 87

Programideológiák és állapotideológiák
Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban (1977) 93

II.

Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában (1973) 109

Középosztály és újkonzervativizmus
Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között (1974) 177

A „magyar girondistáktól" az ébredő magyarokig
Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből (1975) 191

Szabó Dezső, a politikai gondolkodó (1982) 209

Az aranytojást tojó tyúk történetéhez
Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában (1980) 217

III.

Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében (1984) 225

Reformtörekvések Magyarországon a huszadik században (1987) 253

Hogyan látjuk ma 1956-ot? (1985) 265

A legitimáció történeti alakváltozásai 275

Válság és reformtervek (1987) 307

A tanulmányok forrása 313

Szabó Miklós történész 1935-ben született. Egyetemen nem taníthatott, de övé volt a „repülő egyetem" – fiatal értelmiségiek éveken át az ő lakás-szemináriumain ismerték meg a két világháború közötti magyar szellemi mozgalmakat, a Szovjetunió és a kelet-európai országok történetét. Tárgyilagos-ironikus elemzései, amelyekből az egyetem nem kért, a hetvenes–nyolcvanas évek talán legjobb újkori történelemórái voltak. Tanulmányai eddig kötetben nem jelenhettek meg – szamizdat összeállítás sem készült. A Medvetánc – amelynek kezdettől rendszeres szerzője – e reprezentatív válogatással nyitja meg műveinek kiadását.

A KONTINENTÁLIS EURÓPA KONZERVATÍV IDEOLÓGIÁJÁNAK ÚJ VONÁSAI A SZÁZADFORDULÓN

A francia forradalom és a kifejlődő polgári viszonyok reakciójaként politikai irányzattá szerveződött konzervativizmus 1848 előtti, ún. restaurációs vagy legitimista szakaszában frontálisan állott szemben a polgári átalakulást képviselő irányzatokkal, s a feudális eredetű viszonyok és intézmények minél sértetlenebb megőrzésének programját önálló politikai ideálként, „konzervatív eszmeként" szegezte szembe a liberalizmus és a polgári demokrácia eszméivel. 1848 után ez a helyzet fokozatosan megváltozik. A konzervatív irányzatok lassan alkalmazkodni kényszerülnek az erőteljesen kiépülő polgári viszonyokhoz. A frontális szembenállás fokozati eltéréssé alakul ugyanazon cél, a polgári rend, a tőkés civilizáció alapvető intézményei és szervezeti formái kiépítésének megvalósításában. A konzervatív álláspont minőségileg ellentétes eszméből „fontolva haladás" lesz ugyanazon az úton. Az 1870–71-es esztendők megrázkódtatásai, a munkásmozgalom fellépése, illetve jelentős politikai előnyomulása – elsősorban Németországban –, végül az 1873-as válság társadalmi hatásai Közép-Európa országaiban, Németországban és a Monarchiában a konzervativizmus új irányzatát hívják életre, melyet a továbbiakban **újkonzervativizmusnak** nevezünk.

A munkásmozgalom megjelenése a politikai arénában a konzervatív reagálás két alternatíváját alakította ki. A konzervatív áramlatok egyrészt vállalhatták az új forradalmi mozgalommal szemben a kizsákmányoló rétegek ellenreakciója politikai megszervezésének szerepét, s ezzel az addig ellenséges burzsoázia politikai szövetségesévé válhattak, másrészt a még gyengének vélt szocialista munkásmozgalomban szövetségest remélhettek az eddigi ellenség, a polgári liberalizmussal szemben. Mindkét alternatíva, s a közép-európai országokban még ezen túl a polgári prosperitás tartósságában és értékében való bizalom széles körű megrendülése az 1873-as válság következtében, a konzervativizmusnak mint a liberalizmustól nem csupán fokozatban, hanem minőségben különböző eszmének újrafogalmazását eredményezte. Az újkonzervativizmus követte ötvenes–hatvanas évekbeli konzervatív elődjeit a polgári viszonyokhoz való alkalmazkodás útján, sőt ezen az úton hozzájuk képest hatalmas lépést tett előre, amikor úgy jelentkezett, mint irányzat, amely a szocialista mozgalom és a szabadversenyes gazdálkodás 1873-as első nagyobb válsága által felvetett problémákra – amelyekre a liberalizmus nem volt képes eladdig megoldást találni – polgári alapon álló megoldást kínál.

A kihívás, amelyre az újkonzervativizmus a liberalizmussal szemben a kizsákmányoló rend talaján álló megoldási alternatívát ígért, a **szociális probléma** volt.

A konzervativizmus általános világnézeti orientációja e kérdés megközelítésére eleve jobb kiindulást kínált a liberalizmusénál, mivel a konzervativizmus – miként más elvi kiindulásból a szocializmus is – nem az önálló burzsoá termelőt a társadalom alapsejtjének tekintő liberális individualizmus által tételezett elszigetelt egyénből indult ki a társadalom értelmezésében, hanem az egyén társas voltából, **szociabilitásából.**[1] Míg a szocialista teória az egyén társas helyzetét a társadalmi munkamegosztás makrostruktúrájába való beilleszkedése szempontjából közelítette meg, a konzervatív elmélet, mindenekelőtt a sokban konzervatív ihletésű francia szociológia (Durkheim, Tarde s mellettük a konzervatív elmélet és politika kidolgozásában nagy szerepet játszó Le Play), az egyén társadalomba illeszkedésének mikrostruktúráját, a kisebb társas alakzatokat összetartó konvencionális társas kötelékek szerkezetét tárta fel, ezzel új elméleti értelmezést adva a konzervatív ideológiában kulcsfontosságú **tradíció** jelenségének. Amíg a szocializmus az osztályellentét problematikáját tárta fel, a konzervativizmus a társadalmi kohézió problematikája felé fordult, s ideologikus értelmet adott a társadalmi csoportokon belüli **szolidaritás** fogalmának. Erre mint általános eszmei alapra épült a társadalomértelmezésben leíró fogalomként használt szolidaritás politikai követelménnyé emelésével a **szociálpolitika** konzervatív programja. A szabad piac, a „vasbértörvény" szociális megfontolásokra nem néző viszonyaival szemben munkásvédő állami szociálpolitikát követelt Németországban Ketteler mainzi érsek, a „katedraszocializmus" néven ismert politikai csoport, Franciaországban a de Mun és Tour de Pin vezette katolikus irányzat. Az állami szociálpolitika átfogó koncepcióját dolgozta ki Németországban Rudolf Meyer és Adolf Wagner, Ausztriában Schäffle és Vogelsang.

Az újkonzervativizmus nem csupán a szociálpolitika terén képviselte a laissez faire elvével szemben az állami beavatkozást a gazdaság folyamatába, hanem egyéb területeken is a **kötött gazdálkodás** ideálját állította szembe a szabad verseny eszméjével. Az „éjjeliőr-állam" eszméjével szemben a konzervatív szerzők az államilag szabályozott egykori merkantilista gazdaság modernizált formáját keresték, olyasféleképpen, mint Fichte tette a Geschlossener Handelsstaatban, csak persze tőle eltérően nem demokratikus, hanem konzervatív politikai célok szolgálatában.[2] Konzervatív teoretikusok, mint Schäffle, a tőkést – az egykori hűbérbirtokos kapitalista utódaként – nem független vállalkozónak, hanem közfunkciók betöltőjének tekintették, aki köteles tevékenységét alávetni az állami szabályozásnak.

A szociálpolitika meghirdetésével, a konzervatív tendenciájú szociális demagógia megteremtésével az újkonzervativizmus elsőként remélhette a kizsákmányoló osztályok táborában, hogy parlamenten kívüli tömegmozgalmat szervezhet a kizsákmányolt osztályokból verbuvált követőkből. Az újkonzervatív tábor tudatosan igyekezett eltanulni a szocialista mozgalom propaganda- és szervezési módszereit,[3] s ezek elsajátítása terén jóval nagyobb tudatosságot s taktikai mozgékonyságot mutatott, mint liberális ellenfele.[4]

Az újkonzervativizmus egy lehetséges konzervatív tömegmozgalom szervezeti formájának az **érdek-képviseleti szervezetet** tekintette, mely a konzervatív programokban az egykori céhrendszer felújításának ideologikus formájában jelentkezett, a törekvés aktuális tartalma azonban inkább a szocialista szakszervezeti forma kisajátítása volt.

Mindezek alapján az újkonzervativizmus hívei számára nem pusztán hagyományőrző, hanem a liberalizmushoz képest korszerű, annál modernebb irányzatként jelentkezett.[5]

A fenti jellemvonásokban megragadható újkonzervatív mozgalom a XIX. század hetvenes–nyolcvanas éveiben a nemesi eredetű földbirtokos rétegek egy különlegesen tudatos részének (Németország, Ausztria, részben Oroszország), illetve a nemesi eredetű és nemesi hagyományokat őrző értelmiségi, katonatiszti, hivatalnok-, egyházi rétegek (Németország, Franciaország) törekvéseit fejezte ki. Ehhez csatlakoztak a kapitalista versenyben hátrányos helyzetbe került, sok tekintetben még tradicionális keretekben gazdálkodó és tradicionalista társadalmi kötöttségeket őrző kisiparos-, kiskereskedő- és paraszti rétegek. A fentiekhez társultak azok a művész-, író- és tudós értelmiségi csoportok, amelyek az újkonzervativizmus alapindítékaival azonos irányba tendáló latens kultúrkritikai indítékaikat politikailag tudatosították.

Az ezernyolcszázkilencvenes évek társadalmi és eszmetörténeti változásai

A kilencvenes években a kapitalizmus viharos lendületű újabb konjunktúrája s ennek során az átmenet a klasszikus kapitalizmusból az imperializmusba, újból kiélezte azokat az ellentmondásokat, amelyek az újkonzervativizmus alapját képezték. Az imperializmus lényeges változásokat hozott mind a nagyburzsoázia politikai orientációjában, mind pedig a korszak szellemi és ideológiai életében. A vállalkozások versengése államok versengésébe ment át, ez pedig maga után vonta a fegyverkezési versenyt. Az új politikai atmoszféra legtisztábban a kolonizációs és fegyverkezési versenyt kísérő újfajta agresszív imperialista nacionalizmusban jut kifejezésre. Ebben az atmoszférában csap fel az újkonzervativizmus második hulláma, amely most már nem a harácsoló burzsoázia irritáló hatására reagál, hanem ennek a nagyburzsoá elemnek és a vele összefonódott rétegeknek ideológiai átorientálódását fejezi ki.

Az agresszív vállalkozói dinamikáját az állami politika szintjére emelő monopolburzsoázia más értékek felé tapogatózik, mint a liberális korszak átörökölt normáiban lecsapódott értékek.[6] A liberális tolerancia, az állami beavatkozástól minden áron való tartózkodás, a szcientista evolucionizmus passzív attitűdje már nem elégíti ki a burzsoázia vezető osztagait. Olyan ideológiát igényelnek már ezek a rétegek, amely az agresszív dinamizmust, az erő, a hatalom respektusát állítja vezérelvként középpontba.[7] Amely számára a verseny eszméje a piacokért folyó államközi küzdelmek korában a harc eszméjévé keményedik.[8]

Az új eszmei orientáció ideológiai keretéül a burzsoá csoportok felfedezhették maguk számára az újkonzervatív liberalizmuskritika már kialakult gondolatrendszerét. Ezt a felfedezést az is megkönnyítette, hogy a vezető monopolburzsoá rétegek több országban ekkor, a századfordulón fejezték be összeolvadásukat az előző feudális arisztokrácia túlélő maradványaival, s ezzel is megszilárdították önmaguk számára uralkodó osztály voltuk konszolidáltságának tudatát.[9] A nagyburzsoázia, amely ezekben az időkben kezdett harcot a munkásmozgalommal, s több országban éles ellentétben állt a burzsoázia egyéb rétegeivel is, a századfordulóra asszimilálta magába a nemesi-feudális hagyományt, magát annak letéteményeséül ajánlotta, s ily módon is eltávolodott a liberális tradíciótól. A monopolburzsoá csúcsrétegnek ez a társadalmi „refeudalizálódása"[10] politikailag is kivetült Németországban a Freikonservativ párt megalakulásában, amely pártalakulat kifejezetten a Rajna-vidéki nagytőkének azokat az elemeit tömörítette, amelyek részben társadalmi sznobizmusból[11] keresték a politikai érintkezést a nemesi eredetű arisztokráciával,[12] részben pedig ezzel óhajtottak keretet teremteni a nemesi-kispolgári provenienciájú újkonzervatív eszmekör politikai felhasználásának a nagyburzsoázia részéről. Franciaországban a „kétszáz család", amely 1871 után ingadozott, hogy a jakobinus hagyománnyal szemben a bonapartista, illetve az orléans-i „polgárkirályi" hagyományt válassza-e vagy a klerikális-monarchista hagyományt, a századfordulóra az imperialista-militarista politika jegyében végleg az utóbbi mellett döntött.

Kapóra jött az imperialista nagyburzsoá erők számára az újkonzervativizmus populáris tendenciája is abban az időben, amikor az imperialista korszak fegyverkezési politikáját megalapozó költségvetés-emelések körüli politikai harcokban magának a nagyburzsoáziának is elemi szükségévé vált saját populáris ideológia kialakítása. Az újkonzervativizmus ideológiai keretei ebben az esetben is készen kínálkoztak felhasználásra.

Az érdeklődés és kapcsolatkeresési szándék az imperialista burzsoázia újfajta törekvései irányában az újkonzervatív táborok már kialakult politikai erőinél sem hiányzott. A nagyburzsoázia jelentős anyagi és társadalmi erői bekapcsolásának reménye a mozgalom pártfogói körébe nem kizárólagos mozgatója volt ennek az érdeklődésnek. A monopóliumok kialakulásának kezdete is már számottevő változásokat idézett elő a gazdasági szabad verseny menetében. A korábban elsősorban nagyüzemek között, azonos gazdasági ágazatokon belüli verseny a monopolizálódás viszonyai között a gazdasági ágazatok közötti versenynyé kezd átalakulni. Ezen a talajon új alapot és új funkciót nyernek az újkonzervatív érdekképviseletek: amellett, hogy politikai keretül szolgáltak populáris újkonzervatív tömegmozgalom kiépítése számára, tehát elsősorban szociálpolitikai funkciót töltöttek be, az új viszonyok között a gazdasági ágazatok (nagyipar, kisipar, mezőgazdaság, kis- és nagykereskedelem, pénztőke stb.) között folyó konkurenciaharc szervezeti formáivá is válnak.[13] Ez az új szerep a századfordulón jelentős lendületet ad újkonzervatív érdek-képviseleti törekvések kibontakozásának, főleg Németországban.

Új vonások jelentkezése az újkonzervatív ideológiában a századforduló átalakulásai során

Előzőekben utaltunk a szociabilitás kialakulására és az újkonzervatív gondolatkörben játszott szerepére. Említettük azt is, hogy a szociabilitás tényének felismerése vezetett el az empirikus és leíró szociológia konzervatív ihletésű áramlatainak kialakulásához. Az újkonzervativizmus hetvenes–nyolcvanas évekbeli kialakulásának és általános vonásainak ismertetésekor a francia szociológia egyes irányzatai és az újkonzervativizmus összefüggésére mutattunk rá. Most, a **szociabilitás** eszméjének **konvencionalizmussá** alakulását tárgyalva megemlítjük az empirikus társadalomleírás konzervatív német előfutárait is: **Lorenz von Steint**, a francia utopikus és kispolgári szocialista törekvések történetíróját, **Haxthausent**, az orosz paraszti földközösség, a mir első ismertetőjét és legfőképp **Wilhelm H. Riehlt**, kinek nézeteire valamivel bővebben is kitérünk. A kutatás fő tárgya mind itt, mind a francia szociológiában, mint korábban is mondottuk, az egyént a társadalomba illesztő finom társas kötelékek szövedéke volt. A francia katolikus újkonzervatív társadalomelmélet ezt a kötelékhálózatot legáltalánosabban a **Szolidaritás** kategóriájában írta le.[14] Riehl[15] a „gesellschaftliche Gesamtverbindlichkeit" összegző fogalmában. A szociabilitás konkrét társadalmi hordozó alapegységeit a francia irányzat a kisebb társas közösségekben: a családban, munkahelyi kollektívákban fedezte fel: Riehl munkája[16] az 1848–49-es forradalmak németországi tapasztalatait konzervatív politikai álláspontról összegezve, a társadalmi munkamegosztás politikailag közvetlenül releváns nagy alapegységében: a társadalmi osztályban. A konzervatív társadalomábrázolás a néptömegeket állampolgárokká, illetve bérmunkásokká nivelláló polgári társadalommal a foglalkozási és egyéb életközösségekre tagolt **rétegzett társadalom** eszméjét állítja szembe. Az elmélettel párhuzamosan kifejlődő konzekvencia az **érdekképviselet** konzervatív koncepciója, amely az állampolgár általános politikai jogai helyett a konkrét társadalmi csoportok speciális követeléseit és jogait állítja előtérbe. Kispolgári-kézműves, paraszti, sőt munkásrétegek partikuláris érdekei hagyományos és „történeti" jogokká stilizálódnak, s mellettük elfogadhatóbbá válik a polgári társadalom politikai hadszínterén a klasszikus történeti jogok, a nemesi eredetű rétegek osztálykövetéseinek hangoztatása.[17] A rétegzett társadalom foglalkozási és egyéb vonatkozású életközösség-csoportjai azonban, mint utaltunk rá, nem csupán anyagi érdekek, hanem szokáskultúra, hagyományok hordozói is. Ez utóbbi a konzervatív gondolkodók számára nem csekélyebb jelentőségű az előbbinél. Riehl számára a két dolog: anyagi érdekek és szokáskultúra szerves egységet képez. Együttes leírásuk adja a néprajztudós számára a társadalmat alkotó fő osztályok „természettörténetét", ahogy könyve címében jelöli. Az 1873-as válság után ez a viszonylagos összhang végleg megszűnik. A hagyományok és szokások társadalmi biztonságérzést (vagy legalábbis annak illúzióját) nyújtó kötőereje éppen az ekkor támadt alkalmazkodási válság

által nyer jelentőséget. Az ezernyolcszázötvenes években, Riehl könyve keletkezésének idején a német kisvárosok patrícius-életviszonyok között tevékenykedő polgárai, a falvak parasztsága, a kis műhelyek ipari munkásai olyan extenzitású közösségekben munkálkodtak és éltek, melyeket többé-kevésbé átfogtak a szokások minuciózus kötelékei. Az élet kereteit átfogó nagyobb szerveződési formák: a piacszerű keretekben kiépült gazdaság egésze, az állam stb. léteztek s ismertek voltak ugyan, de csak igen csekély mértékben hatoltak be közvetlenül az élet szokások által szabályozott menetébe. A hetvenes–nyolcvanas évekre azonban az egyszerű ember mindennapi élete számára is közvetlenül jelenvalóvá váltak a társadalomnak azok a szerveződési formái, melyeknek tevékenysége nem a hagyományok és szokások rendjében folyt. A munkahelyek ipari munkás, hivatalnok, számos foglalkozásbeli értelmiségi, alkalmazott számára százakat foglalkoztató cégek lettek, a kisvárosok százezres iparvárosokká nőttek, a politikai élet pártokká szerveződött – olyan alakulatokká tehát, melyeknek élete nem szokásszerű, hanem racionalizált, hivatalszerű keretekben zajlott. A szokásszerű keretek nem bomlottak fel s nem szűntek meg, sőt talán jelentőségükből sem vesztettek, de hatókörük összeszűkült. A mindennapi élet kisebb keretei: családi élet, kis települések élete, szűkebb munkahelyi közösségek szokásszerű keretekben működtek, de fölöttük ott voltak integráló erőként a nagy organizációk. A társadalom alapvető osztályait: nemesi földbirtokosságot, burzsoáziát, parasztságot és munkásságot már nem lehetett volna egységes szokás- és hagyománykultúrák hordozójaként leírni, ahogy ezt Riehl még megtehette. Az új helyzetet ragadja meg és fejezi ki elméletileg 1887-ben Tönnies Gemeinschaft-koncepciója. A két figuráció „archetipikus" elemi formáit már Riehl fejtegetésében is láthattuk felvillanni: a Gemeinschaft ősképe a család, a Gesellschafté a kaszárnya (vagy mint Riehl könyve számos más helyén is: a hivatal). A konzervatív elmélet, amennyiben továbbra is konvenciók által szervezett társadalmi csoportokra akarja felépíteni politikai stratégiáját, arra kényszerül, hogy megkíséreljen fellelni azokat a politikailag releváns nagyobb társadalmi közösségeket, melyek még viszonylag megőrizték szokáskultúrájuk átfogó voltát, melyek életében a szokások szabályozta mindennapok még nem szakadtak el nagyon a társadalmi tevékenységnek azoktól a területeitől, melyeket a célracionalitásra felépült „gesellschaftlich" organizációk fognak át. Ilyen csoportoknak tekintette a konzervatív, majd újkonzervatív teória – mondhatni teljes egységben egész Európában – a nemesi eredetű birtokosságot és a parasztságot. Tekintsük reprezentatívnak a konzervatív álláspontra továbbra is a Riehl fejtegetéseit. Fejtegetése szerint a parasztság az a társadalmi osztály, amely már a középkorban is szokáskultúrájában bírta szerveződési keretét, s nem mint az egyéb rendek, rendi képviseletté szervezett politikai jogaiban.[18] A modern társadalomban a paraszt az ellentétes princípiumot megtestesítő polgárral szemben a szokáskultúrát személyében reprezentáló **típus**, ezzel szemben a polgár individuum, egyéniség.[19] A szokáskultúra lassan változó keretei között élő paraszt a

modern társadalomban a par excellence hagyományőrző elem, míg a polgár a társadalmi változás, a reformok jellegzetes hordozója.[20]

A hetvenes–nyolcvanas évek újkonzervatív mozgalmának elméletében azonban a nemesség és parasztság jelentőségének előtérbe állítása nemcsak másodlagos vonatkozásban elégített ki ideológiai érdekeket: azt ugyanis, hogy a szokáskultúra stabilizálásának kísérletével könnyíteni igyekezett széles társadalmi rétegek számára a polgári fejlődés dinamikájához való alkalmazkodást, hanem elsődlegesen közvetlenül kifejezte azt a tényt, hogy a mozgalom osztálybázisát elsősorban a nemesi eredetű földbirtokosréteg, tömegbázisát pedig a parasztság képezte. A kilencvenes években mindezek a dolgok lényeges átalakuláson mennek át. A hetvenes–nyolcvanas évek konzervatív mozgalma még, mint láttuk, valóságos szokáskultúrákat igyekezett megóvni a polgári fejlődés bomlasztó hatásától, valóságos hagyományokat igyekezett konzerválni. A kilencvenes évektől kezdve az újkonzervatív mozgalomban kialakul a törekvés arra, hogy **a tradicionális szokáskultúrát a mindennapi életből átplántálja a társadalmi élet „gesellschaftlich" szerveződésű területeire, ahonnan a polgári fejlődés kiszorította.** A továbbiakban **konvencionalizmusnak** nevezzük ezt az ideológiaépítési eljárást, amely a társas élet elemi magatartás-viszonylatait mindenki által hallgatólagosan elfogadott és megtartott közmegállapodásként, konvencióként szabályozó szokásokat a társadalom átfogó viszonylataira vonatkoztatott ideológiai formákká értelmezi át. Olyasféle dolgokról van itt szó, mint amikor mondjuk egy ország hadvezetése a fegyelemnek és szubordinációnak azt a patriarchális-bensőséges átélését, mely a családban apa és gyermek között általában fennáll és egy iskolai osztályban tanító és növendékek között fennállhat, át akarja vinni az ezredparancsnok és alárendeltjei szubordinációs viszonyára. Ez a konvencionalista tendencia a magyarázata annak, hogy az újkonzervatív ideológiában, annak ellenére, hogy a kilencvenes években a legtöbb országban a mozgalom osztálybázisa áthelyeződik a történelmi arisztokráciáról a monopolburzsoáziára, a nemesség és a parasztság kultusza semmit sem csökken. Ebben most már nem a mozgalom alapját képező társadalmi erők jutnak kifejezésre, hanem az ideologikus törekvést jelzik arra, hogy az egész nagypolgári-tőkés társadalmat a földbirtokos nemesség és a kisbirtokos parasztság modelljére formálják át. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, azzal a szándékolt szereppel, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom összes egyéb rétege számára. A monopolburzsoáziának a régi arisztokrácia magatartási kultúráját kell elsajátítania, hogy birtokába vegye azt a paternalista autoritást, melyet egykor a feudális földbirtokosság élvezett alattvalói fölött. Nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy az újkonzervatív, majd később az ennek hagyományanyagát átöröklő szélsőjobboldali mozgalmak polgárbírálatában, s abban, hogy a polgárral mint társadalmi típussal magasabbértékűként a nemest állítják szembe, valamiféle polgárságon kívül eső társadalmi csoport érdekei tükröződnek. Itt magán a tőkés monopolburzsoá rétegen belül zajló folyamatról van szó. Nem a régi nagybirtokos-

ság és a tőkésosztály ellentétéről immár, hanem egy tradicionális-autokratikus és – az imperializmus politikai igényeinek megfelelően egyre inkább – militáns uralkodó osztály szembeállításáról a célracionális-érdekorientált típussal mint uralkodóosztály-ideállal. Még inkább vonatkozik ez a parasztság mitizált alakjára a századforduló újkonzervatív ideológiájában. Itt nem a valóságos földművelő osztályról van többé szó, hanem egy, a modern proletár típusával szembeállított típusideálról.[21] az osztályharcos-érdekorientált munkás alakjával szemben a jobbágymódon fegyelmezhető patriarchális-tradicionalista munkás ideáltípusáról.[22] Ez a szociotechnikai-ideológiai „átnevelési" törekvés rejlik az újkonzervatív reagrarizálási és mezőgazdasági telepítési tervek mögött elsősorban, s nem anyagi érdekek kielégítését célzó szociálpolitikai szándék vagy éppenséggel gazdaságpolitikai megfontolás.[23] Mindezek alapján patriarchális parasztság és a feudális nemesség romantizált képe jelen volt azokban a konzervatív mozgalmakban is, ahol a parasztságnak az ország gazdasági és társadalmi életében, illetve az illető konzervatív mozgalom tömegbázisában jelentéktelen szerepe volt; nem hiányzott ez az elem olyan újkonzervatív mozgalmakból sem, mint például a jelentős és széles bázisú amerikai újkonzervatív mozgalomból, ahol az illető ország életében egyáltalán nincs jelen feudális-patriarchális politikai hagyomány.

A közvetlen politikai és társadalmi törekvésektől való eltávolodás még nagyobb mértékét észlelhetjük az újkonzervatív konvencionalizmus másik jellegzetes politikai mítoszánál, a **regionalizmusnál.** Ez a teoréma szorosan összefüggött az előzővel, lényegében a „gesellschaftlich" tőkés-nagyvárosi civilizációval szembeállított vidéki-paraszti életforma települési-közigazgatási vonatkozását jelentette. Kialakulásában ismét jól nyomon követhetjük a közvetlen nagybirtokosi érdekeket kifejező politikai program átfunkcionalizálódását a tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek alkalmazkodási válságát kifejező ideológiai koncepcióvá, majd végül a centralizált-bürokratikus-militarista monopoltőkés államot romantizáló konvencionalista mítosszá. Németországban az 1850-es évek régi típusú junker konzervatívjainak harca a helyi igazgatási autonómiák, a regionális szokások védelméért a közigazgatási centralizáció és „uniformizálás" ellen még egyszerűen az uradalmak alsó fokú közigazgatási és rendőri hatóság voltának védelmét jelentette a késő abszolutista porosz állam centralizáló törekvésével szemben. A hatvanas évek második felében a német egységtörekvéssel szembeni ellenállásban már viszonylag csekély valóságos szerepet játszott a kis tartományi fejedelmek fenyegetett „történeti jogainak" védelme, noha erre állandóan történik hivatkozás – a porosz konzervativizmus osztálybázisát képező junker- és mediatizált arisztokratarétegeket kevés reális érdek kapcsolja a duodec uralkodócsaládokhoz. Itt már elsősorban az a felismerés a mozgatóerő, hogy a felülről végrehajtott államegyesítést lebonyolító porosz bürokrácia ugyan nem fejezi ki a parlamentáris képviseletet igénylő liberális polgárság politikai igényeit, de gyakorlatilag képviseli e polgárság érdekeit a szorosan vett gazdasági területen, mivel kedvezőbb feltételeket teremtett a gazdasági libera-

lizmus, a szabadversenyes tőkés gazdálkodás kiterjesztése számára. Az államegyesítés befejezése és az 1873-as válság lezajlása után, a hetvenes évek végén a konzervatív elmélet markáns alakja, Constantin Frantz, akit átmeneti figurának tekinthetünk a régi és az új típusú konzervativizmus között, a federalizmust általános elméleti koncepcióvá emeli, melyben most már nem a visszacsinálhatatlan állami egység elleni utóvédharc fejeződik ki, hanem törekvés a polgári fejlődés által megbomlasztott hagyomány és szokáskultúra problematikájának egységes teóriába foglalására. Ebben a vonatkozásban mintegy első nekifutás volt annak az elméleti általánosításnak a végrehajtására, melyet tíz évvel később Tönnies végzett el. Frantz federációkoncepciója ugyanis nem csupán mindenfajta lokális önállóság igazolását célozza, hanem magában foglalja az érdek-képviseleti elvet is, az egyes foglalkozási ágak és rétegek korporatív szervezeteinek „federációját" is. Itt s ennyiben inkább kötődik még a negyedszázaddal korábbi Riehlhez, még arról a kísérletről van szó, hogy a hagyományokat és szokáskultúrát hordozó valóságos közösségek számára olyan igazgatási, szervezési formát találjon a konzervatív elmélet, mely óvja ezeket a nagypolgári piaci és állami viszonyok bomlasztó hatásától. Mindezt olyan módon, s e tekintetben Frantz már újkonzervatív, hogy modus vivendit találjon a tradicionális életközösségek stabilizálásának igénye, valamint a polgári fejlődés által nyújtott, a tradicionális kötöttségű rétegek által is igényelt civilizációs vívmányok kiépítésének igénye között. Azaz, a tradicionális-konvencionális életkereteket immár a polgári fejlődés talaján állva, ezt a fejlődést elvileg nem tagadva s nem lényegében opponálva igyekszik védelmezni, megfelelve az ideológia politikai hordozóját képező újkonzervatív mozgalom politikai törekvésének, mely szintén polgári alternatívát jelentett a liberális szabad versenyben érdekelt erőkkel szemben, s nem feudális restaurációt. A teoréma fejlődését követve Tönniesnél szintén megtaláljuk a gondolatot. Ő a család mellett a falut tekinti a közösség alapformájának. A „Gemeinschaft" vérségi-leszármazási kerete mellett tehát számba veszi a települési keretet is. Az ő fejtegetésében a gondolat a Frantzéhoz képest erősen spiritualizálódik. Ott még, mint láttuk, valóságos, történetileg-társadalmilag konkrétan létező közösségek számára keresett a szerző teoretikus szervezeti formákat, melyek lényegükhöz igazodtak, de egyben korszerűek is voltak. Tönniesnél már inkább társadalmi magatartás-ideálról, ideáltípusok jellemzéséről van szó, mint konkrét közösségekről, de a fejtegetés még nem szakad el ezek szem előtt tartásától. A kilencvenes évek során itt is hasonló átalakulás zajlik le, mint a konzervatív nemesség- és parasztságkép mítosszá válásában. Az újkonzervatív törekvések hordozója ekkor az a monopolburzsoázia lesz, melynek érdekei legszorosabban összefonódtak annak a militarista-bürokratikus államszervezetnek a fenntartásával, sőt továbbépítésével, amely ellen minden korábbi konzervatív ihletésű regionalizmus irányul. Ennek ellenére ebben az esetben is azt látjuk, hogy a regionalizmus mint közösségképező ideál nem tűnik el az újkonzervatív elméletből. Itt természetesen nem arról van többé szó, hogy a közigazgatási

autonómiák megmaradt hagyományos formáit összeegyeztessék a korszerű igazgatás igényeivel, hanem arról, hogy a regionális hagyományok érzelmi kötőerejét, a lokálpatriotizmus bensőségét a bürokratikus-monopolista állam romantizálására hasznosítsák. Ennek megfelelően a századfordulótól kezdve a regionalizmus az újkonzervatív ideológiában elveszti közigazgatási reformkoncepció jellegét, s egyoldalúan a regionális kultúrtradíció mítosszá stilizálása lesz. Így fejlődik ki a monopolburzsoá imperialista érdekeket képviselő Alldeutscher Verband körül kialakult ún. „Völkisch" mozgalomban a német törzsek hagyományainak ápolása s az ún. Heimatdichtung, afféle német „népnemzeti" fűzfapoézis kultusza. Még jellegzetesebb példát szolgáltat a francia újkonzervativizmus fő irányzata, az Action Française hasonlóan kultúrtradíciót ápoló regionalizmusa, a történeti francia vidékek hagyományainak szépirodalmi kutusza. Mindez annak a politikai mozgalomnak a keretében, melynek legfontosabb politikai hordozója pontosan az a felső közigazgatási bürokrácia, amely a sokat bírált francia igazgatási centralizáció hordozója, társadalmi megtestesítője és haszonélvezője volt. Franciaországban az a sajátos helyzet állott fenn a századfordulón, hogy a kifejezetten párizsi bázisú royalista mozgalom a regionalizmust hirdette s a forradalomtól örökölt, túlzott centralizációt ostromolta, a vele szemben álló erősen vidéki bázisú, helyi hagyományokkal és kötöttségekkel összeforrott, vidéki városok polgármesterei által hordozott radikális párt felfogásában nyoma sem volt a regionalizmusnak.

A kilencvenes évek konvencionalizmusának saját teorémája a hierarchikus felépítésű szervezetek **megszemélyesített reprezentációja**, szembeállítva az **absztrakt organizációkkal.** Ez utóbbiak bírálata a későbbi szélsőjobboldali ideológiák egyik legelterjedtebb s leggyakoribb ideológiai kliséje.[24] A gondolatnak itt is fellelhetőek az előzményei már a német politikai romantika gondolatkörében. A hatalmi viszonyok megszemélyesítésének ideológiáját már Karl Ludwig Haller kidolgozta nevezetes patrimóniumkoncepciójában, melyben minden uralkodói hatalom forrását az uralkodó személyes földbirtokos voltában látta. A viszonylatok ellentétükbe fordulása itt is végbemegy tehát, hiszen Hallernél a megszemélyesült fejedelmi hatalom még nem **megszemélyesített,** hanem közvetlenül valóságos. Az absztrakt organizációk elleni propagandaharc legismertebb közhelyformulája Adam Müllertől ered: a liberális államot részvénytársasághoz hasonlítja, melyhez nem ideális alapon nyugvó lojalitás, hanem önző érdek köti polgárait. Így nézve, a kilencvenes évek konvencionalista elképzelése a személyes reprezentációról közbeeső fokozatnak tekinthető az ókonzervatív, romantikus monarchizmus és a majdani fasiszta vezérelv között. Az ideologikus törekvés itt is az, hogy a perszonifikáció által átvigyék a közvetlen főnöki-feletti viszonyban reálisan fennálló emberi kapcsolat lehetséges intimitását az elvont nagy organizációt szubordanizációs viszonylataira. Az ideológia vonatkoztatható volt mind az államhatalom és annak kulcshelyei személyes reprezentációjának igényére, mind a tulajdonos szerepének idealizálására az „anonim"-el-

vont részvénytársasági formával szemben. Amint a parasztság társadalmi szerepének mitizálása nem tükrözött paraszti osztályérdekeket s a misztifikált kultúrregionalizmus közigazgatási municipalizmust, úgy a perszonifikált reprezentáció ideológiájának bürokráciaellenes kirohanásai mögött se gyanítsunk reális antibürokratikus csoport- vagy rétegérdekeket. Ez az ideológia ugyanis elsősorban épp bürokratikus színezetű volt. Amennyiben valamiféle csoportérdekhez közvetlenül kapcsolható, legfeljebb arról volt szó bizonyos esetekben, hogy a bürokratikus apparátusok parancsnoki posztjait kézben tartó „első garnitúra" ebben a formában juttatta kifejezésre – a döntés személyes felelősségének jelentőségét hangoztatva – fokozott privilegizáltságigényét a specializált-szakszerű döntés-előkészítést végző „anonim" második garnitúrával szemben. Fontosabb szerepe volt azonban az ideológiai koncepciónak a bürokratikus vezető réteg számára abban, hogy a bürokrácia ellen megnyilvánuló ellenszenvet a bürokratikus apparátus fő funkciójáról, a politikai hatalom fenntartásában játszott szerepéről az igazgatási tevékenység részterületeinek visszásságai felé terelte el. A gazdaság területén a részvénytársasági forma anonim-absztrakt volta elleni hangulatkeltésben a századforduló után már nem a régi típusú egyéni tőkésrétegek érdekei fejeződnek ki, noha állandóan róluk van szó, hanem a „tőkés vezéregyéniségek" által megszemélyesült és reprezentált mammuttrösztök törekvései.

Végezetül vessünk egy pillantást a **korporáció** eszméjének átalakulására az újkonzervatív ideológiában. A hetvenes–nyolcvanas években az egykori céhvilág ipartestületi formájának idealizálása a tradicionális kötöttségű kézművesrétegek érdek-képviseleti alapon való mozgósításának politikai programjához adott ideológiát. A korporáció a konzervatív eszmekörben ekkor érdek-képviseleti formát jelent. Tönniesnél a korporatív-céhes formák az idealizált közösség munkaszervezeti formái: kis munkaközösségek, melyekben eleven, szokáskultúrán és hagyományokon nyugvó testületi munkaközösségi szellem él. A századforduló után a konzervatív teória az egykori céhvilág munkaszervezeti formájából ideológiát épít a modern tőkés nagyüzem belső hierarchiájának paternalizálására.[25] A cél itt is az, hogy a kis munkaközösség belső életének intimitását megkíséreljék a nagyüzem belső életére transzponálni, s ezzel az osztályharc feszültségeit érzelmileg levezetni.[26]

Fenti fejtegetéseinkben, ahol elsősorban a szocialibitás gondolatköréből származó ideologikus eszmék konvencionalista mítoszokká alakulásának fejlődésvonalain akartunk átfutni, erősen leegyszerűsítve néztük a tárgyalt politikai mítoszokban kielégülő ideologikus szükségleteket. A pregnancia kedvéért szándékosan az uralkodó osztályok legdurvább igényeinek megvalósulásaira mutattunk rá, ahol is homályban maradhatott a fontosabb kérdés: hogyan töltötték be ezek a teorémák ideológiai funkciójukat: a kizsákmányolt osztályok ideológiai szükségletei kielégítését? Ezért még egyszer térjünk vissza a kiindulópontra. A mindennapi élet elemi viselkedési normái az egyén számára, akinek társas magatartását szabályozzák, **evidens** köznapi igazságokként jelentkeznek, melyek

nem igényelnek további megfontolást, alternatív lehetőségek kritikai mérlegelését, azaz **reflexiót**. A szokáskultúra által szervezett és szabályozott mindennapok és a kisközösségek, melyekben az ember életének mindennapi részét leéli, a reflexiómentes evidencia világa. A konzervatív elmélet ebben az evidenciában, az ebben gyökerező elemi kötőerőben látja a közösség döntő vonását.[27] Ezt a közeget érzi a köznapi ember **természetesnek**, ez a fogalom szintén szorosan egybefonódik az evidenciával: ami természetesnek hat, az nem igényel reflexiót, megfontolást.[28] Az elemi evidenciák világában szoros egységet alkotnak viselkedési normák, ízlésbeli alapelvek és az elemi ismeretek, a common sense, a „józan ész" terrénuma. A konzervatív elmélet auktorai nyomatékosan hangoztatják utóbbi területről is, hogy azonos jellegű a szokáskultúra egyéb részeivel: alapját ugyanúgy nem a nagybetűvel írható ész apriorisztikus ítélőereje képezi, hanem áthagyományozott ismereteket tartalmaz; ezek ugyanolyan hagyományok, mint az élet egyéb szokásai, s elfogadásuk alapja az egyén számára ugyanúgy autoritások szava s nem értelmi belátás, mint a hagyománykultúra más vonatkozásában.[29] A konzervatív ideológia számára tehát, amikor ezeket az elemi szokás- és hagyományformákat át akarja plántálni átfogó szervezetekre, az alapvető törekvés, hogy megkísérelje átültetni ezeknek az elemi magatartásnormáknak evidenciáját és elementáris hatóerejét, s ezzel kivonja a konzervatív mozgalom által preferált társadalmi-politikai intézményeket, továbbá az azokat igazoló ideológiai formákat a reflektáló-kritikai gondolkodás ellenőrzése alól. Ezt az összefüggést a konzervatív irodalom nem is igen tagadja. Az orosz újkonzervativizmus hírhedt vezéralakja, Pobedonoszcev leplezetlenül azért védi meg a hagyományos köznapi gondolkodást, melyet jellemző módon előítéletes gondolkodásnak nevez, mert a reflektáló gondolkodásmód meghonosodása a népben fogékonnyá tenne a logikai érvekkel történő politikai agitáció iránt.[30] Szimpla politikai formulára redukálva, az evidenciát sugalmazó szokványos-köznapi magatartás-struktúra mítosszá nagyított sztereotípiái a lojalitás érzését erősíthetik.[31]

Mindez azonban még mindig csupán az uralkodó osztályok ideológiai szükségletének kielégítését jelenti. Még mindig kérdés, mit kínál ez az ideológiaépítés az alávetetteknek. A körülvevő társas közeg természetességének, viszonylatai evidenciájának érzése az egyén számára a környező társadalomhoz való súrlódásmentes alkalmazkodás biztonságát nyújtja. Ezzel szemben az a terrénum, ahol az egyén reflektáló gondolkodásra és erre épülő, alternatívák közötti döntésekre kényszerül, nem nyújtja ezt az elemi biztonságot.[32] Éppen a köznapi biztonság világának összezsugorodása termeli napról napra bővítetten újjá az alkalmazkodás krízisét.[33] A reflexió nélküli lojalitás vállalása a reflexió nélküli ösztönös reagálás pszichikai könnyebbségét ígérheti.

De elérhető-e a modern élet szervezeti formái között ez a cél? Léteznek-e olyan ideológiai eszközök, amelyek a specializált irányító apparátus által összetartott és igazgatott nagy szerveződési formákban tevékenykedőknek a gigantikus organizációt olyan elementárisan magától értetődőnek, a bennük élés során

adódó alternatíva nélküli viselkedési helyzeteket olyan természetesnek s nem az egyénre erőszakoltnak jeleníti meg, amilyennek a köznapi élet kis közösségei és cselekvési helyzetei esetleg még tűnhetnek? Ehhez az volna szükséges, hogy olyan állapot jöjjön létre, melyet a benne részt vevők egyáltalán nem tudatosítanak. Ez pedig még azokra a helyzetekre sem vonatkozik, melyeket a konzervatív elmélet „gemeinschaftlichnak" tekint. A „Gemeinschaft" teoretikusai is számolnak azzal, hogy a „közösség" élete sem teljesen reflektálatlan, automatikus cselekvések sorozatából áll. Tönnies is kénytelen a közösség legmagasabb formáinak azokat tekinteni, melyekről tagjai tudatában olyan összefüggő kép artikulálódik, amely mint a közösség eszménye jelentkezik, s ezen eszmény iránt a közösség tagjai tudatosan elkötelezve érzik magukat.[34] A konzervatív szerző, amennyiben nem így jár el, arra kényszerül, hogy a közösség ideális formáit az állatvilág életének csoportos alakzataiban lelje fel, s ezeket állítsa szembe – mint a maradéktalanul ösztönös és automatikus közösség példaszerű eseteit – az emberi közösség formáival.[35] Az a gondolatmenet, amely el akarja kerülni ezt a végkonzekvenciát, kénytelen a „Gemeinschaft" világában is többre tartani a tudatos elkötelezést a pusztán automatikus cselekvésnél. Tönnies az ellentmondás feloldása végett tipizálja a közösség életében megnyilvánuló akaratot, és megalkotja a „lényegi akarat" (Wesenswille) fogalmát, mint a szokáskultúrában meggyökeresedett integer személyiség lényegéből fakadó akaratot, mellyel a Gesellschaft tagjait vezérlő „önkényes akarat" (Kürwille) áll szemben, a kritikus döntés alá vetett akarat. Előbbi esetében is tudatos, tehát nem automatikus tevékenységről van szó, azonban Tönnies felfogásában ez a cselekvés munkatevékenység esetében a cél és a hozzá rendelt, megvalósulásához szükséges eszközök között merev korrelációs viszonyt tételez: a lényegi akaratból folyó tevékenység eszközei evidensek. Ezáltal válhat a munka nem elidegenült tevékenységgé, melyben az egyén személyisége lényegét megvalósultnak érezheti.[36] Az egyén cselekvésében realizálódó „lényegi akaratnál" magasabb rendű Tönnies szemében a vallási közösség kultuszrendje, amely gondolatmenetében magának a közösségnek mítoszban kifejezett lényegi akarataként fogható fel. Ha ezt az alakzatot vesszük alaposabban szemügyre, fellelhetjük benne azokat a mozzanatokat, amelyekkel az újkonzervativizmus konvencionalista ideológiája megkísérelheti a jelzett ideológiai igények kielégítését. A vallási kultusz a hagyományos közösségben a szokáskultúrának az a része, amelyet a közösség tagjai nem a köznapi tevékenység fásultságában, hanem az ünnep pompájában élnek át. A hagyománykincsnek ez a része nem triviális szétaprózottságban, hanem koncentráltan jelenik meg szemük előtt. Ez a fajta koncentráltság olyan jellegű érzelmi intenzitást szít fel, amely, ha politikailag hasznosítani tudják, alkalmas lehet – ha nem is arra, hogy az elementáris viszonylatok ösztönös biztonságérzését újjátermelje a politika területén, de – arra, hogy **kompenzálja** az ösztönös biztonság elvesztéséből eredő pszichikai megterhelést.

A rítusban észlelhető koncentráció és felfokozottság hatását tekintve azonos karakterű az **esztétikai hatással.** Az általános tudati tartalmat a rítus sem elvont gondolati, hanem konkrét-szemléletes formában közli.

Erre a hatáslehetőségre épül a konvencionalista mítoszalkotás gyakorlata. A konzervatív szerzők a szokáskultúrának elemi köznapi formájában is esztétikai relevanciát tulajdonítanak.[37] Az ideológia alapanyagának ezt a szerkezetét igyekeznek megtartani politikai mítosz formájában is. A perszonifikáció és a reprezentáció pompája, szertartásossága a felfokozás és koncentráció esztétikai erejével igyekszik hatni,[38] a nagytőkés politika és gazdaság szervezeti formáira applikált, oda nem illő ideológiai formák, melyek gondolati tartalmukat végigkövetve az egyszerű ember számára is bárgyú parasztfogásként lepleződhetnének le, a romantizálás és stilizáció pszeudoesztétikai szuggesztiójával befolyásra tehetnek szert. A pszeudoesztétikai relevanciájú összefogó szimbólumok hatásához hozzásegítenek a politikaivá szekularizált rituselemek: egyenruhák, ceremóniák, jelvények.

A konvencionalista mítoszgyártásnak – végezetül – még egy sajátosságára utalunk: **a bipoláris típusalkotásra.** A tendenciát végigkövethettük minden egyes konvencionalista teoréma fejlődésútján. A régi típusú konzervatív szerzők szeme előtt a szokáskultúra színes sokféleségként jelenik meg: a parasztság vidékenként, sőt falvanként más és más, a nemesség privilégiumai minden család, minden uradalom esetében a szokáskultúra külön világát teremtik meg; jogok, szokások, hagyományok sokfélesége marad még nagyrészt a jelszó, az újkonzervativizmus első fejlődési szakaszában is. A kilencvenes évektől a szokáskultúra képe minden részvonatkozásban átfogó típusokká koncentrálódik: típus lesz a paraszt és a nemes, a mitizált Kelet lesz a régiók sokféleségéből. Az így összegzett típusokkal szemben megszületnek a polgár és a proletár, a Nyugat ellentípusai.

Az újkonzervativizmus és a nacionalizmus a kilencvenes években

A nemzeti eszméhez való fokozatos alkalmazkodás folyamatát, mely együtt haladt a parlamenti viszonyok közé való beilleszkedéssel, jellegzetes vonásaiban elsősorban a konzervatív porosz irányzatokon figyelhetjük meg. Európában ebben az időben, 1848–1870 között ebben az országban tevékenykedett olyan, a francia forradalom politikai sokkhatására reagáló, a nemesi eredetű földbirtokosrétegek érdekeit és törekvéseit képviselő konzervatív politikai irányzat, amely egy forradalomban kivívott alkotmány által biztosított parlamenti rendszerben fejtette ki működését. Ausztriában, Franciaországban, Oroszországban ebben az időben a politikai uralom formája valamiféle abszolutizmus; Angliában pedig az előrehaladott polgári fejlődés talaján ilyen jellegű, feudális eredetű osztálypozíciókat védő konzervativizmus már nem létezett.

Az a politikai csoportosulás, melyet a porosz politikai életben az 1848-as forradalmat követő „reakciós korszakban" konzervatív pártként emlegettek, mind politikai programjában, mind ideológiájában a szent szövetségi időszakhoz kötődött, tehát egyformán távol állott a parlamentáris alkotmányosságtól és a német egységért harcoló nemzeti eszmétől. A csoport politikai irányítói: a Gerlach fivérek és Hermann Wagener igazságügyi tanácsos a királyi udvarban összpontosult végrehajtó hatalmat igyekeztek védelmezni és kiterjeszteni a parlament polgári erőivel szemben, míg ideológusaik: Friedrich Julius Stahl és Heinrich Leo a szent szövetségi idők dinasztikus legitimizmusa korszerűsített értelmezésének kidolgozásán fáradoztak. Bármennyire is idegen volt tőlük a parlament világa, az adott politikai helyzetben nem volt módjuk, hogy a benne való szereplésről lemondjanak, s ha formálisan az ötvenes években nem is alakultak párttá, a választásokon részt vettek, s a ház mindkét kamarájának vitáin egységes frakcióként léptek fel. Központi orgánumukról a korszakban Kreuzzeitungspartei néven emlegették őket.[38] A választások helyi lebonyolítását a forradalom idején keletkezett helyi konzervatív ligák végezték, melyek a terület földbirtokosai és egyházi szervei égisze alatt jobbára a vidéki városok céhekbe tömörült kézműveseit fogták össze. A nemzeti kérdés megítélésében IV. Frigyes Vilmos udvarát és kormányát s az őket támogató politikai erőket a 48-as események emlékei vezérelték. A német egységtörekvés számukra az egykori „demagógok" és a frankfurti nemzetgyűlés eszmevilágát jelentette, mellyel szemben a porosz állam külpolitikáját a dinasztiák és udvarok forradalomellenes együttműködésére kívánták felépíteni. A 48-as indíttatású össznémet nemzeti törekvések elutasítása tekintetében a porosz konzervativizmus egységes volt, a dinasztikus elv értelmezése terén azonban távolról sem uralkodott ilyen egység a konzervatív táborban. A *Kreuzzeitung* intranzigens konzervatívjai, akik az említett helyi ligákba tömörült társadalmi erőkre és a professzori „rend" konzervatív részére támaszkodtak, a dinasztiák forradalomellenes szolidaritását a porosz állam külpolitikai érdekei fölé helyezték. A porosz külpolitikát a két szomszédos legitim császárral való szövetség vonalán akarták tartani, s ellenséges emóciókat tápláltak a „bitorló" Bonapartéval szemben. Nem csupán azzal az ideával fordultak szembe, hogy a porosz király – felrúgva a hagyományt – az egykori Német-római Császárságra törjön, hanem a kisebb német dinasztiák jogait is féltették minden porosz hatalomkiterjesztéstől. Velük szemben a porosz udvar és kormány erői: a diplomáciai testület, a tábornoki kar és a kormányzati, valamint közigazgatási bürokrácia a dinasztikus eszmét nem a szent szövetségi hagyomány konzekvens folytatásaként értették, hanem **porosz** dinasztikus eszmeként, lényegében az „államrezon" Nagy Frigyestől és Puffendorftól leszármaztatott eszméjével összhangban szemlélték. A legitimitás eszméje ezeknek a köröknek a szemében is nagy becsben állott, de számukra nem következett belőle, hogy a trónok nemzetközi szolidaritásának követelményét a porosz államrezon követelményei fölé helyezzék. Ezek a körök is élesen szem-

ben állottak a 48-as nemzeti eszmével, de politikai szótárukban ott szerepelt egyfajta porosz állampatriotizmus, melyet lényegében az államrezon szinonimájaként használtak, s azonosítottak a porosz dinasztiához való hűség eszméjével. A Gerlach fivérek tábora ettől az állampatriotizmustól is idegenkedett, de parlamenti harcai során maga sem térhetett ki az elől, hogy állandóan emlegesse és hivatkozzék rá; már csak azért sem, mert a helyi bázisukat összefogó egyesületek zöme „hazafias ligának" nevezte magát.

A „Reaktionszeit" idejében a porosz konzervativizmus két irányzata egyforma politikai súlyt látszott képviselni. A Kreuzzeitungspartei IV. Frigyes Vilmos király személyes bizalmát bírta, a másik áramlat élén Otto von Manteuffel miniszterelnök állott. A belpolitikában a két áramlat lényegében azonos vonalat vitt, a krími háború idején külpolitikai nézeteik különbségei nem jutottak felszínre. Annál inkább azonban 1859-től kezdve, amikor a porosz égisz alatt végrehajtandó német államegyesítés kérdése napirendre került. A Roon-féle 1861-es hadsereg-fejlesztési reform körül kirobbant alkotmányválság idején az ellentétek már jelentkeztek, s 1866-ban bekövetkezett a szakítás. A konzervatív tábor Bismarck körül tömörült szárnya ezekben az időkben végrehajtotta az átállást a dinasztikus, legitimista „elvi politikáról" a „reálpolitikára".[40] Ez utóbbi jelszóban az államrezon kizárólagosságának eszméje fogalmazódott meg a dinasztikus külpolitika elveivel szemben. Ezzel a jelszóval Bismarck elhagyta az egész konzervatív politika talaját, s olyan köztes helyzetet igyekezett elfoglalni a konzervatív nagybirtok és bürokrácia, valamint a liberális burzsoázia között, mely mindkettő támogatását biztosíthatta politikája számára. A „reálpolitika" köztes területe a kancellár részére nem csupán a német egységet kiépítő külpolitika terén jelentett manőverezési bázist; a belpolitika területén ennek a „reálpolitikának" volt megfelelője a Marx által felismert bismarcki bonapartizmus.[41] A kettévált konzervatív tábor jelentősebb része csatlakozott Bismarck egyesítő politikájához, s ha nem is vette át maradéktalanul a „reálpolitika" álláspontját, ahhoz lényegesen közelített. Az 1876-ban végül formális parlamenti pártként immár nem csupán porosz, hanem összbirodalmi területen megalakult Deutschkonservative Partei beillesztette ideológiájába a porosz állampatriotizmusból kinőtt wilhelminus birodalmi nacionalizmust, és álláspontját igyekezett összhangba hozni a dinasztikus eszmével.[42] A két elv, a dinasztikus és a nacionalista a párt ideológiájában egymás mellett szerepelt a korszak végéig, s csak az első világháború idején billent fel az egyensúly véglegesen a nacionalista álláspont javára.[43]

A konzervatív tábor intranzigens része, a Kreuzzeitungspartei maradványa jóval nehezebben s tekervényesebb úton jutott el a nacionalizmushoz. Ez a csoport volt az, amely a hatvanas–hetvenes évek fordulóján ellenzéki helyzetbe kerülve, a legérzékenyebben reagált a gazdasági konjunktúra, majd utána a válság társadalmi következményeire, s kialakította a német újkonzervativizmust. A Kreuzzeitungspartei hagyományának őrzői 1866 után szembefordultak a biro-

dalomegyesítés politikájával. A kancellárhoz való viszony tekintetében ugyan nem voltak egységesek, de a kancellárt támogatók is fenntartották a nacionalista álláspont elutasítását. Az alkotmányválság idején, a nacionalista „koreszmével" való szembenállásuk miatt elveszítve magának az udvarnak a támogatását is, a szociális eszmék irányában keresték a kiutat elszigeteltségükből. A *Kreuzzeitung* szerkesztője, Hermann Wagener igazságügyi tanácsos 1861. szeptember 20-án Berlinben megalakította a Preussischer Volks-Vereint, az intranzigens konzervatív tábor választási kortesegyletét, mely megkísérelte a céhes kézművestömegek követeléseit is képviselni a liberális burzsoáziával szemben, s propagandatevékenységének hangsúlyozottan érdekképviseleti-szociális színezetet igyekezett adni. Wagener kapcsolatot keresett a kialakuló munkásmozgalommal is, ő közvetítette a rövid életű Bismarck–Lassalle „párbeszédet", tőle származott a „szociális királyság" jelszava. Mindezzel az intranzigens konzervatív frakció már a hatvanas években előmunkálatokat végzett a későbbi újkonzervativizmus számára. A nemzeti kérdésben a „népegylet" engedményeket tett ugyan a porosz vezetés alatt létrehozandó német egység akkor már általánosan elfogadott programjának, de hangoztatta, hogy ez nem történhet a német kisfejedelmek „történeti" jogainak rovására, s általában éreztette fenntartását a nacionalista szemlélettel szemben. „Kein Kronenraub und Nationalitätenschwindel" – hirdette ezzel kapcsolatosan az egylet propagandája.[44] 1871 után az intranzigens csoport, melynek nagyobb része magával a kancellárral szemben is élesen fogalmazott ellenzéki álláspontot képviselt, aggódva és viszolyogva szemlélte a birodalom poroszosítását, melyről jól látták, hogy társadalmi-gazdasági viszonylatban a tőkés liberalizmus uralmának kiépülését jelenti akkor is, ha a politikai felépítmény nem igazodik maradéktalanul ehhez a gazdasági-társadalmi struktúrához. Legmesszebbre az új német egység elutasításban az újkonzervatív táborban Constantin Frantz ment, aki az 1871 előtti német széttagoltságot – mint korábban láttuk – föderalizmus néven az újkonzervativizmus vezéreszméjévé idealizálta. Ez az álláspont azonban már ekkor, a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján sem vált az újkonzervatív tábor általánosan elfogadott ideológiai koncepciójává. Az újrafogalmazott újkonzervativizmus, mely oly nagy tudatossággal kereste minden téren az alkalmazkodást a korviszonyokhoz, nem szigetelhette el magát ilyen mértékben egy általánosan elterjedt „koreszmétől". Az újkonzervativizmus, mint annyi hasonló esetben, a politikai romantika hagyománykincséhez nyúlt vissza, s itt valóban megtalálta a nemzeti hagyománynak azt a vonalát, melyhez úgy zárkózhatott fel, hogy megőrizte szembenállását mind a frankfurti birodalmi gyűlés demokratikus nemzeti hagyományával, mind pedig a „kisnémet" birodalmi eszmévé stilizált nagyporosz államrezonnal szemben. A kilencvenes évekre kialakul az újkonzervativizmus nemzetkoncepciója, mely a XIX. század eleji hagyomány segítségével a kapitalizmus legújabb fejlődéséhez igazodik, s arra is lehetőséget kínál, hogy a nacionalizmust átértelmezze az imperialista korszak kívánalmainak megfelelően.

A kombattáns imperialista nacionalizmus sajátosan újkonzervatív változata a nacionalizmus európai fejlődésének egyik sajátos tradícióvonalába illeszkedett. A nacionalizmusnak a XVIII–XIX. század fordulójától két, a keveredések ellenére is világosan elhatárolható formája alakult ki. Az egyiket **államnacionalizmusnak**, a másikat **kultúrnacionalizmusnak** nevezhetnők.[45] Az államnacionalizmus elsősorban a nemzetileg egységes nyugat-európai államokban (Franciaország, Anglia) alakult ki. Ebben a felfogásban az állam a nemzet kerete, a nemzet tagja automatikusan állampolgár. A vegyes etnikumú kelet-európai területeken a nemzeti tudat kialakulása olyan etnikumok körében zajlott le, amelyek sok esetben különböző államkeretekben széttagoltan éltek, illetve egyazon államkeretben több más etnikummal együtt foglaltak helyet. Ilyen feltételek mellett a nemzet keretének nem volt tekinthető az állam. A kelet-európai nemzetfejlődésben a XIX. század eleji nemzeti ébredési mozgalmaktól kiindulóan a nemzet kerete a nemzeti **nyelv**, illetve az erre épülő **nemzeti kultúra.**[46] A különböző államtestekbe szétszakadt etnikumokhoz való tartozás nem lehetett olyan módon automatikus, ahogy a nyugati nemzeti államok polgárai esetében. Az egymás mellett, vegyes nemzetiségi területeken élő etnikumok határai egymásba folytak, ritkán volt evidens, hogy ki hová tartozik. A kultúrnemzeti tudat ennélfogva szelektív volt, meghatározott kritériumok alapján minősített valakit a saját nemzethez tartozónak vagy idegennek. A nemzethez tartozónak az volt tekinthető, aki anyanyelvként bírta a nemzeti nyelvet, s részese volt az erre épülő kultúrának. Ebben a helyzetben a nemzeti individualitás, a más etnikumoktól való különbözés tudata különösen hangsúlyos volt.[47] Ideologikus keretet a nemzeti különállás a kultúrnacionalista eszmekörben a **nemzeti jellem**, a **nemzetkarakter** fogalmaiban kapott. A nemzetkarakter nem leíró fogalom volt, amely rendszerezni hivatott lett volna a nemzeti sajátosságokat, hanem – analóg módon a romantika egyéniségfogalmával (lényegében annak transzponálását jelentette az egyes személyről egy közösségre, amelyet így kollektív individuumnak tekintettek)[48] – minősítő kategória, mely értéket fejezett ki. A nemzeti személyiség érték volt, amelyet megőrizni és ápolni kellett.

A példaként vizsgált német fejlődésben egymás mellett alakult ki és fejlődött a nacionalista eszmének egy államnacionalista (ehhez asszimilálódott, mint fentebb láttuk, a pártszerű keretekbe tömörült hagyományos konzervatív irányzat) és egy kultúrnacionalista fejlődési vonala. Utóbbi történetének kezdetére Fichte nevezetes 1808-as előadás-sorozatát, a *Reden an die deutsche Nation*t állíthatjuk.[49] Itt a filozófus a „külföldi" és a német államművészet különbségét elemezve felvázolja az államnemzet-koncepciónak kultúrnacionalista álláspontjáról kifejtett bírálatát. A „külföldi" államművészet leírásában nehéz volna fel nem ismerni a francia minták nyomán kiépült frigyesi porosz államrezont, melylyel szemben Fichte az anyanyelvi kultúrából kifejlesztett nemzeti személyiség mellett kötelezi el magát. A kultúrnemzet fogalma nála nem romantikus, noha fejtegetéseiben ennek az eszmeáramlatnak a hatása is érvényesül, hanem auf-

klárista. Nem az élő emberektől elkülönült entitásként létező herderi néplélekről van szó nála, hanem egy racionálisan értett kultúrideálról, melyet az egyes személyekben neveléssel kell kifejleszteni. Ez a kultúrnemzet-koncepció a német nemzetet a kisállami széttagoltságon túl mint egységes nemzeti jellemet fogja fel, míg vele szemben a „Christlich-Germanische Tischgesellschaft" konzervatív gárdája 1848-ig általában tagadja az egységes német nemzet létezését.[50] Az általános felfogás mellett szórványosan ugyanakkor jelentkezett a konzervatív oldalon a két koncepció szintézisének kísérlete is, amely a német nemzetkarakter alapvonásának éppen a sok államba való széttagoltságot tekintette,[51] s az egykori Német-római Szent Birodalom európai hatalmi fölényét valamiféle, a sokszínűségből eredő kultúrfölénnyel vélte kompenzálni.[52] A kultúrnemzet-felfogással szembeni konzervatív elutasítás oka azonban nem csupán a német államegységre vonatkozó eltérő vélemény, a konzervatív irányzatoknak a német kisfejedelmek melletti elkötelezettsége volt. Ha az államnemzeti elv, a porosz államrezon-szemlélet politikai hordozója, azaz a felvilágosult abszolutizmusból kinőtt militarista-bürokratikus szent szövetségi abszolutizmus a rendi keretekbe szervezett feudális-tradicionalista rétegek törekvéseivel szemben a felülről jövő, korlátozott polgárosítás bizonyos tendenciáit is jelentette (s ebben rejlett elsősorban a konzervatívok vele szembeni elutasító reakciójának alapja), úgy a kultúrnemzeti irányzat a liberális-demokratikus nemzeti egységtörekvések ideológiai formája volt egészen 1871-ig. Ez volt a koncepció társadalmi tartalma már Fichténél, aki a romantika érvelésével analóg módon állította szembe a gép mintájára értelmezett, mechanisztikus „külföldi" államművészetet az organicista módon felfogott „német" államművészettel. Végkövetkeztetése azonban Adam Müller egy időben kifejtett nézeteivel szöges ellentétben az, hogy a masinisztikus államapparátus szükségszerűen monarchikus-zsarnoki kormányformát involvál, mivel a gép egy rajta kívül álló, ideálisan egyszemélyes akarat impulzusait veszi át s közvetíti, míg egy szerves közösség egységes vezérlő szelleme (adott esetben ez a nemzeti jellem) a közösség minden tagjában egyaránt jelen van, tehát ez a közösség elsősorban republikánus-demokratikus közösségként tételezhető. Ez a demokratikus kultúrnemzet-felfogás lesz az ideológiája 1813 liberális értelmiségi mozgalmainak, majd 1848–49 és 1859–1963 polgári nemzeti mozgalmainak. Az intranzigens konzervatív tábor a nemzetkarakter eszméjét az 1866–1871-es időszakban is, amikor már közeledni kényszerült az államnacionalizmushoz, 48-as forradalmi eszmeként utasította el.[53] A nemzeti őstörténet képeit, a nemzeti eredetmítosz világát oly kedvvel felidéző romantikus kultúrnemzet-felfogás nem csupán a konzervatív vallásos pietást sértette. Az ellenséges reakciók mögött annak a veszélynek a felismerése bujkált, amit a hallatlan politikai mozgósítóerőt jelentő múlt és tradíció fölötti konzervatív rendelkezési és értelmezési monopólium elveszése jelenthetett. A konzervatív szerzők tehát nem vonták kétségbe a nemzetkarakter realitását, csupán politikai vezéreszmévé emelését kifogásolták.

A fenti példák azonban még mindig nem merítették ki a kultúrnemzet-ideához való konzervatív viszony többféle lehetőségét. Az államnemzet-koncepció elutasítása egyes esetekben olyan intenzitású volt, hogy ellenhatásként fogékonnyá tette a visszariadót a kultúrnemzet-szemlélet iránt. Ezt az utat járta az ötvenes években a porosz konzervatív mozgalomban jelentős szerepet játszó orientalista, **Paul de Lagarde.**[54] Ő is az állam-gép analógiából indul ki, de nem Fichte, hanem Adam Müller szellemében.[55] Fejtegetéseiben felhalmozódni látjuk azt a gondolati anyagot, melyből két évtizeddel később a konvencionalizmus eszmeköre kibontakozik. Nem utolsósorban ezt az előfutárszerepet fedezi fel benne a századfordulói újkonzervativizmus, s emeli a völkisch jobboldal egyik ideológiai „klasszikusává".

Ezzel eljutottunk a fordulóponthoz, ahol az újkonzervatív ideológia a hetvenes–nyolcvanas években átvált a kultúrnacionalista ideológiára. A váltás a konvencionalizmus kialakulásának folyamatába illeszkedik bele, annak része, mégpedig legjelentősebb része. A váltást ebben a vonatkozásban is Tönniesnél ragadhatjuk meg legvilágosabban. Nála a közösségnek minősített társadalomszerveződési formák sorában ott találjuk a család, falu, illetve város és a hivatási közösség mellett a nemzetet is. Méghozzá kiemelt jelentőséggel. Főműve elvi bevezetésében, közösségfogalma általános kifejtése során leírja, hogy ezt a fogalmat lényegében a hegeli „népszellem"-fogalom szociológiai konkretizálásának tekinti.[56] Az általa értelmezett közösségtípusok között tehát a nemzetet tekinti a minősített legfontosabb közösségi formának, melyben megragadható s interpretálható a közösségfogalom lényege. Ennek a társadalmilag konkretizált népszellemnek analógiájára épülnek fel a társadalom egyéb közösségei is. Ez a nép-, illetve nemzetfogalom maradéktalanul kultúrnemzeti jellegű nemzetfelfogást mutat, a nemzet lényegét egyértelműen a nemzeti sajátosságok, a népkarakter (ennek szinonimája a népszellem) határozza meg, nem állami, politikai keretei. Visszanyúlva az államnemzeti tradícióban is jelen levő Hegelre, Tönnies munkájával kerül be a romantikától kiinduló kultúrnemzeti tradíció az újkonzervatív nemzetfelfogásba. Az újkonzervatív ideológia a továbbiakban egészen napjainkig a nemzetet a tönniesi Gemeinschaft sajátos eseteként tekinti és értelmezi.[57]

A nemzetfogalom tönniesi értelmezésében ragadhatjuk meg leginkább a szociabilitás konvencionalista átértelmezését. A konzervatív ihletésű társadalomelmélet a szociabilitás jelenségkörét, a társadalmi kötődés elemi formáit olyan kisebb társadalmi közösségeken figyelte meg és értelmezte, melyeknek tagjai egymást személyesen ismerték, a közösség csekély méreténél fogva tagjai számára viszonylataiban áttekinthető volt, értelmezésre, reflexióra nem szorult. Azokban a kisebb társas alakulatokban, amelyeket a szakszociológia **primer csoportoknak** vagy **primer közösségeknek** nevez. Az, amit Tönnies és az egész konvencionalista áramlat közösségként leír, lényegében azonosnak vehető a társadalmi élet primer közösségeivel. Ezért szerepel a közösségtípusok felsorolásában első helyen mindenütt a család, az egyetlen a tönniesi közösségformák közül, amely

maradéktalanul megőrizte primer közösség voltát a modern tőkés társadalomban is. Tönnies kritériumait következetesen alkalmazva, a közösség egyéb formái közül csak azok a legkisebb méretűek volnának Gemeinschaftnak vehetők, amelyek nem nőnek túl a primer közösség mértékén: falvak, ahol még mindenki mindenkit ismer, iparosműhelyek vagy legfeljebb kisebb városok céhei, ahol a tagok mind ismerik egymást. A konvencionalista ideológia azonban nem maradhat következetes, hiszen lényege éppen abban áll, hogy a primer közösségek tanulmányozása során nyert felismeréseket illetéktelenül kiterjessze a társadalom nagyobb kiterjedésű, komplikáltabb felépítésű szervezeti formáira, és megkísérelje ezeket a nagyobb szervezeti egységeket: érdek-képviseleti szervezeteket, tőkés vállalatokat, politikai pártokat, nemzetet, államot a primer közösségek analógiájára értelmezni és vizsgálni. A konvencionalista felfogás szerint ezek az átfogó szerveződési formák, hasonlóan a primer csoportokhoz, latens közösségek, melyeket a modern tőkés fejlődés deformált, kivetkőztetett természetes mivoltából. Ezt az elveszített, primer közösséghez hasonló gemeinschaftlich jelleget ígéri visszaadni a konvencionalizmus azáltal, hogy a primer közösség elemi szokáskultúrájából ideológiát szervez, azzal a szándékolt feladattal, hogy ez az ideológia közvetítse, transzponálja a primer közösség belső biztonságának, viszonyai elemi evidenciájának, bensőségének élményét és tudatát a nagyobb szervezetek tagjaira.

Ahogy a család volt a konvencionalista ideológia számon tartott közösségformái között az egyetlen, amely csupán primer közösségként létezik, úgy a nemzet volt az, amely eleve ezreket átfogó nagy közösséget képez. Éppen ezért itt ragadható meg leginkább az eljárás lényege, amely a primer csoport elemi szokáskultúrájából e nagyközösségi forma részére termel integráló ideológiát.[58] Az alapanyag, amelyből az újkonzervatív kultúrnacionalizmus ideológiája felépül, a kis lakóhelyi közösségek szokáskultúrája, a lokálpatriotikus szociális kötődés konvenciókészlete.[59] A kis lakóhelyi közösségre vonatkozó lokálpatriotizmus és az egész nemzetre vonatkoztatott nacionalizmus között összekötő kapocsként szolgál a regionalizmus, melyet ez a közvetítő szerep tesz a konvencionalista struktúrájú újkonzervatív nacionalizmus integráns részévé. Kis lakóhelyi közösségek hagyománykultúrájának, helyi szokásvilágának felnagyított stilizációjaként, gigantikussá növelt hasonmásaként megjelenik mint az egész nemzetet politikailag egybefogó ideologikus fantom, a nemzetkarakter fikciója.

A nemzetkarakter is bilaterális felépítésű teoréma volt, mint Tönnies Gemeinschaftja, abban az értelemben, hogy bevallottan vagy hallgatólagosan ugyanúgy feltételezett egy ellentípust, a nemzetkarakter jellegzetes vonásaival ellentétes jellemvonások stilizált megszemélyesítőjét, ahogy a Gemeinschaft feltételezte ellenpárját, a Gesellschaftot. Ez természetesen nem logikai kényszerűségből fakadt, hanem a fragmentált etnikai csoportok helyzetét racionalizálta. Ezek koherenciájának folyamatos újratermelődése nem volt olyan biztosított, ahogy egy államnemzet folytonosságát az állami keretek biztosítják. A kultúrnaciona-

lista közösség magát, nem alaptalanul, etnikai mivoltában, a nacionalizmus nyelvén „nemzeti létében" fenyegetett közösségnek érezte. Ez a fenyegetettségérzés jelenik meg a nemzeti ébredések irodalmának állandó toposzát képező nemzethalál-víziókban. Ez a nemzethalál nem fizikailag értendő, noha a művek esetleg szó szerint erről írnak, hanem abban az értelemben, hogy a közösség mint közösség felbomlik, megsemmisül, ha egyedei meg is maradnak mint egy más etnikai közösség tagjai. Ez természetesen végbemehet olyan módon, hogy egy erőszakosan asszimiláló hatalom adminisztratív állami eszközökkel beolvasztja a közösséget egy másik etnikumba, vagy szórványterületeken összeházasodások, organikus egybeolvadás révén fokozatosan beolvad más etnikai csoportba. A kultúrnacionalista ideologikus tudatban azonban él egy másfajta asszimiláció veszélyének rémképe is. Ez abban a hipotetikus esetben lép fel, amikor a saját etnikum azonos anyanyelvű tagjai jelentős számmal idegen etnikai kultúra befolyása alá kerülnek, anélkül hogy maguk ezt tudnák és beismernék. Ezek belülről bomlasztják, fertőzik, eredeti mivoltából kivetkeztetik a nemzeti kultúrát. Az asszimilációs fenyegetettségnek ebben a víziójában elferdült módon nem egy nemzeti, hanem társadalmi probléma jelenik meg. A bürokratikus-kommerciális polgári civilizáció konvencionális kötelékeket bomlasztó hatása jelenik meg mint egyfajta asszimiláció, mint a konvencionalista módon értett nemzeti önazonosság elvesztésének érzése. A konvencionalista ideológiai tudatban is lényegében a tönniesi Gesellschaft jelenik meg mint nemzeti veszedelem, nemzeti ellenség. Ily módon keletkeznek a XIX. században, főleg annak végén, már lényegében az újkonzervativizmus talaján a **nacionalista kultúrkritika** sajátos bipoláris nemzetmítoszai. Legismertebb és a jelenség vonásait legtisztábban kimunkáló az orosz kultúrnacionalizmus, majd a század második felében egyre inkább az orosz újkonzervatív eszmekör **szlavofil-zapadnyik** tipológiai ellentétpárja. Hasonló jellegű a német nyelvterületen az ősgermánság kultusza, amelynek mitizált konvencionalista vonásait ugyanúgy állítják szembe a nyugati polgári fejlődéssel (pl. olyan jellegzetes teorémákban, mint a római jog és a germán jog szembeállítása), mint ahogy a szlavofília áll szemben a Nyugattal.[60] Németországban ezt az újkonzervatív politikai színezetű germánkultuszt olyan nacionalista kultúrkritikai röpiratok képviselik, mint **Julius Langbehn** könyve, a *Rembrandt als Erzieher* (Leipzig, 1890), és olyan ideológiai színezetű csoportosulások, mint **Richard Wagner** köre Bayreuthban, Ausztriában **Richard von Kralik** kísérlete az ógermán eposzkincs modernizált átiratokban való felélesztésére. A francia újkonzervativizmusban a **klasszicizmus** és a **romantika** politikai tendenciájú[61] szembeállításában, ahol sajátos módon a kaotikus destruktivizmusnak értelmezett romantika (lényeges vonásokban megfeleltetve a dionüszoszi princípiumnak Nietzschénél) jelentette a csekélyebb értékű elvet.

Mindezen érintkezési pontok alapján a kultúrnacionalizmus kifejezési formáiban lép színre a kilencvenes években az újkonzervatív nacionalizmus, jellemző módon olyan országban is, mint Franciaország, ahol a nacionalizmus teljes mér-

tékben államnacionalista fogalomkörben alakult ki, és kizárólag ilyen hagyományai vannak. A kilencvenes években hatalmasan fellendülő francia újkonzervatív áramlat a revansizmus és a Dreyfus-pör hullámában magát általánosságban nacionalizmusnak nevezi. Ebben a szóhasználatban a nacionalizmus egyszerűen az újkonzervativizmus szinonimájaként értendő. **Barrès** nacionalizmusa vagy **Maurras** ún. integrális nacionalizmusa nem egyszerűen a nemzeti állam feltételezett érdekének képviselete meghatározott nemzeti problémákban (amilyen lehet az akkori Franciaország esetében Elzász-Lotaringia visszaszerzésének programja), hanem átfogó politikai világnézet, amely azt állítja magáról, hogy a francia nemzetkarakter politikai kifejezése.[62] Az ideologikusan erőltetett kultúrnacionalista jelleget leginkább a francia újkonzervatív nacionalista programok új keletű regionalizmusa mutatja, a francia államszervezet és közigazgatás ismert centralizáltságának kultúrkritikai színezetű bírálata. Hogy itt mennyire a konvencionalista eszmekörnek ideologikus vetületéről s nem valamely aktuális igazgatási probléma vagy lokális csoportérdek konceptualizálásáról van szó, azt elárulja az a paradox körülmény, hogy a francia újkonzervativizmus társadalmi bázisában a századfordulón már nyoma sem volt semmiféle vidéki földbirtokosságnak vagy ehhez hasonló regionális kötöttségű elemnek, viszont lényeges szerepet játszott benne éppen az a legfelső igazgatási bürokrácia, amely a támadott centralizmus legfőbb képviselője és haszonlélvezője volt.[64]

Az újkonzervativizmus és a kultúrnacionalizmus között keletkezett kapcsolat a nyolcvanas években még elsősorban az újkonzervativizmus alkalmazkodását jelentette a nacionalizmushoz mint populáris koreszméhez. Még jelentősebb kapcsolatokat és érintkezéseket teremtett a nacionalista ideológia átalakulása az imperializmus kifejlődése során. Az imperialista nacionalizmus leglényegesebb vonása a liberális ihletésű nacionalizmushoz képest elsősorban az volt, hogy az addig szinte kizárólag külpolitikai vonatkozásokkal (nemzeti függetlenség, nemzeti állam területi egysége) kapcsolatban jelentkező nemzeti problematika a századforduló táján kezdi áthatni a belpolitikai, társadalom- és gazdaságpolitikai viszonyokat is. Ez nem a külpolitikai kérdéskör valamiféle háttérbe szorulását jelenti, ellenkezőleg, a külpolitikai viszonyok behatolását a politika egyéb területeire és eluralkodását ezeken a területeken. A külpolitika mintegy maga alá gyűri a belpolitikát. Ezt a helyzetet anticipálja már a porosz-német államnacionalizmus egyik vezérgondolatának ideologikus megfogalmazásában Ranke, a külpolitika primátusáról kifejtett nevezetes tételében. A belpolitika alárendelésének tendenciája két, más összefüggésben már jelzett politikai csomópontba fut és gabalyodik össze. A piacviszonyok monopolkapitalista átalakulásának első politikai szimptómája a védővámos külkereskedelmi politikára való áttérés, a kötetlen külkereskedelmi forgalom liberális elvének feladása. Ez a fejlemény az egész belső gazdasági politikát, az értéktöbblet újrafelosztásáért folyó politikai harcot a vámtételek körüli harccá szervezi. Lényegében a vámkérdések körüli belpolitikai harcok formálják át a szabad versenyt közvetle-

nül üzemközi konkurenciaharcból gazdasági ágazatok közötti konkurenciaharccá. Másik kérdés a nemzetközi piacfelosztási versengés kikényszerítette fegyverkezési verseny körül kialakuló költségvetési harc, amely a szociálpolitikai és adókérdéseket, az osztályharccal közvetlenül összefüggő kérdések jelentős részét rendelik külpolitikai vonatkozások alá. Ezek a harcok a belpolitikában úgy jelentkeznek, mint a nemzet sorsdöntő kérdései körüli küzdelmek, amelyekben minden párt magát lehetőleg a nemzeti ügy letéteményeseként igyekszik beállítani s ellenfelét a nemzeti ügy ellenfeleként rágalmazni.

Ez a helyzet az átalakulóban levő nacionalista ideológiával szemben egy olyan jellegű elvárást teremtett, amelynek az újkonzervatív színezetű kultúrnacionalizmus rendkívüli mértékben képes volt megfelelni. Minden korábbi nacionalizmus számára a nemzet ellensége a nemzeti társadalmon kívül állt. Az államnacionalizmus esetében szokásosan valamilyen másik, hasonló módon nemzeti államban szerveződött nemzet volt a nemzeti ellenfél, a kultúrnacionalizmus esetében valamely, esetleg azonos államkeretben élő másik etnikum. A századfordulón jelentkező újkonzervatív nacionalizmus számára a nemzet ellenségei a saját társadalmon belül állottak. Olyan belpolitikai csoportok nyilvánultak belső nemzeti ellenségnek (pl. a „hazátlan" szocialisták, Németországban a kultúrharc után a „Reichsfeind" katolikusok), melyeket az újfajta nacionalista felfogás azzal vádolt, hogy megfertőzik a nemzeti jellemet, idegenné teszik, nemzeti vonásaiból kivetkeztetik. A kultúrnacionalizmus szerkezeti felépítésében korábban is jelen voltak azok a vonások, amelyek ezt a változást előrevetítették. A nemzeti egyéniség belülről való megmételyezésétől való horror mindig tartalmazta azt a tendenciát, hogy a nemzeti ellenséget a saját társadalmon belül keressék. Az államnacionalista keretben par excellence nemzetinek érzett külpolitikai problémák belemosódása a belpolitikai problémákba az imperializmusra való áttérés talaján megteremtette a lehetőséget, hogy a nacionalista közszellem a saját társadalmon belül keressen nemzeti ellenséget. Az újkonzervatív nacionalizmus a nemzeti problematikát, a hazafiasság és nemzetellenesség ellentétpárját a belpolitikai harcokra, a belpolitikai szinten folyó közvetlen osztályharcviszonylatokra transzponálta, s ezáltal kényelmes eszközt nyert arra, hogy a nacionalizmus jelentős emocionális energiáit mindenkori politikai ellenfelei ellen mozgósítsa. A nemzeti problémának a belső osztályharcra vetítésére kézenfekvő eszközként kínálkozott a számos európai társadalmi és részben politikai hagyományban jelen levő **antiszemitizmus**, amely eleve etnocentrikus lepelben tárgyalt lényegében belpolitikai vonatkozású problémákat, egy előbb vallásfelekezetként, később etnikumként kezelt társadalmi csoporttal kapcsolva össze a polgári fejlődés defektusainak bizonyos problémáit. Ez az egyik oka annak, hogy a századfordulón az újkonzervatív mozgalmakban számos országban (Németország, Ausztria, Franciaország, Oroszország) felbukkan az antiszemitizmus.

Az újkonzervatív nacionalizmus századfordulói kialakulását fentiekben elsősorban a korábbi alapokon kifejlődött újkonzervatív mozgalmak belső fejlődés-

tendenciái szempontjából tekintettük át. Most vessünk egy pillantást azokra az újkonzervatív nacionalizmust alakító és előmozdító tényezőkre, amelyek a kifejlődő imperializmus viszonyaiból közvetlenül eredtek. A természettudományos szcientista világnézet, amelyet az újkonzervatív kultúrkritika, majd a nyomában kialakuló új irracionalista idealizmus ekkor, a századfordulón teft kritikája tárgyává, ezekben az években kezdett a széles tömegek mindennapi szemléletéhez szervesen hozzá tartozó közfelfogássá válni. Az imperialista időszak publicisztikai nagyüzeme, amely eleve a triviális közfelfogáshoz igazodott, s az általa terjesztett ideológiák **anyagát** lehetőség szerint szintén innen, a triviális közfelfogásból merítette, vulgarizált filozófiai vagy tudományos eredetű eszmék alapján igyekezett ideológiává átdolgozni a természettudományos szcientizmust. Erre alkalmas ideológiai struktúrát teremtő eszmeként kínálkozott a darwinizmus, mint eventuális politikai ideológia. Az angolszász országokban keletkezett s a kilencvenes években Németországban is rohamosan terjedő **szociáldarwinizmus** kezdettől tömegpropagandára hangszerelt triviálideológia volt. A létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás darwini elvei lehetőséget adtak arra, hogy a burzsoázia köznapi szemléletének elemeit: a brutális prakticista cinizmust, a versenytársat a fizikai kiirtásig letipró monopolista versenyszellemet, a politikai, főleg államközi viszonylatokat nyers erőszakviszonylatokként értő **naturalista** felfogást ideológiává stilizálja.

A szociáldarwinizmus keretet adott a kultúrnacionalista felfogást triviális-természettudományi fogalomnyelvre átfordító imperialista újkonzervatív nacionalizmusnak.[65] A darwini örökléstan nómenklatúrájával kidolgozott fajfogalomra épülő **rasszelmélet** végrehajtotta a romantikus kultúrnacionalizmus naturalizálását.[66] A rassznacionalizmus alapján újrafogalmazódtak a nagypolgári zsurnalisztika ideológiai üzemében az újkonzervatív nacionalizmus bipoláris felépítésű kultúrkritikai típuspárjai is. Mint ezek triviális rassznacionalista vulgarizációi jelentek meg a századforduló után a **pánnacionalizmusok**: pánszlávizmus, pángermanizmus – mind a saját nacionalizmus dimenzióit felnagyító imperialista hódításideológiaként, mind az ellenséges nacionalizmust fantomizáló, gyűlöletkeltő propagandaszólamként. Ez utóbbiak sorában legelterjedtebb és legjellegzetesebb a „sárga veszedelem" hírhedt propagandamítosza volt a wilhelminus Németországban. Hasonló módon rasszista értelmezést kapott az újkonzervatív kultúrnacionalista talajon kialakult politikai antiszemitizmus is.

Az újkonzervativizmus a századforduló és az első világháború között

A kilencvenes évek újkonzervatív hullámában az újkonzervatív erők egy része a korábbi pozíciókat foglalta el az új feltételek között. Politikailag az új polgári konjunktúra által újratermelt alkalmazkodási nehézségekre reagált a konkurenciaharcban rosszul szereplő rétegek részéről. Folytatta ezeknek a rétegeknek ér-

dek-képviseleti harcát a konkurenciaharc megváltozott feltételei között. Más újkonzervatív erők viszont már mint az imperialista kor monopolburzsoáziájának politikai avantgárdja léptek fel. Azt a kötött gazdasági antiliberális politikai alternatívát képviselték, amely a monopolburzsoázia érdekeinek – elvontan tiszta gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat feltételezve, tehát mintegy modellszerűen – már jobban megfelelt volna, mint a liberális szabad piac formái. Szerepük az előrekalandozó előőrsé volt, amely mögött nem haladt szorosan a haderő zöme. A döntő összecsapásokban a többség nem zárkózott fel avantgárdjához, annak végletes álláspontját nem vállalta. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a felfutó konjunktúrában minden megoldható volt az adott keretek között is: a fegyverkezési verseny, az ezt ellenző munkásmozgalom politikai semlegesítése, a termelés expanziójának fenntartása; nem volt szükség radikális intézményes változásokra, mint majd egy más időszakban a forradalmak fenyegetése és a válság megrázkódtatásainak hatása alatt. A szocialista munkásmozgalom erejének megnövekedése a századfordulón inkább visszarettentette, mint leszámolásra ösztönözte a monopolburzsoázia fő erőit. Rohamának leszerelését és az ellenzéki tőkéscsoportokkal való modus vivendit inkább kompromisszumokkal, mint a politikai erőszak eszközeivel keresték.

A századforduló fellendülő újkonzervatív hulláma rövid idő alatt lefutott, anélkül hogy a mozgalom számára maradandó eredményeket hozott volna. A tízes években a konjunktúra és a fegyverkezés teremtette politikai konszolidáció légkörében összezsugorodik az újkonzervatív politikai aktivitás mozgástere. A vereség és visszaszorulás kettős irányban hat az újkonzervatív mozgalmakra. Egyes személyek, csoportok, irányzatok rezignálódnak s elfordulnak a populáris aktivitás gondolatától, melyet kilátástalannak tartanak. Lemondanak arról, hogy széles közvéleményre hassanak, hogy megkíséreljenek utcai tüntetéseket felszítani, tömegmozgalmat kiépíteni. Tömegektől elforduló ezoterikus elitmagatartás és elitkultusz lesz a századforduló után ezeknek a csoportoknak jellemzője. Ez vezeti oda az Action Française Maurras vezette szárnyát Franciaországban 1908-ra, hogy a radikális újkonzervatív politikai fordulat (az ő esetükben ez a monarchia restaurációjának programját jelentette) megvalósításának módját már ne a boulangizmushoz és a Dreyfus-per körüli harcok eseményeihez hasonló tömegmegmozdulásoktól várják, hanem egy szűk aktivista csoport által szervezett katonai puccstól.[67] Az exkluzív politikai szervezeti formákba való visszavonulás tendenciája mutatkozott a tízes évek második felében Németországban is, ahol a rasszista újkonzervatív ún. völkisch mozgalom jelentős csoportjai a szabadkőművesség ezoterikus formáját igyekeztek átvenni és a germánság kultuszvilágából vett szertartásokkal germán páholyokat létesíteni. Ezek nem tömegmozgalom, sőt nem is önálló politikai párt életre hívását tekintették célnak, hanem a különböző társadalmi, gazdasági, hivatali, értelmiségi területeken tevékenykedő prominensekből olyan elittömörítő szervezetet akartak létrehozni, amely keresztezve a parlamenti pártok kereteit, a legkülönbözőbb terü-

leteken és döntési szinteken szerez érvényt a szervezet céljainak. A völkisch páholyok elsősorban a bürokratikus adminisztratív hierarchia parancsnoki pozícióit igyekeztek embereikkel betölteni, s rajtuk keresztül befolyásolni politikai céljaik érdekében a magasabb adminisztratív posztokon hozott döntéseket. Ilyen jellegű alakulat volt a **Germanenorden**,[68] az **Armenen**,[69] a müncheni **Thule Gesellschaft**.[70] Az ezoterikus elitmagatartást képviselte napi politikától elzárkózó arisztokratikus magatartásában a **Stefan George** körül tömörült ideológuskör.

Az újkonzervatív mozgalmak más csoportjait viszont az elszenvedett vereségek éppen arra a következtetésre juttatták, hogy nem volt kielégítő e mozgalmak populáris tevékenysége, nem tudta elég hatékonyan megnyerni az utcát, a tömegeket, e téren nem vált versenyképessé a szocialista munkásmozgalommal. Ezek a csoportok a megoldást a mozgalom populáris vonásai, elsősorban szociális demagógiája fokozásával kívánták elérni. Ez a törekvés elsősorban azoknál az újkonzervatív erőknél mutatkozott, amelyek az imperialista monopolburzsoázia popularitásigényét kísérelték meg ideologikus formába önteni. Itt az újraértelmezett imperialista nacionalizmus és szociális demagógia szintézise volt a kitűzött cél, olyan összefogó ideológia, amely a két nagy tömeghatású ideológiai tényezőt egybekapcsolja. Németországban Bismarck és Lassalle egykori kapcsolata emlékének felidézése volt az első kísérlet arra, hogy újkonzervatív oldalon közeledő gesztusokat tegyenek a szervezett munkásság felé. Ez a rövid életű taktikai együttműködés a hatvanas években a kialakulóban levő újkonzervatív mozgalomnak éppen abban a kiinduló helyzetében keletkezett, amikor a még gyenge munkásmozgalom a konzervatív erők számba jöhető szövetségesnek tűnt a fő ellenség, a liberális burzsoázia ellen. A front másik oldalán Lassalle hasonló logikával tekintette a liberális burzsoáziát a kizsákmányoló osztályfront fő erejének, amely ellen a már levitézlettnek tekintett junkerrétegekkel összefoghat taktikai szövetségben a munkásmozgalom. A századfordulón ez a helyzet már egészen másképpen állt. A monopolista burzsoázia fő ellenfele, amely uralmát ugyan még nem fenyegette megdöntéssel, de legveszélyesebb ellenfele volt a fegyverkezési programoknak, a munkásmozgalom volt. A munkásmozgalom számára sem jelentette volna adott esetben ez a kompromisszum az uralkodó osztályok egy periferiálisnak tekinthető csoportjával való megegyezést, hanem a burzsoáziának éppen azzal a fő erejével, amelynek hatvanas évekbeli elődje akkor még a liberális lobogó alatt sorakozott. Az egykori kapcsolat felidézése tehát inkább romantizáló stilizálás volt, mintsem tartalmas analógia. Arra azonban alkalmas volt, hogy modellálja azokat az alapelveket, amelyek szerint az új kompromisszumot a nagyburzsoázia hajlandó megkötni. A feltételezett keret lényegében a munkásmozgalom beépülése lett volna az imperialista-militarista külpolitika keretébe, melyért ellenszolgáltatásokat remélhetett volna.[71] Ezzel a programmal, a munkásosztály adott rendszerbe integrálásának tervével lép fel a kilencvenes években **Friedrich Naumann** mozgalma,

amely kiadja Naumann más összefüggésekben már többször idézett 1905-ös programkönyvében a „demokratikus császárság" jelszavát, amely azután más esetekben „szociális császárság" formában a századelő egyik legdivatosabb újkonzervatív politikai jelszava lesz.[72]

Az imperialista monopolburzsoáziához kötődő újkonzevatív csoportok a századforduló után az **imperializmust** önálló ideológiának nyilvánítják, s ennek keretébe építik bele az újkonzervatív eszmekör gondolati anyagát. Franciaországban az újkonzervatív tábor egy magányos teoretikusa, **Ernest Seillière** tesz kísérletet arra, hogy a klasszicizmus-romantika ellentétpárt ebbe az új keretbe értelmezze át, és a klasszicizmus némileg túlhaladott, statikusan merev fogalmát az imperializmus dinamikusan értett fogalmával cserélje fel.[73] Seillière az imperializmust mindent átfogó ideológiai fogalomként értelmezve, könyve első kötetében tárgyalja Gobineau rasszimperializmusát, a másodikban Nietzschét mint az individualista magatartás reprezentánsát, a harmadikban az általa „demokratikus imperializmusnak" nevezett irányzatokat, s a negyedikben elvégzi a romantika bírálatát. A könyv politikai célkitűzését a harmadik kötet hordozza. Ez bevallottan a demokratikus eszmei tradíció olyan értelmezésére törekszik, amely alapja lehet az újkonzervatív tradíciónak. A demokratikus imperializmuson belül Seillière tárgyal „plebejusimperializmus"-t – ennek reprezentánsa Rousseau, itt az éppen akkor Franciaországban előretörő radikális polgári demokratizmusról van szó –, „individuális proletárimperializmust" – ennek reprezentánsa Proudhon, itt a szindikalista munkásmozgalomról van szó –, továbbá „proletár-osztályimperializmust", ez a marxizmust jelenti. Seillière nem titkolja, hogy megítélése szerint a demokratikus imperializmusé a jövő,[74] s bevallott célja a munkásmozgalom „visszatérítése" saját táborába.[75] Hasonló, önálló ideológiai koncepcióként értett imperializmuskoncepció lesz Németországban a **Freikonservative Partei** ideológiája a tízes években, amikor a párt orgánumának szerkesztését a neves újkonzervatív politológus és publicista, **Adolf Grabowsky** veszi át. Ez az irányzat is populáris értelmezést és programot kíván adni az imperializmus ideológiájának.[76] Fenti irányzatok a munkásmozgalom reformista áramlataiban keresik a potenciális szövetségest. A politikai hatalomról lemondó, csak a munkásosztály gazdasági helyzetének javításáért harcoló konzekvens reformizmus, kiegészülve az imperialista fegyverkezési, gyarmati és külpolitikát elfogadó, ennek gyakorlatához igazodó nacionalista orientációval – ez jelentette volna a munkásmozgalom olyan alakulatát, amellyel az imperialista újkonzervativizmus kapcsolatot akart találni.

Franciaországban az újkonzervativizmus más csoportjai a populáris pozíció gyengeségéből a harcok idején más irányú konzekvenciákat vontak le. Ezek a csoportok nem a szociális kérdések jelentőségét tartották elsősorban szem előtt, hanem a Dreyfus-per, majd a második kultúrharc eseményeinek tömegmegmozdulásait. Ezeknek fascináló élménye volt indítéka elvi pozícióik átértékelésének is. Viszonyuk az új fejleményekhez amolyan nagy események mámorát kö-

vető „katzenjammer" volt. Kiábrándulás a kompromisszumpolitika visszaállása, a politikai konszolidáció miatt. Keserű belátása annak, hogy hatalmas, egymással összecsapó tömegmozgalmak lendülete sem volt elég ahhoz, hogy a politikának maradandó új formákat adjon; az eruptív erejű tömegmozgalmak hulláma lefutott, s a politikai élet ott folytatódott, ahol abbamaradt. Az élmény a francia újkonzervativizmus soraiban a parlamenti kormányzati formából való általános kiábrándulást eredményezi. Az eredetileg revansista-nacionalista programmal alakult **Action Française** ezeknek az élményeknek a hatására áll át az antiparlamentáris parancsuralmi kormányforma értelmében felfogott monarchizmus álláspontjára. Az újkonzervativizmusnak ez a populáris módszerek felé tapogatózó irányzata nem a munkásmozgalmi reformizmussal keresi az érintkezést. Ellenkezőleg. A reformizmus nagy történelmi pillanata, Millerand, az első szocialista miniszter belépése a Waldeck-Rousseau-kormányba számukra azt jelentette, hogy a tömegerő mozgósítására egyedül valóban képes szocialista munkásmozgalom lemondott a liberális rendszer alapjaiban való felforgatásáról, s beépülni kész a liberalizmus politikai struktúrájába. Az újkonzervatív csoportok konszolidációt elfogadni nem akaró része a munkásmozgalomnak ahhoz a szárnyához érzett affinitást, amely maga is a szocialista pártok reformista megalkuvásával szembeni ellenérzésből született, s a korábbi tömegmozgalmakat kívánta továbbfejlesztett mozgalmi formák között fejleszteni, radikálisan tagadva a parlamenti rendszert a **szindikalizmussal.** Az ellenség és az attitűd bizonyos közössége érintkezési pontokat teremt az újkonzervatív és a szindikalista irányzatok között. Ezeken a pontokon epizodikus és rövid életű kapcsolatok is kialakulnak. Ilyen kapcsolatokat épít ki a szindikalizmustól az **Action Française** táborába átváltott **Georges Valois** és az általa megszervezett **Cercle Proudhon.** Az újkonzervativizmusnak ez az irányzata elsősorban a dinamikus, erőszakos formákban fellépő, végletesen szélsőséges tömegmozgalmak felidézésének technikáját igyekszik kialakítani,[77] s nem a szociális kérdések megoldásának aprómunkájára szervezhető érdek-képviseleti mozgalmak hatékonyabb létesítésének módszereit. A probléma elméleti vetülete az érintkező szélsőségek mindkét pólusán mozgatja a kedélyeket. A szindikalista oldalon **Georges Sorel** dolgozza ki a politikai mítoszok által feltüzelhető tömegmozgalmi erőszak átfogó elméletét, mellyel inkább az újkonzervatív jobboldali, mint a baloldali-szocialista eszmekörnek továbbépítéséhez járult hozzá.[78] Az újkonzervatív oldalon **Gustave Le Bon** dolgozta ki ismert tömeglélektan-koncepciójában kultúrkritikus szemléleti alapon a tömegek demagóg mobilizálásának elméletét.[79]

Az újkonzervatív ideológiának ez a fejlődési vonala az abszurd végiggondolás egyik lehetséges gondolati vonalán haladt. Az erre az útra lépett csoportok magatartásában tükröződött az ellenzékiségbe szorult konzervativizmus mindenkor paradox helyzete. A századforduló fellendülő újkonzervatív mozgalmai reményeket tápláltak arra, hogy az újkonzervatív antiliberális kötöttgazdasági alternatíva gyakorlati megvalósításának feltételei az imperializmus időszakában

javulnak. A vereségek után azonban a tízes évek konszolidációja idején ezek a remények hiúnak tűntek. A konzervativizmus ismét az előtt a kérdés előtt állott, hogy mit jelent a konzervatív álláspont egy olyan valóságban, amelyben – megítélésük szerint – semmi konzerválható, illetve konzerválásra, megőrzésre méltó nincsen. Az újkonzervativizmus hajnalán a francia szélsőjobboldali katolicizmus egyik vezető publicistája, **Edouard Drumont** megrendülten tudatosította magában, hogy a Commune előtt még saját korának francia társadalmát olyannak tekintette, melynek intézményei, vezető társadalmi osztályai megérdemelték, hogy érte harcoljanak, a Commune megrázó élményének hatására azonban ez a meggyőződése megrendült.[80] Az újkonzervativizmus tárgyalt korszakának végkifejletekor **Moeller van den Bruck**, a német újkonzervativizmus vezető ideológusa számára a kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy a konzervatív politika feladata a konzerválásra érdemes dolgok létrehozása.[81] Ez a megfogalmazás végleges szakítást jelent a tradicionalista konzervativizmussal. Itt az adott, történetileg kialakult, társadalmilag létező valóságban semmi sincsen, amit a konzervativizmusnak megőrizni feladata volna. Ezt konzervatív cselekvésnek kell majd a jövőben létrehozni. A súlypont a **valóságról** áttolódik az **aktivitásra,** a konzervatív mozgalom centruma nem a valóság lesz, hanem az **attitűd.** Mivel a **valóságban nem gyökerező aktivitás csupán a cselekvési attitűdöt** jelenti, nem a valóság megváltoztatására irányuló hatékony (s ezért valóságos) cselekvést. Ezt a folyamatot nevezhetjük több más szerzővel egyetértve a konzervativizmus **nihilizálódásának.**[82] A konzervativizmus nihilista végfázisa (ebben az irányban ugyanis nem folytatható tovább) az aktivitás egyre radikálisabb formáit igenli, de csupán mint cselekvő attitűdöt s nem mint reális cselekvést. Az így romantizált cselekvő attitűd valójában nem **praktikus,** hanem **esztétikai** relevanciával bír. Ez hozza a tízes évek konzervatív nihilista aktivitáskultuszát a kor művészi avantgardizmusa közelébe.

A művészeti avantgárd aktivizmussal elsősorban az azonos kultúrkritikai gyökér köti egybe a konzervatív aktivizmust. A kritika közös tárgya a dekadencia komplexusa. A művészetben a korábbi parnasszista művészet testesíti meg a dekadenciát jelentő enerváltságot, betegességet, erőtlenséget. A politikai kritika számára ezek a parlamenti élet ún. kretenizmusában jelennek meg. A hetvenes–nyolcvanas évek kultúrkritikája a technikát tette romantikus kritika tárgyává, a tízes évek kultúrkritikája a technikát romantizálta. Bizonyos jelenségek azonban változatlanul a kultúrkritika tárgyai maradtak. A nyárspolgári élet trivialitása, az üzleti élet haszonlesése, a polgárság hedonista élvezetvágya és kényelemszeretete a hetvenes–nyolcvanas években az intim szubjektivitás mérlegén találtatott könnyűnek, a tízes években a heroikus aktivitás pozíciójából ítéltetett el.

A politikai és művészeti avantgardizmus és aktivizmus egybemosódásának értelmiségszociológiai alapjai is vannak. A modern művészi törekvéseket hordozó művészvilág szerveződése a korábbi bohém individualista formációk után, a századforduló táján mozgalomszerűvé válik. Az avantgárd művészi mozgalmak

szervezeti alakzatai, azok légköre sokban közelít az időszak politikai avantgárd mozgalmainak szervezeti életéhez. A mozgalmi aktivitás szelleme sok rokon vonást mutat politikai és művészi mozgalmakban. Rokon vonás az is, hogy amint az újkonzervatív politikai mozgalmak bizonyos részében a hangsúly a politikai cselekvésről a cselekvő attitűdre tolódik, a művészi avantgardizmusban hasonló hangsúlyeltolódás történik a művészi tevékenységben a szoros alkotótevékenységről az avantgárd művészi attitűdre. Mindez előmozdítja az érintkezéseket.

A művészet szorosan vett belső fejlődése is hasonló tendenciát mutat. A századfordulón a legmodernebb irányzatokban jelentkező művészi magatartás átalakul. Az **impresszionizmus** bensőségbe vonuló kontemplatív magatartását a szubjektum kreatív aktivitásának dinamikáját kifejezni igyekvő **expresszionizmus** kifelé forduló magatartása váltja fel, amelyhez társul a gépi erő külső dinamikája művészi megragadásának törekvése a **futurizmusban.** Az eladdig befelé fordult szubjektivitás kifelé, a világ felé fordul, folytonos tényező marad azonban ugyanakkor a végletes szubjektivitás, az ábrázoló attitűd hangsúlya az ábrázolás tényszerűségével szemben. Az érintkezés azonban látszólagos csupán. A radikális baloldali törekvések a politikai téren kibontakozó aktivitást ki akarják terjeszteni olykor utópikus lendülettel az élet minden területére: semmit mozdulatlanul nem hagyó, átfogó forradalmasítására törekszenek. A konzervatív nihilizmus mozgása, mint láttuk, fordított: **visszavonulás a cselekvésből a cselekvő attitűdbe.**

Befejezés

Történelmi események és jelenségek megítélése igen különböző módon alakulhat a kortársak és az utókor szemében. Vannak események és jelenségek, amelyek jelentősége azonnal nyilvánvalóvá válik az egykorú megfigyelők számára – ilyen volt egykor a nagy francia forradalom; vannak viszont olyanok, amelyek csupán későbbi események bekövetkeztével, mint azok előtörténetének részei nyerik el a szemlélő számára jelentőségüket. Ilyennek tekinthetjük a Párizsi Kommünt, amely a kortársak számára csupán múló epizódként jelent meg a Második Császárság összeomlása és a német egység létrejötte sokkal jelentősebbnek tűnő eseményei sodrában, s csupán a nagy októberi forradalom bekövetkezte ismertette fel az 1871-es eseményben a történelem első proletárdiktatúráját. Az újkonzervativizmus mint önálló politikai jelenség csupán a fasizmus történeti színre lépése után, mint annak előzménye, tudatosult a politikai történet folyamatának megfigyelőiben.

Ennél korábban a művészet folyamatainak vizsgálói ismerték fel a képzőművészet esetében az impresszionizmus, az irodalomban a naturalizmus ellenreakcióiban azokat az általánosítható vonásokat, amelyek összefüggésben állottak a politikai konzervativizmus bizonyos új vonásaival.[83] A naturalista irodalom

széles spektrumon jelentkező ellenreakcióira összefoglaló kifejezésként alkalmazott **újromantika** kifejezés több szerzőnél egyszersmind a politikai-ideológiai újkonzervativizmussal szinonim értelemben is szerepelt.[84] A két háború közötti évtizedekben, mint láttuk, egyes szerzőknél az **univerzalizmus**, illetve a **szolidarizmus** szerepelt az újkonzervativizmus általunk használt értelmével megegyeztethető értelemben. A második világháború éveiben Magyarországon is megjelent olyan baloldali-liberális szemléletű népszerű politikai kézikönyv, amely Bergyajev magyarra fordított ismert könyvének címével „új középkor" néven tárgyalja az újkonzervatív eszmeáramlatot.[85]

1945 után a fasizmust és annak előzményeit, kialakulását vizsgáló német történetírás igen hamar felismerte és vizsgálata előterébe állította a húszas évek kiterjedt és jelentős német újkonzervativizmusát. Kimagasló szerzők: Klemperer, Mohler, Sontheimer, Schüddekopf, Neurohr ma már klasszikusnak tekinthető művek sorában elemezték mind a középosztályi-intellektuel Juni Klub, mind a Stahlhelm propagandaapparátusa körül kialakult exkülönítményes-tiszti irányzatok ideológiáját. Ezek a kimagasló szerzők azonban a weimari időszak újkonzervativizmusában a forradalom és a háborús vereség reakcióját látták elsősorban, s az irányzat korábbi kialakulására figyelmük nem terjedt ki. Tekintélyük, azt mondhatjuk, hosszú ideig inkább fékezte, mint előmozdította a korábbi időszak ilyen szempontú feltárását. Erre csupán az utolsó években került sor. Az áttörést Fritz Fischer nevezetes munkája jelentette, amely újra ráirányította a figyelmet az Alldeutscher Verband korszakos jelentőségére a jobboldali tendenciák kifejlődésében, s ezzel újra előtérbe állította az 1918 előtti előzményeket. A nyomában fellendülő kutatás alapján ma már általánosan ismertnek tekinthető az első világháború előtti polgári alapú konzervativizmus és a későbbi fasizmus közötti összefüggés.[86]

---

[1] A szociabilitás felfedezésének úttörői között kifejezetten konzervatív gondolkodókat is találunk. De Bonald 1796-ban ezt írta: „La grande question qui divise en Europe les hommes et les sociétés, l'homme se fait lui-même et fait la société, la société se fait elle-même et fait l'homme." Idézi: Hermann Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*. Breslau, 1926, 27.

[2] „... der »Staatssozialismus«, welcher früher Merkantilismus hieß, ist ja wieder höchst regierungsfähig geworden." Albert Schäffle: *Die agrarische Gefahr*. Berlin, 1902, 7.

[3] Egy belga közgazdász a hetvenes évek német viszonyait tárgyalva rémülten állapítja meg: „Bischöpfe sogar konspirieren mit Demagogen." Emile de Leveleye: *Der Sozialismus der Gegenwart*. Halle, 1903, 108. – Egy tekintélyes újkonzervatív provenienciájú szerző a jelenségben a konzervatív mozgalmat (legalábbis Németországban) hordozó arisztokrácia alkalmazkodását látja a kor politikai viszonyaihoz: „Eine agitierende Aristokratie! Schon dieses ist ein Erfolg der demokratischen Gesamtströmung." Friedrich Naumann: *Demokratie und Kaisertum*. 4. Aufl. Berlin–Schöneberg, 1905, 91.

[4] Az újkonzervatív irányzat magasabb szintű tudatosságából eredő nagyobb taktikai mozgékonyságát, mely mozgékonyság forrása volt a liberalizmussal szemben bizonyos mértékig érvényesülő taktikai fölényüknek, egy újkonzervatív indíttatású kortárs német szerző következőképp jellemzi: „Die alte Herrenschicht von etwa 24 000 Köpfen ist in Verteidigungszustand geraten und benutzt alle mögliche Mitteln, um sich in einem demokratisch werdenden Zeitalter über Wasser zu halten. In dem Bestreben, sich Hilfster über heranzuziehen, wird sie bauernfreudlich und handwerkerfreudlich, ja zu Zeiten sogar arbeiterfreudlich. Aus demselben Grunde macht sie Bündnisse mit dem industriellen Kapitalismus mit dem Zentrum. **Sie versteht die Kunst des Angliederns von Mitinteressenten besser als irgend eine politische Gruppe.**" Friedrich Naumann: *I. m.* 92.

[5] Jobboldali-antiliberális ideológiák korszerűségtudata nem a kilencvenes években jelentkezett először. Már az újkonzervativizmus kialakulása előtt, a hatvanas évek francia bonapartizmusában fellelhetjük nyomait. Egy ismert s nagy eszmetörténeti karriert befutott politikai pamflet, amely a Második Császárság szatirikus bírálatát egy túlvilágon lezajló Montesquieu–Machiavelli dialógusban adja elő, ahol is előbbi a liberalizmus, utóbbi a bonapartizmus érveit fejti ki – lehetőséget adva a röpirat szerzőjének, hogy felvázolja egy fordított értékelőjellel megfogalmazott modern „Il Principe" körvonalait –, Machiavelli szájába a következő, problémánkat érintő passzust adja: „Meine Prinzipien, meine Ideen, meine Taten würde ich mit dem Nimbus der Jugendlichkeit umgeben, mit dem Glanz des neuen Rechts im Gegensatz zur Altersschwäche und Hinfälligkeit der früheren Einrichtungen." Maurice Joly: *Macht contra Vernunft.* (Eredeti megjelenési dátum: 1864) München, 1968, 104.

[6] Az ideológiai légkör mélyreható, antiliberális irányú változását az imperializmus hajnalán így értékeli egy osztrák marxista szerző: „Um 1900 griffen in Europa tiefe Strukturwandlungen Platz. Der Kapitalismus trat in seine Imperialistische Phase. Hand in Hand damit ging ein ideologischer Zersetzungsprozess, der das Aufkommen jeder antiliberalen Anschauungen begünstigte." Albert Fuchs: *Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918.* Wien, 1949, 69.

[7] Croce így jellemzi az imperialista korforduló ideológiai viszonyait s a felemelkedő monopolburzsoázia pszichikai állapotát: „der »Bismarckismus« und »Industrialismus« konnten in ihrer Uneinheitlichkeit und bei ihren inneren Widersprüchen keine neue und erhebende Religion schaffen, sie hinterliessen einen trüben Geisteszustand, ein Schwanken zwischen Genußsucht, Abenteuerlust und Eroberungssinn, eine gewaltige Überschätzung der Macht". Benedetto Croce: *Geschichte Italiens 1871–1915.* Berlin, 1929, 241–242.

[8] Egy késői német újkonzervatív szerző jellemzése a századforduló ideológiai átalakulásáról: „Der Kampf der Geister mußte entschieden werden. Und er wurde entschieden. Nietzsche siegte über Marx. Der Machtwahn überschattete alles. Der Mensch war nicht mehr geboren, um billig zu kaufen und teuer zu verkaufen, er war geboren, um für den Führer zu sterben. Der Kult des Geldes wurde abgelöst von einem düsteren Kult des Todes." Georg Reinhold Quaatz: *Verlorene Gemeinschaft.* Berlin, 1950, 149–150.

[9] A német liberális szociológia egyik vezéralakja az imperialista időszak burzsoáziájának átalakulásával kapcsolatban „zu einer politisch-ökonomischen-kulturellen Feudalisierung" felé haladó tendenciáról beszél, összefüggésbe hozva a monopolizálódás társadalmi-politikai folyamatát a feudális rétegek asszimilációjával. Karl Mannheim: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.* Leiden, 1935, 21. – Hasonló álláspontot képvisel a weimari időszak egy másik számottevő szociológusa. Carl Brinkmann: Die Aristokratie im kapitalistischen Zeitalter. In: *Grundriss der Sozialökonomik.* IX. Abt, 1. T. Tübingen, 1926.

[10] Egy weimari köztársaságbeli baloldali szerző Julius Langbehn kísérletéről, hogy a polgári rétegeket újkonzervatív programmal egy „Adelspartei"-ba tömörítse: „Politisch bedeutet dieser nationale Rousseauismus die Feudalisierung des liberal-demokratisch saturierten Bürgers." Hermann Heller: *I. m.* 112.

[11] „... vielfach sind es die allerobersten Kapitalisten, die den Gipfel der Vornehmheit damit erklimmen, daß sie »freikonservativ« werden. Im Freikonservativen eint sich Fabrik und Kuhstall." Naumann: *I. m.* 107.

[12] „Die Freikonservative oder Deutsche Reichspartei... galt nach ihrer ganzen Zusammensetzung als »Magnatenpartei«, in deren Führung sich die Latifundienbesitzer und die bedeutendsten Vertreter der Schwerindustrie teilten." Arthur Dix: *Die deutschen Reichstagswahlen 1871–1930 und die Wandlungen der Volksgliederung.* Tübingen, 1930, 14.

[13] Egy harmincas évekbeli német gazdaságteoretikus az olasz fasizmus korporatív rendszerének alapját képező gazdaságfejlődési tendenciákat kutatva konstatálja azt a századfordulói folyamatot, melynek során a monopolizálódás talaján az eladdig szabad gazdasági konkurenciaharc során kialakult piaci egyensúlyhelyzetek politikai szervezetek harcának és kompromisszumainak közvetítésével jönnek létre. Erwin von Beckerath: Die Idee der korporativen Wirtschaft. In: *Die faschistische Wirtschaft.* Berlin, 1934, 2.

[14] L. erről: Charles Gide: *Quatre écoles d'économie sociale,* 1890.

[15] Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) néprajztudós, 1885-től haláláig a Bayrisches Nationalmuseum igazgatója.

[16] W. H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft.* – Az 1850–53 között született írásokat egybefoglaló könyv, melynek jelen írás 1885-ben Stuttgartban megjelent 8. kiadását használta, maga egyik kötetét képezi egy nagyobb munkának, amely a szempontunkból figyelmet érdemlő címet viseli: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik.* 4. Bd. 1881–1892.

[17] Riehl a szociabilitás, a szokáskultúra által összetartott csoportközösség társadalmi tényére felépült politikai érdekképviselet eszméjét visszavetíti a középkorba is.

[18] „Im früheren Mittelalter durfte gemeiniglich nur der hohe Adel, der mit seinem Burgsitz ansehnlich Land und Leute vereinigt hatte, Graben und Zugbrücken derart an seiner Burg anbringen, daß er sich und das umliegende Land damit absperren konnte. Dieses »Recht der Zugbrücke« war ein politisches, ein militärisches Recht, aber es liegt auch eine tiefe soziale Bedeutung darin. Der hohe Adel nur durfte eine kleine Welt für sich bilden, das Recht der Zugbrücke war das Wahrzeichen seiner sozialen Selbstständigkeit und ist es im Grunde bis auf diesen Tag. ... Erst mit dem Rechte der Abschliessung bilden sich überall soziale Gruppen. So hatte das Bürgertum des Mittelalters mit dem Korporationswesen auch für sich das soziale Recht der Zugbrücke erobert; als die Städte zu großen Burgen geworden waren, die man »beschließen« konnte, begann das Bürgertum als ein organisches Glied in die Gesellschaft einzutreten. **Die Abgeschlossenheit des Bauern in Sitte, Sprache und Lebensart ist ein soziales Recht der Zugbrücke, durch** welches er sich als Stand erhält." (Kiemelés – **Sz. M.**) Riehl: *I. m.* 133–134.

[19] *Uo.* 44.

[20] *Uo.* 199.

[21] „Westen ist überall, wo Kultur, Industrie, Verkehrsdichtung, Menschenanhäufung Großstadtbildung vorherrscht. Osten ist überall, wo es Bauern gibt." Arthur Moeller van den Bruck: *Das Recht der jungen Völker.* München, 1919, 101.

[22] Az 1918–1923 közötti német ellenforradalmi időszak „Prónay-különítményének", az Ehrhard-brigádnak sajtófőnöke is így állítja szembe a proletárt és a parasztot mint társadalmi típust. Friedrich Wilhelm Heinz: Völkische Diktatur? *Blätter der Wehrgemeinschaft.* 1924. szept.–okt.

[23] Ezt világosan kifejtette Walter Darré náci földművelési miniszter az 1936-os Reichsbauerntagon mondott beszédében: „Darüber muß sich das Bauerntum klar werden: im Zeitalter der modernen Technik, des modernen Verkehrs, moderner Arbeits- und Wirtschaftsmethoden, besitzt es vom betriebswirtschaftlichen Standpunkt aus gesehen so wenig Daseinsberechtigung wie das Segelschiff gegenüber dem modernen Dampfschiff. Folgen wir rein betriebswissenschaftlichen Überlegungen, dann ist die Betriebsform und Betriebsgröße des Bauerntums unrentabel. Das Bauerntum erhält seine Daseinsberechtigung nur aus Tatsache, die Geschichte lehrt: Nämlich, daß ein Volk sich immer nur aus seinen Bauerngeschlechtern erneuert." Idézi: Paul Merker: *Deutschland. sein oder nicht sein?* 2. Bd. Mexico, 1945, 276–277.

[24] „... Repräsentieren im eminenten Sinne kann nur eine Person und zwar – zum Unterschiede von der einfachen »Stellvertretung« – eine autoritäre Person der eine Idee, die sich, sobald sie repräsentiert wird, ebenfalls personifiziert." Carl Schmitt: *Römischer Katholizismus und politische Form.* Hellerau, 1923, 43–44.

[25] „Die Idee der Gebundenheit und Gemeinschaft kann andererseits, schon weil ihre Verwirklichung nicht möglich ist, allzuleicht zur Verschleierungsideologie sehr unromantischer Gebilde werden, wie etwa die moderne ständische Ideologie eines Otmar Spanns als Verdeckungsideologie von großkapitalistischen Kreisen in ihrem Kampf gegen die Demokratie mißbraucht." Alfred Seidel: *Bewußtsein als Verhängnis.* Bonn, 1927, 175.

[26] Végezetül idézzünk egy fejtegetést, amelyben a fentebb ismertetett teorémák egy része egymással szerves egységben jelenik meg: „Max Hildebert Boehm stellte 1920 in einem Aufsatz über »Stadt und Land« dem mechanischen Sozializmus des »Stadtmenschtums« den organischen des »Landesmenschtums« gegenüber. Wenn er schrieb, ländlicher Sozialismus nähere sich von selbst jener Form der Vergemeinschaftung, die er als Korporativismus bezeichne, so bedeutete dies zugleich, daß Korporativismus in einer vorwiegend städtisch bestimmten Gesellschaft schwerlich zu verwirklichen sein würde. Dabei ist zu beachten, daß für Boehm ländliche und städtische Lebensform nicht wirtschaftlich, sondern geistig bedingt sind." Heide Gerstenberger: *Der revolutionäre Konservativismus.* Berlin, 1969, 72.

[27] „Gegenseitig-gemeinsame, verbindende Gesinnung, als einiger Wille einer Gemeinschaft ist, ist das, was hier als **Verständnis (consensus)** begriffen werden soll." (Kiemelések – Sz. M.) Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft.* 2. Aufl. Berlin, 1912, 23.

[28] A „természetes" társadalmi tartalmáról l. Hans Mühlenfeld: *Politik ohne Wunschbilder.* München, 1952, 207.

[29] Quaatz: *I. m.* 257–258.

[30] K. P. Pobedonoszew: Der Volksunterricht. In: *Sammlung Moskowitischer Studien über das politische und geistige Leben der Gegenwart mit Bezug auf Russland.* (Orosz eredeti megjelent: 1897.) Dresden–Leipzig, 1902, 89–90.

[31] „In unserer noch sehr jungen Begeisterung für den totalitären Staatsgedanken haben wir es noch nicht ganz begriffen, daß der Staatsabsolutismus dadurch abgemildert werden muß, daß kleine Kollektivgemeinschaften gegründet werden, die den loyalen Instinkt des Menschen wecken und befriedigen und die Gefühle heranwachsen lassen, die sich der Staat zunutze macht, ohne sie selbst hervorrufen zu können." Bertrand de Jouvenel: *Nach der Niederlage.* Berlin, 1941, 187.

[32] Erről: Seidel: *I. m.* 122.

[33] A probléma modern konzervatív értelmezésére jellemző példa: Helmut Schelsky: Über die Stabilität von Institutionen, besonders Verfassungen. (1949) In: *Auf der Suche nach Wirklichkeit.* Düsseldorf–Köln, 1965, 45.

[34] „Teils aus, teils neben dem Dorfe aber entwickelt sich, in ihrer Vollendung nicht sowohl durch gemeinsame Natur-Objekte, als durch gemeinsamen Geist zusammengehalten, die

Stadt ... Innerhalb der Stadt aber treten, als ihre eigentümlichen Erzeugnisse oder Früchte wiederum hervor: die Arbeits-Genossenschaft, Gilde oder Zunft; und die Kultgenossenschaft, Brüderschaft, die religiöse Gemeinde: diese zugleich der letzte und höchste Ausdruck, dessen Idee der Gemeinschaft, fähig ist." Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft.* 2. Aufl. 27–28. – A falunál több tehát a város (Tönnies természetesen csupán a még gemeinschaftlich ókori-középkori városra gondol itt, nem a modern világvárosra; a poliszra,nem a metropoliszra); a vérség és az együtt lakás elemi összetartó erejénél a „közös szellem" összetartó ereje; ez utóbbi esetében a legmagasabb értékelést a vallási kultusz nyeri, mint a közösségi szellem formája. A közösség voltnak az a tudati artikulációja tehát, ahol az elkötelezettség tudatossága (s nem pusztán automatikus volta) mellett viszonylag magas fokon megvalósul a viszonylatok kivonása a kritikus reflexió ellenőrzése alól.

35 Bizarrsága ellenére ez a gondolati vonal nem hiányzott egészen a konzervatív irodalomból, ha számottevő elvi koncepcióvá nem is állott össze. Egy, idézett fejtegetés írásakor még liberális magyar szerző már a hetvenes években észleli: „Ha az állatvilágból meríteném hasonlataimat, mint a conservativ írók tenni szokták, a hangyaszombék, méhköpű és egy csomó vad állapotban levő állat-csorda rendszerökre kedvező tanulmányozásával..." Verhovay Gyula: *Liberalismus és conservativismus.* Budapest, 1875, 64. – A századforduló után, amikor az ekkor létrejött vulgáris tudománynépszerűsítő irodalom felfedezi és ismertté teszi a „termesz-államot" és a méhek „társadalmát", konzervatív ihletésű szerzők műveiben nemritkán jelennek meg idealizáló szembeállításban az emberi társadalommal.

36 Ferdinand Tönnies: *Fortschritt und soziale Entwicklung.* Karlsruhe, 1926, 59.

37 Riehl: *I. m.* 85.

38 „Diese Welt [ui. a reprezentatívok világa] hat ihre Hierarchie der Werte und ihre Humanität. In ihr lebt die politische Idee des Katholizismus und seine Kraft zu der dreifach großen Form: zur ästhetischen Form des Künstlerischen, zur juridischen Rechtsform und endlich zu dem ruhmvollen Glanz einer weltgeschichtlichen Machtform. Was in natürlichem und Beigabe, nämlich die ästhetische Schönheit der Form, ist einem auf den artistischen Genuß bedachten Zeitalter das Augenfälligste. Aus der großen Repräsentation ergeben sich von selbst Gestaltung, Figur und sichbares Symbol." Carl Schmitt: *I. m.* 46. – A fejtegetés rendkívül érdekes számunkra, mivel jól példázza, hogy a politikai-hatalmi apparátus rituálisan koncentrált reprezentáló hatása artisztikus külsőségektől elvonatkoztatva, magában politikai funkcionálásában olyan pszichikai faszcinációval bír, melyet a szerző önkéntelenül is esztétikai fogalmakban – alak, figura, szimbólum – kényszerül megragadni.

39 „Soziologisch gesehen handelte es sich bei den Konservativen im Kern um eine Organisation des ostelbischen Adels, der dem Beispiel des Bürgertums gefolgt und Partei geworden war, nachdem er sich als ständisches Element im Staat nicht mehr durchsetzen konnte." Hans-Joachim Schoeps: *Preussen.* Berlin, 1966, 224.

40 A fordulat a legitimitás elvétől az államrezon elve felé mintegy keletkezése pillanatában ragadható meg Bismarck Leopold von Gerlachhoz intézett 1860. máj. 2-i levelében: „Mit meinem eignen Lehnsherrn stehe ich und falle ich, auch wenn er meines Erachtens sich töricht zu Grunde richtete, aber Frankreich bleibt für mich Frankreich, mag Louis Napoleon oder Ludwig der Heilige dort regieren, und Oestreich bleibt mir Ausland, ich mag es bei Hochkirch oder vor Paris ins Auge fassen."

41 L. Gustav Adolf Rem: *Die Revolution in der Politik Bismarcks.* Göttingen, 1957.

42 A párt 1901. dec. 11-i küldöttgyűlésén egyenlő hangsúllyal szerepel a „hazafias" és a „monarchista" elv.

43 Ez kifejezésre jut abban, hogy ekkor a hadsereget már nem az uralkodó, hanem a „nemzet" hadseregének tekintik, amelynek maga a császár is csak rangelső tisztje.

[44] Helmut Ruske: Preussischer Volks-Verein. In: *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland.* 2. Bd. Leipzig, 1970, 474.

[45] Egy a porosz-német arisztokrácia történetéről írt monográfia szerzője így jellemzi a német konzervativizmus viszonyának megváltozását a liberalizmushoz és a nacionalizmushoz: „Seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vollzegen sich im deutschen politischen Leben tiefgreifende Veränderungen, die nicht zuletzt das gegeinseitige Verhältnis von Konservativen und Liberalen betrafen. Beide fanden angesichts eines neuen Gegners, des vierten Standes, mehr.

[46] Az államnemzet és kultúrnemzet klasszikussá vált megkülönböztetése a ma használt értelemben Friedrich Meineckétől származik. L. Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat.* 5. Aufl. Berlin–München, 1919. – Meinecke a kérdés lényegét érintő korábbi irodalomra is utal. 3. – A problémát tárgyaló újabb átfogó munka: Eugen Lemberg: *Nationalismus.* Bd. 1–2. Reinbek bei Hamburg, 1964. – A magyar irodalomban Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelem nemzeti látószöge.* Budapest, 1970. Meinecke: *I. m.* 3.

[47] A problémát klasszikus formában Fichte veti fel a német és a külföldi államművészet különbségei elemzésében. Fejtegetésében érdemes felfigyelnünk az érzelmileg színezett „Ausländerei" kifejezésre. Johann Gottlieb Fichte: *Reden an die deutsche Nation.* Leipzig, é. n. 108–112.

[48] „Wir können eine frühere Periode unterscheiden, in denen die Nationen in ganzen ein mehr pflanzenhaftes und unpersönliches Dasein und Wachstum hatten, und eine spätere, in denen der bewußte Wille der Nation erwacht, in der sie sich selbst – und sei es auch nur durch das Organ ihrer Führer – als große Persönlichkeit, als große geschichtliche Einheit fühlt und das Kennzeichen und Recht der entwickelten Persönlichkeit, die Selbstbestimmung beansprucht." Meinecke: *I. m.* 6.

[49] Az előző jegyzetben idézett Meinecke-fejtegetésre támaszkodva kezdjük ismertetésünket Fichtével, azaz az individuumanalógiára támaszkodó perszonifikált nemzetszemélyiség-fogalom előtörténetével, s eltekintünk a Herdertől Fichtéig terjedő előtörténet organicista, növényvilág-analógiára épült koncepcióinak ismertetésétől.

[50] Így a konzervatívok vezető orgánuma, a *Kreuzzeitung*, 1848-ban. Utal rá: Oskar Stillich: *Die politischen Parteien in Deutschland. I. Die Konservativen.* Leipzig, 1908, 216.

[51] „Der konservative Nationalstaatsgedanke sah den Nationalstaat nicht in dem nationalen Einhaitsstaate, sondern in dem der Nation entprossenen Einzelstaate." Meinecke: *I. m.* 256.

[53] „Durch politische Machtentfaltung in die Geschichte der Menschheit einzugreifen, kann offenbar nicht der Beruf des deutschen Volkes sein. Das ist die glänzende Gabe und Aufgabe Englands, des andern Hauptzweiges germanischen Stammes. England ist – mutatis mutandis – das alte Rom, Deutschland das alte Griechenland." Az *Allgemeine Konservative Monatshefte* fejtegetését idézi: Hermann Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart.* Breslau, 1926, 98.

[53] „Sind die Nationalitäten nur geschichtliche Gebilde, die in der Geschichte entstehen wie vergehen, so dürfen sie auch nicht als etwas Heiliges oder Göttliches gelten wollen. Nur in der heidnischen Welt konnte ihnen solche Bedeutung zugeschrieben werden, weil die heidnischen Gottheiten der Völker selbst als einzelne besondere Wesen galten, die darum auch ein besonderes Verhältnis zu den einzelnen Nationalitäten haben konnten... Was liegt denn also im Grunde genommen vor in der heutigen Nationalitätenschwärmerei, wenn nicht ein Rückfall in das Heidentum? Auch reichen die Wurzeln dieser Verirrung bis in die Zeitalter der Renaissance zurück, wo die Köpfe sich mit antiken Vorstellungen erfüllten, die zwar zunächst nur als gelehrte und ästhetische Liebhabereien auftraten, hinterher aber auch in das politische Denken eindrangen und endlich sich auch praktisch geltend mashten. In der großen französischen Revolution griff man ja

offenbar in vieler Hinsicht auf altrömische Vorbilder zurück, und sollte es da wieder Tribunen und Consuln geben, warum nicht auch einen Staatscultus, wozu bekanntlich auch ein Anfang gemacht wurde. In dieser Richtung fortschreitend, hat dann seiner Zeit ein Kossuth von einem besonderen Magyarengott gefaselt, von dem Gotte Arpad's, den er um Hilfe anrief." Constantin Frantz: *Der Föderalismus, als das leitende Prinzip für die sociale, staatliche und internationale Organisation.* Mainz, 1897, 342.

54 „... der Staat entfaltet seine Wirksamkeit nicht in Stämmen, sondern in Provinzen, er ist abstrakte Organisation, das »unpersönlichste und darum das unidealste Ding, das es gibt«. Hierin zeigt sich zugleich der eigentümliche, mittelalterlich-patriarchalische Monarchismus Lagardes..." Kurt Klamroth: *Staat und Nation bei Paul de Lagarde.* Leipzig, 1928, 41–42.

55 „Der Staat erscheint deshalb bei Lagarde wieder unter dem den Romantikern so verhaßten Bild der Maschine." *Uo.* 42–43.

56 „... als Wesenwillen in sozialer Determination und als Gemeinschaft verstehe und zerlege ich was Hegel die konkrete Substanz des Volksgeistes nennt..." Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft.* 2. Aufl. Előszó a 2. kiadáshoz. Berlin, 1912, XV.

57 „Der »Lebensgemeinschaft« des Volkes stellte Stapel den Staat als eine bloße »Arbeitsgemeinschaft« gegenüber. Heide Gerstenberger: *Der revolutionäre Konservativismus.* Berlin, 1969. 84.

58 Egy modern szociológiai munka a fejlődő országok nemzetté válásának vonatkozásában pozitívan jellemzi az integráló nemzeti ideológia kialakításának ezt a módját. Walter L. Bühl: *Evolution und Revolution.* München, 1970, 39.

59 „Heimat sind Brauch und Sitte des Landes. Heimat ist die Art, wie die Leute arbeiten, wie sie sprechen, singen; wie sie sich kleiden; wie sie fröhlich sind und wie sie trauern. Wer konservativ denkt, fühlt alles das. Wer so fühlt, ist konservativ." A. C. Kunz: *Die konservative Idee.* Innsbruck, 1949, 12–13.

60 A nacionalizmusprobléma egyik vezető ismerője a szlavofil–zapadnyik analógiájára használja a „Germanophil–Westler" ellentétpárt. Hans Kohn: *Wege und Irrwege.* Düsseldorf, 1962, 277.

61 „... nach der Gründung der Romanischen Schule durch Jean Moréas, führte die Kritik des Romantismus zur Kritik der Revolution." Walter Frank: *Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (1871 bis 1918).* Hamburg, 1933, 591.

62 A Weimari Köztársaság időszakának liberális irodalma már észlelte az újkonzervatív nacionalizmus és a kultúrnacionalista eszmekör kapcsolatát, sőt mutatkozott törekvés arra is, hogy ezt a kapcsolatot visszavetítsék, és már a francia forradalmat követő restauráció és a politikai romantika konzervativizmusában is felismerni véljenek nacionalista vonásokat. Friedrich Hertz: Wesen und Werden der Nation. In: *Nation und Nationalität.* Karlsruhe, 1927, 20–21.

63 Barrès teoretikus cikkgyűjteményének ezt a címet adja: *Scènes et doctrines du Nationalisme.* Paris, 1902.

64 Mind a konzervatív, mind a liberális tendenciájú irodalom megállapítja, hogy míg a Dreyfus-per körüli harcokban a Dreyfus melletti tábor legfontosabb osztagát jelentő radikális irányzatnak számottevő vidéki háttere volt, a regionalizmus zászlaját lobogtató Dreyfus-ellenes újkonzervatív tábor tisztán párizsi színezetű volt. Albert Thibaudet: *La République des Professeurs.* Paris, 1927, 23–25. – Max Clauss: *Das politische Frankreich vor dem Kriege.* Karlsruhe, 1928, 75.

65 Akadt szerző, aki a naturalista nacionalizmust az államnacionalizmus és a kultúrnacionalizmus mellé alapvető típusként besorolni javasolja. Heller: *I. m.*

66 Erről Peter Richard Rohden: *Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik.* Berlin, 1925, 77.

[67] Az államcsíny programját Maurras *Si le coup de force est possible* című írásában hirdette meg, amelyet függelékként csatolt a monarchizmus ideológiáját megalapozó nagyszabású programírásához, az Enquête sur la Monarchie-hoz.

[68] Jellegéről és szervezeti felépítéséről képet ad egy rendőri jelentés, amelyet 1924. aug. 24-i dátummal terjesztettek a thüringiai belügyminiszter elé. Deutsches Zentralarchiv, Potsdam (továbbiakban DZA), a Reichskommissariat für Sicherung der öffentlichen Ordnung (továbbiakban: RKO) iratai, 329. Bd.

[69] Jellegéről és tevékenységéről: DZA. RKO. 285. Bd. 1923. márc. 1-jei jelentés.

[70] A szervezetről képet ad egy résztvevő visszaemlékezése: Rudolf von Schottendorff: *Bevor Hitler kam.* 2. Aufl. München, 1934.

[71] A normatívvá stilizált Bismarck–Lassalle „kézfogás" a fasizmus felé tendáló német jobboldali politikai tradícióban központi jelentőségűnek tekinti, sőt túlbecsüli: Kurt Stechert: *Wie war das möglich?* Stockholm, 1945.

[72] Naumann nem állott egyedül a jelszó hirdetésével. Már a kilencvenes évek legelején jelent meg röpirat, amely meghirdette a jelmondatot, sőt egy „Császári Szocialista Párt" alakítását: Friedrich Bauer: *Kaiser und Arbeiter.* Bonn, 1891.

[73] Ernest Seillière: *Philosophie de l'impérialisme.* Vol. 1–4. Paris, 1903–1908.

[74] „... eine nahe Zukunft allem Anschein nach dem demokratischen Imperialismus gehört." Ernest Seillière: *Die Philosophie des Imperialismus.* 3. Bd. Berlin, 1907, 437.

[75] „Den proletarischen Imperialismus in die Wege einer gesunden Vernunft zurückzuführen, ist der Zweck und das Ziel das dritten Bandes meiner Philosophie des Imperialismus". Seillière: *I. m.* V.

[76] „Alles aber hängt davon ab, daß der Imperialismus als Weltanschauung, nicht nur als Gedanke der Wenigen, sondern als volkstümlicher Gedenke verbreitet und vertieft werden..." Adolf Grabowsky: Der Imperialismus als Weltanschauung. *Das neue Deutschland,* 1912. okt. 5.

[77] Sorel német monográfusa szerint a heroikus lendületüket elvesztett szocialista mozgalmak agresszív aktivitása az antiszemita tömegmozgalmak formájában folytatódik eltorzultan. A tárgyával erősen azonosuló szerző felfogásában is tetten érhető az érintkezések keresése a szocialista és újkonzervatív tömegaktivitás között. „Wenn im Sozialismus die heroische Anstrengung erlahmt, wenn der Sozialismus nur mehr Hass gegen die Reichen ist, dann sät er den Wind, aus dem der Sturm des Antisemitismus wird." Michael Freund: *Georges Sorel.* Frankfurt, 1932, 111.

[78] Georges Sorel: *Réflexions sur la violence.* Paris, 1908.

[79] Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana.* Budapest, 1913.

[80] Edouard Drumont: *La France Juive devant l'Opinion.* Paris, 1886. Idézi: Frank: *I. m.* 314–315.

[81] „Ein Konservativismus, der den Ehrgeiz hat, nicht Raritätenkammer zu werden, sondern Wekstatt zu sein, sucht vor allem solche Dinge zu schaffen, die von Neuem Grundlage sein können." Arthur Moeller van den Bruck: *Das dritte Reich.* 3. Aufl. Berlin–Hamburg–Leipzig, 1931, 273.

[82] „... so gescheite Köpfe wie Maurras und Barrès suchten vergebens dem Konservativismus zu einer Theorie zu verhelfen. Ein Lebensgefühl, welches das Heute verwirft, weil ihm vor der Zukunft schaudert, läßt keine Formel zu. Louis Dimier, einst sein Jünger, gestand, daß Maurras im Inneren leer war, in dieser Leere einen »Staat« konstruirte, um sie auszufüllen, sie aber in Wirklichkeit so leer ließ wie zuvor. Es sei die Frage, meint er, ob Maurras wirklich ersehnt hat, seine Luftspiegelung Wirklichkeit werden zu sehen. Die Konservativen sind Überzeugte aus Verzweiflung. Es gibt nun einmal Situationen, worin es geboten erscheien kann, und es gibt nun einmal einen Menschentyp, für welchen es am schönsten ist, für eine verlorene Sache zu kämpfen. Aber es läßt sich darauf

nun einmal keine Theorie bauen, weil man nun einmal für eine Sache, die man selbst als eine verlorene hinstellt, nicht werben kann. Die schon so oft beschriebene Neigung zum Irrationalismus, die einen nicht zu vernachläßigenden Teil der westlichen Intelligenz im letzten halben Jahrhundert charakterisiert, und zum ganzen Komplex von Geisteshaltungen, der damit zusammenhängt, findet letzten Endes ihren Ursprung und ihre Erklärung in der Tatsache, daß sie eine Reaktion auf die gesellschaftlichen Verschiebungen während der letzten fünfzig Jahre ist." Jan Romein: Über den Konservativismus als historische Kategorie. In: *Wesen und Wirklichkeit des Menschen.* Göttingen, 1957, 239.

83 Richard Hamann: *Der Impressionismus in Leben und Kunst.* Köln, 1907, 151.

84 Az újromantikát ilyen értelemben értelmező összefoglaló német irodalomtörténeti munka: Werner Mahrholz: *Deutsche Literatur der Gegenwart.* Berlin, 1931. – Hasonló értelemben szerepel a kifejezés Alfred Seidel fentebb más összefüggésben idézett könyvében is. – Az újabb keletű irodalomban ezt a kifejezést használja Lukács György rövid tízes évekbeli heidelbergi újkonzervatív periódusára emigráns monográfusa: Hanák Tibor: *A filozófus Lukács.* Paris, 1972.

85 *Mai enciklopédia.* Szerk. Cseténi József, Erdődy Elek, Gáspár Zoltán. Budapest, 1941. 451–452. hasáb.

86 Pl. Heinrich August Winkler: Extremis der Mitte? *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 1972/2.

A LIBERALIZMUS ELVI KÉRDÉSEI I.
A klasszikus liberalizmus

A liberalizmus alapvető elvi kérdései a XVIII., sőt részben még a XVII. században vetődnek fel. Abban a klasszikus liberalizmusban, amely oly korai volt, hogy nem is szoktuk figyelembe venni. A liberalizmus klasszikusai számunkra John Stuart Mill és Benjamin Constant, Bentham már inkább az előtörténethez sorolódik. Pedig Bentham a klasszikus liberalizmus már kései szerzője, átmenet a liberalizmus második szakaszára. A klasszikus liberalizmus teljes egészében angol–amerikai: angolszász. Klasszikusai: **Locke**, még inkább **Hume** és **Adam Smith**.

Mint politikai gondolat, két hagyományból alakul ki. Egyik a felvilágosodás – jól ismert és közhely igazság. Innen jöttek az elsőbben említett angol empiristák. Nem kevésbé ered azonban a klasszikus liberalizmus a rendiség politikai hagyományából. Ezt a vonalat képviseli a nem angol előfutár: **Montesquieu**. A liberalizmust a felvilágosodásból eredeztetni – egyenes vonalú fejlődést feltételezve – a kontinentális, a nem klasszikus liberalizmus helyzetében gyökerező gondolat. A liberalizmus politikailag az **abszolutizmus** ellentéte, a felvilágosodás kapcsán pedig ne tévesszük szem elől: az **abszolutizmus** ideológiája attól elválaszthatatlan. Az abszolutizmust „megspóroló" Angliában a felvilágosodás is más irányt vesz, mint abszolutisztikus szülőföldjén, s így válik a liberalizmus előkészítőjévé. De azzá válik itt a rendi hagyomány is, mint az ellenféllel, az abszolutizmussal való szembenállás politikai kultúrája.

A liberalizmusnak mint politikai eszmének első, legfontosabb jellemzője, hogy szemben az abszolutizmus politikai gondolkozását jelentő elméletekkel, először is nem **államelvű**, hanem **társadalomelvű**. A politikaelmélet első nagy újkori irányzata, az abszolutizmus ideológiájaként létrejött államelvű politikafelfogás Machiavellitől Hobbesen át a Puffendorf-szerű államrezon-iskolákig és végül a felvilágosodás szintén ide tartozó, az államregényekben tárgyiasult szemléletéig, a **szervezett erőszakban** látta a helyes elveken nyugvó emberi együttélés centrumát. A liberális felfogás szerint a helyes elveken nyugvó emberi együttélés konstituáló centruma a **munka**. Ezzel gondolatilag megjelenik a **szervezett erőszakkal**: az **állammal** szemben az emberi együttélés másik meghatározó kereteként a munka által szervezett társadalom. A liberális felfogás ezt az együttélési formát, a társadalmat tekinti elsődlegesnek, az emberi együttélés alapjait meghatározónak, az államot másodlagosnak, a társadalom funkciójának.

Az így értett társadalmat szokás már a XVIII. századi klasszikusok nyomán polgári társadalomnak, civil társadalomnak nevezni. A civil társadalom és az állam elkülönülése alapján határozódik meg a modern értelemben vett politika: a

közhatalom két szubjektumának, államnak és társadalomnak a viszonya. A két szubjektum a liberális felfogás tételezésében eredetileg autonóm: az állam nem abban az értelemben a társadalom funkciója, hogy annak akaratát hajtja reflexszerűen végre. Funkciója abban áll, hogy tevékenységével, a szervezett erőszakkal biztosítja a munka feltételeit. Tevékenységét tehát a társadalom akaratához képest nagymértékben önállóan fejti ki.

A társadalom és az állam viszonyát nem az állami tevékenységnek a társadalom részéről való részletekbe menő meghatározása motiválja, hanem az állam **minimalizálásának** törekvése. A társadalom azt kívánja, hogy állami szabályozás alá csak az essen, ami a munkavégzéshez feltétlenül szükséges, valamint azt, hogy az állam mint erőszakszervezet volumene ne legyen akkora, hogy módja legyen a társadalom abszolutisztikus leigázására és alávetésére. Az államminimalizálás elsőként említett minőségi vonatkozása jól ismert, banális igazság, kevésbé az a másodikként említett mennyiségi vonatkozása. Az államminimalizálás ugyanis elsősorban mennyiségi kérdés. A szervezett erőszak mennyiségi jelenlétét kell korlátozni. A társadalom az államot az állam **üzemköltségén**, a költségvetésen át minimalizálja, s egyben a korlátozással ellenőrzi. A klasszikus liberalizmus képviseleti elve lényegében a rendi képviseleti elvben gyökerezik. A parlament, a képviselet feladata az **adó** kirovása. Az adó mértékével meghatározza a költségvetés mértékét, azaz az államszervezet mértékét. Meghatározza az adóteher megoszlását is az adózó munkavégzők csoportjai között. Elvileg a fontosabb az adó, a költségvetés mértéke. A tendencia: csak akkora állam, amekkora feltétlenül kell, inkább sokkal kevesebb, mint kicsivel is több. Az eredeti felfogás szabad kezet ad az államnak az adóbevételek elosztása tekintetében.

Ahhoz, hogy az államot a társadalom korlátozni, ellenőrizni tudja, ahhoz, hogy megvalósuljon a Benjamin Constant által megfogalmazott elv: Le pouvoir est ederé seulment par le pouveoir – hogy tehát a szervezett erőszakot nem birtokló társadalom hatalom lehessen, az szükséges, hogy az állam erőszak-szervezeti ereje csekély vagy olyan jellegű legyen, amit nem használhat fel gyakorlatilag a társadalom elnyomására. Ez az oka annak, hogy klasszikus értelemben vett liberális rendszer a világon csak néhány helyen alakul ki: azokon a helyeken, ahol a körülmények mellőzhetővé teszik nagy állandó hadseregek tartását: a hegyek védettségét élvező Svájcban, a világon kívül elhelyezkedő, szomszédok nélküli Amerikában, illetve tengeri hatalmakban: Hollandiában, Angliában, amelyek csupán polgáraik ellen nehezen bevethető tengerészetet tartanak. Franciaország azért nem lett forradalmai ellenére sem a liberalizmus országa, mert mindig nagy szárazföldi hadsereget tartott.

Az állam minimalizálását akadályozza az abszolutizmusból kialakult állam másik hatalmi gerince: a **bürokrácia**. Az állam minimalizálásának másik útja, a költségvetés minimalizálása mellett, az állami közhatalmi funkciók lehetőleg minél nagyobb mértékű társadalmasítása. Ezt szolgálja a klasszikus liberalizmus két alapintézménye: a **laikus közigazgatás** és az **autonómia**. A társadalmat fenye-

gető abszolutizmus legfőbb intézménye, az abszolutisztikus állam lényege a **szakigazgatás.** A tudás hatalom. Bacon ezt még az udvaronc informáltságára értette. A XVIII. században az a tudás válik hatalommá, amelyet a bürokrácia részben speciális képzésére épít, részben az általa regisztrált információk eltitkolására, monopolizálására. Ez utóbbi megszüntetése végett liberális alapelv a **közügyek nyilvánossága.** A fontosabb azonban az, hogy a közhatalmi funkciókat az életnek elemi szintjén töltsék be lehetőleg, az igazgatás bázisszintjén, ahol az intézendő ügyeket még bárki külön képzettség nélkül át tudja tekinteni, a funkciókat be tudja tölteni. Azoknak az állami közfunkcióknak a betöltését, melyek a szervezett erőszakon nyugvó hatalmat képezik, lehetőleg az alacsony közigazgatási szinten valósítsák meg. Ez az igazgatási autonómia ideálisan a XIX. század eleji Amerikában, a cowboyregények Amerikájában valósul meg. Ezen a szinten megvalósítható a laikus közigazgatás. Nem végzettség által kvalifikált főhivatású tisztviselők töltik be az igazgatási funkciókat, hanem választott laikus tisztségviselők. A modell a rendi örökség: a nobile officium. A hivatal nem vágyott jövedelem- és hatalomforrás legyen, hanem olyan, mint a faliújság-felelősség és a lakóbizottsági tagság: tisztség, amit a választás megtiszteltetése rövid időre ráerőltet a polgárra, aki mihamarabb szabadulni akar tőle. Így a tisztségeket rotálják: kis közösségek minden tagja lehetőleg sorra kerül minden tisztségben. A bíráskodás így esküdtbíráskodás, a végrehajtó igazgatási funkcionáriusok is választottak, a cowboyfilmek vadnyugatán rendőrség nincs. Választott seriff van, aki nem rendelkezik fegyveres rendőri apparátussal sem, hanem szükség esetén népfelkelésbe rendeli a fegyverviselő lakosságot. Tehát elkülönült fegyveres hatalom nincs, a társadalom maga képezi a szervezetlen, de szükség esetén szervezhető erőszakot. A klasszikus liberalizmus elve e tekintetben egyértelmű: inkább kevesebb kompetencia, mint kisebb szabadság.

A költségvetés által korlátozott államot az adófizető hordozza. Ő adja össze az állam üzemköltségét. A félig a liberalizmus előtörténetéhez tartozó **Justus Möser** még nem ironikusan, hanem komolyan, ahogy ma mondanák: egy az egyben **részvénytársaságnak** tekintette az államot. A részvénytársasági közgyűlésen csak a részvényesnek van helye, személyesen vagy képviselője által. A liberális képviseleti felfogás ezen az elven alapul. Ha az adófizető az állam részvényese, csak az ő képviselőjének van helye a parlamentben. A cenzusos választójog nem feudális maradvány, hanem a liberalizmus adekvát parlamenti rendszere. Mivel az eredeti elképzelés a választást nyíltnak akarta, tekintettel a politikai nyilvánosság elvére, szavazati joggal a liberális felfogás szerint csak megélhetésük szerint önállóak bírhatnak: akik el tudják magukat tartani – mint Kant kifejezte. A francia forradalom idején a hírhedt Le Chapelier-törvény klasszikusan liberális: az ipari munkást mint függő helyzetűt kizárja a választójogból. Mert a függő helyzetű (nyílt szavazásról van szó!) gazdája akarata szerint szavaz, ez pedig korrumpálhatná a parlamenti rendszert.

A liberális felfogásról a marxizmus nem alap nélkül állítja, hogy lényegében

gazdasági tan. A klasszikus liberalizmus ideológiája igazában a klasszikus gazdaságtan. A munka, mint a társadalom alapja, a piaci termelés keretében űzött munka. A liberális társadalom hordozója, a munka aktora gazdasági értelemben **önálló.** A liberalizmus **individualizmusa** valóban a gazdaságilag önálló munkavégző helyzetét fejezi ki. A liberalizmus etikai **eudémonizmusának** alapja az a gazdasági **haszonelvűség,** amelyet klasszikusan **Bentham** fejezett ki. A liberális elvek jelentős része a gazdasági tevékenység függetlenségének, korlátozatlanságának igényét fejezi ki. A polgári szabadságjogok politikai része még a felvilágosodásban gyökerezik, szorosan liberális eredetű viszont a gazdasági tevékenység szabadsága. Legfontosabb az **iparszabadság.** A követelés, hogy a munkavégzés ne legyen sem **szakképzettséghez,** sem **hatósági engedélyhez** kötve, nem csupán a céhek ellen irányul, hanem nem kevéssé az abszolutizmus bürokratizmusa ellen is. A civil társadalomnak a munkavégzésben, az egyén gazdálkodási szabadságában megalapozott autonómiáját biztosítja a klasszikus liberalizmusnak az a gyakorlata, amelyet tévesen angol konzervativizmusnak szokás vélni. A felvilágosodás és a demokrácia jó törvényeket akar, a liberalizmus minél kevesebb törvényt, az élet jogszabály általi korlátozásának minimalizálását. Inkább joghézag, s ha elkerülhetetlen, ilyen esetben a jogszabályon alapuló döntés: határozathozatal középkori törvények alapján és bíráskodás precedensek szerint. Inkább elavult, inkompetens jogszabály, mint több jogszabály. A klasszikus liberalizmusban a joghézag szabadságforrás, nem az önkény mozgástere. A klasszikus gazdaságtan által jellemzett gazdasági tevékenység fő mozgatója a **szabad verseny.** Ehhez igazodik a liberális egyenlőségeszmény: nem a valóságos jövedelmek és vagyon egyenlősége, hanem **esélyegyenlőség** a versenyben.

A **kontinentális liberalizmus** sokban eltér a klasszikus liberalizmustól. Ezt a liberalizmust az abszolutizmus öröksége határozza meg és mintegy uralja. A klasszikus liberalizmus területén nincs gyakorlatilag rendi-feudális ellenfél. A kontinentális liberalizmus ellenfele viszont a földbirtokosság, a klérus. A patriarchális-rendi közigazgatás vele szemben, általában gyenge tényezőként, az abszolutizmusra támaszkodik. Az abszolutizmus és öröksége ellen maga a liberalizmus is annak politikai kultúrájából szerzett eszközökkel harcol: fő követelése az abszolutizmustól örökölt **jogállamiság** továbbfejlesztése. A joghézag itt az uralmi önkény mozgástere, vele szemben védelmet a **minél zártabb kodifikáció** ad. A kontinentális liberalizmus **legalista,** a joghézag kiiktatására törekszik. A civil társadalmat nem a minimális állam biztosítja, hanem az **alkotmány** védi. Angliának nincs írott alkotmánya, a kontinentális liberalizmus az alkotmányért harcol. A klasszikus liberalizmus a gazdálkodás szabadságának korlátozását látja a **szociális infrastruktúra** abszolutizmus által kiépíteni kezdett intézményeiben. Az angolszász liberalizmus szemében az állami posta, az államvasút, a községi tulajdonban levő közüzemek, a nem magánvállalatok által, profitelv szerint végzett gáz-, villany- és vízszolgáltatás, szemételhordás mind a szabad versenyt, a szabad vállalkozást gátló állami monopólium, a gazdálkodás sérelme, az abszo-

lutizmus öröksége. A konentinentális liberalizmus a klasszikus felfogást csak a szorosan gazdasági tevékenységekre vonatkozóan osztja, viszont a szociális infrastruktúra két intézményét: a **kötelező állami népoktatást** és a **közegészségügyet** alapvető liberális elvnek tekinti. Mindkettő a fő ellenség: a klérus elleni politikai fegyver. A természettudományos-felvilágosult műveltség, amely áthatja a társadalmat – akár a korszerű oktatáson keresztül, akár azzal, hogy az egészségügy természettudományos alapra kerül, s a felvilágosodás így mindenki kenyerévé válik –, a babonával, előítélettel, obskurus hagyománnyal szemben döntő fegyver a konzervatív erők befolyása ellen. Az angol–amerikai liberalizmus nem tűr állami iskolát, hogy minimális maradjon az állam. A kontinensen a liberalizmus az analfabetizmus ellen harcol, mert az olvasó ember kiszabadul a tradicionális erők befolyása alól. Az angolszász liberalizmus számára magánügy, hogy valaki tud-e írni–olvasni. Ugyanígy magánügy az egészség: a kötelező védőoltás ellen az angolszász világban liberális ellenállás szegül szembe, míg a kontinensen a szellem napvilágát látják ebben. Itt még a babona, a balhiedelem, a reakciós hagyomány, a bigottéria a liberalizmus fő ellenfele, amivel szemben még egy nem liberális kormány modern szakbürokráciája is szövetséges. A klasszikus liberalizmus angolszász földjén mindezek a privát jelentéktelenség világába tartoznak, rég nem politikai ellenfelek. Ellenfél csak a terjeszkedő állam. Ennek megfelelően más a szakigazgatás megítélése a kontinentális liberalizmusban. Itt nem a laikus közigazgatás az eszmény, hiszen ez gyakorlatilag még elsősorban a patriarchális igazgatást, a konzervatív erők által gyakorolt igazgatást jelenti. Laikus közigazgatás: a megyegyűlés uralma a szakapparátus felett, esküdtszék: az előítéletek képviselete. A liberális elveket a szakbíró képviseli az esküdtszékkel szemben. A szokásjogban gyökerező adminisztratív gyakorlattal szemben a szakigazgatás a liberalizmus hordozója. Esküdtszék, iskolaszék itt még az úriszékre rímel. A kontinentális liberalizmus társadalmi-politikai hordozója sok helyütt nem a Besitzbürgertum, a vállalkozó, hanem a Bildungsbürgertum, a felvilágosult szakigazgatás.

A klasszikus liberalizmus által leírt gazdálkodás nem valósult meg. Ez a tan a **gyár előtti** tiszta piaci viszonyok **működési elveit** általánosítja. Ezt valószínűleg helyesen. A klasszikus liberalizmus alapvető gondolata, hogy a tiszta piacon a **jövedelmek kiegyenlítődnek.** Marx alapvető közgazdasági felismerése, a jövedelemkoncentráció a piacon nem általában korrigálja a klasszikus tant. A gyár előtti piacon a jövedelmek valószínűleg tényleg kiegyenlítődnek. A gyári termelés piacán viszont koncentrálódnak. Ez a helyzet elveszi a gazdasági liberalizmus alapelvének érvényét. Ha a jövedelmek kiegyenlítődnek, akkor a gazdasági tevékenység csak kivételes esetekben ölt olyan formát, hogy egyik aktus mások gazdálkodási szabadságát korlátozza. A jövedelemkiegyenlítődés esetén nincs tartós érdekeltség ármonopóliumra, szövetkezésre, tartósan a szabad piac nagyobb jövedelmet jelent. Ha azonban a jövedelmek koncentrálódnak, akkor hamar elérik azt a mértéket, ahol más gazdasági szabadságát korlátozzák. A kartel-

lel, a felvásárlással monopolhelyzet teremthető. A gazdálkodási szabadság megszűnik a gazdaság valóságos működési elve lenni. Ennél is fontosabb, hogy a gyár lényegileg megváltoztatja a társadalmat, amelyet a liberalizmus ideológiaként kifejez: az önálló gazdasági egzisztenciák társadalmát. A liberalizmus feltételezett és a versenyelv szerint igenelt vagyoni-jövedelmi különbségeket, azonban ezek a minőségileg azonos helyzet fokozati különbségei voltak, nem osztálykülönbségek. A klasszikus liberális felfogás és maga a klasszikus közgazdaság számolt a bérmunkás létezésével, de a bérmunkát a társadalom egész tevékenysége szempontjából periferikusnak, nem meghatározónak tekintette. Feltételezve, hogy a piacon a jövedelmek kiegyenlítődnek, az aktuális jövedelmi pozíciókat gyorsabban változónak tekintette, mint ahogy a jövedelmek a gyári termelés piacviszonyai között változnak. A liberalizmus eredetileg azt feltételezte, hogy a jövedelmi helyzetek nem válnak tartósan örökölt, születés által meghatározott helyzetekké, azaz nem válnak osztályviszonyokká. A foglalkoztatott helyzetet átmeneti állapotnak, nem osztályhelyzetnek feltételezték. Az így értett liberalizmus egyedül a világon **Tocqueville** Amerikájában valósult meg. A XIX. század első felének feudális örökség nélküli, de még gyár előtti farmer-kereskedő Amerikája, mind a valóságban, mind Tocqueville könyvében, a liberális utópia. A gyári termelés kapitalizmusának viszonyait a liberalizmus mint elmélet nem fejezi ki.

Ezt a tényt elfedi a liberalizmusnak rendkívüli erejű **politikaikultúra**-teremtő képessége. A modern kornak csak két ilyen ideológiája van: a liberalizmus és a marxizmus. A liberalizmus ilyen hatásának legfőbb oka egyrészt valószínűleg az, hogy keletkezésekor valóban pontosan leírt egy társadalmi helyzetet, nem csupán eszményeket artikulált, melyeknek azután a valóság sosem tudott megfelelni. Ez a realitásigény olyan erős az ideológiákkal szemben, hogy máig az egyik legtekintélyesebb ideológiává teszi a liberalizmust.

A LIBERALIZMUS ELVI KÉRDÉSEI II.
A modern liberalizmus

Klasszikus liberalizmus – modern liberalizmus

A klasszikus liberalizmus, amely elsősorban és legkövetkezetesebben a klaszszikus közgazdaságtanban fogalmazódott meg, a **gyár előtti kapitalizmus** viszonyait összegezte elméletileg és igazolta ideológiaként. Olyan termelési rendet, amely termelési technikájában még a feudális kor tradicionális eljárásait alkalmazza, viszont termelési viszonyai tekintetében teljes egészében tőkés termelés, mentes minden „feudális maradványtól". A liberalizmus elmélete új problémák, új értelmezési és ideológiai feladatok közé került, amikor kialakult a **gyári termelés** rendje, amely fontos vonatkozásokban korrigálta a klasszikus gazdaságtan elméleti tételezéseit. Pontosabban: a klasszikus gazdaságtan valószínűleg pontosan értelmezte a gyár nélküli kapitalizmust, de erre kidolgozott megismerései nem feleltek meg egészen a gyári termelés gazdálkodásának. A klasszikus – a gyár előtti kapitalizmus viszonyainak megfelelve – a társadalmat a különböző vagyonú és jövedelmű, gazdaságilag önálló személyek közösségének tekintette. Minőségileg homogén, egyenértékű helyzetű – vagyonuk és jövedelmük tekintetében különböző –, de hierarchikusan egymásnak nem alá- és fölérendelt egyének közösségének, mely közösségben az alkalmazotti függő helyzet marginális, az illető közösségre nézve nem jellegadó. Ez a helyzet a gyári termeléssel megszűnik, a függő helyzet jellegadóvá válik, a liberalizmust újra kell gondolni, hogy értelmezhető legyen egy osztálytársadalomra. Másrészt a politikai totalitarizmusok, általában az etatizmus erősödése, a kollektivizmus túlburjánzása, maga a modern jóléti állam erősen etatista volta felerősítették az egyén értékét, és a megváltozott viszonyok között is felértékelték a liberalizmust, azt a világnézetet, amely felfogása középpontjába az egyént állította.

Mielőtt azonban még ezek az elméleti feladatok aktuálissá váltak, új elméleti orientációt kívánt maga az a körülmény, hogy a liberalizmus ellenfele megváltozott. Miután a klasszikus liberalizmus végleges győzelmet aratott ellenfele, az abszolutizmus fölött, s ez utóbbi letűnt a történelem színpadáról (a klasszikus liberalizmus idején kialakult **kontinentális** liberalizmus ellenfele: a **rendiség** fokozatosan visszaszorulva elvesztette eredeti karakterét), új ellenféllel került szembe. Olyan új ellenféllel, mely már nem a letűnt régi (vagy egy a kapitalizmust meghaladó újabb) álláspontról opponálta a liberalizmust, hanem magán a kapitalizmus talaján keletkezett. Ez az új ellenfél a **polgári demokrácia** volt.

A modern liberalizmus első és máig mérvadó klasszikusa **John Stuart Mill**. Ő fejtette ki klasszikus módon a liberalizmusnak a polgári demokráciával szembeni érveit.

A polgári demokrácia

A polgári demokráciát nem szokás önálló eszmeáramlatnak tekinteni. A ma használt reprezentatív elmélettörténeti munkák és politikai lexikonok nem szokták felsorolni a modern kor nagy eszmeáramlatai (liberalizmus, szocializmus, konzervativizmus) között. Általában nem különböztetik meg a liberalizmustól. Ha mégis, akkor jobbára azon az alapon, hogy a liberalizmus a nagypolgárság ideológiája, a demokratizmus pedig ugyanaz baloldali kispolgári változatban. Az egybemosódás egyik oka az, hogy a liberalizmustól megkülönböztethető és a liberális klasszikusokkal azonos szellemi klasszisba sorolható elméletalkotók között egyedül **Rousseau**-t tartják számon. Azt a későbbi, már a gyáripari kapitalizmus viszonyai között kialakult, a Rousseau által képviselt demokratizmustól nagyon sokban különböző, a liberálisok klasszikusai mellé állítható teoretikusokkal nem bíró demokratizmust, mely a XIX. század második felében szinte teljes mértékben politikai pártok napi publicisztikájában élt, nem különböztetik meg a liberalizmustól.

A Rousseau által képviselt demokratizmus eszmeileg közvetlenül a felvilágosodásban gyökerezett, időben együtt alakult ki a klasszikus liberalizmussal, problémái még az abszolutizmussal folytatott eszmei harcban artikulálódtak. A *Társadalmi szerződés* a felvilágosult természetjogot fejlesztette az abszolutizmus kritikájává. A népszuverenitás elmélete ugyanúgy az abszolutizmus politikai alternatívája volt, mint ahogy az volt az abszolutizmus államelvű politikai felfogásával szemben a liberalizmus társadalomelvű politikafelfogása. Mivel Rousseau a tulajdon eredetére vonatkozó elméletével legalább olyan mértékben tartozik a szocializmus eszmei kidolgozói közé, mint a polgári demokrácia teoretikusainak sorába, s mert a népfelség általa kidolgozott formája a jakobinus „hadikommunizmusban" olyan politikai gyakorlatot ihletett, mely inkább tartozik a szocialista, mint a polgári demokratikus törekvések előtörténetébe, a Rousseau által megalapozott demokratizmus gondolati folyamatossága a múlt század első felében gyakorlatilag megszakadt, és a század második felében Rousseau által már csak közvetetten inspirálva fejlődött ki újra.

A rousseau-izmustól való különbségeket eleve meghatározta az, hogy ez a demokratizmus nem az abszolutizmusra reagált már, hanem arra a kialakult kapitalizmusra, amelyet a liberalizmus értelmezett és képviselt. Sőt, a demokratizmus ekkor már több tekintetben eszmeileg közvetlenül a liberalizmusra reagált. A bírálat magva az volt, hogy a gyáripar által konstruált tőkés rend osztálytársadalomként több vonatkozásban újratermelte azokat a visszásságokat, amelyeket a liberalizmus és a kezdeti demokratizmus a rendi társadalmon számon kért. Az új helyzet új módon és a liberalizmus álláspontjánál hangsúlyosabban vetette fel az egyenlőség problémáját és sok tekintetben a szabadságét is. A liberalizmus az államot minimalizálni akarta, s a politikai képviseletet a lehetőleg minél kisebb költségvetés megajánlása intézményének szánta, ahol – lévén a költség-

vetésről szó – a képviselet nem népképviselet, nem a szuverenitást megtestesítő népközösség képviselete volt, hanem az adófizetők, a költségvetés „összeadói" képviselete, melynek megválasztásához szavazati joggal csak az adófizetők rendelkeznek, azok, akik önállóan űzött gazdasági tevékenységgel elérnek bizonyos jövedelemszintet. Függő helyzetűek, kevés adót fizetők vagy szegényjogon adómentesek nem rendelkeznek – a liberális felfogás szerint – választójoggal: a cenzusos vagy a jövedelmi különbségeket kifejező kuriális választási rendszer megfelel a liberális felfogásnak, éppúgy, mint a virilizmus intézménye. Ezzel szemben a demokratizmus a képviseletet a népszuverenitás szervének tekinti. A felnőtt, beszámítható, feddhetetlen állampolgárok összessége alkotja a népszuverenitást hordozó politikai közösséget. Értelemszerűen mindegyiküknek választójoggal kell bírnia a kinyilvánult szuverenitás, az artikulálódott közakarat megnyilvánulási intézménye: a parlament megválasztásához. A demokratikus felfogás így az **általános-titkos választójog** alapján áll, és a demokratikus irányzatok hosszú ideig tartó szívós harcot folytatnak a liberális erőkkel ennek kivívásáért. A demokratizmus államelvű. A népközösség valamennyi tagját érintő problémák, amelyekre vonatkozóan közakarat nyilvánulhat meg, politikai rendezést igényelnek, az állam szabályozására tartoznak. Az állam meghatározó szerve az elmélet tételezése szerint a parlament, amely minden közügyre vonatkozóan törvényt alkot, amely törvényeket a parlamenthez képest autonómiával nem rendelkező, csupán a parlamenti akarat végrehajtó közegének szánt kormány hajtja végre. A liberalizmus elismerte a kormány autonómiáját, de minimalizálni akarta működését, nem kevésbé a parlament törvényhozó tevékenységét is, hogy megóvja a társadalmat az autonómiáját szükségképpen korlátozó jogi szabályozástól. A demokratizmus nem csupán törvény előtti és esélyegyenlőséget akart, hanem **reálegyenlőséget**: a jövedelmek és vagyonok egyenlőségét. A XIX. század második felétől a törvényhozás értelmezésében a polgári demokratizmus szakított Rousseau egykori közvetlendemokrácia-elképzeléseivel, és a népképviselet, a képviseleti demokrácia álláspontjára helyezkedett. Ahogy a közakarat értelmezésében eltávolodott az egységes és osztatlan közakarat annyit bírált rousseau-i elképzelésétől, s a többségi elv, a közakaratnak a többségi akarattal való azonosítása álláspontját foglalta el s intézményesítette, úgy idővel a politikai demokrácia alapintézményévé tette a többségért küzdő politikai pártok, azaz a politikai pluralizmus rendszerét, s az idő haladtával a pártéletet egyre inkább nem csupán a vélemények és ideológiák reprezentálásaként, hanem érdekképviseletként is értette. Így feladta az egyenlőség megvalósításáról vallott nézetek terén is a jakobinus intranzigenciát, amely egyszerre, forradalmi aktussal meg akarta valósítani az egyenlőséget. Ehelyett pragmatikusan megelégedett az egyenlőtlenség fokról fokra való csökkentésével. Ennek a célnak az elérésére a demokratizmus két politikai eljárásmódot ismert. Egyrészt a jövedelmek kiegyenlítését szolgáló **progresszív adót**, amelyért a XIX. század második felében új és új nekirugaszkodással folytattak akkor még eredménytelen harcot

a demokratikus pártok. A századfordulói francia demokratizmusnak keserű csalódása volt, hogy a Dreyfus-harcok és a második kultúrharc diadalmas megvívása sem tudta ezt meghozni. A liberalizmus által képviselt nagypolgári frontok a progresszív adóban a „hideg szocializálás" programját látták, amely ha utat engednek neki, a fokozatos teljes kisajátítással fog végződni. Másrészt a **közszolgáltatások** gyakorlatát. A közszolgáltatások: államvasút, posta, kommunális szolgáltatások (gáz, villany, csatornázás, szemételhordás), melyeket gyakorlatilag minden polgár igénybe vesz, amelyek iránt a „kereslet rugalmatlan", és össztársadalmi, állami vagy községi kezelésbe vesznek és nem piaci áron bocsátják használatra, hanem olyan leszorított politikai áron, amelyet mindenki meg tud fizetni. Általuk az élet néhány különösen fontos területén valóban meg lehetett valósítani a reális egyenlőséget. A közszolgáltatások esetében – még közönséges és nem progresszív adó esetében is – a nagy vagyonúak, a több adót fizetők finanszírozták a kispénzűek vonatjegyét, levélbélyegét. A közszolgáltatás az abszolutizmus vívmánya. A liberalizmus az abszolutizmus örökségét látta benne, a monopólium egy maradványát, a gazdálkodási szabadság csorbulását – és minden erővel harcolt ellene. A klasszikus (és nem kontinentális) liberalizmus országaiban, ahol már nem volt abszolutizmus, és a modern államot liberális politikai rezsimek alakították ki, a közszolgáltatások jóval lassabban és tökéletlenebbül fejlődtek ki, mint a kontinensen, ahol viszont a kialakulóban levő demokratizmus saját céljai lehetséges eszközének tekintette az abszolutizmus által kialakított közszolgáltatási intézményeket, és továbbfejlesztésüket igyekezett előmozdítani.

A polgári demokratizmus részben olyan társadalmi ellentéteket fejezett ki, amelyek már jelen voltak a gyár előtti kapitalizmus társadalmi egyenlőtlenségeiben, részben pedig a gyári termelés kapitalizmusa, a tőkés osztálytársadalom bizonyos ellentéteit. Részben az osztályszerűen elkülönülő, önálló gazdasági kisegzisztenciáknak a nagytulajdonnal szemben fellépő érdekeit, részben munkavállalói érdekeket. Elsősorban azonban nem a munkaadó–munkavállaló közötti érdekharc politikai formáit fejlesztették ki (szakszervezet mint az a szervezet, amely a munkavállalók közötti munkapiaci konkurenciát kiiktatva az összes azonos foglalkozású munkavállalót képviseli a munkaadók összességével szemben; sztrájk – az üzemen belüli érdekharc fegyvere), hanem a munkavállalóknak ezen a konfliktuson kívüli, az állammal közvetlen viszonyban álló érdekeit (általános választójog, progresszív adó, közszolgáltatások). A demokratizmus sok helyen összefonódott a munkásmozgalommal, vagy annak szövetségese volt, olykor munkásmozgalmi törekvés vetett fel polgári demokratikus követeléseket (chartizmus). Mégsem tekinthető tisztán a kistulajdonosok vagy/és munkavállalók mozgalmának. Sok helyütt a tőkés nagytulajdon bizonyos, más nagytulajdonos-rétegekkel érdek-összeütközésbe került csoportjai is demokratikus alapon állottak (Franciaországban az ún. „opportunista burzsoázia" – szemben a „kétszáz család" klerikális-royalista vonalával –, Grévy demokratikus antikleri-

kális vonala, majd később – legalábbis egy részük – a radikális-radikálszocialista párt mögött sorakozott fel; Németországban a Ruhr-vidéki szén-acél nacionál-liberális erőivel szemben az exportképes hipermodern ágazatok, az elektromos és a vegyipar tőkései a demokratikus Freisinnige Partei, majd utóda, a Demokrata Párt táborában helyezkedtek el).

A polgári demokratizmus Angliában a whig párt bizonyos irányzataiban jelentkezett, Franciaországban és Németországban az említett pártok keretében. Kialakult formáját csak a második világháború utáni korszak ún. „jóléti államában" érte el, ekkor fejtette ki elveit először olyan rangos teoretikus, mint **Galbraith**. A múlt század közepétől a második világháborúig olyan kisebb teoretikusok képviselték, mint az **Alain** álnéven író francia szerző, **Wilson** elnök és **Masaryk**.

A klasszikus liberalizmus elveinek módosulása a gyáripar korában

A klasszikus liberalizmus feltételezése az volt, hogy a szabad, monopolhelyzetek által nem korlátozott, állami szabályozás által meg nem zavart önszabályozó piacon a **jövedelmek kiegyenlítődnek**. A klasszikus liberalizmus egész elvrendszere elválaszthatatlan ettől a feltételezéstől. Eme feltételezés miatt nem volt a klasszikus liberalizmus leplező ideológia. Ez a feltételezés a gyár előtti piacra valószínűleg igaz is volt, a gyári termelés piacán azonban a **jövedelmek koncentrálódnak**, s ez a liberális elméletre vonatkozóan is konzekvenciákkal járt. A koncentrálódott vagyon, ha elér bizonyos mértéket, önsúlyánál fogva **monopolhelyzetet** teremt, és szükségképpen korlátozza a többi gazdasági tevékenységet folytató gazdálkodási szabadságát. Ily módon a szabad versenyhelyzet, melyben a jövedelmek ily mértékű összpontosulása létrejöhet, monopolhelyzetet teremt, a monopóliumok pedig a liberális felfogással összeegyeztethetetlenek, a liberális tan értelmében kiiktatandók a gazdaságból. A liberalizmus ebben a helyzetben választás elé került. Részben szemet hunyt az új helyzet előtt, s e vonatkozásban leplező ideológiává torzulva a modern liberalizmusok jelentős része ezt az utat járta. Vagy abban kellett gondolkodnia, hogy feladva az államminimalizálás elvét, a monopolhelyzet állami eszközökkel való kiiktatását kívánja. Ezt az utat járta Amerikában a trösztellenes törvényhozás és a liberalizmus bizonyos irányú továbbfejlődéséből létrejött **neoliberalizmus**, elsősorban annak **georgista** változata. A vagyonkoncentráció politikai következményekkel is jár. Az összpontosult vagyon birtokosai politikai téren is rá tudják másokra kényszeríteni akaratukat, korlátozzák mások politikai szabadságát. A modern liberalizmus korában a liberális politikai rezsimekben a jog által kifejezett helyzet már nem mindenben fejezte ki a valóságot. A törvénytelen politikai erőként fellépő vagyon a szépirodalom kedvenc témája (pl. Ibsen: *A nép ellensége*). Kérdés az is, hogy fennáll-e még a gazdasági szabadság, amikor a

munkavállaló csak a piacon szabad alkupartner, a gyáron belül, munkája végzése közben hierarchikus alárendeltségben, a katonai fegyelemhez hasonlítható diszciplínában tevékenykedik. A munkapiac liberális, a gyáron belül viszont restaurálódott az abszolutizmus. Maga a munkapiac sem maradt meg egészen olyan állapotban, hogy megfelelt volna a liberális elveknek. Az, hogy a munkásmozgalom, illetve a szakszervezet megszüntette a munkavállalók konkurenciáját, és azok a szakszervezet által képviselve egységes munkapiaci partnerként léptek fel, egy fontos területen korlátozta a piacviszonyok lényegéhez tartozó konkurenciát, eltorzította a piacot. Ezen túl a munkapiacot mindez politizálta, az üzleti elvek szerinti „tiszta" piac viszonyai közé bevitte az üzleti kapcsolat politikai közvetítettségét, ami szöges ellentétben áll a liberális elvekkel. A munkahelyen belül a sztrájk mint a bérharc eszköze ezt a gazdasági viszonylatot is letaszította a tiszta üzletiség útjáról. A sztrájk elkerülhetetlenné tette a törvényi szabályozást, elfajulását csak jogi szabályozással lehetett meggátolni. A sztrájkharcok kezdetén a munkaadók – liberális elveiket megsértve – be akarták a parlamentekkel és kormányokkal tiltatni a sztrájkot, a későbbi demokratikus ellenhatás viszont törvényileg garantálta a sztrájkjogot – ugyancsak ellentétben a liberális jogelvvel, mely szerint amit törvény nem tilt, azt külön engedély nélkül, automatikusan szabad. A gyárba más úton is behatolt a törvényi szabályozás: iparfelügyelet, kötelező társadalombiztosítás állami és munkaadói részesedéssel s az ezt szabályozó kollektív szerződés. A modern liberalizmus korában a gazdaság már nem tudott megfelelni a liberális eszménynek, melynek értelmében a gazdaság és a munka állami és politikai beavatkozástól mentes tiszta magántevékenység.

Azzal, hogy a munka és a gazdálkodás megszűnt tiszta magántevékenység lenni, hogy a munka és a gazdálkodás egyre jobban elkülönültek a szoros értelemben vett magánélettől, s ehhez képest önálló társadalmi, illetve életszférát alkottak, megszűnt a klasszikus tan értelmében vett **civil társadalom**, hiszen azt éppen a gazdaság és a munka magánjellege konstituálta. A gyár korában megszűnt az emberi kollektivitásban a társadalom-állam dualitás, és helyére az állam, a munkatevékenység és a szoros értelemben vett magánélet (család, fogyasztás, szabadidő) hármassága lépett. A munka, a gazdálkodás nem tartozik az állam szférájához, de a magánszférához viszonyítva közszférának tekinthető. A dolgozó számára a munkahely olyasféle szerkezetű intézménykomplexumként jelenik meg, amilyen az állam, magánélete dolgaitól teljesen különbözik. A munkavégző egy „második alkotmány" keretébe illeszkedik bele, nem magánviszonylatokban ügyködik. A munkaviszonyok szabályozása maga is egyre inkább kikerül a kötelmi jog körébe tartozó magánszerződések köréből, olyan, eredetileg elemi magánmegállapodásra tartozó munkafeltételek, mint a nyolcórai munkaidő, a heti kötelező munkaszünet, a fizetett szabadság, állami szabályozás alá kerülnek. A munka ezzel sem kerül az állami szférába, de az állami szabályozás már nem periferikus, hanem strukturális összetevője, s így magán-

szférának már nem tekinthető. Állami szabályozás létezik a magánszférában is (örökösödési jog, családjog), azonban a végrendelet és a házassági szerződés alanya nem köteles magát a törvény normáihoz tartani, a magánszemély szabad, a törvénykezés csak hézagot pótol.

A világgazdaság is olyan irányban változik, ami a liberális elvek érvényesülését korlátozza. A **szabad kereskedelem** helyét a **vámvédelem** veszi át. A liberalizmus vagy feladja elvét, vagy opportunista módon alkalmazkodik, vagy reménytelen doktrinerségben opponálja a vámvédelmet.

A liberális-demokrata polémia

A kialakuló demokratizmussal szembekerülő **modern liberalizmus** legfontosabb érve új ellenfelével szemben, hogy a **szabadság és az egyenlőség** – a francia forradalom hármas jelszavában foglalt eszmények – **összeegyeztethetetlenek.** Liberalizmus és demokrácia ellentéteként ez a két princípium kerül szembe egymással. Az angol és amerikai forradalmak a szabadság forradalmai voltak, míg a francia forradalom (főleg jakobinus szakaszán) az egyenlőség forradalma. A modern liberalizmus egyenlőségen itt az egyenlőség demokratikus értelmezését, reálegyenlőséget ért: a vagyon és a jövedelem egyenlőségét. Elvonatkoztat attól, hogy a klasszikus liberalizmus nem állította szembe a két princípiumot, maga is az egyenlőség alapján állt: a jog- és (születés által korlátozott) esélyegyenlőség alapján. Az egyenlőség ellentétének tehát a feudális privilégiumok által teremtett egyenlőtlenséget tekintette. A modern liberalizmus magával az egyenlőség eszméjével szakít. A vitafelek a szabadságot is másként értelmezik. A modern liberalizmus az emberi jogok, a személyi szabadságjogok maradéktalan megvalósulását érti szabadságon, egyetlen szabadságjog gyakorlásának megvonása a nemszabadság állapotát eredményezi. A szabadságjog, melynek megvonásával a demokratizmust okkal vádolja, a vagyonnal való korlátozatlan rendelkezés és ebből leszármaztatva: a gazdasági szabad verseny joga. A reálegyenlőség ezzel valóban összeegyeztethetetlen: a verseny jövedelem- és vagyonegyenlőtlenséget teremt, ez az értelme, és lényegéből fakad. A demokratikus szabadságfelfogás a szabadság ellentétének a **hierarchikus** helyzetet tekinti: az alá- és fölérendeltséget, a parancsolást és engedelmességet, a hatalomnak való alávetettség állapotát. Így értve szabadság és egyenlőség nemhogy nem áll ellentétben, hanem feltételezi egymást, sőt értelmezhető viszonyuk az azonosság eseteként is, mivel parancsoló és engedelmeskedő, hatalmat birtokoló és annak kiszolgáltatott között nyilvánvalóan az alapvető, az elvi egyenlőtlenség viszonya áll fenn. A modern liberalizmus szabadságfelfogása revideálta a klasszikus liberalizmus szabadságfelfogását, amely maga is a hierarchiát, az abszolutisztikus alá- és fölérendeltséget, a hatalomnak való kiszolgáltatottságot tekintette a szabadság ellentétének. Ez a felfogás a klasszikus tanban ugyanúgy összeegyeztethető volt az egyenlőséggel,

mint a demokratizmusban. A klasszikus tan is a hierarchiában és a születési privilégiumokban megnyilvánuló **elvi egyenlőtlenséget** tekintette egyenlőtlenségnek, míg az azonos jogúak vagyoni és jövedelmi különbségeit az azonos minőségű helyzeten belüli **fokozati különbségnek**, ami az egyenlőséggel összeegyeztethető. Az ugrópont ismét az a kérdés: kiegyenlítődnek vagy összpontosulnak a jövedelmek a piaci versenyben. Ha kiegyenlítődnek, akkor az előbb ismertetett egyenlőségértelmezés megáll. Ha azonban összpontosulnak, akkor szükségképpen (és nem kivételként, átmeneti helyzetként) elérik azt a mértéket, ami által mások szabadságát korlátozzák. Ebben az esetben pedig a modern liberalizmus szabadságfogalmának sem felelnek meg. A szabadságjogok nem tartalmazhatnak mások szabadságának korlátozására való felhatalmazást; ilyen lehetőség nem sorolható a szabadságjogok közé. A vagyonkoncentráció piacának társadalmában a vagyonnal való korlátlan rendelkezéshez való jogot ki kell iktatni a szabadságjogok sorából.

A modern liberális demokráciakritikák a jakobinizmust támadva nem korrektül írják le a feltételezett egyenlőség állapotát. Ha elvi, minőségi szempontból nézzük az egyenlőséget, akkor a vagyonegyenlőség erőszakkal, kényszerrel való létrehozása a legnagyobb mértékben egyenlőtlenségi helyzetet jelent: egyenlősítők és egyenlősítettek között nyilván nem az egyenlőség viszonya áll fenn. Ha az egyenlőséget szűken a vagyon és jövedelem egyenlőségére értjük, elvi problémákat is vet fel az a (gyakorlatban nem igazolt) feltételezés, hogy hierarchikus egyenlőtlenség összeférhet a reálegyenlőséggel. Triviálisan: hogy a parancsoló ugyanannyi fizetést kap-e, mint az engedelmeskedő, nem csupán a történelmi tapasztalat kérdése. Nem csupán arról van szó, hogy ilyen egyenlőség, ha egyáltalán valahol és valamikor, akkor csupán forradalmi, átmeneti helyzet történelmi pillanataiban valósult meg, hanem arról is szó van, hogy ez a helyzet elvileg is ellentmondásos gondolkodást feltételez. A liberális felfogás a társadalmilag releváns és elfogadható emberi cselekvés motívumának az **önérdeket** tekinti. Ha az egyenlőséget nem elvileg-minőségileg, hanem a vagyon- és jövedelemegyenlőségre értjük, akkor ezzel a szemlélettel összhangban az önérdeket is anyagi érdekként kell felfognunk, és az önérdek lehetséges nem anyagi eseteit (a szerelmi vágy kielégítésének érdeke, a freudi Lustprinzip értelmében vett önérdek) mellőzni kell vagy másodlagosnak kell tekinteni. Ha valaki a hatalom, a kényszerítés mások ellenállásába ütköző gyakorlatát nem anyagi érdek által motiválva kívánja, akkor fel kell tételeznünk, hogy az emberi természethez, a cselekvési motívumokhoz hozzátartozik valamiféle „hatalmi ösztön", az ösztön elementaritásával ható „Wille zur Macht". Ha ez a pszichikai motiváció valóság, akkor az önérdek nem tekinthető a kizárólagos cselekvési motívumnak, s ilyen alapelv megdőltével a reá épült következtetések, ennyire fontos alapelv esetében az egész liberális tan, tarthatatlanná válnak.

A modern liberalizmus felfogásában a személyi szabadságok hordozója az **egyén**. A szabadság az egyén szabadsága. Az egyenlőség társadalmi állapota a

tömeg. A modern liberalizmus demokráciakritikájának második fontos argumentuma az egyén és tömeg szembeállítása. Az egyenlőséget ebben a kritikában azonosnak tekintik az **egyformasággal**. Azaz pontosabban: a bírálat szerint az egyenlőség helyzete a magatartás egyformaságában, átlagosságában nyilvánul meg. De nem csupán megnyilvánul. Az átlagos, az egyforma magatartás nem csupán megnyilvánulása az egyenlőségnek, hanem **biztosítéka** az egyenlőség fennmaradásának, újratermelődésének. Az egyenlőségen nyugvó közösség az egyenlőség veszélyének tartja az átlagtól különböző, autonóm személyiséget. Megjelenik a **konformizmus** problémája. A **különbözőség szabadsága** kerül szembe az **azonosulás parancsával**, az egyformaság kényszerével. A probléma megoldását a demokratikus viszonyok továbbfejlődése adja: **a politikai pluralizmus szervülése az élet bázisszintjén**. Az egyén nem emancipálhatja magát autonóm személyiségként a közösségtől, viszont autonóm személyiségként választhat a politikai élet piacán egymással konkuráló közösségek között. Nem emancipálódhat a konformizmustól, de „konformizmust választhat".

A modern liberalizmus felfogása szerint az autonóm személyiség politikai tekintetben az **autonóm politikai véleményben** nyilvánul meg. A szabad közélet, a liberalizmus által igényelt **politikai nyilvánosság** autonóm személyek korlátozásmentesen artikulált véleményeinek diszkussziója. A liberális értelemben vett közélet centruma a vita. A vitában pedig elfogultságok nélküli véleményeknek kell ütközniük. A konformizmus, az egyformaságkényszer újratermeli az egykor a bigottság és rossz konvenciók által életre hívott **előítéletet**. A **szabad vizsgálat** által formált véleménnyel a konformista közösségi előítélet kerül szembe. A polémia mélyén a **vélemény és az érdek** szembeállítása húzódik meg. A klaszszikus liberalizmus az önérdeket állította középpontba. A vélemény értelemszerűen ebből fakad, ennek kifejeződése. A modern liberalizmusban az autonóm személy szabad vizsgálódáson alapuló véleménye az **érdek fölé emelkedő tiszta vélemény**, melyet nem hasznosság és célszerűség, hanem igazság és helyesség motivál. Vele szemben az előítélet érdekmotivált: az egyenlőség megtartásának célszerűsége az érdek és nem a helyesség megfontolásából származik. A modern liberalizmus által kívánt parlamentben vélemények csaptak össze, a demokratikus parlamentben érdekek. A liberalizmus politikai eszmén filozófiát értett, amely az igazságot keresi, nem ideológiát, amely érdeket igazol.

A modern liberalizmus demokráciakritikájának fontos állítása, hogy a demokrácia folyamatosságra és tartós stabilitásra képtelen politikai berendezkedés. Az általános és titkos választójog által konstituált politikai közösség állandóan a demokrácia és a diktatúra végletei között csapong. A demokrácia kormányozhatatlanságba, káoszba torkollik, anarchiává fajul, s szükségképpen, a tömegek helyeslésével, ostromállapot, diktatúra csinál rendet. Az így keletkezett zsarnokság viszont elfajulva kiprovokálja a tömegek ellenállását, forradalom vet véget neki, újra demokrácia létesül, és minden kezdődik elölről. A klaszszikus példa Franciaország 1789 és 1871 közötti története s általában a „latin

demokráciák" példája. Míg a demokrácia nem válhat – eme kritika szerint – tartóssá, az ellenhatásként létrejött diktatúra esetleg igen. Mussolini, Franco, Salazar rendszerei a késői példák.

A modern liberalizmus és a demokratizmus ellentétesen értelmezik a gazdasági szabadságot. A liberalizmus – mint szó esett róla – a vagyonnal való kötetlen rendelkezést érti rajta, míg a demokratizmus a **létminimum állampolgári jogon való biztosítását**, mint védelmet a gazdasági kiszolgáltatottság, a gazdasági jogfosztottság ellen.

A modern liberalizmus demokráciakritikája Magyarországon korán, a Bach-korszakban, a nyugati elterjedéssel szinkronban jelent meg. Az 1850-es években ugyan Magyarország problémája a neoabszolutizmus volt, nem a még nyomaiban sem jelentkező demokrácia, viszont a neoabszolutizmus nyilvános bírálata lehetetlen volt, így a hazai liberális elmélet azokhoz a távoli problémákhoz fordult, amelyek a legfejlettebb liberalizmuselméleteket aktuálisan foglalkoztatták. A legelsőként fellépő magyar liberális klasszikusra, Kemény Zsigmondra a mondottak pontosan nem illenek, ő ugyanis aktuális magyar problémára alkalmazza a liberális demokráciakritikát: Kossuth és 48 pozícióját értelmezi demokratizmusként, és felsorakoztatja ellene a liberális demokráciakritika argumentumait. Az aktuális, 1850-es álláspont burkolt politikai üzenete: Kossuth és tábora demokratizmusának helytelensége nem bizonyítja az abszolutizmust elutasító liberalizmus helytelenségét. **Eötvös** nagy műve, az *Uralkodó eszmék* a szabadság és egyenlőség újragondolt egyéni értelmezése. A tömeg és egyén problémáját **Madách** állítja középpontba.

A modern liberalizmus továbbfejlődése

A liberalizmus a két világháború között fő ellenfélként a **totalitarizmussal** kerül szembe. Míg a totalitarizmus egységes ellenségként való fellépése liberalizmus és demokrácia ellen nem csupán a laikus közvélemény, hanem a tudomány előtt is **egybemossa a liberalizmust és a demokráciát**, a liberalizmus totalitarizmusbírálata fenntartja a megkülönböztetést, és a totalitarizmuskritikát a korábbi demokratizmuskritikából fejleszti ki. A totalitarizmus táptalaja – e bírálat szerint – a **demokratikus tömegtársadalom**, a liberális totalitarizmuskritikában a demokrácia stabilizálhatatlanságáról, elkerülhetetlen diktatúrába fordulásáról szóló korábbi tan jelenik meg új, továbbfejlesztett formában; a fasizmus e szerint a bonapartizmus, a kora modern diktatúra perfekt változata. A liberális totalitarizmuskritika a totalitarizmus atyjának, fő eszmei előkészítőjének Rousseau-t tekinti (elsősorban és klasszikusan: Talmon: *Totalitarian democracy).*

Ma a liberalizmus aktuális formája a **„monetarista liberalizmus"**, amely szintén a modern liberalizmus demokráciakritikájának továbbfejlesztett változataival bírálja a demokratizmus kifejlett formáját, a New Dealben és a szociáldemokrata „svéd modellben" testet öltött jóléti államot.

A TÖBBSÉG HATALMA ÉS A KISEBBSÉG JOGA

Érdek és politikai akarat viszonya a modern demokráciafelfogásban

A demokrácia ókori előzményekig nyúlik vissza, a mai értelemben vett demokrácia azonban csak a francia forradalommal, a polgári parlamenti rendszer kialakulásával veszi kezdetét. Az a tény, hogy a demokrácia nem merül ki az általános választással megválasztott képviselő-testület létezésével és politikai dominanciájával, kezdetektől fogva, már a XIX. században is ismert volt. Az, hogy nagy vagyonok léte nem harmonizál a demokráciával, kezdettől fogva ismert tény a demokratikus gondolkodás számára. Az általános választójog bevezetését azért hátráltatták oly hosszú ideig mindenütt az uralkodó osztályok, mert féltek attól, hogy a vagyontalan többség parlamenti képviseletét vagyonkisajátító törvények szorgalmazására fogja felhasználni. A jogegyenlőség és egyidejűleg vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenség kezdettől fogva alapvető antinómiája a polgári alapon nyugvó politikai demokráciának. A szocialista mozgalmak erősödése, majd az első győztes szocialista forradalmak ezt a problémát kiélezték és új összefüggésekben vetették fel. Külön problémaként merült fel a demokrácia helye a szocializmusban, a sajátosan szocialista demokrácia megteremtésének kérdése. A német fasizmus győzelméig a demokrácia hívei és ellenségei megegyeztek abban a feltételezésben, hogy a nagy tömegek általában demokráciát akarnak. A fasizmus arra adott példát, hogy lehetséges a demokrácia parlamenti úton való felszámolása, ami felvetette azt a kérdést, hogy a többségi akarat érvényesülése akkor is a demokráciát jelenti-e, ha a többség nézeteiben antidemokratikus. Széles körű vizsgálat indult meg már a harmincas években, s folytatódott a második világháború után annak a felderítésére, hogy milyen tényezők befolyásolják a tömegek szemléletét, tudatát, érzelmeit antidemokratikus irányba. Hamarosan a politikai gondolkodás középpontjába került annak felismerése, hogy a parlamenti demokráciák társadalmi életében nem a vagyoni egyenlőtlenség az egyetlen antidemokratikus jelenség. A hierarchikus alá-, fölérendeltség rendszerét a parlamenti rendszer, a választott törvényhozás és a neki felelős kormány intézményrendszere az állam csúcsán megszüntette, de a társadalom élete zömmel továbbra is a hierarchikus alá-, fölérendeltség alapvetően antidemokratikus kereteiben zajlik. A kormány választott, de az intézkedéseit végrehajtó államigazgatással szemben a polgár gyakorlatilag az alattvalói alárendeltség helyzetében van; a munka szervezete gyárban, hivatalban hierarchikus és nem kooperatív vagy képviseleti felépítésű. A társadalom gyakorlatának meghatározó szintjein annyi a parancsuralmi helyzet, hogy belőle – a fasiszta szélsőjobboldaliság formájában – kinőhetett a politikai demokrácia tömegméretű elutasítása. A második világháború után, különösen a hatvanas évek

közepétől, amikor a hidegháborús feszültség csökkenésével enyhül a totalitarizmusfóbia, és a politikai demokrácia megvédésének problémája helyett a demokrácia továbbfejlesztése, a politikai szervezet és az egész társadalom továbbdemokratizálása útjainak keresése kerül előtérbe, elsősorban az újbaloldali mozgalmak törekvéseiben, a felismerés általánossá válik abban a tekintetben, hogy a modern politikai demokrácia kereteiben képviseleti és parancsuralmi formák és gyakorlatok fonódnak össze. A demokrácia gondolatának újraproblematizálása annak felismeréséhez és közfelfogássá válásához is elvezet, hogy a demokrácia – a széles értelemben vett politikai demokrácia – nem egy, hanem két – egymással nem feltétlenül harmonizáló – elvet jelent. Azt a kettőt, amelyet ezen írás címe megjelöl: a többség hatalmát és a kisebbség jogát.

Eme alapelv mindkét tényezője szerves része a demokrácia koncepciójának. A modern demokrácia születésekor és a múlt században a hangsúly a mondat első felén volt. A demokrácia elsősorban a többségi elv érvényesülését jelentette, a demokraták számára ez volt a fontos. A korai modern demokratizmus – szemben a vele általában összekevert liberalizmussal – etatisztikus, államigenlő eszme volt, hívei a többség hatalmáról, népuralomról beszéltek. A hatvanas–hetvenes évek különböző nyugati politikai mozgalmai nyomán ma már csak azért is a mondat második felére – a kisebbségek jogának érvényesülésére – kerül a hangsúly, mert a hatalom, az uralom mint politikai jelenség súlyosan diszkreditálódott. A ma embere a demokráciától leginkább olyan közösségszervező gyakorlatot vár, amelyben minél kisebb mértékben érvényesül hatalom és uralom – bármely hatalom és uralom –, s a jog éppen az uralom korlátozását, az önkény regulázását és zabolázását jelenti. Az 1960-as évek közepétől kezdve a demokrácia a közfelfogásban egyre inkább a társadalmi kisebbségek politikailag is biztosított érvényesülését jelenti. A demokratizmus mértéke egyre kevésbé a többségi elv biztosítása, sokkal inkább a minél kisebb, minél apróbb érdekek és törekvések szóhoz jutása. A nyugati közvéleményre jelentős befolyással bíró lecsillapodott, új arcú szociáldemokratizmussal szelídült újbaloldaliság publicisztikájában is azt olvashatjuk, és a hazai vitákból is azt vehetjük ki, hogy a demokrácia lényegének korunk közfelfogása az **érdekek érvényesülését** tekinti. Nem elsősorban a nagy súlyú, elementáris érdekekét, amilyen a kenyér, létbiztonság, nyolcórai munkaidő, hiszen ezek – a harmadik világ elmaradott országai kivételével – mindenütt érvényesülnek valamilyen módon, hanem éppen a **kis volumenű közösségek és csoportok érdekei**, a részérdekek, közöttük különös hangsúllyal a **perifériális** érdekek kerülnek a közfigyelem fókuszába. A gondolatszabadság felfogása is ebbe az irányba tendál napjainkban. A klasszikus demokratizmus a múlt században a közvélemény, az elterjedt, az egész közösség vagy legalábbis a nagy többség által vallott közfelfogás minél nagyobb mértékű érvényesülését tekintette a demokrácia fokmérőjének. A liberális felfogás volt akkor egyik oldalról az a szemlélet, amely ebben a domináló közfelfogásban az egyes egyéni vélemények individualitását korlátozó egyhangúságot, szemléleti konfor-

mizmust látott, másfelől pedig a konzervatív szemlélet, amely a közvélemény nyomását a műveletlen és bárdolatlan tömeg uralmának tekintette a művelt és kifinomult előkelő kisebbséggel szemben. A napjainkban terjedő, marginális érdekérvényesítésre orientált demokratizmusfelfogás sokban közelebb áll a múlt individualista liberalizmusához, sőt tömegellenes konzervativizmusához is, mint a régi demokratizmus tömegigenléséhez. A széles körű társadalmi konszenzusokon nyugvó szemléleti egyöntetűségeket, az ilyen jellegű közfelfogást az antidemokratikus konformizmus melegágyának tekinti. A közfelfogást már nem tartja elementáris érvényűnek, az egyszerű ember magától értetődő, evidens szemléletmódjának, hanem antidemokratikus szerkezetű szocializációs mechanizmusok: a hierarchikus felépítésű polgári család, az antidemokratikus eszméket sugalló – ugyancsak hierarchikus felépítésű – iskola produktumának tekinti. A társadalmi közfelfogás konszenzusán belüli nézetek egyeduralmát ma par excellence antidemokratikus jelenségnek érzi tehát ez a demokráciafelfogás. A gondolatszabadság az ő számára éppen az eme társadalomfelfogási konszenzusba be nem fogadott nézetek: a **marginális nézetek** minél nagyobb mértékű érvényesülését jelenti. A közfelfogástól eltérő **politikai** nézetek hirdetésének szabadsága a klasszikus demokráciafelfogás gondolatszabadság-eszményének is középpontjában állt, egyenrangú elvként a közfelfogás dominanciájának elve mellett. Ma elsősorban a **nem politikai** marginális nézetek: a közfelfogástól eltérő szexuális magatartás, provokáló öltözködési szokások és hasonló dolgok minél nagyobb szabadsága a demokratizmus fokmérője a nyugati közvéleményben.

Az érdekérvényesítésre vonatkozó nézetek is ehhez a szemlélethez igazodnak ebben a demokráciafelfogásban. Minél több színesebb, sokfélébb érdek **artikulációja** fontosabb demokráciakritérium, mint maguknak az artikulált érdekeknek ütőképes politikai érvényesítése. Az érdekérvényesítés és a demokrácia viszonyát illetően itt tisztázatlan problémák lappanganak.

Maga az az elképzelés, amely a demokráciát olyasféleképpen definiálja, hogy az azt a politikai rendszert jelenti, amelyben az érdekeket nyilvánosan megfogalmazhatják az érdekeltek és valamiféle képviseleti rendszer keretében reprezentálhatják, lényeges félreértést tartalmaz. A demokrácia valóban – formálisan és általánosan megfogalmazva – **képviseleti rendszer**. Minden demokrácia az. Azonban **nem a képviseltek érdekeinek, hanem a képviseltek akaratának képviseletét jelenti.** Feudális földesúr képviselheti jobbágyai érdekeit a királyi udvarral szemben abban a tekintetben, hogy érvényesíti politikai befolyását központi adók kivetésének elhárítására, amely parasztjait terhelné, védheti őket katonaság beszállásolása elől, küzdhet azért, hogy egyházi terheiket csökkentse, mindez szorosan megfelel a földesúr érdekeinek, aki érdekelt abban, hogy jobbágyait mások ne zsarolják ki. Latba vetheti a tőkés is politikai befolyását azért, hogy munkásai feje felől állami adóterheket elhárítson, hogy hatályon kívül helyeztessen vámtarifatételeket, amely a munkás élelmét drágítja. A hivatali főnök is nagyon sok tekintetben védi „felfelé" beosztottai, alárendeltjei érdekeit.

Mindezek objektív érdek-képviseleti szituációk. A patriarchális vagy paternalista, autokratikus és bürokratikus érdekképviselet tipikus megnyilvánulásai. Kézenfekvő azonban a példákból, hogy mindezeknek az érdek-képviseleti eseteknek semmi köze a demokráciához, a demokratikus érdekképviselethez. Hiszen itt az – **objektíve** – képviselt személy erre a képviseletre a képviselőnek **megbízást** nem adott. Nem akarta, hogy érdekeit ily módon képviseljék. Nem akarta, hogy azok emeljenek szót bizonyosfajta – velük közös, az övékkel nem ütköző – érdekeik mellett, akikkel más – lényegesebb – területen a legsúlyosabb érdekkonfliktusaik vannak, olyan konfliktusok, amelyekben senki nem képviseli érdekeiket. A képviselt ezekben az érdek-képviseleti esetekben jobbára nem is tud arról, hogy érdekeit felsőbbsége felfelé képviseli. A felsőbbség nem mindig dicsekszik ezzel. Gyakoribb ennél, hogy patrónusszerepét lefelé kifejezetten leplezi, titkolja. Teszi ezt egyrészt azért, mert felfelé erősebb konszenzus köti, mint lefelé, s ezen ez az érdek-képviseleti aktivitás nem változtat. A hűbérúrnak több köze van a királyhoz, mint jobbágyához, akkor is, ha védi jobbágyát a fiskussal szemben az udvari adóterhektől. Másrészt, amennyiben a felsőbbség nyíltan meghirdeti alattvalója előtt, hogy felfelé védi érdekeit, leleplezi az alattvaló előtt, hogy a reá nehezedő, föléje boruló uralmi rend nem monolitikus, benne hatalmi harcok, érdekütközések zajlanak, márpedig a hűbérúr, a felsőbbség lefelé csupán akkor érzi szilárdnak uralmát, amennyiben az alávetettek a fölöttük levő uralmi rendet egységesnek, egyöntetűnek, tagolatlannak hiszik és érzékelik. Kevesebbet ér a közvetlen uralom gyakorlója számára is az alattvalói „jó atyja" képének kialakítása, mint az egységes, egyöntetű uralom szuggesztiója. A demokratikus képviselet alfája és omegája tehát, hogy a képviseltek a politikai akarat kinyilvánításának aktusával választják meg képviselőjüket, azért, hogy az **akaratukat** közvetítse a politikai döntések centrumaiba. Ez azonnal felveti a demokráciával kapcsolatos régi viták egyik ismert kérdését: lehetséges tehát, hogy a képviselt akarat nem azonos az akaratot nyilvánítók érdekeivel. Van olyan eset, hogy emberek nem ismerik fel érdekeiket, és attól eltérő vagy éppen azzal ellentétes álláspontra helyezkednek? Erre a kérdésre azonban azonnal rímel egy modern kérdés. Lehet-e egyáltalán beszélni az így felfogott érdekről? Az érdeket csak a szükségletre lehet vonatkoztatni. Az pedig egyfajta hiány visszája. Ha valami nincs meg, és ez a hiány szenvedés forrása – akkor a hiány megszüntetése szükséglet. Az erre irányuló szándék az érdek. A szükséglet és érdek ilyen felfogása nem teszi lehetővé a felismert és fel nem ismert érdek megkülönböztetését. Amire valakinek nincs szüksége, annak megszerzése nem lehet érdeke. Amennyiben nem helyezkedünk a szükségletek értelmezésének szűk antropológiai felfogására, amely szerint az embernek csupán azok „valódi" szükségletei, amelyek kielégítése a lét- és fajfenntartásban elengedhetetlen, a többi – mivel lehetséges az emberi élet fenntartása kielégítetlenségük esetén is – „nem valódi" szükséglet – számolnunk kell azzal, hogy szükségletek mesterségesen és szándékosan létrehozhatók, gyakran például üzleti haszon végett. Kérdés, hogy

a mesterségesen teremtett szükséglet valódi szükséglet-e. Amennyiben hiányuk a mesterségesen történt vágykeltés végbemenetele után már megvan, ezek a szükségletek is valódiak, azonban antidemokratikus jellegűek abban az esetben, ha a másokkal szembeni nagyobb presztízs demonstrálását szolgálják, és éppen ezt a mások terhére való érvényesülési kívánságot teszik szükségletté. A személyautó közlekedési szükségletet elégít ki, amennyiben gyorsabb, kényelmesebb a tömegközlekedésnél, ha azonban egyenértékű tömegközlekedés mellett csupán azért választják sokan, mert „előkelőbb" a villamoson utazásnál, presztízsszükségletet elégítenek ki vele. A felismert és fel nem ismert érdek kérdésére visszatérve: a régi álláspont híveinek azonban kemény érvei vannak. Az iskolás gyermeknek nem szükséglete, hogy tanulással gyötörje magát, de a felnőttnek majd szüksége lesz ennek a gyermekkorban megszerezhető tudásnak a birtoklására. A betegnek nem szükséglete a fájdalmas, kellemetlen vizsgálatok és gyógyító eljárások elviselése, de a gyógyulás annál inkább. Ebben az esetben az érdek a távlati, a perspektivikus szükségletre vonatkozó érdekeltség, aki ezzel szemben pillanatnyi szükségletétől vezérelve cselekszik, a saját érdeke ellen tesz. Hasonló példa hozható a politikai életből is, nem csupán az éretlen gyermekek világából. A példa jól ismert: az „aranytojást tojó tyúk" példázata, amelyet nem szabad – a pillanatnyi igényektől vezettetve – felfalni. Azaz: a társadalom sokszor nem vállal nagy volumenű, drága, életszínvonalát terhelő beruházásokat, noha idővel kiderül, hogy ezek létfontosságúak lettek volna, és elmaradásuk súlyos következményekkel jár. Valóban ilyen esetek adódnak a valóságos és élő emberi társadalomban, azonban éppen az utóbbi példa, az „aranytojást tojó tyúké" óvatosságra int. A példa ugyanis azt a feltételezést sugallja, hogy a társadalom felfogása, amennyiben szabadon határoz, ha rá van bízva a beruházási döntés: beruházásellenes. E szerint a feltételezés szerint az emberek a megtermelt javakat azonnal fel akarják élni, és minimumra igyekeznek korlátozni a felhalmozást. A gyakorlat azonban nem igazolja ezt a feltételezést. Olyan országokban, ahol a foglalkoztatottaknak bizonyos befolyása volt a beruházási politika alakulására: Jugoszláviában az iparvállalatoknál, Magyarországon pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében inkább az a tapasztalat, hogy a beruházással kapcsolatos magatartás inkább pozitívnak tekinthető. Inkább a másik irányú hibára mutatkozik fogékonyság: meggondolatlan, túlméretezett vállalati beruházások szorgalmazására. Az „aranytojást tojó tyúkra" hivatkozók félelmüket mégsem a levegőből kapták. Valóban éreztek a társadalom közegében bizonyos ellenállást a beruházások ellen, ezt azonban hibásan általánosították egy valamiféle általános beruházásellenes magatartás feltételezésével. Valójában csupán a feszített ütemű iparosítás gigantomániás beruházási politikájával szemben mutatkozott ellenérzés. Többek között azért is, mert a feszített ütemű iparosítás során a munkaerőt kényszer alkalmazásával irányították ideoda a „kiemelt beruházások" erdejében. Miért akart volna vállalati beruházást az a munkás, aki meg volt győződve arról, hogy mire ez a beruházás hasznot

hoz, ő már nem lesz a vállalatnál? Összegezve: a demokráciában elvileg lehetséges, hogy a társadalom tagjai érdekeik ellen döntenek. Egyetlen politikai szervezési forma sem csodaszer, amely megóv minden hibától, minden visszásságtól. A demokrácia sem az. Azonban, ha feltételezzük is, hogy előfordulhat, hogy a társadalom tagjai a demokráciában éretlenül, mintegy gyermekmódra érdekeik ellen döntenek, a történelmi és politikai tapasztalat alapján elfogadhatjuk azt a kiindulást, hogy ez az eset, ha előfordulhat is, ritka kivétel, semmiképpen sem tipikus esete a demokratikus politikai döntésnek, amint ezt a konzervatív, technokratikus vagy más antidemokratikus demokráciabírálatok feltételezik.

Bonyolultabb kérdés a közvetlen, az aktuális és a távlati, hosszú távú, perspektivikus érdekek közötti viszony, a közöttük lehetséges konfliktus. Itt már nem a felismert és fel nem ismert érdek közötti ellentmondásról van szó, hanem különböző valóságos érdekek közötti ellentétről, noha a demokrácia bírálói a perspektivikus érdekkel szemben ellenállást tanúsító közvetlen szükségletekre vonatkoztatott érdekeket szívesen nyilvánítják efemer, nem valóságos érdeknek. Ilyen esetre példaként vehetjük a harmincas–negyvenes évek Franciaországában a **Synarchie** néven emlegetett állítólagos technokratikus szélsőjobboldali szervezkedést, amelyről az hírlett, hogy egyebek mellett erőszakosan kívánja modernizálni a gazdaságilag nagyon nem hatékony francia kisparaszti gazdálkodást, felszámolni a paraszti kisbirtokot és erőszakkal létrehozni valamilyen termelékenyebb mezőgazdasági termelési rendet. Itt perspektivikus érdekként jelentkezett egy általános mezőgazdasági termelésihatékonyság-igény – erről bizonyos logikával lehetett azt mondani, hogy tulajdonképpen ez az érdeke a mezőgazdaságban tevékenykedőknek. Vele szemben állott a kisparasztság, amelynek valóságos érdeke volt életformájának, társadalmi identitásának, kisbirtokához kapcsoló érzelmi kötődéseinek a fenntartása. Gazdaságilag – elvontan – talán a parasztnak nem lett volna érdeke ennek a termelési rendnek fenntartása, az érdek azonban nem csupán anyagi, nem csupán gazdasági. Életformaértékek fenntartása semmivel sem kevésbé **érdeke** az ehhez kötődőknek, az e mellett elkötelezetteknek.

Ha egy község tanácsa nem szavazza meg a vízmű felújítását, és emiatt egy év múlva a községnek hónapokra nincs vize, s ráadásul a felújítás költségei is nagyobbak, mint egy évvel korábban lettek volna, egyértelműen megállapítható, hogy a községi tanács a lakosság érdekeivel ellentétes döntést hozott. Ezt azért jelenthetjük ki, mert ebben a döntési esetben a vízmű rekonstrukcióját akarók és ellenzők **azonos érdekek** alapján döntöttek. Ahol azonban, mint a francia parasztság esetében, az érdekek alapját képező értékek egymással ellentétesek, nem lehet meghatározni, hogy mi az érdek. A XIX. században, amikor a közfelfogás legnagyobb értéknek a pénzszerzést tekintette, vélhették azt az emberek, hogy aki inkább a több pihenést választja, mint a több pénzt, saját érdekei ellen dönt. A liberalizmus ideológiai hegemóniájának korában a polgári társadalom abban a hitben élt, hogy a társadalmat szabályozó értékek tekintetében kon-

szenzus uralkodik, az uralkodó felfogástól eltérő értékek nem minősíthetők értékeknek, az általuk orientált érdekek nem érdekek. A második világháború után a demokráciáról gondolkodó felfogás számol azzal, hogy a társadalomban ellentétes értékek érvényesülnek, s ezért az érdekek sem rangsorolhatók ilyen érdekütközés esetében. Itt nem az érdekek valódisága vagy hamissága dönt a működő demokráciában, hanem az, hogy melyik érdek érvényesülését akarja a többség.

Azon túl, hogy kézenfekvő érveket lehet felhozni a közvetlen érdekek szűklátókörűsége, kicsinyessége mellett, a távlati érdekek ellen is szólnak argumentumok. A közvetlen érdek biztosan létező szükséglet kielégítésére irányul, a jövőben kielégítendő szükségletről azonban feltételezzük, hogy akkor, a jövőben is ugyanaz lesz, mint amikor majdani kielégítését megterveztük, s ez távolról sem biztos. A tervezés a jövő építése, a jelen gyorsított és tudatos, szándékos átalakítása. Ugyanakkor ez a jövőépítés a jelenből indul ki, annak adottságaiból. Kérdés, hogy milyen mértékben építi a jelent jövővé, mennyiben éppen a jelen bővített újratermelése jelenti ezt a szándékolt jövőt, s mennyiben hagy nyitva kapukat a jelenből előre nem látható gyökeresen és lényegileg új fejlemények, változások felé. Ha húsz évre előre a népgazdaság minden pénzét egy vagy néhány – voltaképp mai szükségletek kielégítését számba vevő – projektum felépítésére irányozzuk elő, lehet, hogy ugyanúgy a „jövőnket esszük meg", mint a nevezetes „aranytojást tojó tyúk" elfogyasztása esetén, azaz akkor, ha túl kevés pénzt szánunk a beruházásokra.

A politikailag megfogalmazható és képviselhető érdekek eme problémáiról térjünk újra vissza a demokrácia korábban említett alapkérdéséhez. Azért szükséges azt hangoztatni, hogy a demokrácia a képviseltek akaratának s nem érdekeinek érvényesülése, azért nem verbalizmus, szófacsarás, mert csupán ezáltal lehet világos, hogy semmiképpen nem demokrácia az a helyzet, ha a társadalom tagjainak, egyes csoportjainak érdekeit mások ismerik fel helyettük, s őket be nem vonva, nélkülük vagy éppen ellenükre érvényesítik. Atyai, jóindulatú és bölcs önkényuralmak, felvilágosult abszolutizmusok, racionálisan irányított technokratikus kormányzatok nagyon sok helyes, valóban a társadalom érdekében való dolgot tehetnek, sok történetileg értékes művet alkothatnak, de nem tarthatnak igényt arra, hogy demokráciának tekintsék őket. Tarthatatlan az a logika, amely megkülönböztet holmi „tartalmi" demokráciát, ahol a tartalom demokratikus voltát a társadalom érdekével történő megegyezés jelenti, a „formális" demokráciától, a politikai akaratot megformáló és állami intézkedésekké szervező képviseleti intézmények rendszerétől. Itt a demokrácia tartalmatlan frázissá válik, szinonimájává valamely megfoghatatlan politikai „jónak", helyesnek. A paternalista szemlélet, melynek klasszikus megfogalmazását egykor a felvilágosult abszolutizmus korában Nagy Frigyes adta: „mindent a népért, semmit a néppel", mindenkor éretlen gyermekként kezeli a tömeget. A demokrácia éppen az érett, felnőtt állampolgárok rendje, akik saját kockázatukra és felelős-

ségükre érvényesítik akaratukat a politikai döntések meghozatalában, befolyásolásában. Szükséges még más okból is megkülönböztetni az érdekérvényesítést a képviseltek akaratának érvényesülésétől. Bonyolult társadalmi munkamegosztás-rendszerek általában valamiféle reális pluralitáshelyzetet jelentenek. Részszervezeteknek, intézményeknek, termelőegységeknek, területi igazgatási egységeknek van bizonyos reális önsúlyuk, amivel befolyásolni tudják a legönkényuralmibb politikai rendszerekben is a felettük álló központi uralmi centrumok döntéseit. Informális utakon van bizonyos lehetőség az így szerveződött partikuláris érdekek képviseletére, a hatalmi központokkal szemben. Ilyen esetben a partikuláris egység cselekvő kulcsemberei reálisan képviselik a szervezetükben összefogott összes polgár valamilyen szintű és jellegű érdekeit. Ez reális képviseleti helyzet, de semmi köze a demokráciához, amely csak a mandátum alapján történt képviseletet jelenti, azt a helyzetet, hogy a képviselt valamely formális aspektussal megbízást ad a képviselőnek arra, hogy az az ő akaratát reprezentálja. Ez a működő demokráciákban fontos problémákat vet fel, a liberális és a demokratikus képviseleti felfogás alapvető különbségét. A liberális elv szerint, ha a választó megbízta a választás során képviselőjét, hogy szándékát és akaratát képviselje, a továbbiakra, a képviseleti, parlamenti ciklus tartamára szabad kezet kell hogy adjon neki. A választó „menet közben" nem befolyásolhatja az általa megválasztott képviselőt. Ez érvényesül a polgári parlamentarizmus gyakorlatában. Ezzel szemben a demokratikus képviseleti felfogás szerint a képviselőt a választók utasításokkal látják el, ezeket az utasításokat megváltoztathatják, és a képviselőt a választók visszahívhatják. Ez a képviseleti rendszer megelőzi a polgári demokrácia kifejlett intézményrendszerének a létrejöttét, például már a reformkori magyar rendi országgyűléseken is ez a rendszer érvényesült, a megyék követeiket utasításokkal küldték az országgyűlésre. Ez a szemlélet uralta a francia forradalom konventjeit, s ez a képviseleti felfogás érvényesül a szocialista képviseleti rendszerekben is.

A kis csoportok érdekeinek érvényesítésére figyelő demokráciafelfogás nem csupán az érdekérvényesítés és a politikai akarat érvényesítésének a viszonyát homályosítja el és zavarja össze, hanem az érdekérvényesítés értelmezésében is homályosságokat tartalmaz. Nem tisztázza, sőt mintha ódzkodna ez a demokráciafelfogás annak tisztázásától, hogy milyen **volumenű** érdekek érvényesíthetők politikai eszközökkel, s melyek azok, amelyek kisebb terjedelmük lévén, erre eleve nem tarthatnak igényt. A politikától, a politikai szférától való általános idegenkedés hangulatában a közfelfogás nem siet tisztázni, hogy mely érdekek **politikailag relevánsak**, s melyek nem. E mögött a tisztázatlanság mögött a demokrácia másik alapkérdése rejlik: az **autonómiák** és a **demokrácia** viszonya. Az autonómia problémája viszont azt az általánosabb problémát tartalmazza: mi igényel állami szabályozást, állami intézkedést, és mi nem. Mindazok a részérdekek, amelyek volumenüknél, jelentőségüknél vagy/és jellegüknél fogva állami intézkedést nem igényelnek, ügyeiket **autonóm módon** intézik. Az autonó-

mia statikus és nem expanzív; azt jelenti, hogy az autonóm egység ügyeibe felülről és kívülről nincsen beleszólás, de ugyanannyira jelenti azt is, hogy az autonómia sajátos érdekeit nem érvényesítheti kifelé, másokkal szemben. Az autonómiával kapcsolatos szemlélet gyökeresen megváltozott a XIX. század óta. A klasszikus demokrácia az önkény forrását látta a szabályozatlanságban. A többségi elv, a többségi akarat érvényesülését az jelentette, hogy a többségi döntés alapján minél szorosabb szövésű intézkedéshálóval fogják át a társadalom ügyeit. Szabályozási hézagok, lékek demokráciaellenes társadalmi tényezők erős autonómiáinak kialakulását jelenthették, s ezért az akkori demokratizmus ódzkodott az autonómiáktól. Jó példa erre az oktatásügy klasszikus demokratikus felfogása: ez arra törekedett, hogy minél inkább korlátozza az oktatási autonómiákat: ez általában az egyházi iskolák autonómiáját jelentette, de ide tartozott a magániskolák autonómiája vagy a nemzetiségi iskolák autonómiája is. Arra törekedtek, hogy minden iskolára érvényes demokratikus szemléletű tanterv legyen az oktatás általános alapja, melynek érvényesülését minél nagyobb hatáskörű központi szakfelügyelet ellenőrzi.

A marginális érdekérvényesítésre orientált demokráciafelfogás ezzel szemben a demokrácia alapintézményeinek tekinti az autonómiákat. Minél több, színes sokféleséget képező közösség bír autonómiával, annál demokratikusabb e felfogás számára a politikai rendszer. Minél kisebb mértékben vonják ezeket állami rendelkezések alá, annál erősebb a demokrácia. S legfőképpen: minél marginálisabb, a közfelfogás szemléletétől, magatartási normáitól eltérő kisközösségek rendelkezhetnek autonómiával, annál demokratikusabbnak tekinthető a társadalom. A demokratikus érdekképviselet az így alakuló nyugati közfelfogás szerint kisközösségek harca autonómiáért, illetve érdekeik bizonyos autonóm körükön kívülre irányuló expanziójáért. Azaz: ez a szemlélet éppenséggel elválasztja az érdekérvényesítést a központi szabályozástól, központi intézkedésektől. Az érdekérvényesítés valójában azonban éppen erre vonatkozik. Érdekek harca számukra kedvező központi szabályozásért. Ez azt jelenti, hogy a politikailag képviselt érdekek akkora volumenűek, hogy értelme van velük kapcsolatban központi szabályozásnak, a központi intézkedéseknek. Politikai jellegű érdekképviselete nem lehet a mai demokráciafelfogás által preferált kicsiny csoportoknak, hanem éppenséggel csupán a társadalmi munkamegosztás által elkülönült nagy társadalmi tevékenységi csoportoknak. A borbély, a cukrász, a sintér, a fodrász nem léphetnek fel gyakorlatilag politikai jellegű érdek-képviseleti szervezetek alakításának igényével, ezt csak a nagyipari munkásság teheti. Az egyes csoportok érdekképviseletének problémájához további félreértések és tisztázatlanságok is csatlakoznak. A nyugati közvélemény a demokratikus érdekérvényesítés legfőbb ismérvének azt tekinti, hogy a részérdek kendőzetlenül, részérdek voltában jelentkezzék a társadalmi nyilvánosság előtt. Az olyan törekvés, amely a részérdeket valamiféle közérdekként akarja „eladni", erős gyanúban áll, a rosszhiszemű ideológiagyártás, a másokat áltató demagógia vádja tapad hozzá.

Alaptalanul: központi intézkedés minden módon csak valamiféle államérdeket fejezhet ki. Az a politikai akarat, amely valamely csoport részérdekét állami intézkedés rangjára, állami politikai akarattá akarja emelni, csupán általános formában, intézkedés formájában terjesztheti elő törekvését. Egy alulról követelt intézkedés tervezete formájában eleve általánosító érvényű, az államérdek formáját öltő projektumként kerül a politikai nyilvánosság elé. Ezen túl: nem őrizheti meg szoros értelemben vett partikularitását. A központi intézkedéseket kikényszeríteni akaró politikai akarat arra szorul, hogy megfogalmazott **érdekeit konfrontálja** a rivalizáló, másféle központi szabályozást, másféle intézkedéseket igénylő érdekekkel. Ez a konfrontáció lényegében **programadást** jelent. A más érdekekkel konfrontált, ezekkel viszonyba hozott, egyeztetett részérdek lényegében politikai program. A politikai téren, politikai nyilvánosság előtt képviselhető terjedelmű részérdeknek éppen az a kritériuma, hogy **módjában áll saját részérdekei alapján programot adni az egész társadalom ügyeinek megszervezésére.** Csupán akkora méretű és súlyú társadalmi csoport léphet fel a politikai érdekérvényesítés igényével, amely programot tud adni az egész adott társadalom életének érdekei alapján való megszervezésére. Ebben az esetben részérdekét közérdekként, össztársadalmi érdekként jelentetheti meg. Ennek igazolása, megvédése a rivalizáló érdekeket igazoló eszmékkel szemben már **ideológia.** Ez az érdekérvényesítési gyakorlatból nem kapcsolható ki. Nehezen kapcsolható ki a ma lehetséges demokrácia gyakorlatában az ideológia hamistudat-mozzanata is, az, hogy ez arra törekszik, hogy részérdeket általános érdekként jelentessen meg. Azok a társadalmi csoportok, amelyek ilyen átfogó programmal jelentkeznek a modern politikai életben, a **politikai pártok** alapjai. Azok az érdekérvényesítő csoportok, amelyek követeléseiket ütköztetik és egyeztetik a hasonló csoportokéval, s ezt olyan átfogóvá tudják kiépíteni, hogy belőle az egész társadalom saját érdekeik alapján való megszervezésének programja bontakozik ki, ezek a csoportok **latens politikai pártok.**

Az érdekérvényesítésnek ezek az alapelvei még egy elterjedt nézettel ütköznek. Részérdekek konszolidált politikai viszonyok között nem konfrontálódnak közvetlenül. Autonómiák nem folytatnak egymás ellen érdek-összeütközés esetén politikai színezetű érdekharcot. Ha az érintett érdekek nem igényelnek központi szabályozást, politikailag irrelevánsak, nem érintik a demokrácia problémáját. Amennyiben viszont a részérdekeket az őket közvetítő politikai akarat állami intézkedés szintjére kívánja emelni, nem a rivalizáló részérdekkel s az azt közvetítő politikai akarattal ütközteti követelését, hanem a központi szabályozás fölött rendelkező uralmi központtal. Harcát az állami intézkedésért a központtal kell megvívnia. A riválisrészérdekkel csupán a döntési központ kölcsönös és ellentétes irányú befolyásolásának és presszionálásának közvetítésében kerül „harcérintkezésbe". A döntési központok mint osztályállamok szervei valamely össztársadalmi szervezőelvvé emelkedett részakarat és mögötte álló részérdek végrehajtó szervei, azonban mint végrehajtó szervek nagymértékű

működési autonómiával bírnak – még a saját osztálybázis érdekeivel szemben is. A központi döntést hordozó, elkülönült igazgatási apparátus önálló politikai erő, amely saját politikai akarattal, a „költségvetési érdek" érvényesítését célzó akarattal bír, sok vonatkozásban társadalmi mandátumadóival szemben is. A politikai intézkedésért folyó alulról jövő érdekharc kettős dimenzióban zajlik: érvényesülnie kell az autonóm költségvetési érdekkel szemben, és érvényesülnie kell a rivalizáló részérdekkel szemben is. Ahol az autonóm érdekérvényesítő és érdekmegfogalmazó szervezetek érdekharcukat közvetlenül egymás ellen vívják, nem a központi döntéshozó szervek közvetítő tényezőjén keresztül, ott lényegében polgárháborús állapotok uralkodnak.

Az itt előadott fejtegetés a modern demokráciát **instrumentálisan** fogja fel, mint olyan **politikai szervezési elvet**, amely, hasonlóan az államigazgatás vagy a gazdaságirányítás bizonyos eljárásaihoz, sokféle társadalmi közegben, különböző társadalmi formációkhoz tartozó politikai közösségekben alkalmazható. A tartalmi szempontok egy átfogó elemzésben nem mellőzhetők olyan mértékben, ahogy ez a rövid fejtegetés teszi. Különböző társadalmi rendszerekben nem azonos módon valósul meg – a modern technikai civilizáció sok tekintetben azonos feltételeket teremtő körülményei között sem – a demokrácia. A végső kiformálódás, a különböző körülmények között lehetséges és aktuális demokrácia igen távol áll már egymástól. A demokrácia minimumában azonban nem ekkorák a távolságok. Minimális feltételként kell tételeznünk minden működő demokráciában, hogy az ütköző politikai akaratok és a mögöttük álló konfliktusok rivalizálása és érvényesülése konszolidált helyzetben „lent" és „fent" **politikai eszközökkel** történik. Továbbá azt, hogy kodifikált törvényes szabályozás, alkotmányba foglalás híján is, a gyakorlatot hordozó hallgatólagos konszenzus alapján a politikai uralom nem vesz igénybe erőszakos uralmi eszközöket a **politikai úton**, azaz „alulról" jövő erőszak alkalmazása nélkül előterjesztett érdekérvényesítési törekvésekkel szemben.

Az autonómiák léte önmagában még nem jelent demokráciát, működő parlamentáris demokráciák léteztek autonómiák erős korlátozása mellett is, autonómiák pedig összeférnek autokratikus, paternalista rendszerekkel is. A működő demokráciákat az autonómiák léte azonban gazdagítja, tágítja a demokratikus képviseletek különböző társadalmi szinteken való kibontakozásának kereteit. Végezetül pedig, a demokrácia másik fontos dimenziójának, a gondolatszabadságnak mai értelmezéséhez nyúljunk a marxista hagyománykincshez, és idézzük befejezésül **Rosa Luxemburg** szavait: „A demokrácia a másként gondolkozók szabadságát jelenti."

A „SVÉD MODELL" VÁLSÁGA

A felgyorsult történeti időt évtizedekre korszakolni a XX. század szokása. A húszas évek jelentek meg először ilyen mikrokorszakként elmúltukkal a kortársi megfigyelők számára. A formális tagolás jobbára azokat az évtizedeket érinti, amelyeknek nincsen igazán markáns korjellemzője. A harmincas és negyvenes évek nem jelentek meg külön korszakként az értelmező publicisztikában – mivel jellemzői: világválság, fasizmus, második világháború, túl nagy jelentőségűek voltak ahhoz, hogy egy-egy évtized jellemzőinek tekintsék őket. A második világháború óta beválni látszik a dekádokra tagolás. Két évtized viszonylag jól jellemezhetőnek látszik a Nyugaton. Az „ötvenes évek" a hidegháború évtizede, a „hatvanas évek" az újbaloldalé. A futó áttekintés máris mutatja a felületes beosztás hézagait: a jellemzés az ötvenes évek első éveit, a hatvanas éveknek viszont a végét teszi meg jellemzővé. Közötte elsiklik a hidegháborúból koegzisztenciába váltás és a „gazdasági csodák" átfedő évtizede az ötvenes–hatvanas évek fordulóján.

Hogyan próbáljuk tehát megragadni az elmúlt hetvenes évek jellemző vonásait? Két megközelítési mód vált máris ismeretessé. Egyik, az egykori újbaloldal veteránjainak helyzetfelmérése a hetvenes években az újbaloldaliság utóéletét látja. Konzervatív reakciót a hatvanas évek forradalmiságára – a konzervatív szemléleti váltás jellemző megnyilvánulásaként emlegetve a „nosztalgiahullám" divatjelenségét –, a szélsőségesebb értelmezés egyenesen ellenforradalmat az újbaloldali forradalomra. A másik értelmezés a gazdasági bajokat látja: a nagy gazdasági fellendülés két évtizede után a növekedés krónikussá vált lelassulását, az energiahordozók árrobbanását. Fenti két szempontot tájékozódási pontnak tekintve kísérli meg ez az írás is a hetvenes évtized jellemző vonásainak felrajzolását.

Az újbaloldal átalakulása

A szellemi megújulási mozgalomnak, amely Nyugaton újbaloldalként jelentkezett, végső problémája a bürokratizmus volt. Az elsődleges szükségletek: a betevő falat, a ruházkodás legégetőbb problémái fokozatosan megoldódván, a fejlett és közepesen fejlett világban a bürokratizmus maradt – mind rendőrállami bürokratizmus formájában, mind jólétet teremtő bürokratizmus formájában – olyan társadalmi problémaként, amely a megnövekedett jólét közegében is súlyosan korlátozza a társadalomban élő személyek szabadságát. A bürokratizmus könnyen kitér a politikai megoldás elől. Elmenekül a szakigazgatás specia-

lizáltságába, a technokratizmus tudományosságába, s nem hagyja magát a politikai elnyomás formájaként megragadni. A reá való reagálás sem tudott igazán politikai formát ölteni. Az újbaloldal inkább tűnt a művészeti avantgardizmus egy válfajának, amely a gesztusművészet formakincstárába politikai formákat is felvesz, mint politikai forradalmiságnak. Nem is magát a bürokratizmust vette kritikájával célba, hanem ennek a tág jelenségnek három részproblémáját. Ezeket sem egyforma súllyal. Kisebb súllyal a **hierarchikus felépítésű munkaszervezet** és a **teljesítményelv** problémáját – nagyobb súllyal a másodlagos szükségleteket kielégítő **tömegfogyasztás** problémáját. Új termelési rend gazdasági, új uralmi rend politikai programját nem kínálta. Az első két problémára megoldásként a hierarchikus munkarend és a teljesítményelv kedélyes szabotálását ajánlotta, illetve kivonulást belőle: kommunákba, önellátó közösségekbe, hippi-antikproletárságba. A manipulált, presztízsszükségleteket támasztó, társadalmi egyenlőtlenséget fokozó tömegfogyasztással szemben a fogyasztási önkorlátozást ajánlotta. Az újbaloldali forradalmiság nem ismert átmeneti formákat, a célhoz vezető „utakat", semmiféle reformizmust. Ellenállása éppen a bürokratikus jóléti stratégiával szemben lépett fel, amely sok országban a munkásmozgalmi reformizmus programjaként, a szociáldemokrata pártok jelentős vívmányaként szerepelt.

A hetvenes évek újbaloldalisága a „forradalmi évek" múltán sem engedett fogyasztásellenességéből. Ez megmaradt mozgalmi célnak, amit különböző stratégiákkal próbáltak továbbra is érvényre juttatni. A stratégiák azonban lényegesen változtak. Mérséklődtek is, radikalizálódtak is. A hetvenes évek első esztendeiben megszületett elsősorban Nyugat-Németországban, másodsorban a skandináv országokban az újbaloldaliság reformizmusa. Az alakulást bizonyos mértékig egyszerűen a generációs mozgás hozta magával. Az egyetemista avantgárd fiatal pályakezdő értelmiségivé nőtt fel, aki immár nem akart szecesszióba vonulni a társadalomból, hanem meg akarta találni helyét annak intézményeiben, de önfeladás nélkül, olyan állások, funkciók keretében, ahol mérsékelten ugyan, de folytathatja az egykori újbaloldali tevékenységet. A kutatóintézeti állásokba, tanszékekre került újbaloldali politológia elméleti írásaiban megjelent a **reform átértelmezése.** Az átalakult újbaloldali elmélet első jelentős koncepciója a „rendszeren belüli (**systemimmanent**) reform" és a „rendszermeghaladó (**systemtranszendent**) reform" elvi megkülönböztetése volt. A reform hordozója – az elképzelések szerint – éppen az a szociáldemokrata kormányok vezette „jóléti állam" lett volna, amely a korábbi újbaloldali oppozíciót elsősorban kiváltotta. A rendszermeghaladó reform alapvető politikai-igazgatási eszköze a **gazdasági és társadalompolitikai tervezés.** Hosszú lejáratú kormányzati célprogramok: közlekedési, oktatásfejlesztési, urbanizálási tervek kínálkoznak azon eszközként, amely a felülről kezdeményezett és felülről ellenőrzött össztársadalmi átalakulási folyamatokat életre hívja. Az újbaloldali társadalomszervező az esetek nagy részében nem vált jámbor igazgatási bürokratává, hanem álcázott for-

radalmár maradt, aki éppen abban bízik, hogy a tervezés ráerőltetése a lényege szerint tervezhetetlen piacgazdaságra megindítja az egyszer elvetélt forradalmi erjedést, vagy ha ezt éppen nem is, leleplezi a jóléti bürokratizmus máról holnapra vegetáló perspektívátlanságát. A kormányok csúcsfunkcionáriusai tűrik a kétes szándékú buzgalmat, mert valódi céljaikat segíti: a hosszú távú infrastruktúrafejlesztési programok kiszabadíthatják a kormányokat az éves költségvetés évről évre újra szorító bilincséből, és elvezethetnek a tőkés tervezés lényegéhez: a több évre megszavazott távlati költségvetési kerethez.

A tervezési célként fellépő programokat az átalakult újbaloldali törekvések nem csupán a kutató stábok és hivatásos tervezők pozícióiból mozgatják, hanem „alulról", a társadalmi aktivitás segítségével is. Az újbaloldali mozgalmi élet hetvenes évekbeli formái az „alternatív mozgalmak", társadalmi tömörülések elsősorban olyan programok végrehajtására, amelyet a német szociáldemokrácia újbaloldal felé tekintő teoretikusai – közöttük maga Willy Brandt is – az „élet minősége" teorémájában foglalnak össze. Az élet minőségéhez elsősorban a piacon nem realizálható emberi szükségletek tartoznak: a természeti környezet szépségei és az emberi közösség adta örömök. Az alternatív mozgalmak jobbára ilyen örömök élvezését sértő intézkedésekkel szemben lépnek fel, illetve olyan életformaprogramokat szorgalmaznak, amelyek a társadalmi infrastruktúra útján válnak a társadalom javaivá. Legnagyobb horderejű alternatív törekvéssé a **környezetvédő mozgalmak** fejlődtek. Ezen a ponton az újbaloldali törekvés a szélesebb társadalom másfajta problémáival találkozott. A „zöld pártokba" tömörült újbaloldali aktivisták a környezetvédelemben is a tömegfogyasztás elleni harc eszközét látják. A környezet érdekében a gyáripari termelést, a gyűlölt fogyasztás anyagi alapját akarják nagymértékben korlátozni. Ezért nem vegyül agitációjukba semmiféle életszínvonal-féltés. Hiszen éppen egy életszínvonal-tényező, a tömegfogyasztás ellen vonulnak harcba, más életszínvonal-tényező, az „életminőség" álláspontjáról. Az újbaloldali fogyasztásellenesség találkozik a konzervatív-romantikus ihletettségű természetféltéssel, a nagy múltú konzervatív kultúrkritika XVIII. századig visszanyúló problémájával és az atomreaktorok veszélyeitől való elementáris félelemmel. Az atomenergia-ellenes harc jelvénye, a szélmalom nem csupán újbaloldali szimbólum, hanem a svéd konzervatív párt pártjelvénye is.

Az újbaloldal átalakulásának azonban radikális változata is kialakult a hetvenes években, a világproblémává vált **terrorizmus** formájában. A fegyveres erőszak eszközéhez is a tömegfogyasztás problémájának megoldási kísérletein keresztül jutott el a fénykorában szinte tolsztojánus és gandhista módon erőszakellenes újbaloldal. Mivel nem tudtak alternatívát találni – az aszkézis nem tömegeket vonzó programján kívül – a tömegfogyasztással szemben, visszatértek a megoldható kérdéshez: az elemi szükségletek kérdéséhez. Figyelmük a harmadik világ felé fordult, ahol még ezek a fogyasztási problémák aktuálisak. A harmadik világ katasztrofális helyzete természetesen a legnagyobb mértékben

probléma, és a fejlett világra is tartozik. Az újbaloldaliak érdeklődése ezen problémák iránt azonban szellemi kapituláció volt. A másodlagos szükségletek társadalmi fonákságaira nem találtak megoldást: azt az utat keresték tehát, hogy újra az elsődleges szükségleteket állítsák jólétben élő társadalmak elé is problémaként, ezekre ugyanis volt megoldásuk. Így megtalálták az elméleti utat a korai harmincas és húszas évek sztálini kommunista brosúrairodalmának legtriviálisabb bölcsességeihez, és újra meghirdették: a fejlett világ jólétének forrása – egyetlen forrása! – a harmadik világ kolonialista és neokolonialista kizsákmányolása. A példakép Albánia lett, és a harmadik világ legerőszakosabb eszközökkel dolgozó nemzeti mozgalmai. Az újbaloldal ilyen irányban radikalizálódó csoportjai a kizsákmányolt harmadik világ előretolt gerillaosztagaiként indultak „forradalmi háborúra" a jóléti társadalmak ellen.

Módszerükben legszélsőségesebb formáját kapta meg a klasszikus újbaloldaliság nevezetes harci módszere, a „provo-módszer" – lényege: kilengésekkel, botrányokkal provokálni a jámbor Mikulás képe mögé rejtőzött jóléti bürokratizmust mindaddig, amíg előbúvik minden bürokratizmus rendőrállami lényege. Már ebben a békés eszközökre szánt taktikában is volt érintkezés a sztálini felfogással: „minél rosszabb, annál jobb" – jöjjön a kiprovokált fasizmus, az majd felnyitja a jólétbe bódított tömegek szemét. A terrorizmus ezen a ponton mondott látványos sikerei ellenére csődöt. A polgári rendszer a rendőrállamiságra való áttérés, a fasizmus eszközéhez nyúlás nélkül is boldogult vele. Sőt, a terrorizmus által leginkább sújtott Olaszországban a hatvanas években még virulens neofasiszta terrorizmus érezhetően alábbhagyott Moro elrablása idején – azt a gyanút is kiváltva, hogy a neofasiszta MSI aktivistái bújtak vörös álarc mögé.

Az újbaloldaliságnak, mint minden forradalmi szélsőségnek, a hanyatláskor megjelentek a renegátjai. A legtöbb országban csupán szórványos, irányzattá nem alakult egyéni árulások történtek. Egyetlen országban, 1968. május hazájában alakult ki az újbaloldal renegátjainak sajátos arculattal fellépő áramlata, az **„új filozófia"** iskolája. A kor hangulatát mutatja, hogy ez a csoport is a „szégyenlős renegátok" tábora, nem a még mindig népszerű újbaloldalt veszi célba bírálataival, hanem a „GULAG-élmény", Szolzsenyicin és más szovjet emigránsok írásai hatására az ötvenes évek „totalitarizmuskritikájának" új változatával jelentkezik. Az újbaloldaltól átállt hangadó, **André Glucksman** liberális eszméket fedez fel újra s állítja szembe a totalitárius önkény eszmevilágával, mások – elsősorban **Bernard-Henri Lévy**: *Testament de Dieu* című könyve – a hagyományos konzervatív eszmekörben keresnek támaszt. Mindkét áramlat – az inkább liberális és az inkább konzervatív – egységesen lép fel minden ideológia ellen, amit – mint már egykor a totalitarizmuskritika tette – a totalitáriánus eszmevilág lényegének tekintenek. Glucksman írásaiban maga a filozófia az ideológia szülője – a hatalom és a politikai terror kiszolgálója –, Fichte, Hegel, Marx és Nietzsche egyaránt ilyen értelemben vett ideológusok. Az „új filozófia" nem jelent új eszmeáramlatot. Bizonyos hírét elsősorban az kelti, hogy a hetve-

nes évtized nélkülözött olyan markáns arculatú eszmeáramlatokat, amilyen az ötven–hatvanas években az egzisztencializmus volt, így a hiányhelyzet viszonylagosan felértékelte azt a csoportot, amely eszmeáramlatként lépett fel.

A konzervatív ellenhatás az újbaloldaliságra

A hetvenes évek elejétől kezdve mind maga az újbaloldali tábor tartott attól, hogy forradalmiságára konzervatív ellenhatás fog reagálni, mind az elvi konzervativizmus sokat átvészelt túlélői bíztak abban, hogy az idő nekik dolgozik a hetvenes dekádban. Bizonyos kísérletek történtek mind Nyugat-Németországban, mind az USA-ban, mind Franciaországban az antiliberális-elvi konzervativizmus reneszánszának életre hívására. A Német Szövetségi Köztársaságban az újbaloldaliság túlzásaiból való kiábrándulás egybeesett a hetvenes évek elején a szociáldemokrata kormány reformpolitikájára való konzervatív válasszal. Utóbbi vonatkozásban a konzervatív reakció mögött nagyobb társadalmi erő állt, mint amely magával a szoros értelemben vett konzervatív eszmékkel maradéktalanul azonosította magát. A konzervatív ideológiai tekintélyek – a Brandt-kormány fölött gyakorolt bírálatukkal – az egész polgári német politikai világot képviselték. Az újbaloldalhoz húzó politológusok táborából itt is több renegálás történt a konzervatív megújulás táborába. Átállt **Ernst Topitsch** és **Hermann Lübbe**. Az új tájékozódás eszmei dokumentumai olyan írások voltak, mint **Karl Steinbuch**: *Kurskorrektur* című könyve, vagy **Waldemar Besson**: *Um einen deutsche Burke bittend* című cikke a *Monat* 1970. októberi számában. Az átállók azonban nem kerültek a konzervatív megújulási törekvés élvonalába. A hagyományos konzervatív tábor bizalmatlan maradt a renegátokkal szemben, egy hangadójuk, Armin Mohler „a kultúrforradalom Kerenszkijei"-nek nevezte őket. A német konzervatív gondolat „élő klasszikusai": Helmut Schelsky, Hans Freyer, Carl Schmitt, Ernst Forsthoff a konzervatív „új hullám" próbálkozás idején is megtartották eszmei vezető szerepüket. Nem ingott meg ideológiai „vezérkari főnökeik", **Armin Mohler** és **Caspar von Schrenck-Notzing** eszmei beolyása sem. A hadjárat vezére **Helmut Schelsky** volt. Ő vette fel a harcot *Mehr Demokratie oder mehr Freiheit?* című előadásában a reformista újbaloldaliság „rendszermeghaladó reform"-koncepciójának szinonimájaként szereplő „demokratizálás"-koncepció ellen: a jóléti állam etatista demokráciakoncepciójával szembeszegezve a hagyományos liberalizmus egyénközpontú szabadságfogalmát. A Mohler szervezte konzervatív szellemi avantgárd nem csatlakozott a technikaellenes kultúrkritika környezetvédelembe torkollott, újbaloldal által kisajátított konzervatív hagyományának reneszánszához, hanem az ellenkező oldalra állt: konzervatív eszmeként hirdette meg a technokráciát – mint az újbaloldal által opponált **teljesítményelv** korszerű formáját. Miközben a késői német újbaloldal egyik jelentős eszmei produktuma az 1970-ben megjelent *Texte*

zur Technokratiediskussion című tanulmánykötet írásaiban gyakorolt átfogó technokráciabírálat volt, Armin Mohler *Der Weg der Technokratie von Amerika nach Frankreich* című írásában már 1968-ban felfedezte a szándékolt konzervatív reneszánsz számára a technokráciát mint ideológiát. Ezt propagálta az új konzervatív hullám központi orgánumaként 1970-ben megindult, Schrenck–Notzing szerkesztette *Criticon* című folyóirat is.

Franciaországban még erőteljesebb karakterű konzervatív áramlat jelentkezett mint „újjobboldal" az ideológiai életben. Miközben a német áramlat hangsúlyozottan az újbaloldalra és a szociáldemokrata reformpolitikára reagált, s a politikai hatékonyság érdekében igyekezett minél modernebb színben megjelenni, az exkluzív nagypolgári szalonideológiaként jelentkező francia legújabb jobboldaliság a hagyományfeltámasztás jegyében fogant. Ihletőjük Nietzsche, aki nyomán tagadják a zsidó-keresztény – és persze főleg liberális – európai civilizációt, s az elődökből akarnak eszmeileg megújulni. A két háború közötti Magyarország „turanista" mitológiájához hasonló gondolatok születnek a neopogány antik európaisághoz való visszatérésről, politikailag pedig új „elit" gondolata áll a középpontban. Szervezetük a GRECE rövidítésű **Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne** nevű kutatási központ. Eszmei hangadójuk az 1943-as születésű **Alain de Benoist**. Táboruk létszámát 4000 főre becsülik. Politikai hovatartozásuk elárulja, hogy Benoist a nagytőke intranzigens szárnya orgánumának, a *Figaró*nak állandó cikkírója, hívei közé sorolják az elnök bizalmasát, Michel Poniatowski herceget is.

Új lendületet az USA-ban is korábban mérsékelt baloldalinak számított teoretikusok konzervatív oldalra állása adott a megszakítatlan folyamatossággal fennálló 1945 utáni ún. neokonzervatív áramlat megújlási törekvésének. 1972-ben megjelentek a régi vágású „neokonzervativizmus" orgánumában, a **William F. Buckley** szerkesztette *National Review*ban az ötvenes évek totalitarizmusbírálói: **Daniel Bell, Seymour Lipset**, a korábbi trockista **Irving Kristol**, és eszmei offenzívába kezdtek az újbaloldal ellen, szembeszegezték velük az amerikai neokonzervativizmusnak a rooseveltiánus állami jóléti politika fölött mondott ortodox liberális bírálatát, s új elitárius öntudatot szorgalmaztak az újbaloldal által önbizalmában és identitástudatában megtépázott amerikai társadalmi establishment számára.

Mindhárom konzervatív eszmei megújulási törekvést a várt áttörés teljes elmaradása jellemzi. A hetvenes évek arculatát nem ők határozták meg, hanem az újbaloldaliságon átment, reformistává szelídült fiatal vezető értelmiség, amely bevitte a baloldali gondolkodási stílust a polgári államok magasabb államigazgatási szintjeire, a gazdasági menedzserek irodáiba, a tömegkommunikáció szerkesztőségeibe. Olyan helyekre és irányítási szintekre, ahonnan korábban ki volt tiltva minden baloldaliság, még halvány látszataiban is. A baloldali eszmék sodrása éppen azért lassult le és vesztett erejéből, mert a meder, amelyben haladt, jóval szélesebb lett, mint korábban – a terrorizmusba hátráló intranzigensek persze éppen ezt élik át pocsolyásodásként, elsekélyesedésként.

A konzervatív ellenhatás tehát nem annyira a politikai életben, nem az ideológiákban érvényesül. Divatáramlatként jelentkezik, mint a tömegkultúrát áthatótó „nosztalgiahullám". A hetvenes évek – hasonlóan a XX. század több előző évtizedéhez – nem találja saját hangját, saját szerepét és hivatását a világban, s a múlt felé fordul, hogy újraátélésében megtalálja elveszített azonosságát. Nem reneszánszról van szó, régmúlt koráramlatok újjáélesztéséről és új tartalommal való megtöltéséről. A kor magánszemélyei számára kínálja az identitáslehetőség keretét annak a közelmúltnak felidézése, amit átélt. A felidézés elsősorban a triviális privátélmények emlékrétegét érinti. A harmincas évek slágerei, triviális divatstílusa támad fel, olykor belekeverve a veszedelmes egykori kortendenciák privátim átélt élményvilágának felidézését is. Hitler-hullám idézi az egykori diktátor emlékét – nem a megértést kereső elemzés igényével, hanem az egykor átélt és újra átélhető „jelenség" szintjén. „Jelenség": ez a nosztalgiahullám kulcsszava, a hetvenes esztendők jellegzetes terminus technicusa. A nosztalgiahullám a fiataloknak is szól – nekik éneklik a divatos slágerénekesnők a *Lili Marlen*t – átélési mintaként idézve fel számukra, egy új érzelmesség számára a régi érzelmességet. Itt, a triviális életszférában érezhető, hogy az újbaloldal életformaforradalma nem múlt el nyomtalanul. Sokat rombolt a régi privátság életérzéskeretein, a mozgalmiság korának múltán új magánélet-átélést, új privátintimitást keres a reprivatizált társadalom. Az újbaloldali életforma-forradalom a maga „mozgalmiságában" nem csupán az individualizmust támadta meg, hanem hadat üzent magának a polgári alapokon kifejlődött individualizációnak. A személyiség maga vált börtönné, börtönőre a polgári társadalom magatartási normáihoz alkalmazkodtató pszichológia, a személyiség tömlöcét feszegető, az alkalmazkodást szabotáló devianciák pedig az egyetemes emancipáció erőtartalékai voltak. A hetvenes évek visszahozták a valójában meg nem ingatott individualizmust. A pszichológia az évtized divattudománya. A társadalom újra konszolidáltan akar lelkileg felszabadulni. A privát keretek újrateremtése a magas tudomány szintjén is zajlik, nem csupán a divat szintjén. A divat se jó, se rossz – ha, akkor inkább jó; nem csupán változatosságot visz életünkbe, hanem nevel, szoktat is a változatosságra. Alkalmazkodni segít egy mobil világhoz. Ami benne zajlik, nem jelentéktelen tehát – csak jelentőségét nem a művészetek mértékével kell mérni.

A privát szféra restaurációja ellen azonban az újbaloldali hagyomány több szinten eredményesen védekezik. Az új intimitásigény kielégítésének nem próbálnak útjába állni, de közösségi keretet keresnek számára. Az intimitás új keretét adó kisközösségek keresése jellegzetes vonása az újbaloldal utóéletének. Az alternatív mozgalmak keretében számos ilyen jellegű közösségépítő törekvés jelentkezik. Külön érdekessége van annak a tendenciának, amely interferenciában egybefogja a nosztalgiaimpulzusokat a közösségkereséssel. A kis etnikumok reneszánsza ez a tendencia. A hetvenes évtized felszínre hozta egy sor nagyon integrált nemzeti nagyállam felszín alá szorult etnikai sokféleségét. Angliában az írek hagyományos mozgalmához társult a walesiek és skótok újabb keletű moz-

galma. Spanyolországban újjáéled minden történeti múltú autonómiatörekvés: baszk, katalán. A legszínesebb palettát azonban a nemzeti állam egykori mintaképe, Franciaország kínálja: Korzika szeparatizmusa, provenszál, okszintán, breton kultúrmozgalmak lépnek színre, új kulturális közösséghez való jog igényével.

A jóléti stratégia válsága

A húszas–harmincas évek nagy gazdasági válsága, majd a második világháború alatti hadigazdálkodás a ciklikus válságok elhárításának az eddigieknél összehasonlíthatatlanul hatékonyabb gazdaságpolitikai stratégiáját alakította ki. A tőkésállam az ötvenes években minden fejlett kapitalista államban kiépítette a nagy adókulccsal – azon belül általában erősen progresszív adóztatással – létrehozott monstre állami költségvetést, amelyből finanszírozni tudta minden időben a gazdaság konjunktúraképes ágazatait – biztosítva a gazdasági növekedés stabilitását, a konjunktúraciklusok kikapcsolását. Ezáltal az állam fenn tudta tartani a hozzávetőleg teljes foglalkoztatottságot, ezen túl a szociális feszültségeket egyenlősítő adó- és szociálpolitikával, a társadalombiztosítás és egyéb szociális juttatások kiépítésével enyhítette. Harmadik nagy feladatként ezzel a mammutköltségvetéssel biztosította az ötvenes évek állama a hidegháborús fegyverkezést. Ez a stratégia az USA-ban fejlődött ki, ahol demokrata párti, liberális színezetű volt, Európában elsősorban a szociáldemokraták karolták fel s állították középpontba a három dimenzió közül a szociális-egyenlősítő dimenziót. Ennek mintapéldáját a svéd szociáldemokrata kormányzat több évtizede adta, a jóléti gazdaságpolitika ezért kapta a hatvanas években a „svéd modell" nevet. Az ötvenes–hatvanas évek fordulójának nagy életszínvonal-forradalma, a „gazdasági csodák" jelensége összefonódott a „svéd modell"-szerű jólétpolitikával.

Első válságjelensége eme eredményes gazdasági stratégiának maga az újbaloldali forradalmiság, amely ennek a jólétstratégiának bürokratikus vonásait opponálta. Az a támadás azonban, amely a jóléti bürokratizmus jelenségében nem a bürokráciát, hanem a jólétet jelölte meg – tömegfogyasztás-ellenességében – problémaként, nem ingatta meg a „svéd modell" pozícióját. A hetvenes években azonban egyre inkább olyan irányban alakul a társadalmi közérzet, hogy **legfőbb tehernek a magas adókat érzi.** Az adózás által leginkább érintett kispolgári rétegek közegében korábban is mutatkozott radikális ellenállás a túladóztatás ellen. Franciaországban 1954-ben tűnik fel rövid időre **Pierre Poujade** adószabotázs-mozgalma, amely adóhivatalok felrobbantásával, parasztok traktorfelvonulásaival adott nyomatékot követeléseinek. Az 1973-as évben Dániában, a „svéd modell" egyik szociáldemokrata kormányzású példakép országában fellép és 28 mandátumot szerez a poujade-izmus új kiadású változata, **Mogen Glis-**

trup „Haladó Pártja" – a jövedelemadó eltörlésének és a szociális juttatások csökkentésének programjával Svédországban vezető intellektuelek, közöttük Ingmar Bergman, hagyják el az országot az adóteher miatti tiltakozásként. A jóléti és egyben a fegyverkezési politikát biztosító nagy költségvetés elleni igazán nagyméretű hadjárat ott bontakozik ki, ahol nem csupán kisiparosok, parasztgazdák és boltosok fordulnak szembe, hanem számottevő tőkeerők is. Az USA-ban bontakozik ki a hatvanas évek közepétől az igazi nagyszabású politikai háború a monstre költségvetés és a fölötte rendelkező elnöki hatalom ellen. Az amerikai gigantikus méretű „poujade-izmusnak" nincsen ideológiája. Minden érvelés, a legellentmondóbbak is alkalmasak költségvetési tételek opponálására és az elnöki tekintély lejáratására. A politikai szélrózsa minden irányából: jobbról, balról és középről záporoznak egy évtizeden át a kongresszusi és a sajtótámadások az elnöki hatalom és költségvetés ellen. Egy elnöknek a hivatalába került ez a harc (s egy korábbinak talán ez került az életébe?). Az Európára áttevődő ellenállás, immár mérvadó tőkeerők részéről, az adóztatási politika ellen általános krízisbe sodorja a „svéd modell" stratégiáját. A hetvenes évek a szilárd és hosszú ideig hivatalban levő szociáldemokrata kormányok sorozatos bukásának, új polgári kormányok alakulásának időszaka.

A „svéd modell" válságával együtt jelentkező gazdasági recesszió körülményei azonban nem engedik ezt a válságot teljes mértékben kibontakozni. Noha a polgári körök részéről hangzó bírálat a gazdasági bajokért éppen a jóléti politikát okolja, azzal a váddal, hogy a túlméretezett költségvetés adóterhei vették el a tőke „beruházási kedvét" s torpedózták meg az állandósult gazdasági növekedést – a gazdasági bajoktól: inflációtól, munkanélküliségtől sújtott tömegek helyzetük javítását a jóléti politika további fokozásától várják. A paradox, de érthető helyzet: a „svéd modell" válsága maga sok helyütt éppen a „svéd modell" fokozott igényében mutatkozik. Az angol és skandináv jóléti kormányok megingásával szemben ez a tendencia offenzívában tartja a nyugatnémet és osztrák jóléti politikát. A magasabb jövedelmű bérből élők, jó keresetű szakmunkások csupán csak az USA-ban nehezményezik, hogy magas jövedelmi adójukból az alacsony életszínvonalú társadalmi csoportokat: négereket, Puerto Ricó-iakat, mexikói bevándoroltakat támogatják. Európában a fizetésből élő rétegek inkább erősebben kötődnek a jóléti politika vívmányaihoz.

A túladóztató állam elleni aktivitás jobbára gyakorlati követeléseket fogalmaz meg, elsősorban az USA-ban. Ronald Reagan 30 %-os adócsökkentést ígér. Kalifornia államban Howard Jarwis helyi politikus „Proposition 9" nevet viselő előterjesztésében a jövedelmi adó felére csökkentését követeli. Reagan magát az állami beavatkozást is csökkenteni igyekszik. A szociálpolitikát a szövetségi állam kompetenciájából le akarják adni az USA egyes államai helyi kormányainak a rendelkezési körébe. Mindezen programok igazolására nem alakul ki sajátos arculatú ideológia. Csupán a liberalizmus becsülete növekszik, az egy évtizeddel korábban ódivatúnak számított szabadelvűség jön újra divatba. A hatva-

nas évek divatos gazdaságteoretikusai a növekedéselméletet megfogalmazó **Walt Whitman Rostow** és a tervezéselméletet kidolgozó **Galbraith** voltak, a hetvenes évek divatos közgazdásza **Milton Friedman**, a húszas évekbeli neoliberalizmus, elsősorban **Friedrich August Hayek** nézeteinek újrafogalmazója. Politikailag, mint maguk neoliberális mesterei is, az amerikai neokonzervativizmus táborához tartozik.

A gazdasági recesszió

A második világháború befejezése után két évtizeden át szinte megszakítatlan gazdasági fellendülés első megtorpanása a hatvanas évek végén kezdett mutatkozni. 1966-ban volt először észlelhető a korábbiaknál nagyobb átmeneti recesszió, amelyet 1969-ben újabb hullám követett. Ekkor újra felvillant a munkanélküliség veszélye. A hetvenes évek első felében a gazdasági bajok újabb formája vált ismertté: a **devizaválság**. A második világháborút követően a tőkés világ nemzetközi pénzrendszere gyökeres változáson ment át. A devizák árfolyamait nem nemesfém fedezetre építették, hanem államközi paritásegyezmények határozták meg. Ez azt feltételezte – és az új rendszer célja nagyrészt ez is volt –, hogy a kormányok nem élnek az exportfokozás klasszikus két háború közötti eszközével, a pénzleértékeléssel, a saját valuta olcsóbbá tételével. A hetvenes évek első felében az amerikai kormány visszatért erre a hagyományos exportpolitikai útra – felborítva vele a tőkés világ nemzetközi pénzrendszerét. Az árfolyamok „lebegni" kezdtek, azaz a pénz úgy viselkedett, mintha fedezete volna, holott nem volt neki. A devizaárfolyamok krónikus esését követte a belpiaci **infláció** elszabadulása. Az infláció a nagy költségvetéssel dolgozó jóléti politika egyik eszköze volt. Az állam fedezetlen pénzkibocsátással mintegy előleget adott magának olyan termékekre, amelyeket még nem termeltek meg, de jövőbeni – természetesen közeli jövőbeni – létrehozásuk okkal számba vehető volt. Ilyen helyzetben az árcímletek nőttek, de a gazdaság egyensúlya nem borult fel. A hetvenes évek közepén azonban másfajta, kontrollálatlan infláció hatalmasodott el. Ezt az új inflációt a jelenséget értelmező irodalom a „svéd modell" válságából származtatja. A „svéd modell" jóléti stratégiája mellett elkötelezett szerző írja egy – politikai tervezéssel foglalkozó – tanulmányban: „Az »állam pénzügyi válsága« az államháztartás útján szervezett stabilizálási politikával szemben támasztott halmozódó igényekből származik." (Naschold, Frieder–Väth, Werner: *Politische Planungssysteme im entwickelten Kapitalismus.* Opladen, 1970. 27. o.) Ezekre a növekvő gazdasági bajokra következtek az energiaválság, az olajárak robbanásszerű megugrásának egymást követő, ma is tartó hullámai. Ez utóbbi krónikusan lefékezte a megdrágult befektetések miatt korlátozódott lehetőségű gazdasági növekedést, és társította az infláció mellé a **munkanélküliséget**.

Amennyiben a fenti gazdasági események sorozatából nem emeljük ki az olajárak emelkedését, feltételezve, hogy ez az olajkészletek természetes csökkenéséből következett, indokoltnak látszik, hogy egységes okot, éspedig társadalmi, illetve politikai okot véljünk az események mögött. Erre a feltételezésre hajolva azt a vélekedést kockáztatom meg, hogy az egységes ok ebben az esetben is a „svéd modell" néven tárgyalt gazdaságpolitikai módszer válsága. Azt fentebb említettem, hogy az adócsökkentést követelő politikai törekvés nem igazolja létjogosultságát saját arculatú új ideológiával. A jelenség maga meglepő, ideológiai igazolást jóval kisebb jelentőségű politikai törekvések is ki szoktak volt alakítani. Az is figyelmet érdemel, hogy az adócsökkentést követelő tábor, amikor a választásokon sikert ért el, kormányra kerülve nem sokat tesz törekvései megvalósítására. Sem Thatcher asszony kormánya, sem a svéd konzervatív Fälldin-kormány nem változtatta meg a korábbi kormányok jóléti stratégiájának rendszerét. Mindezek mögött – úgy vélem – az rejlik, hogy a túladóztatás által érintett mérvadó burzsoá elem nem politikai módon reagált terheire, hanem klasszikus gazdasági módon: **tőkemenekülléssel**. A gazdasági megrázkódtatások sorozata mögött egy átrendeződési folyamat zajlik, amelynek lényege a tőke menekülése az erősen adóztatott gazdasági térségekből az enyhébb adóztatás régióiba. A tőke a hatvanas években kezdett kiáramolni az USA-ból, akkor először a még alacsonyabb adókulccsal szorongató Nyugat-Európába. Ez volt az eurodollár és a **„Défi americain"**, az amerikai kihívás időszaka, amikor az USA nagyvállalatai szinte felvásárolták Nyugat-Európát. Az adóprés azonban itt is egyre szorított, és a tőke továbbáramlott – a hetvenes években – a harmadik világ fejlődésnek indult régióiba. Az ASEAN-országokba, Tajvanra, Dél-Koreába, Brazíliába – mindenütt jelentős ipari felfutást vonva maga után. A továbbmozgás végállomása a hetvenes évtizedben az arab olajtőke volt. Itt halmozódik fel – képletesen szólva: a ládafiában – a befektetésektől visszahúzódva, az adóprés szorításából kibújva az elmenekült tőke. Ezért válsághelyzet a világgazdaság jelenlegi állapota klasszikus értelemben: a tőke nem kerül befektetésre. Az olajárak felsrófolása ellenoffenzíva a túladóztató fejlett államrendszerek gazdasági világa ellen. Sikere esetén felvásárolható a technika és szakértelem, amely eddig elmaradott régiókba helyezi át a tőkét s teremt új működési feltételeket, a tőkésigények számára kedvezőbbeket. A gazdasági átrendeződés vállalkozási formája is kialakult. A nevezetes multinacionális vállalat, amely nem utalja „haza" valamely „anyaországban" levő állandó vállalati központba a kihelyezett tőkék profitját, hanem szabadon áramoltatja minél távolabbra az adóprést.

Az elöljáróban feltett kérdésre felelve tehát – hogy a hetvenes évtizedet mivel jellemezhetjük inkább: gazdasági megtorpanás évtizede-e vagy az újbaloldaliságra adott konzervatív reakció évtizede – azt mondhatjuk: a korszakot a gazdasági folyamat jellemzi. Ez azonban sem egyszerűen katasztrófa, sem átmeneti üzemzavar, hanem egy még átláthatatlan kihatású világgazdasági átrendeződési folyamat kezdeti szakasza. A válságba jutott „svéd modell" sorsa okkal aggaszt-

hat mindnyájunkat. Kevés gazdaságpolitikai stratégia hozott ennyi jót a fejlett országok tömegei számára, mint a „svéd modell". Kérdés, hogy esetleges utóda jobbat hoz-e a tömegek számára. Konzervatívnak mindezek alapján nem indokolt nevezni a hetvenes évtizedet. Egy szembeszökő jelenség azonban mégis van, amely rokon a konzervatívsággal. A sokasodó gazdasági bajokat a világ kisebb lázongással látszik fogadni, mint a hatvanas években a jólét által felvetett problémákat. Az a paradox reagálás látszik, hogy a gazdasági csodák heves ellenállást váltottak ki haszonélvezőik részéről, míg a csoda elvesztését készséges belenyugvás fogadja. Ennek legfőbb tényezője a reformizmusba váltott egykori újbaloldal. Itt mutatkozik meg, milyen mélyen átformálta a közgondolkozást ideológiája gerincét alkotó tömegfogyasztás-ellenessége. Az általa nevelt tömeggondolkodás számára a növekedéscsökkenés az elutasított tömegfogyasztás korlátozását jelenti, ezért ez a tömeggondolkodás nem a jólét csökkenésének forrását látja benne, hanem a fogyasztás korlátját igenli. Ezért nem kíséri vészharangok zúgása a gazdasági növekedés csökkenésének, magának a „nullnövekedés"-nek a sötét perspektíváját. Itt rejlik annak a magyarázata, hogy miért erősebb a félelem alternatív energianyerési lehetőségek esetleges környezetszennyező hatásától, mint a félelem az energia nélkül maradástól. Itt is a gyűlölt tömegfogyasztás csökkenése az igenelt perspektíva. Ebben a reagálásban valóban lényegi konzervatív vonás van, ez a konzervatív vonás már megvolt magában az újbaloldali fogyasztásellenességben. A reprimitivizálódás, visszavágyás alacsonyabb civilizációs szint, kezdetlegesebb szocializációs formák után – konzervatív magatartás. A progresszív magatartás csak bonyolultabb formák, hatékonyabb technika, magasabb civilizációs szint irányában keresheti a kor problémáiból a kivezető utat.

AZ UTÓPIKUS GONDOLKODÁS

Napjainkban a közgazdasági reformeszmék korát éljük. Politikára vonatkozó gondolataink leginkább ebben a körben mozognak. Képzeljük el tehát, hogy egy igen felkészült s emellett szárnyaló fantáziájú és belletrisztikus adottságokkal megáldott közgazda regényt ír, melyben leírja, hogy milyen lenne (?), milyen lesz (?) az élet, ha reformeszméi megvalósulnak. Valószínű, hogy a gondolat nem rokonszenves számunkra, ez a regény talán még érdeklődésünket sem kelti fel, nemhogy szimpátiánkat. Feltehetően nem szárnyalónak éreznénk fejtegetéseit, szárnyalónak a jó költészet értelmében, hanem kiagyaltnak. Ez ma viszonyunk az utópikus gondolkodáshoz. Egy ilyen írás azzal az eljárással épülne fel, hogy előbb elvonatkoztatna a történetileg kialakult adottságoktól, s eszméit modellbe, elvont elméleti szerkezetrajzba foglalná. Ezt elfogadjuk, ez bizonyos feltételek mellett tudományos eljárás. A következő lépést nem fogadjuk el. A közgazdasági irányregény kitalált szerzője ugyanis nem a maga elvontságában adja elő gondolati modelljét, hanem visszafordítja a szemléletes, átélhető realitásba, és a gyakorlati megvalósultság **állapotában** ábrázolja, de ez nem a történetileg kialakult valóság, amelyben élünk, hanem a fiction mesterségesen megteremtett valósága. Így áll előttünk az utópikus gondolkodás, amely egyszerű politikai nyelven az a fajta politikai gondolkodás, amely abból indul ki, hogy **„mit kell"**, s nem abból, hogy **„hogyan lehet"**. Nekünk, „szkeptikus generációnak" fejünkbe verték mestereink, s még náluk is jobban fejünkbe verte maga a történelem, hogy az utóbbi módon kell politikáról gondolkodnunk. Azzal kell mindenekfelett törődnünk, hogy „hogyan lehet", számításba kell vennünk, hogy céljaink nagy része a megvalósulás során veszendőbe megy és deformálódik, eladdig, hogy már mértékünk sincs annak megítélésére, hogy ami megvalósult, az még céljaink tökéletlen, eltorzult megvalósulása-e, vagy már valami egészen más. Ezzel az indulatos mondattal meg is mondtam azt, hogy miben áll az utópikus gondolkodás értéke: őrzi – éppen az adottságoktól való önkényes elrugaszkodásában – ezt a mértéket, melynek létezése által a valóság értékelhető, minősíthető létezésként jelenik meg számunkra, ami által számunkra a valóság nem az „így van és kész", hanem értékes vagy értéktelen valóság.

Ismert, hogy az utópikus gondolkodásnak a politikai tanok iskoláiban nem mindig volt olyan rossz bizonyítványa, mint ma. Amikor már első változatai rég anakronisztikusak voltak, még mindig rangot adott neki, hogy egy igen nagyra becsült szellemi áramlatnak, a felvilágosodásnak volt, ha nem is szülötte – hiszen Morus utópiája korábbi –, de divatműfaja. A **felvilágosult államregény** az utópiák máig klasszikus műfaja. Ekkor még nem létezik történeti gondolkodás – ezt zavarja leginkább az utópizmus. A felvilágosodás az emberi természetet

olyan természeti adottságnak tekintette, mely nem változik az idők folyamán. Az államregények azt a társadalmi-államberendezkedésbeli állapotot vázolták fel, amely a szerző szerint megfelel az emberi természet követelményeinek, kielégíti a változatlan emberi szükségleteket, s így történelmen kívüli és felüli érvénnyel bír.

A XIX. század történeti felfogása meghaladja ezt a szemléletet. A genetikus-históriai alapon nyugvó szocialista felfogás, a marxizmus a felvilágosult utópizmust, mint a korai szocialista gondolkodás fő ihletőjét, legfeljebb eszmetörténeti előzménynek ismeri el és méltatja. Kezében azonban a kifejezés hamar szitokszóvá válik. Utópista az a politikai gondolat, amely megvalósíthatatlan.

Ezt a gondolatot azonban az a XX. századi ideológiaelmélet, mely a marxizmus felépítményelméletéből származik, de szembefordult, kiábrándult útitársak kezében a szocialista ideológia bírálatának is eszköze lesz, másként fogja fel. Eme újabb felfogás szerint a megvalósíthatatlan eszme ugyanúgy anyagi erő a politikai harcban, mint a megvalósítható, ugyanúgy tettekre motivál és orientál. Segítségükkel, késztetésükkel megdönthetjük az ellenség uralmát, megragadhatjuk a hatalmat, ha azután az új hatalom nem is fogja esetleg ezeket a motiváló értékeket megvalósítani. A valóság politikai átalakítását olyan eszmények vezérlik, melyek – legalábbis teljesen, tökéletes kibontakozásban – nem valósíthatók meg. Így kialakul az a képzet, mely eleve megkülönböztet realitásimmanens és realitástranszcendens, az adottságokon belül maradó és az adottságok keretein gondolatilag túllépő gondolkodásmódot. Utóbbi az ideologikus gondolkodás, amely a világgal értékeket, eszményeket szegez szembe, ezek megvalósítására törekszik, s ezek érvényesülésének hiányát számon kéri a valóságon, eszmei mértékkel megmérve s – a dolog jellegénél fogva – mindig könnyűnek találva azt. Az elvi konzervativizmus mint politikai eszme felkarolja ezt a felfogást, és ellenségének nyilvánítja az ideologikus szemléletet mint olyant. Ebben a felfogásban az így értett ideologikus szemlélet maga az utópizmus – szokás is szinonimájaként használni.

A progresszióban gondolkodó és a mellett elkötelezett felfogás ezt a helyzetet másként értelmezi. **Karl Mannheim**, aki az előbbi szemléletnek is szerzője, egy 1926-os írásával, később pedig az *Ideologie und Utopie* című, 1929-es könyvében értékelő különbséget tesz a valóságot értékelés alá vető – tágabb értelemben ideologikus – felfogáson belül ideológia és utópia között. Egyszerűen és durván politikailag: ideológia a hatalmat igazoló tan, utópia a hatalommeghaladó, emancipatív, újat akaró eszme. Szofisztikáltabban: mindkettő olyan értékek és eszmények körül szerveződik, amelyeket az adott állapotban nem lehet megvalósítani. Az a tan, amely el akarja leplezni, elkendőzni törekszik ezt a megvalósulatlanságot, saját eredeti eszméivel való meg nem felelést: ideológia. Az a tan, amely a jelenben megvalósíthatatlan eszményeket egy kialakítandó új rendben kívánja megvalósítani: utópia. Ha az új rendben valóban megvalósulnak, akkor a tant a történelem utólag utópiaként ismeri el. Ha az új rendben sem

valósulnak meg, akkor a rendszermeghaladó eszme a történelem ítéletében utólag ideológiának bélyegeztetik.

Ebben az utópiaigenlő felfogásban elsősorban szoros értelemben vett politikai programgondolatokról van szó. Az utópikus magatartást azonban jobban jellemzi a programalkotó kreativitásnál a jobb utáni vágy mint fő motívum. Maga Mannheim is számol ezzel: „Vágyképek ott, ahol felforgató funkciót kapnak, utópiákká lesznek" – írja. A vágyat tartja az utópikus szemlélet lényegének az utópiaértelmezés másik klasszikusa, **Alfred Doren** is, aki 1924-ben tartott, szabadon fordítva *Vágytájak és vágykorok* című előadás-sorozatában az értelmezést nem korlátozza az államregény és a politikai eszmerendszer körére, hanem misztikusok vallási vízióit, művészek boldogságvízióit is figyelembe veszi. Így értelmezi az utópiát a másik nagy utópiaigenlő modern teoretikus, **Ernst Bloch** is, Lukács György barátja és eszmetársa, akinek egész munkásságán végigvonul az utópiaértelmezés gondolati vonulata. Nézeteit a főművének tekinthető háromkötetes műben, az 1955–1959 között megjelent *Prinzip Hoffnung*, a *Remény elve* című műben fejti ki. Itt a vágy, mint látjuk, reménnyé változik. Vágy a remény is, de nem nosztalgikus vágy, mely a vágyottat eleve lehetetlennek tartja, hanem olyan vágy, mely lehetségesnek véli a vágyott megvalósulását. Bloch igen szélesen fogja fel tárgyát. A politikai utópiákon kívül helyet kapnak nála a technikai utópiák, az építészeti utópizmus és hasonlók, de ennél sokkal több a művészet és a mindennapi élet vágy-, vagyis utópiadimenziója. Minden elvágyódás a mindennapi életben, amely reklámokat ihlet, turistáskodásra késztet, ide sorolódik. A remény kétfelé irányul. Egyrészt tudati forma, a „még nem" tudat: az anticipáló tudat. Az utópikus látás voltaképp a magasabb értelemben vett kreatív fantáziával azonosul: azzal a fantáziával, amely nem a jelen adottságait termeli bővítetten újra elképzeléseiben, hanem a „nóvumot", a másfélét, a jelentől gyökeresen különböző újat anticipálja. Jelenben kielégíthetetlen szükségleteink adják az alapot ennek az anticipációnak: a kielégítésüket kereső gondolkodás útjai ezek. A remény másik iránya, ez valósul meg a művészetben, a „beteljesültség" reménye. Az emberi élet nem lehet tökéletes. Nem létezhetnek tökéletes emberi személyek, sem tartósan tökéletes állapotok. Létezhetnek azonban tökéletes műalkotások. A művészet üzenete éppen az, hogy az ember számára elérhető a tökéletes. Elérhető abban a műben, amelynek evégett kell mentesnek lennie minden praktikustól, a történetiség világától, melyben lehetetlen a tökéletes, és lehetséges az életben is, a beteljesült pillanatban, amelyet a művészet megörökíthet, és megörökített formában másokkal közölni tud. Az élet a maga élet voltában, komplexitásában nem lehet tökéletes. Nem lehet tökéletes társadalom, tökéletes állam, tökéletes politikai rendszer.

Itt átváltunk az utópiaigenlésről az utópiakritikára. Ennek tárgya ugyanis pontosan az a fajta politikai gondolkodás, amely ezt akarja: a tökéletes, az értékek által maradéktalanul vezérelt, a harmonikus társadalmat, államot, politikai rendszert. Az egyik legszínvonalasabb utópiakritikát konzervatív szerző adta

1933-ban. **Georg Quabbe** álnéven jelent meg ekkor a *Das letzte Reich, A végső birodalom* című politikai esszé. Ez a könyv politikai gondolatokat elemez, nem csupán államregényeket és effajta írásokat, hanem politikai teóriákat is, nem kímélve eszmetársait, kora jobboldali gondolkodóit sem. Quabbe ott kezdi a bírálatot, ahol az utópiának legtöbb köze van a valósághoz. Szerinte az utópiák nem álmok. Kiindulási pontjuk valamely hiba, valamely visszásság, s azt a helyzetet írják le ideálisként, amelyben ez a hiba nincs jelen, eliminálták. A kiindulópont Quabbe szerint nem az érték mint pozitív gondolati termék, hanem a baj, az érték ennek a bajnak a tudatosításából másodlagosan származik: „Az utópista egy elvi, de mindenütt ható hibát lát, s mivel ennek megszüntetésében gondolkodik, be kell vezetnie az érték kategóriáját, az értéket, melyet ama hiba megsért" – írja. Az utópia baja nem is ebben a kiindulásban van, hanem a felvilágosodástól örökölt módszerben, mellyel a hiba megszüntetését keresi. Ezt nála pregnánsabban jellemzi a század eleji pacifizmus teoretikusa: **Alfred Fried**. Ez utóbbi szerzőt nem teoretikus, hanem politikai indulat tüzeli az utópizmus ellen. Egyebet sem tesz, mint kényszerűen védekezik a vád ellen, hogy béketörekvései utópikusak. Ezt írja: „A technikus konstruálja a szándékolt terméket... Az életet nem lehet konstruálni... Egy társadalmi produktum utópikus, amennyiben a technikai módszerek alkalmazásából ered, amennyiben konstrukció, s nem természetes növekedés." Természetes növekedés nem a gazdasági növekedés értelmében, hanem ahogy a növény növekszik. Ez a konzervatív ideológia-értelmezés kifejezése, amely szerint az ideologikus-utópikus politika a társadalom, az állam viszonyait „csinálja" úgy, ahogy a házat építik, míg a konzervatív viszony a kertészé, aki a növény növekedése számára feltételeket teremthet legfeljebb, de a növekedés törvényeihez alkalmazkodnia kell. A politikai cselekvés tárgya a két felfogásban így élet vagy konstrukció. Innen erednek tehát az utópiák gondolati hibái. Utópiának nincsen története. Nem reális életfolyamatban jött létre, ezért nincsenek történetileg örökölt adottságai, hiányzik belőle a politikai realitás. Ahogy múltja, úgy jövője sincs. Utópia befejezett állapot, nem fog benne semmi változás történni, hiszen tökéletes. Ezért nem történik benne politika sem. Nincsenek nézetkülönbségek, még kevésbé érdekellentétek, nincsenek pártok, eszmeáramlatok. Utópia nem ismeri a politikai és társadalmi konfliktust. Ez valóban csökkenti Utópia vonzó voltát. Moltke marsall rosszízű megjegyzése jut eszünkbe, amit az örök békéről mondott: „álom, és még csak nem is szép". Valóban, így nézve a képet, aggodalom támad bennünk, hogy csupán a megvalósíthatatlanságban rejlik-e a baj s nem magában a gondolatban is? Mert ez a gondolat valóban a viszonyok korlátlan alakíthatóságának víziója: viszonyok, melyeket nem korlátoznak történetileg örökölt adottságok, melyek szabad terepei a konstrukciónak, a társadalomra alkalmazott technikai eljárásmódoknak. És mögötte kivehetővé válik a társadalmi hordozóerő képe: az a társadalmi tényező, amely a viszonyokat úgy kezeli, mint a társadalom életére alkalmazott technikát, amely nem ismer konfliktusokat, egyeztető kompromisz-

szumokat, konfliktuskezelést; csupán igazgatást ismer, a társadalom életének, konfliktusainak a technika modellje szerinti kezelését; melynek cselekvési elve az elképzelésben voluntarizmus, a végrehajtásban rutin. Ez az erő a bürokrácia. Az utópiakritika végül a bürokrácia ideológiakritikájában ér véget. Az utópista gondolat mint bürokratikus ideológia lepleződik le.

Az utópia mint politikai magatartás azonban ebben a két lehetőségben: utópiaigenlésben és utópiakritikában sem merül ki. A magyar politikai eszmetörténet a probléma más megközelítésére is lehetőséget ad. A viszonyok gyökeres megváltoztatását igazoló ideológiák két koordinátában határozhatók meg. Jövőképük van, és ellenségképük. Jellegük annak alapján osztályozható, hogy melyik kép dominál bennük. Az ismert, előtérben álló nagy ideológiák ellenségkép-orientáltak. Ezek a tömegmozgalmak ideológiái, radikális eszmék, elsősorban arra alkalmasak, hogy tömegeket mozgósító propagandára hangszereljék őket. A radikális tömegmozgalmak elsődleges célja a győzelem, valami ellenség megsemmisítése. Jövőképüket is ez a perspektíva határozza meg. A jövő attól lesz szép és jó, hogy megszabadulunk eme szörnyű ellenségtől. Az a világ, melyből ez az ellenség hiányzik, ezáltal Szép Új Világ lesz. Nincs szükség tehát jövőképünket konkrétan, részleteiben kifejteni. Az új világ nem tartalmilag körülírt, ilyen vagy olyan lesz, hanem kizsákmányolásmentes világ, gyarmatosítástól felszabadult világ vagy a politikai spektrum másik oldalán olyan világ, amelyben nem lesznek jelen bizonyos nemkívánatos etnikai csoportok. Az állandósult harcban álló tábornak csak egy ellensége lehet. Propaganda csak egy ellenség ellen mozgósíthat hatásosan. Az ellenségkép az ilyen mozgalmak ideológiájában – nem utolsósorban – arra szolgál, hogy különböző ellenségeket, olykor nem csupán eltérőeket, hanem egymással hadakozókat egyazon ellenségként tüntessen fel. Így lesz az egyik táborban mindenki zsidóbérenc a kommunistáktól a tőkéseken át a római pápáig; így lesz mindenki az imperializmus ügynöke a másik táborban a fasisztáktól a szociáldemokratákig, sőt a trockistákig-buharinistákig-titoistákig: eltérő felfogású kommunistákig. Rajtunk kívül mindenki más egyetlen ellenséges tábort alkot: egy grandiózus összeesküvést, ahol az ellentétek látszatok, munkamegosztásszerű szerepelkülönülések: egészében az álellentétek parádéja a porhintést szolgálja.

Azoknak a politikai eszmeáramlatoknak, melyek valóban több más táborral állnak olyan ellentétben, hogy egyik sem főellenség, nincs módjuk olyan egységesítő ellenségképet alkotni, amelynek alárendelhető minden más ellenség. Több ellenfél közé vetettségük politikai gyengeség, mely felbomlással fenyeget. Nekik nincs módjuk markáns ellenségképet fogalmazni, hanem a fenyegetett saját identitást kell ideológiájukkal védelmezniük. Így ezek a köztes helyzetű, szokásos elnevezéssel „harmadikutas" irányzatok a saját identitást azzal fejezik ki, hogy céljaikat pozitívan igyekeznek kifejteni. Jövőkép-orientáltak, az elérendő új világ vezérli őket, szervezi ideológiájukat, nem az ellenség elleni mozgósítás. Az így ábrázolt jövőképek jobbára politikai teóriák, melyekben az eljöven-

dő új világ állapotának konkrét leírása is könnyen és gyakran helyet kap: vagyis utópiák. Ilyen harmadikutas áramlat volt a magyar népi mozgalom. Nagy „utópiái": **Németh László** minőségszocializmusa, **Somogyi Imre** „Kert-Magyarországa". Ezek a tanok nem frontot nyitnak ellenzőikkel szemben, nem harcra mozgósítanak ellenük, hanem pedagógiai felvilágosító buzgalom mozgatja őket. Békés tanok, azon igyekeznek munkálkodni, hogy ellenfeleik táborában is meghallgatást találjanak, onnan is híveket szerezzenek. Nem gondolkoznak tehát a tanok közvetlen megvalósításának lehetőségében, hanem a tanok igazságára, jövőperspektívájára helyezik a hangsúlyt. Mindez utópikus vonás. Visszaértünk a kiinduláshoz: az utópia az a politikai gondolkodásmód, mely számára fontosabb az, hogy „mit kell", mint hogy „hogyan lehet"

PROGRAMIDEOLÓGIÁK ÉS ÁLLAPOTIDEOLÓGIÁK
Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban

I. A modern értelemben vett ideológiák kialakulása

„Őfelsége, a király csatát vesztett,... most a nyugalom a legelső polgárkötelesség!" – e szavakkal fordult kiáltványban Berlin polgáraihoz 1806-ban, a jénai csata elvesztése után III. Frigyes Vilmos porosz király minisztere, Schulenburg-Kehnert gróf. A manifesztum második, a nyugalomról szóló mondata vált sokat idézett szállóigévé, minket viszont most az első mondat érdekel: „Őfelsége, a király csatát vesztett." E mondatban talán utolsó – elhangzásakor réges-rég anakronisztikus – dokumentumát találhatjuk az átörökölt szokásokon nyugvó, hagyomány által szentesített, alattvalói számára alternatíva nélküli, tehát **evidens**, igazolást, **legitimációt** nem igénylő uralkodói hatalom szemléletmódjának. Azon korszakének, amikor alattvalói szemében sem volt kétséges, hogy a király tekintet nélkül az ő érdekeikre, dinasztikus érdekből vagy éppenséggel dicsősége öregbítése végett hódító háborúkat viselhet, s azokat éppoly uralkodói joga elveszíteni, mint megnyerni. Valamivel több mint száz esztendővel később a *Mein Kampf*ban Hitler azt veti az első világháborús német propaganda szemére, hogy azért volt kevésbé hatékony az angol propagandánál, mivel az állandóan felemlegette az ellenség által okozott károkat és veszteségeket, s ezzel gyűlöletet ébresztett az ellenség iránt, a német propaganda viszont igyekezett a veszteségeket eltitkolni, s ezzel hasonló gyűlöletkeltő hatása nem volt. A náci vezető ezt csupán politikai ügyetlenségnek tekinti, s nem látja a mélyebb okot: a német császári hatalom uralmát sikereivel igazolta Bismarcktól Bethmann-Hollwegig, s úgy vélte: az alattvalók kétségbe vonhatják egy sikertelen, csatákat veszítő uralomra hatalomra jogosult voltát. Amikor az uralom létjogosultsága, legitim volta felmerülhet, hívei részéről átfogó igazolásra szorul s ellenfelei kétségbe vonhatják, akkor jelenik meg a modern értelemben vett ideológia.

A legitimitás fogalma a feudális középkorból származik. Ekkor egyes uralkodók származás szerinti törvényességét jelentette. Ez kétségbe vonható volt. Trónkövetelők küzdöttek gyakran a trónért, és egymás ellen argumentáltak trónra való jogigényük igazolására. Ahhoz azonban nem fért kétség, hogy az alattvalók fölött király uralkodik. A feudális uralom kialakult formájának magának nem volt alternatívája, ezért igazolásra sem szorult, evidens volt. A parasztfelkelések is általában csupán a szokásos terhek jogtalan túllépését találták elviselhetetlennek, a szokásos feudális terhek jogosultságát nem vonták kétségbe. Amennyiben szabadulni akartak maguktól a terhektől, úgy az egykori szabadparaszti helyzetet szentesítő régi privilégiumokra hivatkoztak, nem érintet-

ték – a korai reformációig – a feudális terhek elvi létjogosultságát. Ahol mérvadó társadalmi intézményeknek, kialakult társadalmi állapotoknak – legalábbis elvileg feltételezhető – alternatívája van, ott jelenik meg a törekvés az egyes társadalmi és politikai alternatívák létjogosultságának igazolására.

Jelentős politikai alternatívát a késői feudalizmus talaján először az **abszolút monarchia** kialakulása jelentett. A középkor csúcsidején erőskezű uralkodók korszakai és a feudális anarchia állapotai egyazon uralmi struktúrán belül zajlottak le, a rendiséggel azonban valóságos alternatívaként jelent meg a rendi uralom hegemóniája alatt álló monarchia – szélső esetként a lengyel–svéd mintájú „rendi köztársaságokkal" – és a fejedelmi abszolutizmus. Az abszolutizmus volt az első társadalmi-politikai alternatíva, mely a rendiséggel szemben olyan érvekkel igazolta a szokásjogot felrúgó gyakorlatát, amelyek már a modern értelemben vett ideológia körébe tartoznak. Az abszolút pozíciókat kiépítő uralkodók a XIII. századtól kezdve a római jogot állították szembe a szokásjoggal. Az így felfedezett római jog, az abszolutizmus eme igazolása a modern ideológiák legfontosabb előzménye. A szokásjog felrúgásakor az uralkodók arra hivatkoztak, hogy intézkedéseik a külpolitikai és katonai célok szempontjából célszerűbbek, mint a szokásokhoz való ragaszkodás vezérelte megoldások volnának. Az efféle érvelésnek a XV–XVI. században már szemléleti alapja volt. A célszerűség elvét követő **helyes politika** eszmei követelmény volt, mely tanrendszerekké sűrűsödött a XVI–XVII. században, és Machiavellitől Bodinen, Pufendorfon át Hegelig ívelve megteremtette az **államrezon** tanát. A helyes politika eszménye két dimenziót foglalt magában. A célszerű politikai cselekvés praktikus szabályainak, mondhatni a hatalomgyakorlás technikájának rendszerbe foglalását és ezen cselekvés létjogosult voltának igazolását: a helyes politika **értékként**, értékjellegű követelményként való tételezését. Az első dimenzió a **politikai elmélet** terrénuma, második az **ideológiáé**. E kettő az abszolutizmus praktikus cselekvéstanának és ideológiájának kialakulási folyamatában egybemosódik, s ez mai napig táptalaja e két szellemi jelenség összekeverésének. Együtt él e kettő a XVII. század triviális fejedelemtükör-irodalmában, mely egyszerre oktatja a célszerű cselekvésre a fejedelmet s fejti ki számára e cselekvés elvi helyességét, létjogosultságát. Az elkülönülés tendenciája azonban a magasabb szellemi szinten kezdetektől észlelhető. **Machiavelli** elsősorban a praktikus célzatú politikai elmélet klasszikusa, noha tanai ideológiai implikációi is megfoghatóak. **Hobbes** viszont elsősorban igazolja az abszolutizmust, s nem racionális gyakorlati funkcionálását fejti ki. Az abszolutizmussal szemben ideológiává sűrűsödik a rendi alternatíva oldalán a szokásjog és a hagyomány: a „régi jó erkölcsökre és szokásokra" való hivatkozás az ideológia igazoló funkcióját nyeri el.

A helyes politika gondolatkörében a társadalom állapota az emberi cselekvés által formálható. A helyes politika cselekvéstana lehet pusztán instrumentális elmélet – a „machiavellisztikus" államrezontanok módjára –, a cselekvési szabályokhoz képest közömbös, azokon kívül álló esetleges célok politikai meg-

valósításának vezérelve, de a társadalom célszerű alakításának lehetősége magában foglalja azt a lehetőséget is, hogy a helyes politika célja maga a **helyes társadalom**. A politikai cselekvés céljaként tételezhető helyes társadalom a modern értelemben vett ideológia központi gondolata. Itt válik szét – mintegy munkamegosztásszerűen – a politikai elmélet és az ideológia. A politikai elmélet a célszerű gyakorlat tana, az ideológia pedig a célként tételezni érdemes értékek elmélete. Az abszolutizmus vonzáskörében a helyes politika általános elvi célját jelentő értékekként a társadalmi jólét emelése és az igazságosság fogalmazódtak meg. Az abszolút uralkodók a XVII. században jobbára már ezekkel igazolják politikájukat a lázongó rendekkel szemben. Általánossá válik ez az ideologikus igazolás a XVIII. században a felvilágosult abszolutizmus időszakában. Ennek közegében és tágasabb holdudvarában külön diszciplínaként fogalmazódnak a gyakorlati állami és gazdaságigazgatás tanai: kameralisztika és „Polizeiwissenschaft", a merkantilizmus, majd a fiziokratizmus gazdaságpolitikai elméletei. A másik oldalon a felvilágosodás politikai irodalmában kialakul egy sajátos műfaj, az **utópikus államregény**, mely a helyes társadalom ideális képét rajzolja fel. A helyes társadalom követelményét a felvilágosodás eszmekörében a **természetjog** eszméje alapozta meg filozófiailag. Az emberi természet általános vonásainak feltételezésére alapozott felfogás a római jog örökébe lépett a tradicionális rendi szokásjog elleni harcban. A felvilágosodás politikai irodalmának jellegzetes alakja volt a vadember vagy keleti utazó, aki az európai világba kerülve a természetes emberi ész ítélőképességével ítélte nevetségesnek a rendi társadalom szokásait. A konvenciók elítélése még e rendi társadalom ellen irányult, de a természetjog már nem csupán a felvilágosult abszolutizmushoz igazodó hivatalnok polgárság ideológiáját fejezte ki, hanem a polgárságnak a – még mindig feudális – abszolutizmussal szembeforduló érdekeit is igazolta. A természetjogra épült fel az emberi jogok koncepciója, a polgári demokrácia ideológiai legitimációja. A modern ideológiák kialakulásában határkő volt a francia forradalom mint a történelem első forradalma abban az értelemben, hogy a korábbi fegyveres polgári hatalomátvételek: az angol és a németalföldi forradalmak még vallásháborúk és rendi felkelések eszmei köntösében zajlottak le – ez okozta, hogy sem Cromwell Angliája, sem Orániai Vilmos Hollandiája nem szakadt ki a feudális államok nemzetközi közösségéből, őket a többi állam kormányzata a bekövetkezett fordulat miatt nem érezte idegen testnek a feudális világban, s nem is voltak azok abban az értelemben, hogy nem sugároztak más országokban is átvehető, adaptálható polgári ideológiát –, míg a francia forradalom először tudatosította és legitimálta ideológiailag a feudális rend megdöntését és gyökeresen új társadalom megvalósítását. Az első manifeszt forradalom volt azáltal, hogy elsőként tűzte ki célul az eladdig kialakult ideológiák célját: a helyes társadalom egyetlen politikai fordulattal való megteremtését.

A francia forradalomra reagáló konzervatív eszmekör a polgári s különösen a polgári demokratikus és liberális törekvésekkel szemben álló társadalmi erők ér-

dekeit egy új ideologikus értéktételezés álláspontjáról bírálta: a növekvő jólét és a társadalmi igazságosság elvével szemben a helyes társadalom legfőbb elvéül a **maximális stabilitást** nyilvánította. Ez a XIX. század elején két nagyobb ideológiai koncepció keretében formálódott ki. Az egyik a **történetiség** felismerése volt, mely igazolásául szolgált annak a feltevésnek, hogy a helyes társadalom megvalósításának törekvése irreális. A társadalom nem formálható politikailag, a történelem menete nem befolyásolható emberi cselekvéssel a kívánt célok szerint. A történelem spontán menetébe való beavatkozás számára semmi biztosíték nincsen arra, hogy növelni tudja a jólétet és igazságosabbá tenni a társadalmi berendezkedést, viszont egész biztosan felborítja a társadalmi viszonyok stabilitását. A másik koncepció a francia restauráció ideológusai: **Bonald, le Maître** kezében – részben Hobbesra is visszanyúlva – visszájára fordította Rousseau antropológiai optimizmusát, s helyébe az **antropológiai pesszimizmust** állította. E felfogás szerint az emberi természet alapjában véve állatian vad és brutálisan önző, szabadjára engedve társadalmi anarchiát, visszabarbarizálódást eredményez. A helyes társadalom vezérelve a társadalomellenes ösztönök szigorú féken tartása, az erőskezű stabil rend, nem a minél nagyobb jólét igénye, melyet az antiszociális önzés követel, s ugyanúgy nem a társadalmi igazság követelménye, melyet az antiszociális irigység sugall. A konzervatív eszmekör kialakulásával, a XIX. század első negyedében lezárultnak tekinthetjük a modern értelemben vett ideológiák kialakulási folyamatát.

Az ideológiáról mint a polgári korszak társadalmi-politikai jelenségéről – bizonyos korrekcióval – elfogadhatjuk egy francia szociológus meghatározását: „Az elmélet korunkban eszköz az állam és akciói igazolására."[1] Korrekcióval, amennyiben nem csupán az állam, hanem minden hatalmon levő és nem levő politikai törekvés igazolását ideológiának tekintjük. Egy további pontosítás azonban még szükséges: ideológiának csupán azokat az elméleteket tekintjük, melyek – noha partikuláris: osztály-, réteg-, csoportérdekeket fejeznek ki és igazolnak – ez érdekeket nem partikuláris csoportérdek voltukban igyekeznek igazolni, hanem össztársadalmi szervező elvként jelentetik meg. Egy nemzeti kisebbség jogait igazoló állítások még nem képeznek ideológiát, amennyiben azonban az illető nemzeti kisebbség teoretikusai azt fejtik ki, hogy etnikai tulajdonságainál fogva egyedül az illető kisebbség képes államalkotásra, és az adott társadalom bajai abból származnak, hogy az uralmon levő nemzet valójában nem bír államalkotó képességekkel: ez esetben kialakult nacionalista ideológiával van dolgunk. A polgári társadalom különböző csoportjainak egyes időszakonkénti politikai esélyeire és helyzetére nagymértékben jellemző, milyen mértékben képesek ilyen értelemben vett ideológiát kitermelni törekvéseik és érdekeik igazolására. Egy német liberális szociológus találóan jellemzi ebből a szempontból a századfordulói Németország egyes osztályainak eltérő helyzetét: „Az összes csoport közül a mezőgazdák közelítik meg leginkább az ipari munkásokat azon meggyőződésük előadásában, hogy az egész nép és az egész emberiség

számára nélkülözhetetlenek, s ezért az egész társadalommal szemben támasztott követeléseik jogosak... A skála másik oldalán például a bankárok és a tőzsdések a hivatási funkciójukba vetett erkölcsi bizalom teljes hiányával tűnnek ki. Utóbbiak csaknem rossz lelkiismerettel keresik pénzüket."[2] Az idézett fejtegetés rávilágít az ideológia még egy fontos jellemvonására: egyaránt betölt **affirmatív és agitatív** funkciót. Azaz: hivatott saját táborának tagjait megerősíteni meggyőződésében és elkötelezettségében és híveket nyerni a közömbösek, még el nem kötelezettek és az ellenség táborából. Az ideológiákra nagymértékben jellemző, hogy melyik funkció áll előtérben. A két funkciót szolgáló érvek szembeszökő ellentéte egyazon törekvésen belül: a **demagógia** jelensége.

Az ideológia számos alakot ölthet. Feladata azonban – bármely alakban jelentkezik is – nem a **megismerés**, hanem az **igazolás**. Formája szerint lehet az ideológia vallás, filozófia (vagyis átfogó világnézet), tudományos világkép, amennyiben valóban ideológiáról van szó, legitimáció a funkciója. Ebben elhatárolódik a **politikai elmélettől**, melynek valóságfeltáró szerepe van, ha nem is tudományos. A tudomány tárgyilag meghatározott megismerő tevékenység, a politikai elmélet viszont alanyilag: abban az értelemben, hogy a valóságot sajátosan egy adott politikai törekvés megvalósítási lehetőségei szempontjából szándékozik megismerni. Maguk a törekvés indítékai ezen az aktuális megismerő folyamaton kívül feküsznek. Az ideológia irányt mutat a modern társadalom információtömegében, és eligazít döntéshelyzetekben. Mindkét esetben azonban azzal, hogy igazolja a döntés alapját képező értékeket és célkitűzéseket, s nem azzal, hogy utat mutat megvalósításához.

II. A polgári korszak ideológiai típusai

A polgári korszak ideológiáit kutatási szempontból sajátos ideológiafunkciójuk, politikai törekvést **legitimáló szerepük betöltésének módja** szerint célszerű típusokba sorolnunk, nem az ideológiák társadalmi tartalma szerint. Hogy a tisztán tartalom szerinti osztályozás milyen buktatókat rejt, annak illusztrálására idézzük egy német újbaloldali szerző ideológiameghatározását: „Amennyiben olyan politikai tanokról van szó, amelyek társadalmi állapotokat igazolnak és uralmi pozíciók konzerválását célozzák, ideológiának nevezzük őket, az olyan teóriát, amely az emberi emancipáció előrehaladására és az elnyomás megszüntetésére irányul, szociális utópiának nevezzük."[3] A tartalmi elkülönítés, amint látjuk, lényegében a haladó és reakciós ideológiák tartalmatlanul általános megkülönböztetését jelentette, utóbbiak számára tartva fenn az ideológiakritika által diszkreditált ideológia elnevezést.

Hatásmódjukat tekintve a polgári korszak ideológiáit két nagy típusba sorolhatjuk: a **programideológiák** és az **állapotideológiák típusába**. Hasonló tipológiát találunk egy húszas évekbeli német kultúrkritikus szerzőnél, **Alfred Seidel-**

nél, aki a **kontrasztideológia** és a **kifejezésideológia** típusait különböztette meg.[4] Ez a két típus megközelíti, de nem fedi a kifejtendő tipológiát. **Programideológiáknak** azokat az elméleteket nevezzük, amelyek bizonyos politikai törekvéseket és érdekeket az adott társadalmi-politikai állapot gyökeres megváltoztatásának célkitűzésével igyekeznek igazolni. Ide sorolhatók a munkásmozgalom bizonyos ideológiái (cikkünk nem foglalkozik a programideológiák sajátos válfajával, a marxizmussal mint forradalmi és tudományos ideológiával), a harmadikutas törekvések, mindazok a liberális és polgári demokratikus ideológiák, amelyek elmaradott társadalmi állapotok modernizálásának programjához kapcsolódnak, de ide tartoznak a restaurációs és kombattáns konzervatív ideológiák, valamint a jobboldali radikális és fasiszta áramlatok is. Mivel nem fennálló, hanem megvalósítandó állapothoz kapcsolódnak, a programideológiák **polemikus** jellegűek. Érvelésük jelentős részét az adott állapot bírálata teszi ki. Maga a program, az adott állapottal szembeszegezett célkitűzés is többnyire nem közvetlenül, részletezve kerül kifejtésre, hanem polemikus formában, a fennálló állapotok kritikájaként. A programként meghirdetett majdani állapot két esetben nyer hangsúlyt: a **modernizációs** ideológiák esetében, ahol közeli megvalósítandó részintézkedések az ideológia fontos részét alkotják, és a közelebbi és távolabbi célkitűzések egymásra épülve eleven közvetítő láncolatot képeznek a végcélként tételezett elérendő állapot és az aktuális állapot között. Másik véglet az a helyzet, amikor az elérendő végcél mintegy utópiaként a messzi távolban lebeg, az aktuális küzdelemmel eleven kapcsolata nincsen, a közvetlenül kitűzött célok nem mutatnak haladást ebben az irányban. Az ilyen, aktuális élettől elszakadt, csak legitimáló szerepet betöltő program nevezhető **politikai mítosznak**. Ezek lehetnek eleve kapcsolat nélkül a közvetlen realitással: ilyennek vehehető az eugenetikus eljárásokkal kitenyésztett felsőrendű faj rasszista utópiája. Lehet olyan eset is, hogy a korábban eleven kapcsolat megszakadt, és a célkitűzés mítosszá merevült. Ilyen esetek állnak elő modernizációs programok elakadásai esetén. A programideológiák zöme esetében a legitimáció forrása elsősorban az adott állapot tarthatatlansága, fogyatékossága, s csak másodlagosan a programként kitűzött saját cél. Ez utóbbi maga is gyakran a polémiában nyer határozott alakot s szuggesztív erőt. A polemikus ideológiák esetében a politikai azonosságtudat – amit adni az ideológia eminens feladatai közé tartozik – szerves része az ellenfél, az azonosság voltaképp csak a tőle való különbözésben ölt egyértelmű alakot. Egy francia jobboldali szerző találóan írja: „Minden ideológia háborúról álmodik: nem a béke érdekli, hanem az ellenség neve."[5]

A programideológiák helyzetüket, elhelyeződésüket az adott társadalomban, annak politikai spektrumában nem saját állapotukból határozzák meg, hanem egy koordináta-rendszerben, melynek egyik tengelye a jövőprogram, másik tengelye az ellenség. Attól függően, hogy melyik adat a domináló, megkülönböztethetünk **jövőkép-meghatározott** és **ellenségkép-meghatározott** programideológiákat. A **modernizációs** ideológiák mellett, kialakultabb vagy elmosódottabb

módon, jövőkép-meghatározottak a **harmadikutas** ideológiák. Ezt láthatjuk **Szun-jat Szen** vagy **Gandhi** modernizáció és hagyomány egyeztetésére törekvő harmadikutas ideológiáinál, de ilyen jellegű – közelebb kereskedve – **Németh László** „minőségforradalma" és a számára sokban ösztönzéseket adó német „Tat"-kör ideológiája is. Az ellenségkép-meghatározottság a **fasiszta** ideológiák jellegzetes vonása. A náci mozgalom helyét elsősorban a „szabadkőműves-zsidó" fantomképe határozza meg, s nem valamiféle nemzetiszocialista Németország artikulált jövőprogramja. Noha a fasiszta mozgalmak jellegzetesen programideológia által igazolják törekvéseiket, propagandájukat, agitációjukat a programjelszavak, a „megvalósítandó feladatok", a célok uralják, hírhedettek arról, hogy jövőre vonatkozó programjuk üres általánosságokat tartalmaz, semmitmondó frázisok halmaza. A program tengelye a „mi ellen küzdünk": Versailles ellen, a weimari „System" ellen, a „zsidóuralom" ellen – s nem az, hogy „miért küzdünk". Az ellenségmeghatározottság jellemzi a kombattáns, de értelmiségi közegű konzervatív irányzatokat is, megrajzolják az ellenség típusképét: a „Zivilisationsliterat", a baloldali intellektuel fantomalakját, vele szemben a konzervatív típus nem formálódik meg ugyanezzel a plaszticitással. A saját típus – a konzervatív számára – lényegében az ellenség, a baloldali intellektuel ellenlábasaként, ebben a negatív vonatkozásban jelentkezik. Ellenségkép-meghatározottak általában a programideológiaként jelentkező **nacionalizmusok.** A nacionalizmus mint programideológia tipikus jelenség a közép- és még inkább a kelet-európai térségben és a harmadik világban. Itt általában előbb jelentkezik egy nemzeti közösség megteremtésére irányuló politikai törekvés, mint maga a nemzeti közösség. Elmosódott kontúrú etnikai csoportok nemzetté szerveződése politikai mozgalmak programja, melyek realizálódása sokféle körülmény függvénye. A két világháború között a rendkívül kombattáns IMRO nem tudta létrehozni a macedon nemzetet; nyitott kérdés, hogy az Arab Liga törekvése egy nemzetté formálja-e valaha az arab nyelvű tömegeket, vagy az egyes arab etnikumú államok népe egyiptomi, szíriai, marokkói nemzetté szerveződik – esetleg már most is az. Az efféle nemzet nélküli nacionalizmusok mozgatóereje gyakran az ellenségkép. A homályos kontúrú etnikai csoport azonosságérzést csak valamely nációval szembeállítva nyerhet. A XVIII–XIX. század fordulóján poroszok, szászok, bajorok, svábok lényegében csupán a franciákkal szemben voltak németek, az osztrák, amennyiben nemzet, a németekkel szemben és hozzájuk képest az.

A programideológiák erőteljes mértékben tendálnak összefüggő, konzisztens tanrendszer kiépítésére. Ideológiatermelésük anyagát ezért is veszik leginkább a filozófiából, pontosabban azon belül a klasszikus német filozófia egységes, nagy rendszerekre törekvő iskoláitól, főleg a hegelianizmustól. Ezt a tendenciát két körülmény motiválja. A programideológiák jelentős része esetében dominál az ideológia agitatív funkciója az affirmatív funkcióval szemben. Erőteljesebb a törekvés új hívek megnyerésére, mint a meglevők megtartására. Az affirmatív

funkció gyengülésétől való félelem, az az aggodalom, hogy a nagy tömegmozgalmak programideológiájának demagóg vonásai, azaz a tanrendszerbe rosszul illeszkedő propagandaelemek jelenléte az ideológiában, megingathatják a hívek meggyőződését, bizonytalanná tehetik politikai tájékozódásukat, arra ösztönöz, hogy a mozgalom a tudat minden területét feszes ideológiai ellenőrzés alá igyekezzék vonni, minden területre kidolgozzon precíz ideológiai álláspontot. A szellemi élet, sőt az élet minden területére vonatkozóan meg kell lenni a mozgalom saját elvi álláspontjának, részben azért, hogy az ideológia szellemének ellentmondó agitatív elemek ne vezessék félre a mozgalom híveit olyan irányban, hogy analógiásan más területeken hasonló dolgokat véljenek helyénvalónak, részben azért, hogy az egységes tanrendszer belső logikája beillessze az átfogó ideológiai összefüggésbe az ellentmondó elemeket. Az óhatatlanul felmerülő ellentétek közömbösítése az ideológia alapvető feladata. Közömbösítenie kell a szokásos erkölcsi felfogással vagy valamely döntés kockázatos voltával kapcsolatos aggályokat is. Az ideológia közömbösítő funkciójáról indokoltan állapítja meg a német újfunkcionalista iskola egyik hangadója: „Közömbösítő hatását (ui. az ideológiáét – Sz. M.) lényegesen növelheti értékmeghatározottságok ügyes alkalmazása. Egy dandy az esztétikai élvezet nézőpontjából mindent megengedhet magának."[6] A másik motívum, amiért a programideológiák eszmei konzisztenciára törekszenek, az a követelmény, hogy az ideológiának mintegy automatikusan kell indokolnia a mozgalom egyes döntéseit, intézkedéseit és lehetőleg megtakarítani a mozgalom vezetői számára, hogy minden lépésüket külön legyenek kénytelenek igazolni, indokolni, magyarázni. Már maga a helyzetmeghatározás – az ideológia helyének kijelölése a jövő és az ellenség koordinátáiban – ezt az automatizmust szolgálja. Ez a „topográfiai" viszonylat eleve igazolja az intézkedések jelentős részét, külön magyarázat nélkül. E körül a csomópont körül kristályosodik ki a mindenre kiterjedő konzisztens magyarázó rendszer.

Az ideológiák másik nagy típusa az **állapotideológia**. Ide azokat az ideológiákat számítjuk, amelyek egy adott társadalmi-politikai szituáció intézményi rendszerét emelik ideológiarangra azzal, hogy oly módon írják le, magyarázzák, elemzik, hogy a leírás és magyarázat az illető állapot és intézményei igazolását, jogosultságát sugalmazza. Ebbe a típusba a fejlett polgári viszonyok között kialakult liberalizmus és polgári demokrácia ideológiái tartoznak, továbbá a tradicionalista, „fontolva haladó" konzervatív ideológiák. Ezek a programideológiáktól eltérően kialakult, konszolidálódott, szervessé vált társadalmi szituációk utólagos ideológiai igazolásai. Jobbára affirmatívak és nem agitatívak; ennélfogva nem polemikus jellegűek. A saját intézményeket elég jelentősnek vélik ahhoz, hogy mintegy önerejükből indokolják létjogosultságukat; csupán ki kell fejteni működésük elveit. Mivel elsősorban működő társadalmi intézményekhez és szervezeti formákhoz tapadnak, legitimáló funkciójuk nem terjed túl ezeknek az alapvető intézményeknek és szervezeteknek körén. Eltérően a programideoló-

giáktól, idegen tőlük az ideológiai „horror vacui", nem óvakodnak attól, hogy semleges ideológiai területeket hagyjanak meg, amelyeken követőik számára nem adnak útmutatást az ideológiai tábor számára kedvező magatartáshoz. Az állapotideológiák jelentős része megköveteli híveitől, hogy az ideológiával összhangban álló véleménye legyen a parlament intézményéről, a centralizált vagy decentralizált közigazgatásról, választójogról, a gyarmatok vagy a nemzeti kisebbségek kérdéséről, az állam szuverenitásáról, esetleg a védővámos vagy szabadkereskedelmi politikáról és az adózási rendszer kérdéséről, viszont közömbös az iránt, követői milyen vallásfelekezethez tartoznak, sőt tartoznak-e egyáltalán tételes valláshoz, milyen elveket vallanak a nemi erkölcs kérdésében, és hogyan ítélnek meg művészeti irányzatokat. Az állapotideológiák jobbára azoknak a politikai mozgalmaknak igazolásai, amelyeknek tevékenysége ritkán lépi túl a szoros értelemben vett politikai szféra – a parlament és kormány, a politikai pártok – közegét. A magánéletben is tevékenykedő rétegszervezetekkel, karitatív egyesületekkel jobbára csak az állapotideológiák által igazolt vallásfelekezeti mozgalmak rendelkeznek. Az állapotideológiák nem csupán hatókörük kiterjedése értelmében kevésbé kialakultak a programideológiáknál, de eszmerendszer voltukban is jobbára kevésbé konzisztensek. Kisebb mértékben polemikus voltuk miatt kevésbé igénylik, hogy határaikat ideológiai ellenfeleik felé eszmei aknazárakkal és szögesdrótokkal rekesszék el: konfúzusabbak, ideológiai elemeik összehangolása kismértékben jelent számukra problémát, ellentmondó ideológiai tényezők jelenléte a saját ideológiában csekély zavart okoz. Ezt a vonást az állapotideológiák teoretikusai legitimáló tényezőként használják: törekvésük nem doktrinér, gyakorlatias voltában jogosultságának egyik legfőbb általános ismérvét látják.

Ha a polgári korszak világában élő ideológiák számosságát nézzük, a programideológiák nyomasztó számbeli túlsúlyban vannak az állapotideológiákkal szemben. Első ránézésre még a valóságosnál is többnek tűnhetnek szembeszökőbb voltuk miatt. A modern ideológiakritikák és ideológiakritikai ihletésű ideológiaértelmezések zöme csupán a programideológiákat tartja szem előtt, az állapotideológiákat vagy egyáltalán nem veszi tudomásul, vagy nem tekinti ideológiának őket. Jellemző e tekintetben a nyugatnémet mérsékelt konzervativizmus egyik vezető politikusának és ideológusának szembeállítása, aki jól láthatóan az ideológiai politika és a konzervatív politika szembeállításában a programideológiák és az állapotideológiák ellentétét jellemzi egyoldalú értékeléssel: „Konzervatív gyakorlat minden tradicionalizmuson túl elmélet nélkül is lehetséges, mivel az érzelemben gyökerezik, míg ideológiai gyakorlat lehetetlen elmélet nélkül, mivel mint racionális ellenképek megvalósítása csak ilyenek jelenvolta által jöhet létre egyáltalán. Ezért a konzervatív elmélet eleve mindig nélküle is létező gyakorlat és magatartás utólagos igazolása, míg az ideológiai elmélet maga hozza létre a neki megfelelő gyakorlatot. Ideológiai politikának eleve elméletre van szüksége ahhoz, hogy gyakorlatként színre léphessen."[7]

III. Néhány megjegyzés az ideológiák két típusának kutatásáról

A programideológiák kutatását az esetek jelentős részében eleve megkönnyíti az, hogy konzisztenciára törekvésük következtében reprezentatív ideológiai művekben nyertek kifejtést. Ilyen esetekben az ideológiatörténet-írás feladatát jobbára arra korlátozza, hogy feltárja a reprezentatív mű vagy művek eszmei forrásait, azokat a főleg filozófiai – esetleg tudományos, olykor esetleg művészeti – elméleteket, melyek az ideológiát ihlették. Az effajta ideológiatörténet-írás kezében a polgári demokratikus ideológia magyarázata Rousseau-kommentárokra, a konzervatívé Burke-kommentárokra szorítkozik. A kritikus célzatú elemzések feltárják az illető ideológia belső logikájának ellentmondásait, és közvetlenül szembesítik ítéleteit a valósággal. Az effajta eljárás félreérti az ideológiák funkcióját. Szerepük nem valóságfeltárás lévén, a tipológia szempontjából valóságtartalmuk szerepükhöz képest irreleváns. Hogy a munkásmozgalom anarchista áramlatai meghatározott történeti körülmények között haladó vagy reakciós szerepet töltenek be, ezt nem befolyásolja az a körülmény, hogy az anarchia mint társadalomszervezési forma nem valósítható meg. A liberalizmus – történetének bizonyos időszakában – haladó lehetett, noha alapelve: a gazdasági és társadalmi szabad verseny sohasem érvényesült maradéktalanul. A kritikus szemléletű ideológiatörténet-írás az ideológia manifeszt állításaiból vagy egyéb forrásokból feltárja, milyen társadalmi-politikai érdekeket képvisel az illető ideológia. Ez, amennyiben megáll ennyinél, még lényegében csupán politikatörténeti feladat, a mozgalom minősítése haladó vagy reakciós volta szempontjából. Az ideológiatörténeti feladat ott kezdődik, hogy fel kell tárni: magában az illető ideológiában milyen módon jut direkt vagy indirekt formában kifejezésre a képviselt politikai és osztálytörekvés érdeke. Programideológiák esetében az osztály és tömegbázis meghatározása legkevésbé történhet a mozgalom agitatív jelszavai és ezekhez tapadó, ezeket igazoló ideológiai részkoncepciói, **teorémái** alapján, mivel ezek a legkülönbözőbb rétegekhez és társadalmi érdekcsoportokhoz szólhatnak agitatív szándékkal. Valódi eligazodásra program – a jövőkép és az ellenségkép – ad lehetőséget.

A **programjövőkép** nem csupán többet mond arról, hogy kinek a törekvéseit igazolja az illető ideológia, hanem jelentős dolgokat árulhat el az illető társadalmi csoportról. Lényeges különbség, hogy **valóságos végcélprogramról** van-e szó, mely eleven kapcsolatban áll a közvetlenül soron következő mozgalmi stratégiai feladatok igazolásával, és azok megvalósítását közvetlenül befolyásolni tudja mozgósító, orientáló hatásával, vagy **politikai mítoszról**, mely nem áll a közvetlen stratégiai lépésekkel szerves összefüggésben. Utóbbi esetben a politikai mítosz azt leplezi és kompenzálja, hogy a hordozó társadalmi csoport, noha adott helyzetével elégedetlen, nem lát törekvései előtt perspektívát. A kelet-európai nagybirtokos agrárállam parasztsága közvetlen perspektívaként tételezheti a nagybirtok felszámolását és ezen túl jövőképként egy kisparaszti demokrácia program-

ját. Ez a jövőkép megtartja szerves kapcsolatát a közvetlen stratégiai feladattal, esetleg naivságai, utópikus vonásai ellenére, mert a „következő láncszem" hordképessége elbírja a távolabbi perspektívát. Ezzel szemben egy külföldi konkurenciával szemben versenyképtelen, vámvédelemre és szubvencióra szoruló s ezáltal élősdivé váló fejlettebb országbeli polgárosult parasztság szociálprotekcionista igényei igazolására legfeljebb a parasztság nemzeti értékeket konzerváló őserejének romantikus legendáját sorakoztatja fel, s ha az így konzervált értékek megvalósulását jövőképpé sűríti, ez vajmi kevés kapcsolatban lesz a szubvenciókövetelésssel és az adómoratórium igényével.

Nem kevésbé termékeny a vizsgált ideológia hordozói helyzetének és arculatának megvilágítására az **ellenségkép**. A náci ideológia esetében, melyben minden modern ideológia között legnagyobb szerepe volt talán az ellenségképnek, a zsidó fantomalakjában két társadalmi elemet ismerhetünk fel: a baloldali intellektuelt és a tőkés gazdaság forgalmi szféráját: a kereskedelmet és hitelügyet. Azt keresve, hogy mely rétegek érdeke ütközik például a forgalmi szféra kapitalistáinak érdekeivel, elhamarkodott az a következtetés, amely – figyelembe véve az „alkotó tőke–harácsoló tőke" náci teorémáját is – oda konkludál, hogy az antiszemita ellenségkép egyszerűen az ipari tőke érdekeit tükrözi. Az ipari tőke számára egy kapitalista gazdaságban kereskedelemre és hitelügyletre a legnagyobb mértékben szükség van. Az a nyereség, amit holmi árjásítások révén a bankok és kereskedők rovására az ipari tőke szerezhet, nem ér fel az így keletkezett zavarokkal. Nem járna helyes úton az a feltevés sem, amely számításba venné, hogy a tőke forgalmi szférája elleni előítéleteket a fasizmus a korábbi nagybirtokos konzervativizmus eszmei fegyvertárából vette – s ebből arra következtetne, hogy a fasiszta törekvések mögött a junker földesurak állnak. A forgalmi szféra ellen antiszemita álcában ágáló argumentumok – tüzetesebben megvizsgálva – nem gyáros- és földbirtokos-, hanem bürokrataérvek. Ez a réteg a tőkés társadalomban a piaci elvek szerint szervezett forgalmi szféra ellensége, mivel e szférát saját ellenőrzése alá kívánja vonni, piaci elvek helyett bürokratikus elvek szerint felépíteni s ezzel megvetni lábát a gazdaság egy nagy területén azzal a törekvéssel, hogy ebből általános politikai befolyást építsen ki. Nem kevésbé bürokratikus érdek veszi célba a zsidó intellektuel rémképében megrajzolt szabad foglalkozású értelmiségit is. Itt a valóságos ellenlábas a közhivatalnok értelmiség tábora. Nem kevéssé tanulságos a másik náci ellenségkép, az **Untermensch**, a leigázni való alsórendű tömegember „szláv" típusa. Ezt az ellenségképet vizsgálva egyben a náci jövőképet is tanulmányozzuk: a nemzetiszocialista jövő utópiája, amint már a *Mein Kampf*ban, majd Hitler „asztali beszélgetéseiben" kirajzolódik, a gyarmatként leigázott és bennszülöttszintre süllyesztett orosz térségben kialakított német paraszti telepes terület. Ismét teljes félreértés volna azt hinni, hogy az a körülmény, hogy a náci irodalomban a germán faji értékek hordozója elsősorban a német paraszt – a Németország átalakítására vonatkozó korai tervek is reagrarizálási, telepítési programok körül forogtak

–, azt jelenti, hogy a náci mozgalom osztálybázisa, az **Untermensch** ellentéte a saját oldalon: a paraszt. A helyes értelmezést akkor kapjuk, ha az **Untermensch** ellenségképet egy monstruózus méretű gyarmatosítási vállalkozás részének tekintjük, s azokban keressük az innen megérthető saját bázist, akik a gyarmatszerzésből kiszorult német imperializmus egyetlen lehetőségét a harmincas években is csak a gyarmatosítás valamely formájában ismerik fel: azokban a tőkéskörökben, melyek nem tudván rátérni a tömegfogyasztás manipulálására mint profitnövelő gazdaságpolitikai stratégiára, a profitmaximálás lehetőségét a munkabérköltség minimalizálásában keresték, s evégett megálmodták a létminimumra szorított reprivatizált **Untermensch** képét.

Mindezek boncolgatása nem elsősorban azt a célt szolgálja, hogy az ellenségkép és a jövőkép elemzésével finomabb rajzát tudjuk adni az illető ideológia által képviselt politikai érdekeknek. Ez lényegében politikatörténeti s nem ideológiatörténeti feladat, mely végrehajtására egyéb források is állhatnak rendelkezésre. Itt elsősorban arról van szó, hogy a jövőkép és ellenségkép elemzésével feltárhatjuk magának az **ideológiának hatásmechanizmusát.** Az ideológiatörténet feladata pedig elsősorban ebben áll.

A jövőkép és ellenségkép koordinátaadataiban felrajzolhatjuk az ideológia egész bonyolultabb hálózatát. Ezt már nem tehetjük meg a reprezentatív elméleti művek adalékai alapján, hanem be kell vonnunk az illető ideológia tömeges forrásait: a vulgáris politikai pamfleteket és traktátusokat, folyóirat-irodalmat és a triviális sajtó-, rádió-, film- stb. propagandát. Elsősorban meg kell találni a véleményegyöntetűséget biztosító generalizáló, sőt szélső esetekben konformizáló faktorokat. Rugalmas agitatív ideológiák esetében a véleménygeneralizálást is elsősorban az ellenségkép hajtja végre. Sokféle megnyerni kívánt társadalmi csoport, réteg, osztály, foglalkozás érdekei között nehéz közös nevezőket találni, azonos kívánságokat fellelni; sőt a különbségeket és ellentéteket közömbösíteni maga már súlyos feladat. Könnyebb közös ellenséget megjelölni, mint közös érdeket találni. Merev programideológiák olykor a vélemények egyöntetűségét mindenre kiterjedő „hivatalos álláspont" kialakításával érik el. Ezt a jelenséget a századfordulói francia jobboldal esetében jól jellemzi **Maurice Barrès** monográfusa: „Barrès tette a modern nacionalizmust először jól átgondolt politikai ideológiává. De – s ez a legfontosabb – nem korlátozódott arra, hogy politikai elmélet legyen. Ugyan egy politikai doktrína a nacionalizmus magva, de egyúttal tartalmaz esztétikát, vallásfilozófiát, társadalomelméletet. A Barrès-féle nacionalizmus tehát az életértékek filozófiáját adja. Zárt világnézet."[8] A különböző módon kialakított integráló eszközök mechanizmusának felderítése után az ideológiatörténet írójának fel kell tárnia, hogy az egyes politikai kérdésekkel kapcsolatban kidolgozott részleges állásfoglalások, bizonyos rétegek sajátos érdekei számára szóló fejtegetések milyen módon illeszkednek az ideológia egészébe. Külön vizsgálatot igényelhetnek az egyes problémákra vonatkozó ideológiai részkoncepciók, a teorémák. Effélének tekinthetjük az amerikai libera-

lizmusban a „korlátlan lehetőségek" legendáját, azaz a szociális mobilitás ideologikus teorémává emelését: ilyen a többször például vett német szélsőjobboldal gondolatkörében a **„Dolchstoss"**-legenda, mely nem csupán a német fasizmus, hanem egyéb szélsőjobboldali ideológiák eszmei fegyvertárához is tartozott. A teorémák ugyanis sok esetben több rokon ideológiában előfordulnak, gyakorta korábbi ideológiákból hagyományozódnak későbbi ideológiákba.

Az ideológiai hatás lényegesen különbözik a programideológiáknál a tekintetben, hogy agitatív vagy affirmatív tendenciájúak. Más eszközökkel küzdenek az ideológiák a szélső eszmei ellenlábas, a nagybetűvel írható Ellenség, a marginális ideológiák és a saját eszmerendszer konzisztenciáját fenyegető mozgalmon belüli „tévtanok" ellen. Az agitatív és affirmatív funkció jelentőségének megfelelően rendkívül jellemző egyes programideológiákra, hogy integráló faktorként a szélső ellenség vagy az „eretnekség" elleni harcot alkalmazzák. Különösen jellemző, hogy a marginális ideológiák a politikai spektrumon szomszédos áramlatok elleni harcban – az agitatív gyakorlatnak ez a legfontosabb harcterülete, hiszen híveket elvonni gyakorlatilag csak a „szomszédtól" lehet, a szélső ellenségtől a legritkábban – a szélső ellenségről adott ellenségképbe integrálják a szomszédos ideológiát is, a saját mozgalom belső affirmatív kötőerejét fenyegető eretnekséget látnak a szomszéd ideológiában, vagy mindkettőtől eltérő sajátos propagandateorémákat dolgoznak ki ellene.

Az ideológiák történetének megírásakor lényeges szerepe van annak, hogyan keletkeznek és hogyan „halnak" az ideológiák. A két típus ebből a szempontból is lényegesen eltér. A programideológiák a magasabb szellemi szférában keletkeznek. Filozófiai vagy tudományos elméletek nyernek ideológiafunkciót. A programideológiák keletkezési rétege általában a legmagasabb szellemi színvonalú általános elvi megfogalmazás. Az ideológiatörténet-írás hagyományos veszélye éppen ezért az, hogy ennek a szintnek elemzésével az egész ideológiát máris feldolgozottnak véli. Figyelembe kell venni azt a folyamatot, ahogy egy elvileg kidolgozott programideológia jegyében társadalmi-politikai mozgalmak szerveződnek, s ahogy egy-egy ilyen konkrét törekvés a napi politika változó erőviszonyainak jegyében **megváltoztatja** – hangsúlyaiban, érvrendszerében, olykor lényeges kérdésekben is – az elvi szinten létrejött megfogalmazásokat. Az ideológiaképződés további útja Hans Naumann egykor sokat emlegetett **„gesunkenes Kulturgut"** elméletének modellje szerint rajzolható meg. A magasabb szellemi szférában kialakult koncepciók előbb a még mindig viszonylag magas színvonalú elméleti publicisztikában vulgárisabb formákat kapnak, s megkezdődik részletes „lebontásuk" konkrét problémákra. A napi zsurnalisztikába leszivárogva az ideológia teoretikus elemei jelszavakká, ideologikus formulákká trivializálódnak. Az ideológia szélesebb elterjedése s egyúttal felbomlása az a stádium, amikor az ideologikus formulák köznapi szófordulatokká, közkeletű frázisokká, politikai hiedelmekké, esetleg előítéletekké lesznek. Élettartamuk ilyen szinten messze túléli magát az ideológiát, s átkerül későbbi, újonnan kialakult ideológiákba.

Az **állapotideológiák** kutatása lényegesen eltérő módszereket kíván. Ez a típus nem törekedvén nézetrendszerre konzisztenciájára, nem ragadható meg – még kiindulásképp sem – összefoglaló elméleti művekben. Amennyiben az állapotideológia – például a liberalizmus esetében – maga is ráépül egy átfogó ideologikus tanrendszerre, a konkrét állapotideológiák nem fedik az átfogó tanrendszert. Ez észlelhető a konkrét társadalmak liberális állapotideológiái esetében. Eszmeiségük konkrét társadalmi intézményekhez tapad, ezek jobbára nem következetesen épülnek ki elméleti alapelvek szerint, belőlük nem értelmezhetők, pusztán velük nem jellemezhetők. Ilyen ideológiák vizsgálata – eltérően a programideológiáktól – nem a tanból, hanem a tan által utólag igazolt valóságból kell hogy kiinduljon. Vizsgálat alá kell vennie az illető társadalom központi intézményeit, s egybevetni valóságos működésüket az őket igazoló, őket idealizáló ideológiával. A programideológiák felvázolása nem tud kiindulni tipizálható jellemzőkből, mint a jövőkép és az ellenségkép, s nem írhatja le a konkrét változatokat az alaptípustól való eltérésekben, hanem extenzíve kell hogy leírja az egész ideológiát. Nem lévén konzisztens, az állapotideológia határai elmosódottak, széles közöttes területek vannak, melyek hozzá is tartoznak az ideológiához, meg nem is. Egy integráló eszköz azonban ennek a típusnak a vizsgálatánál is többnyire rendelkezésre áll. Az **írott alkotmányok** az állapotideológiák kulcsdokumentumai. Itt érintkeznek az általános ideológiai alapelvek és értékek a társadalmi-politikai realitással, melyet politikai alternatívaként kezelnek s ideologikusan igazolni törekszenek az alkotmány szövegezői. Az alkotmányok körüli harcok és viták az állapotideológiák kitermelő műhelyei. Vizsgálatuk innen indulhat ki legkönnyebben. Nehezebb a helyzet abban – az állapotideológiáknál gyakori – esetben, ha a programszerűségtől való tartózkodás abban is megnyilvánul, hogy az illető ország nem szövegez tételes, írott alkotmányt, hanem a szokásjog modernizált gyakorlatát, bizonyos kulcsintézmények: közigazgatási autonómia, bíróságok idealizálását stb. teszi az alkotmány helyébe. A tételes alkotmányok bizonyos programjelleget óhatatlanul tartalmaznak, keveredik bennük az alkotmányrealitás és az alkotmányideál mint program, mint követelmény. A legtisztább állapotideológiák ezért idegenkednek az írott alkotmánytól, s a „történeti alkotmány" alapján állanak. Ilyen esetekben a kutatás kiindulása vagy a szokásjogot kanonizáló törvénygyűjtemény és a kommentaló irodalom s az abban folyó viták, vagy fellelése a sajátos kulcsfontosságú társadalmi intézményeknek, melyek az illető állapotideológiában ideológiai ranggal bírnak, lényegében idealizált képük az illető társadalmi alternatíva ideologikus képmásaként szerepel az állapotideológia hívei számára. Ilyen idealizált intézmény egy sor liberális és konzervatív állapotideológiában az idealizált közigazgatási autonómia, liberális állapotideológiákban az esküdtbíróság, a politikamentes hivatalnoktestület vagy ellenkezőleg a társadalmi aktivitást formába öntő társadalmi egyesület. Az állapotideológia a maga legitimáló funkciójával nem kevéssé idealizálja az ideológiarangra emelt intézményeket, adhat róluk elferdí-

tett, a valóságtól elrugaszkodott képet, mint a programideológiák, de hatásmechanizmusa lényegesen különbözik. Ez a hatás elsősorban arra épül, hogy már létező intézményt igazol még nem létező intézmények követelésével szemben, s a működő, valóságos intézményre való hivatkozás önsúlyt ad az igazolásnak. Nem polemikus tehát a kifejtés, hanem az igazolt intézményre koncentrál. A helymeghatározást a politikai élet spektrumában a fennálló intézményekkel való összefonódottság adja, nem az ellenségkép határozza meg. Ellenfelek, vitapartnerek az állapotideológia számára is vannak, de nem ők határozzák meg a tábor helyzetét.

A programideológiától szintén eltérve az állapotideológia elsősorban nem filozófiai és tudományos elméletekből épül fel, ha ezekkel olykor szerves kapcsolatban is áll. A triviális közvélekedések „folklór" anyaga jelentősebb helyet foglal el felépítésében. Az állapotideológia egybemosódik a közfelfogással, a józan ésszel. Ideológusai és hívei ezt nem tekintik színvonalvesztésnek, mint a programideológiák esetében. A nézetek vulgarizálásában nem veszélyt látnak, hanem erő forrását: meggyökeresedett voltuk bizonyítékát. Mivel nem agitatív tendenciájú ideológiák, az állapotideológiák kevéssé szorulnak mozgékonyságra. Nem céljuk, hogy híveik figyelmét propagandával hirtelen váltásokkal egyik célról a másikra irányítsák. Az egybemosódás a társadalom morális, ízlésbeli, életviteli szokás jellegű magatartási szabályaival az állapotideológia számára erőforrás.

---

1 Ellul, Jacques: *Le technique ou l'enjeu du siècle.* Paris, 1954, 256. o.
"Le doctrine de notre temps est donc une machine a justifier l'État et son action."

2 Sulzbach, Walter: *Nationales Gemeinschaftsgefühl und wirtschaftliches Interesse.* Leipzig, 1929, 64–65. o.
"Von allen größeren Gruppen haben nächst den Industriarbeitern die Landwirte am stärksten die Überzeugung an den Tag gelegt, daß sie für das ganze Volk oder die ganze Menschheit unentbehrlich und infolgdessen auch zu Ansprüchen an die Gesamtheit berechtigt seien... An anderen Ende der Skala zeichnen sich z. B. Bankiers und Börsenleute durch völligen Mangel jede sittlichen Vertrauens in ihren eigenen beruflichen Traditionen aus. Sie verdienen ihr Geld fast mit schlechtem Gewissen."

3 Gerstenberger, Heide: *Der revolutionäre Konservativismus.* 137. o.
"Handelt es sich um eine politische Lehre, welche gesellschaftliche Zustände rechtfertigt und Herrschaftspositionen zu konservieren trachtet, so bezeichnen wir sie als Ideologie, ist es eine Theorie, die auf den Fortschritt humaner Emanzipation und die Abschaffung von Unterdrückung gerichtet ist, so bezeichnen wir als Sozialutopie."

4 Seidel, Alfred: *Bewußtsein als Verhängnis.* Bonn, 1927, 111. o.

5 Fabro-Luce, Alfred: *Frankreichs Tagebuch März 1939–Juli 1940.* Basel, 1940, 156. o.
"Jede Ideologie träumt von einem Krieg: nicht der Friede interessiert sie, sondern der Name des Feiendes."

6 Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung.* Köln–Opladen, 1970, 59. o.
"Ihre Neutralisierungsleistung kann durch geschickten Ansatz der Wertbestimmungen

erheblich gesteigert werden. Ein Dandy erlaubt sich unter dem Blickpunkt des ästhetischen Genusses fast alles."

7 Mühlenfeld, Hans: *Politik ohne Wunschbilder.* München, 1952, 360–361. o.
"Konservative Praxis ist über allen Traditionalismus hinaus auch ohne Theorie möglich, weil sie im Gefühl wurzelt, während ideologische Praxis ohne Theorie unmöglich ist, weil sie als Verwircklichung rationaler Gegenbilder nur durch deren Vorhandensein überhaupt entstehen kann. Daher ist die konservative Theorie von sich aus immer nachträgliche Rechtfertigung eines auch ohne sie stattfindenden Handelns und Verhaltens, während die ideologische Theorie immer erst die ihr gemäße Praxis hervorbringt. Ideologische Politik bedarf mithin von vornherein der Theorie, um als Praxis überhaupt in Erscheinung treten zu können."

8 Curtius, Ernst Robert: *Maurice Barrès.* Bonn, 1921, 128–129. o.

ÚJ VONÁSOK A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR KONZERVATÍV POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN

A kilencvenes évek a társadalmi és politikai problémák összetorlódásának időszaka volt Magyarországon. A megelőző két évtized viharos tőkés fejlődése megbontotta az uralkodó osztályoknak a kiegyezés után kialakult erőegyensúlyát, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek mellett helyet biztosítva az uralkodó osztályok sorában a felemelkedett ipari, kereskedő- és pénztőkés rétegnek. Utóbbiak gazdasági és társadalmi súlyának állandó növekedése jellemzi az évtizedet, a század utolsó éveiben pedig már a politika síkján is differenciálódni kezdenek a polgárság sajátos törekvései az uralomban részes rétegeket átfogó heterogén szabadelvű párt politikájától: 1901-ben fellép Vázsonyi Demokrata Pártja, politikai színezetet öltenek a tőkés érdek-képviseleti szervezetek. A már ebből a szempontból súlyosan ellentmondásos nyolcvanas évek után,[1] a kilencvenes években folytatódik a hagyományos földbirtokos rétegek polgári viszonyokhoz való alkalmazkodásának gyötrelmes folyamata. A századvég publicisztikája hangos a dzsentri középbirtok tönkremenetelének panaszaitól; zömmel az utolsó évtizedre esik a tönkrement dzsentri ismeretes hivatalba áramlása.[2] Az évtized második felében az agrárszocialista mozgalmak, a szociáldemokrata munkásmozgalom fellépése, a nemzetiségi problémák súlyosbodása élezi és motiválja az uralkodó osztályok belső erőviszonyai eltolódásából következő problémákat.

A tőkés polgárság társadalmi súlyának növekedése a politikai szférában fordítva tükröződik. A kilencvenes évek elején nem a polgárság politikai álláspontjának határozottabb megfogalmazására kerül sor – ez, mint láttuk, csak a századfordulón következik be –, hanem a polgárság társadalmi térhódítása reakciójaként a nemesi eredetű földbirtokos rétegek sajátos érdekeinek élesebb, artikuláltabb újrafogalmazására. Az uralkodó rétegek tradicionális és polgári elemeinek éles politikai összeütközésére a kilencvenes évek első felében az egyházjogi harcok során került sor. A polgári házasság intézménye a zsidó származású polgárság asszimilációjának és társadalmi beilleszkedésének további lépését jelentette. Erre reagált elsősorban – s nem a katolikus felekezet helyzetének változására – a tradicionalista közvélemény.[3] Az egyházjogi törvények revíziójára törő akciók áramában merül fel az 1896-os választások előkészületei során a konzervatív irány feltámasztásának követelése, ha szükségesnek mutatkozik, önálló konzervatív párt alakítása által.[4]

Sajátos mozzanat volt ezekben a röpiratokban az elvi antiliberalizmus. A hagyományos magyar konzervativizmus programja ugyanis a „fontolva haladás" volt: a liberalizmustól mérték és nem minőség választotta el. Programja ugyan-

az a polgári átalakulás volt, ugyanazokat a polgári értékeket, intézményeket óhajtotta Magyarországon megvalósítani, mint a liberalizmus, csupán lassabb tempóban, a történetileg kifejlődött intézmények, hagyományok nagyobb fokú respektálásával. Külföldi példaképei a liberalizmus klasszikusai: Stuart Mill, Guizot voltak, s általában az angol tory liberális konzervativizmus. A magyar konzervatív ideológia a kilencvenes évek derekán kialakult arisztokrata politikai avantgárd nézetei közvetítésével, elkésve zárkózik fel kialakult jobboldali oppozíciójához.[5]

A kialakuló konzervatív mozgalom magva és vezető gárdája a Nemzeti Párt és az 1895–96-ban a Szabadelvű Pártból kivált Szapáry-csoport; a mozgalom számításba vett vezetője Apponyi Albert.[6] Ezen a magon túlmenően az új arcú konzervatív áramlat még két politikai irányzatot számíthatott táborához, melyek bizonyos szervezettséggel bírtak, és számottevő tömegbázist ígértek: a Katolikus Néppártot és a Károlyi Sándor nevéhez kapcsolódó ún. agrárius irányzatot. Az újkonzervatív tábor politikai tartalékának számították továbbá a programröpiratok a függetlenségi párt konzervatív színezetű Ugron-szárnyát.[7] Ez utóbbi megnyerése jelenthette a hidat a konzervatív irányba tolódó s a kiformálódó új eszmék iránt egyre fogékonyabbá váló dzsentri tömegek felé. A kapcsolat érdekében a konzervatív arisztokrácia szóvivői engedményeket tesznek a függetlenségi nacionalizmusnak, melytől pedig udvarhoz kötődésük, dinasztikus hagyományaik eleve elválasztják őket. Csathó idézett röpirata, melynek fő tendenciája az Ugron vezette függetlenségi csoport megnyerésére irányul, megkísérli, hogy 1848-at, a függetlenségi harcot elválassza a liberalizmus eszméitől, és hagyományőrző, tehát konzervatív üggyé nyilvánítsa azzal az érveléssel, hogy a szabadságharc az ezeréves Magyarországot, annak történeti intézményeit, tehát éppen a magyar társadalom konzerválandó alapjait védelmezte Bécs támadásával szemben.[8] A röpiratban megmutatkozó igyekezet 48 eszméinek kisajátítására élesen felvillantja az új típusú konzervativizmus azon törekvését, hogy az 1848-hoz kötődés révén a demokratikus-liberális tradíció vonalába számító nacionalizmust átértelmezze konzervatív eszmévé. A konzervativizmus – úgy tűnhet – szembefordulva az egyik alapvető koreszmével, a liberalizmussal, csatlakozást keres a másik, Eötvös által számon tartott uralkodó eszméhez, a nacionalizmushoz.

A kialakuló konzervatív tábor összetevőinek általános áttekintése után vizsgáljuk meg valamivel részletesebben a két jelzett fontos irányzatot, a Néppártot és az agrárius mozgalmat.[9]

A Néppárt[10]

Az 1895 januárjában alakult Néppárt az egyházjogi harc szülötte volt. Programja, mellyel indult, e törvények revíziójának követelése.[11] A hangsúlyozottan egyházias céllal sorompóba lépett pártot azonban nem a felső klérus szer-

vezte. A párt két világi arisztokrata: gróf Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric akciója volt. A püspöki kar 1895. március 19-i konferenciája a párt megalakulását a rokonszenv minden különösebb kinyilvánítása nélkül vette tudomásul.[12] Az új párt elsősorban az arisztokrácia zsidórecepcióra való reagálásának politikai vetülete volt. A kortársi politikai közvélemény mind a rokonszenvező konzervatív oldalon,[13] mind pedig a szabadelvű kormánypárti ellenfél oldalán[14] arisztokrata politikai ügynek tekintette, s csak másodsorban katolikus hitfelekezeti ügynek. Az egyházjogi harc során a polgárság újabb társadalmi előnyomulása ellen felvonuló arisztokrácia saját politikai képviseletének tekintette a katolikus egyházat,[15] maga az egyház felső vezetése részéről viszont a szolidaritás nem volt ilyen egyértelmű. A püspöki kar számára döntő jelentőségű volt, hogy megőrizze a modus vivendit maga s a kormány között, ezért harca az egyházjogi törvények revíziójáért kevésbé volt intranzigens, mint a konzervatív avantgárdé. Ez magyarázza a felső klérus mérsékelt lelkesedését a Néppárttal szemben. A Néppárt szervezői számára azonban fontosabb volt az alsópapság, mint a püspöki kar megnyerése. Amit utóbbi nyújthatott: pénzadományokat és tekintélyt, a világi arisztokrácia is meg tudta adni. A mintául szolgáló jelentős osztrák Lueger-féle keresztényszocialista párt példája azonban világosan megmutatta, hogy az alsópapság támogatása olyan tényezőt biztosíthat számukra, melyhez hasonlóval eladdig magyar politikai mozgalom nem rendelkezett: a plébániák hálózata eleve adott szervezeti vázként kínálkozott korszerű, állandó tagsággal, szilárd helyi apparátussal rendelkező párt kiépítésére. A modern tömegpártot mint új típusú politikai formát a szociáldemokrata munkásmozgalom teremtette meg. Ellenfelei számára is azonnal átlátható volt, hogy ez a szervezeti keret ad lehetőséget széles körű tömegbázis mozgósítására, szervezésére, korszerű propagandatevékenységre. Egész Európában elsők között voltak a kilencvenes években színre lépő keresztényszocialista mozgalmak abban a törekvésben, hogy elsajátítsák a munkásmozgalom szervezési módszereit, s kísérletet tegyenek hasonló organizációs elvek alapján konzervatív tömegmozgalom kiépítésére.

Bevezetőben jeleztük azokat az összetorlódott társadalmi problémákat, melyek az új típusú konzervatív törekvéseket életre hívták. Közöttük említettük a magyarországi szociáldemokrata párt alakulását és az agrárszocialista mozgalom fellépését. Ezek az arisztokrata nagybirtok számára nem kisebb veszélyt jeleztek, mint a zsidó származású polgárság fokozódó társadalmi érvényesülése. Egy számottevő katolikus konzervatív tömegmozgalom ezek ellen a veszélyek ellen is hatékonyabb fegyvert kínált az eddig rendelkezésükre állóknál.

Legfontosabb feladat tehát a parasztság körében való térhódítás volt, az alsópapság társadalomban való elhelyezkedése folytán is erre kínálkozott legtöbb lehetőség. A szervezeti forma, mellyel a paraszti tömegeket át kívánták fogni, nem a pártkeret volt, hanem az érdek-képviseleti szervezet, elsősorban az ún. keresztény hitel- és fogyasztási szövetkezetek hálózata. E téren a Néppárt helyi

kereteinek kiépülése együtt haladt az agrárius mozgalom szövetkezeti hálózatának kiépülésével. Ideológiát, programot, jelszavakat készen vettek át innen. Ezekre az agrárius mozgalom tárgyalásánál visszatérünk. A parasztság után a másik széles dolgozó réteg, melyre befolyásukat kiterjeszteni igyekeztek, a városi kisiparos- és kiskereskedő-réteg volt. A mozgalomba építésüket szolgálta a katolikus legényegyletek jelentős előzményekre épült szövevénye. A századforduló utáni években kísérletek történtek a munkásság tömegeibe való behatolásra is. Az 1903–1904-ben a Néppárt kebelén belül kialakult, majd attól különvált kereszténységszocialista mozgalom kifejezetten a gyári munkásság megnyerését tűzte ki célul. Az eredmény szegényes volt. 1903-ban csupán négy papi városban: Pozsonyban, Kalocsán, Győrben és Szombathelyen működött keresztény munkásegylet,[16] s később a Kereszténységszocialista Párt sem tudott áttörni a munkásság felé. Általában elmondhatjuk: széles tömegbázisra támaszkodó konzervatív tömegmozgalom kísérlete, korszerű tömegpárt szervezése a Néppárt kereteiben nem sikerült.

Ha korszerű tömegpárttá válni nem is tudott a Néppárt,[17] e téren mégis legtovább jutott a konzervatív oldalon. Az 1908-ban alakult Katolikus Népszövetség, mely forma szerint általános katolikus laikus szervezet, valójában azonban azonosnak vehető a Néppárt pártapparátusával (amennyiben helyi szervezetei azonosak voltak a párt helyi szervezeteivel), mint politikai mozgalom kezdetleges volt. Háromszázezer főnyi tagsága tekintélyes tömegbázisnak mondható,[18] azonban a laza felépítésű, széttagolt szervezet ezt a tömeget nem tudta akcióképes politikai tömegbázissá formálni. A kor politikai viszonyai között azonban ez a kezdetleges szervezet is alkalmas volt arra, hogy konkurensek és ellenfelek mintaként tekintsék, s utánozni igyekezzenek.[19] A konzervatív politikának a századfordulón lezajlott átalakulása maradandó politikai szervezeti formákban rögződött, mely formák megmaradtak és hatottak a tízes években, az új típusú konzervativizmus stagnálása idején is.

Az agráriusok

Konzervatív politikai tömegmozgalom kiépítésére a parlamenti pártoknál eleve alkalmasabb keret volt a nagybirtokos érdek-képviseleti szervezet. A kilencvenes évek eseményei, elsősorban a polgárság provokáló előnyomulása arra késztette az újkonzervativizmus bázisát alkotó nagybirtokos rétegeket, hogy szorosan gazdasági követeléseiket is világosabban formulázzák a korábbiaknál, s szembeállítsák a burzsoázia gazdasági követeléseivel. Kialakult az igény a nagybirtokos rétegek, elsősorban az arisztokrácia hatóképes gazdasági pressure grouppá formálására, mely állandó nyomás alatt tartja a kormányt, s kikényszeríti az érdekeiket szolgáló gazdaságpolitikai döntéseket. Ez a feladat állandó, a pártkeretektől különböző gazdaságpolitikai képviseleti szervezeti formát igé-

nyelt. Az új típusú konzervatív irányzatot képviselő politikai csoport számára az érdek-képviseleti szervezkedés módot adott arra, hogy az egész nagybirtokos osztály képviselőjeként lépjen fel, amire a parlamenti pártkeretekben nem lett volna lehetősége. A nagybirtokos arisztokráciát s még inkább a földbirtokos dzsentrit számos más irányú politikai kötöttség, hagyomány, beidegzett értékítélet távol tartotta attól, hogy a kialakult pártkereteket elhagyva felsorakozzék egy elvi alapon álló konzervatív párt mögött. Ez a lépés lényegében a pénz- és ipari burzsoáziával való osztálykompromisszum teljes feladását jelentette volna, annak az osztályszövetségnek a felbomlását, melynek keretét a szabadelvű párt jelentette. Erre a szakításra csupán a nagybirtokos politika konzervatív avantgárdja volt hajlandó. Az általános nagybirtokosérdekeknek tekintett vám-, ártarifa-követelések hangoztatásával az összes nagy- és általában földbirtokos réteg szószólóiként szerepelhettek azok a konzervatív csoportok, melyeknek törekvései lényegesen messzebbre nyúltak ezeknél az anyagi követeléseknél. Ez a magyarázata, hogy legnagyobb jelentőségre az újkonzervatív áramlatban az a csoport tesz szert, mely Károlyi Sándor vezetésével 1896-ban megalakítja a Magyar Gazdaszövetséget.

A Gazdaszövetség nem az első nagybirtokos érdek-képviseleti szervezet Magyarországon. Széchenyi műve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nevezetes OMGE 1867-ben, a dualizmus születésekor már nagy múltú szervezet. A nyolcvanas években végig ennek keretében mozognak a nagybirtokos érdek-képviseleti törekvések. Jelentősége a kilencvenes évekre sem csökken; nem ez az oka új, második érdek-képviseleti szervezet alakulásának, hanem az újkonzervatív irányzat igénye teljes egészében saját ellenőrzése alatt álló szervezet létesítésére. Az újkonzervatív törekvések tényezői közül az agrárius mozgalom nyúlik vissza legmegfoghatóbban nyolcvanas évekbeli előzményekre. A nyolcvanas évek elején már lezajlott a társadalmi problémák olyan összetorlódása, mely sok hasonló vonást mutatott a kilencvenes évekbeli fejleményekkel. A hetvenes évek nagy tőkés konjunktúrája, a magyar „Gründerzeit", majd ennek megtorpanása az 1873-as válság után, együttes hatásával mintegy sokkolta a magyar társadalmat. Nem csupán tönkretett eladdig vagyonos és jómódú rétegeket, s viszont új magas jövedelmű rétegeket emelt fel, hanem megingatta a hagyományos alapokon nyugvó társadalom értéktudatát, biztonságérzését. Vagyonok keletkezése máról holnapra, nem évtizedek tisztes munkája, takarékoskodása, nemes erőfeszítése jutalmaként, hanem fortélyos spekuláció vagy hazárd szerencse útján, a vagyonok nyomában az új városias szokások, luxuscikkek, a parvenü fényűzés a társadalom minden rétegében ellenérzést, viszolygást, ressentiment-t váltott ki, még a régi vágású polgárságban és az új fejlődési folyamatok talaján álló polgárias literátus értelmiségben is. Még inkább természetesen azokban a rétegekben, melyeket anyagi helyzetében is kedvezőtlenül érintett a tőkés fejlődés tempója: a létalapjaiban megbolydított kisiparosságban, a dzsentri földbirtokos rétegben, az uzsoráskodó falusi kocsmárosok és szatócsok ellen forduló parasztságban.

Ez utóbbi rétegek tőkésellenes hangulata ölt politikai formát a nyolcvanas évek első felében az Istóczy-féle Antiszemita Pártban. A nagybirtokos arisztokrácia ugyan inkább részese, mint károsultja a tőkés konjunktúrának, de a burzsoá vagyonok keletkezése társadalmi súlyát, presztízsét érinti, a nyolcvanas évek gabonaáresése pedig anyagi károkat is okoz neki, ezért ez a réteg is telve burzsoáellenes ressentizment-nal. Az új helyzet, a széles tömegek kiélezett tőkeellenes hangulata ugyanakkor lehetőségeket is kínál számukra. Az arisztokrácia ekkori politikai képviseletének tekinthető mérsékelt ellenzékben már a nyolcvanas évek elején komoly törekvés mutatkozik ennek kihasználására. Ekkor merül fel először az az idea, hogy a különböző elemeket egyesítő párt helyett előnyösebb keretet biztosít az érdek-képviseleti szervezkedés. Ezzel kapcsolatosan merül fel először a populáris, tömegekre ható konzervatív politika gondolata Magyarországon. A gondolatot egy világlátott arisztokratakör hozza a hazai politikába. Legnagyobb szerepet játssza e téren Apponyi Albert és Károlyi Sándor. Ők az új mozgalom elindítói és vezérei. Apponyi neveltetésénél fogva kezdettől az öntudatos politikai katolicizmus képviselője. Külföldi tanulmányai során eleve ebben az irányban tájékozódik. A hetvenes években felfigyel a német katolicizmuson belüli konzervatív, szociáldemagóg törekvések első jelentkezéseire. Személyesen megismerkedik Kettelerrel, Mainz hírneves szociálreformer érsekével. Figyelmét hamar felkelti a Verein für Sozialpolitik megalakulása 1872-ben, s érthetően az ott egyesült divergáló áramlatokból nem elsősorban a Lujo Brentano-féle újliberalizmus vonzza, hanem a katedraszocialisták jobboldali, a politikai romantika eszmei vonalát folytató irányzata: Roscher, Rodbertus s részben Schmoller. Ebből a körből egy a maga idejében nem jelentéktelen, de azóta feledésbe merült „szociálreformert" fedez fel maga s a magyar agrárius mozgalom számára: Rudolf Meyer német publicistát és társadalomtudóst.[20] Tőle veszi át a magyar arisztokratakör nem csupán a korszerű szociális demagógia lehetőségének gondolatát, hanem több konkrét ötletet a közvetlen nagybirtokosérdekek összekapcsolására széles néptömegek (legalábbis látszólagos) érdekeivel. Ő irányítja Apponyi és a többiek figyelmét a nagytőke által szorongatott kisipar érdekeire. Fontosabb ennél azonban az ún. homestead gondolata, melyet Meyer még 1877-es emigrációja idején „fedez fel" Angliában és Amerikában: a szabad földbirtokforgalom revíziójának eszméje, a birtokforgalom kisbirtokra is kiterjesztett jogi megkötésének ötlete, a jobboldali mozgalmakban Németországban és Magyarországon is nagy szerepet játszott „paraszthitbizomány" ideája. Magyar viszonyokra átültetve ez kiváló lehetőséget kínál arra, hogy egyazon követelésbe lehessen foglalni az arisztokrata latifundiumra vonatkozó s liberális részről állandóan támadásoknak kitett hitbizomány védelmét, a birtokát féltő dzsentri latens követelését, hogy a hitbizományi szisztémát terjesszék ki az ő kisebb nagyságú birtokaira is, végül pedig a földjét féltő parasztság igényeit. Két magyar arisztokrata: Andrássy Géza és Széchenyi Imre grófok 1881-ben részt vesznek (feltehetően Apponyi javas-

latára) egy Rudolf Meyer által nagybirtokosok részére rendezett amerikai tanulmányúton, melynek célja a homestead amerikai rendszerének tanulmányozása volt. Mindketten könyvben számolnak be tapasztalataikról a magyar közönségnek.[21] Ezek lesznek az agrárius mozgalom első programdokumentumai. Az agrárius mozgalom másik elindítója, Károlyi Sándor párizsi emigrációs évei során ismerkedik meg a populáris konzervatív politika eszméivel. Ő elsősorban a francia empirikus szociológia konzervatív katolikus irányzatához, mindenekelőtt Le Playhez kapcsolódik. Innen hozza magával a hitel- és fogyasztási szövetkezetek mint nagytőkeellenes paraszti érdek-képviseleti tömegmozgalom eszméjét. A szövetkezeti program meghirdetésével a nagybirtokos érdek-képviseleti szervezkedés túllép az agrárpolitikai pressure group politika, a nagybirtok érdekében való kormányintézkedések és törvények kieszközlésén, s politikai mozgalommá válik, melynek célja ekkor az általános burzsoáellenes hangulat akcióvá szervezése. Az agrárius mozgalom lényegében az Istóczy-féle Antiszemita Párt tömegeire számított: ezeket tervezte saját ellenőrzése alá vonni. Az arisztokrata konzervatív mozgalom első nagyobb akciója az 1884-es ipartörvény keresztülvitele volt. Ez a törvény, mely szakképesítéshez kötötte az ipar gyakorlását, a rétegen belüli verseny korlátozásával javítani óhajtott a kisiparosság helyzetén. A törvényt azok az iparszabadság ellen irányuló német konzervatív programok ihlették, amelyek hazájukban nyíltan a céhrendszernek a modern nagyipar elleni romantizáló kijátszásával operáltak.[22] A törvény előirányzatai egybeestek az Istóczy-párt akcióinak vonalával, amely 1883-as programjában hasonló ipartörvényt követelt.

A mozgalom kiépülésének következő lépésére a nagybirtokos érdek-képviseleti politika területén kerül sor. Ennek oka elsősorban az a körülmény, hogy a tőkeellenes hangulati hullám a nyolcvanas évek közepére lefutóban van, s ennek megfelelően hanyatlik az Istóczy-féle mozgalom is. A nagybirtokosságot ekkor már elsősorban a gabonaár esése foglalkoztatja. Ezt kihasználva Károlyi Sándor, Apponyi és az agrárius tábor harmadik korai vezéralakja, gávai Gaál Jenő, az aradi gazdasági egyesület alelnöke az 1885-ös „országos gazdasági tárlatot" alkalomnak tekintik arra, hogy az összegyűlt bel- és főleg külföldi agrárérdekeltség-képviselőket rögtönzött nemzetközi konferenciára hívják össze, s meghirdessék nekik egy közép-európai vámszövetség programját, melynek célja az amerikai búza behatolásának megállítása volna. Az érdek-képviseleti és a szövetkezeti szervezkedés marad az agrárius gárda fő tevékenységi területe a kilencvenes évek közepéig. A szövetkezeti mozgalom alapkövét 1886-van a Pest Megyei Hitelszövetkezet megalakítása rakja le, nagyobb méretet azonban a kilencvenes években, a mozgalom általános fellendülésével ölt a szövetkezet terjedése. A fejlődés fontos állomásai 1891-ben az OMGE szakfolyóiratának, a *Közleknek* megindulása, mely az agrárius eszméknek fórumot ad, majd 1893-ban a *Hazánk* című agrárius napilap létesülése.[23] Végül az 1896. október 7-i programnyilatkozattal megalakult a **Magyar Gazdaszövetség**, a kizárólagosan az agráriu-

sok ellenőrzése alatt álló második nagybirtokos érdek-képviseleti szervezet. Alakulása új korszakot jelent az agrárius mozgalom történetében, a mozgalom ettől kezdve számítható a politikai életre befolyást gyakoroló társadalmi erőnek.

Az agrárius mozgalom, mint már utaltunk rá, szorosan összefonódott az új típusú konzervativizmus kilencvenes évekbeli másik két „osztagával", a Nemzeti Párttal és a Néppárttal. Ezek vezetői tevékenyen részt vettek agrárius akciókban, mint ahogy az agrárius vezetők is kivették részüket az egyházpolitikai harcból. Apponyi, a Nemzeti Párt vezetője az agrárizmus elindítói közé tartozott. A szorosan vett érdek-képviseleti akciókból csak a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján válik ki, amikor a közjogi harcok minden erejét pártja vezetésére koncentrálják. A Nemzeti Párt a konzervatív politikát főleg ezen a területen képviselte. A közjogi harcokban való egyre erősebb elkötelezettség elsősorban az elégedetlen dzsentri birtokos rétegek megnyerésére szolgált. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy a Nemzeti Párt és az agráriusok között bizonyos munkamegosztáshoz hasonló tevékenységi elkülönülés volt abban a tekintetben, hogy előbbi a dzsentri rétegek, utóbbi pedig a parasztság és részben a kispolgárság felé igyekezett a konzervatív mozgalomnak populáris tömegbázist szerezni. Apponyi visszatekintve kifejezetten munkamegosztásszerű viszonyt lát maga és Károlyi Sándor ekkori működése között.[24] Az összefonódás még erősebb volt a Néppárttal. Maga Zichy Nándor a kilencvenes évek elején tevékenyen részt vett az agrárius akciókban, s onnan csak Károlyi Sándorral való személyes ellentétei miatt vált ki. Még erősebb volt azonban az összefonódás a két mozgalom közép- és alsó szintjein. Az agráriusok is a plébániák és az egyházi iskolák tanítóinak eleve adott hálózatára kívánták felépíteni szövetkezeti apparátusukat. A kiépülő szövetkezeti szervezet: az állami égisz alatt létesített s így csak részben agráriusnak tekinthető Országos Központi Hitelszövetkezet és a Gazdaszövetség kezében levő Hangya helyi szervezői a lelkészek, a (zömmel egyházi iskolai) tanítók és kisebb mértékben a jegyzők. Ők töltik be részben „társadalmi munkában", részben kis díjazásért az igazgatósági és felügyelőbizottsági helyeket és a könyvelői állásokat. Utóbbit – ez díjazott – elsősorban a tanítók. Az agrárius irodalom sosem szűnt meg emlegetni a falusi papok és tanítók „szociális apostol" szerepét.[25] Ezzel a témával külön ezt tárgyaló könyvek foglalkoztak.[26]

Amennyire hangsúlyozzuk egyik oldalon, hogy az agrárius mozgalom az új típusú konzervatív front része volt, oly mértékben igyekszünk kiemelni, hogy az agrárizmus nem volt egyszerűen azonos a nagybirtokos érdek-képviseleti politikával. A mai történeti szakirodalom, amennyiben az agrárius kifejezést – egyébként jobbára az ellenforradalmi korszakra vonatkoztatva – használja, nem valamiféle mozgalmat ért rajta, hanem egyszerűen a nagybirtok anyagi érdekeit, ennek politikai képviseletét. A Károlyi Sándor-féle agrárius mozgalom érdek-képviseleti akcióiban valóban képviselte az egész nagybirtokos osztály, elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia gazdasági érdekeit, s ennek megfelelően a nagybir-

tokos rétegek rokonszenveztek is törekvéseivel, ezek az érdek-képviseleti akciók azonban az agrárius politikában egy szélesebb konzervatív politika részét képezték. Ebben a tekintetben, mint aktív konzervatív politikai mozgalom, az agrárizmus sohasem fogta át sem az arisztokrata, sem a dzsentri eredetü földbirtokosság egészét; bázisa mindenkor egy viszonylag kis aktív mag volt.[27] A nagybirtokosság zöme sosem távolodott el annyira az ipari és pénzburzsoáziával kötött politikai szövetség eszméjétől, amennyire ezt az agrárius program előirányozta volna. Az egész nagybirtokosságot átfogó gazdasági érdek-képviseleti szerv az OMGE maradt a Gazdaszövetség alakulása után is. A két szervezet ugyan sohasem támadta egymást, törekvéseik sok esetben egybeestek, azonosnak azonban sosem voltak tekinthetők. A Gazdaszövetség az agrár érdek-képviseleti akciókat elsősorban tömegbázis, előbb főleg paraszti, később egyre nagyobb mértékben dzsentri tömegbázis szerzésére is igyekezett felhasználni. Propagandájában ez jutott kifejezésre. A Gazdaszövetség szociáldemagóg programjait: a homesteadet, a szövetkezeti mozgalmat, majd a századforduló után a telepítést és parcellázást az OMGE mérvadó körei mindig rezerváltan s bizalmatlanul kezelték, ha ezt nyíltan általában nem is juttatták kifejezésre. Ezzel szemben olyan jellegzetes nagybirtokos gazdasági követelés, mint a fedezetlen határidőüzlet eltiltása, mely éveken át az OMGE propagandatevékenységének centrumában állott, a Gazdaszövetség propagandatevékenységében jóval kisebb helyet kapott.[28]

Amint a kortársi szociáldemokrata reagálásból is láthatjuk, a baloldali ellenfelek politikai mozgalomnak, sőt lényegében pártnak tekintették az agrárius mozgalmat, s felismerték korszerű tömegszervezési módszereik jelentőségét is. Joggal felvethető tehát: miért nem alakult tulajdonképpen politikai párttá a Gazdaszövetség, miért nem törekedett parlamenti párt alakítására az agrárius mozgalom? Ilyen törekvések soha nem hiányoztak az agrárius mozgalomban. Az 1901-es választás előkészületei során komoly formában fölmerül a párttá alakulás gondolata. Februárban, majd április 15-én „politikai értekezletet" tartanak az agrárvezetők, melyen mind a Gazdaszövetség, mind az OMGE számottevő vezetői részt vesznek. A két értekezlet elveti a pártalakítás tervét. A választásra kidolgozott taktika alapvonásaiban jellemző marad a dualista korszak végéig: határozat születik választási iroda felállítására, mely hivatott szervezetten támogatni azokat a – bármely párt programjával induló – jelölteket, akik kötelezik magukat megválasztásuk esetére az agrárérdekek parlamenti képviseletére. Cél tehát az agrárius érzelmű politikusok tömörítése, de nem pártkeretekben, hanem az érdek-képviseleti jelszót felhasználva a politikai pártokat átfedő általánosabb, lazább szervezeti formában.[29] A laza szervezetbe tömörített hívek politikai orientálására külön brosúrában agrárprogramot készítenek.[30] Hasonló programot szövegez egy Bernát István, Dessewffy Aurél, Károlyi Mihály, Pallavicini Ede összetételű[31] informális bizottság az 1910-es választásra, melyet az agrárius közéleti nagyságok aláírnak.[32] A sokszor szóba kerülő párt-

alakításra végül a dualizmus bukása után, az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején került sor. Ekkor megszűntek az eddigi akadályozó körülmények, s ellentétben a korábbiakkal, a politikai képviselet egyetlen hatékony formája a politikai párt lehetett. Egyidejűleg serkentette a párttá szerveződést a Nagyatádi Szabó István-féle Kisgazdapárt ellensúlyozásának szükségessége is. Ilyen módon 1918. november 28-án megalakult a Földművespárt, az agráriusok pártja.[33] A fő ok, amiért ezt megelőzően a szervezeti problémák iránt oly fogékony agráriusok megmaradtak a pártnál lazább érdek-képviseleti pressure group szervezeti formánál, az a körülmény volt, hogy a dualizmus idején nem volt mód arra, hogy áttörjék a 48-as–67-es ellentét uralmát, s azt a pártpolitikai hadszíntérnek a polgári fejlődés alternatívái szerint való polarizálásával, a konzervatív–liberális ellentétpárral helyettesítsék.

Az agráriusok politikai tudatosságát jól mutatta az a törekvésük, hogy kapcsolatokat építsenek ki más országok hasonló mozgalmaival, nagybirtokos érdek-képviseleti szervezeteivel. A Gazdaszövetség politikai vezérkara állandóan egy nemzetközi agrárfront politikai horizontjában gondolkodott, saját mozgalmát annak részeként szemlélete. Ez a szemléletmód oly mértékben előtérben állott, hogy zsurnalisztikus túlzással egyenesen valamiféle „agrárius internacionalizmusról" beszélhetnénk. Ezt a politikai alapállást nehéz volna a magyar nagybirtokosság közvetlen üzleties anyagi érdekeiből levezetni. A közvetlen gazdasági érdekek szemszögéből nézve más országok nagybirtokosai elsősorban piaci konkurensek voltak. Ez állt mindenekelőtt a német nagybirtokosságra, melynek versenye éppen a kilencvenes években fokozódik nyomasztó méretűvé, s melynek versenyképességét a Bund der Landwirte tevékenysége jelentékeny mértékben fokozta. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a Gazdaszövetség gárdáját éppen ehhez a szervezethez fűzik bensőséges kapcsolatok. A közös érdek nem eredhet tehát a vám- és kereskedelempolitikai érdekek szintjéről. A közös érdek a pénz- és ipari burzsoázia politikai visszaszorítása, általános politikai és társadalmi befolyásának csökkentése.[34] Itt támogatást nyújthat a közös agrárius-konzervatív front; a más országokbeli agrárius színezetű mozgalmak ottani súlyának növekedése erősítheti a saját mozgalom politikai befolyását. A közös ideológiai alap, mely az ezen a második szinten jelentkező közös érdekeket megfogalmazza és rendszerezi, nem a szimpla érdekracionalitás, hanem az új típusú konzervatív ideológia eszmei apparátusa. A konzervatív „internacionalizmus" szálai nem csupán az agrár-érdekképviseleti szervezetek felé futnak, hanem azonos mértékben minden hasonló konzervatív színezetű áramlat irányába is. A Gazdaszövetség egész működése során kiemelkedő figyelmet szentelt ideológiai problémáknak, a konzervatív ideológia általános elvi kérdéseinek. Eszméi nemzetközi jellegét, külföldi eredetét – nacionalista alapmagatartásuk ellenére – sosem leplezték, sőt hangsúlyozták. Gondot fordítottak eszméik nagy reprezentánsai kultuszának ápolására,[35] népszerűsítették a mozgalom nemzetközi autoritásait,[36] s nemzetközi szinten részt vettek nem szorosan mezőgazdasági vonatkozású konzervatív akciókban.[37]

Az agrárius mozgalom általános jellemzése után vessünk egy pillantást szervezeti fejlődésére. A Gazdaszövetség kezdettől céljának tekintette, hogy a parasztság minél nagyobb tömegeit tömörítő tömegszervezetté váljék. 1901-es közgyűlése határozatot hozott falvankénti helyi szervezetek kiépítéséről. A terv szerint a szövetség helyi szervezeteit gazdaköröknek nevezték volna, s felépítésüket a hagyományos, kaszinószerű népkörök módjára tervezték. Szervezésükkel megbízták Meskó Pált, a szövetség egyik funkcionáriusát.[38] Ez a törekvés sikertelen maradt. A gazdakör nem vált népszerű szervezeti formává, általános hálózata sosem épült ki. A Gazdaszövetség azonban így is ki tudott építeni számottevő paraszti bázist. Ha nem is közvetlenül, hanem egyéb általa befolyásolt szervezeteken keresztül, jelentékeny paraszti tömeget vont ellenőrzése alá. A szervezet beiratkozott tagjainak létszáma nehezen állapítható meg, mivel nemcsak egyéni, hanem kollektív tagjai is voltak (pl. a gazdakörök), és a számon tartott tagok döntő többsége éppen ilyen kollektív tagság révén tartozott a szövetséghez. A szövetség funkcionáriusa, Schandl Károly az 1908-as évre a kollektív tagokra átlag száz tagot számítva, 150 000 tagot feltételez.[39] Ez a szám nyilvánvalóan túlzott. Feltehetően több hitelt adhatunk a kérdésben tájékozott Czettler Jenő állításának, aki szerint a Gazdaszövetségnek 1906-ban 30 000 tagja volt.[40] Ha általános orientálódásként összevetjük ezt a számot a tekintélyes német Alldeutscher Verband 1918-ban regisztrált 36 000-es taglétszámával[41] – figyelembe véve a két ország lakosságszámának különbségét –, felmérhető, hogy a Gazdaszövetség jellegében közelebb állt a tömegszervezethez, mint a középosztályi elitet tömörítő egyesülethez. Tízezres nagyságrendű paraszti táborukat nem tudták ugyan úgy átfogni állandó és rendszeres szervezeti élettel, folyamatos politikai agitációs munkával, mint a szervezeti példaképül szolgáló munkáspártok, de ennek a mozgalmi ideálnak megvalósításában már lényegesen meghaladták a csak választási kampányok szervezésére alkalmas parlamenti, ún. honoráciorpártokat. A gazdaság érdek-képviseleti tevékenységeken keresztül, szociálpolitikai akciók, mezőgazdasági ismeretterjesztő munka révén állandó befolyás alatt tartották tömegeiket. A Gazdaszövetség paraszti tömegszervező tevékenysége a Néppárt említett hasonló törekvései mellett a modern politikai tömegmozgalmak egyik első jelentkezése volt a munkásmozgalom terrénumán kívül. Az agrárius szervezési formák erősen befolyásolták a tízes évek kibontakozó parasztmozgalmait, s azok számára mozgalmi, szervezesi tekintetben sokban példaként szolgáltak. A Nagyatádi Szabó István vezetése alatt egyesült parasztmozgalom több ága indult az agrárius érdek-képviseleti szervezet köréből, vezetői itt tanultak bele a politikába s szereztek szervezési tapasztalatokat. Ezek a birtokosparaszt-mozgalmak fokozatosan emancipálódnak a Gazdaszövetségtől, s fordulnak vele szembe.

Az agrárius mozgalom valódi, élő szervezeti kerete voltaképpen nem a Gazdaszövetség formális egyleti organizációja volt, hanem az agrárius szövetkezeti hálózat. A valóságos szervező, szociálpolitikai és propagandatevékenység a pa-

rasztság körében a szövetkezeteken keresztül folyt. A szövetkezeteknek két formája képezte az agrárius mozgalom gerincét. Az első és jelentősebb a hitelszövetkezetek hálózata volt. Ez az apparátus nem tartozott közvetlenül a Gazdaszövetség irányítása alá. Összefogó szervezete, az Országos Központi Hitelszövetkezet állami vállalkozás volt. Ennek ellenére az agrárius mozgalom lényegében saját organizációjának tekinthette. Az OKH 1898-ban alakult; létesítését az az évi XXIII. tc. rendelte el. Alakulása az agráriusok politikai kezdeményezésének és nyomásának eredménye volt; az agrárius szociálpolitikai koncepció hivatalos agrárpolitikává válásának első és mindvégig legnagyobb szabású lépése. Megszervezője, Darányi Ignác akkori földművelési miniszter az agrárius mozgalomnak Károlyi Sándor után második vezetője volt. Az ő személye eleve biztosította a Gazdaszövetség befolyását a szövetkezetek működésére. Ez a befolyás azonban döntően nem felülről, a központból, hanem alul, az egyes szövetkezetek szintjén érvényesült. A falusi hitelszövetkezetek alakítása kezdettől a Gazdaszövetség s általában a vele összefonódott konzervatív front helyi erőinek ügye volt.

A szövetkezetek érthető módon lényegesen nagyobb tömeget tömörítettek, mint a Gazdaszövetség. Ezek természetesen nem képezték teljes egészükben az agráriusok politikai táborát, a tudatos agrárius elemek csupán jelentéktelen részüket tették ki, mégis a szövetkezeteken keresztül állandó lehetőség volt széles tömegek mozgósítására, s rajtuk keresztül állandó agrárius befolyás hatott a szemléletben távol álló tömegre is. Az OKH fennállása első évében, 1899-ben 712 szövetkezetben 141 623 tagot tömörített, ez tíz év alatt, 1908-ra 2096 szövetkezetben 551 514 tagra emelkedett.[42] A szövetkezeti szervezkedés másik formája a fogyasztási szövetkezet volt. Itt az agráriusok saját szervezettel rendelkeztek, az ugyancsak 1898-ban alakult Hangya Szövetkezettel. Ez 1901-ben 171 szövetkezetben 30 564 tagot tömörített.[43] A dualista korszak végére mindkét szövetkezeti hálózat megsokszorozta szervezetei és tagjai számát indulásához képest. Az OKH 1917-ben 2430 szövetkezetben 635 000 taggal, a Hangya 1918-ban 2140 szövetkezetben 658 000 taggal rendelkezett.[44]

Mind a hitel-, mind pedig a fogyasztási szövetkezetek elsősorban a parasztság helyi hitelezői a falusi kocsmárosokkal és szatócsokkal – Magyarországon ismeretesen zömmel zsidó származásúakkal – szemben. Az agráriusok a „falusi uzsorások" elleni demagógiával igyekeztek elsősorban paraszti bázist verbuválni. A két nagy szövetkezeti hálózat célja elsősorban nem „szociális olajcsepp" cseppentése volt; ezek a szövetkezetek nem tudták olcsóbb hitellel s áruval ellátni a parasztságot. Céljuk sokkal inkább az volt, hogy az ily módon szervezett tömegerőt és a kiépült apparátus hatalmi súlyát felhasználhassák – nem a falusi kiskereskedők, hanem a bank- és ipari nagytőke elleni országos méretű konkurenciaharcban.

Az új típusú konzervativizmus főbb jellemzői

Alábbiakban megkíséreljük röviden rekapitulálni az új típusú konzervativizmus **liberalizmuskritikáját**, mely minden tekintetben legáltalánosabb elméleti kiindulása volt, majd ezt követően az új típusú konzervativizmus reformjavaslatait.

Az új típusú konzervatív irányzat liberalizmusbírálata az 1848, illetve 1867 utáni magyar polgári átalakulás kritikájából indul ki. Az első lépéseket már a nyolcvanas évek előfutárjai megteszik. Már náluk kísért a feudális-patriarchális viszonyok idealizálása és a polgári fejlődéssel szembeni, mintegy igazoló, „rehabilitáló szembeállítása". Az idealizálás központi gondolata: a patriarchális viszonyok erkölcsösebbek és humánusabbak voltak a tőkés viszonyoknál, mivel még nem ismerték a gazdasági versenyt, ezért – ha olykor igen alacsony szinten is – minden rendű embernek, jobbágynak, céhpolgárnak biztosították a megélhetést. A feudalizmusban nem volt jogegyenlőség, viszont – állításuk szerint – senkit sem fenyegetett tönkremenés és éhhalál.[45] Ezek a viszonyok Magyarországon különösen kedvezőtlen körülmények között alakultak át, mivel 1848 eseményei pillanatok alatt forgatták fel a patriarchális viszonyokat. Ily módon a tradicionális beidegzettségű rétegeket, elsősorban a birtokos nemességet, de magát a parasztságot is, továbbá a kisiparosságot a kapitalista verseny **„készületlenül"** érte. A kiemelt szófordulat terminus technicussá vált a kor publicisztikájában, mely még az ellenforradalmi korszak irodalmában is virulens volt a fenti értelemben. A hagyományokhoz kötött rétegek eleve rossz esélyekkel indultak a versenyben. Hátrányukat fokozta, hogy az 1867 után kialakult, elsősorban a Tisza Kálmán kormányzatához kapcsolt politika törvényhozási és kormányzati tevékenységével a felemelkedő polgárságnak kedvezett.[46] Ezek a körülmények a hagyományokhoz kötött rétegek rohamos tönkremenetelét okozták.[47] A nyolcvanas évek során a régi, hagyományos uralkodó osztályok helyét átvette – ebben az esetben a konzervatív fogalmazások természetesen túloznak – a burzsoázia. Ezen a ponton jut el az új típusú konzervatív koncepció az első teoretikus általánosításhoz. A mondottakból felépíti a liberalizmus elvi kritikáját. Ennek sommája a következő: a liberalizmus (ezt a fogalmat itt azonos értelemben használják a polgári demokráciával) eredetileg azt tűzte zászlajára, hogy megvalósítja a francia forradalom eszméit, a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség korszakát. Ez minden privilegizált uralkodó osztály szükségszerű megszűnését kellett volna hogy jelentse. Valójában azonban nem ez történt, hanem az, hogy a feudális nagybirtokos uralkodó osztályt felváltotta mint uralkodó osztályt a bankár, gyáros és kereskedő polgárság.[48] Ez a liberális eszme bukását jelenti; azt, hogy nem volt képes elvileg meghaladni elődjét, maga is oligarchikus osztályuralmat hozott létre, mely a feudálistól filozófiai mértékkel mérve lényegileg nem különbözik.[49] A liberális eszme megvalósíthatatlan utópiának mutatkozott tehát, sőt társadalmi megvalósításának kísérlete során önmaga ellentété-

be fordult, amikor a liberalizmus társadalmi megvalósulását jelentő szabad verseny maga hozta létre a szabadság ellentétét, az **erősek** uralmát a **gyengék** felett. Ezen az alapon tehát a keresztény erkölcs szemszögéből a szabadversenyes kapitalizmus immorálisnak minősíthető. A magyar újkonzervatív ideológia egyik vezető képviselője azt a nem minden szellemet nélkülöző gondolati játékot is megengedi magának (természetesen nem áll vele egyedül a nemzetközi konzervatív publicisztikában), hogy a szabadság jelszavával szemben kijátssza a verseny során létrejött vagyoni rétegződés ténye által megsértett egyenlőség elvét, valamint a testvériség eszméjét.[50]

Ha az újkonzervatív publicisztika, mint láttuk, hatásos érveket hozott fel arra, hogy a burzsoázia uralma is azonos jellegű osztályuralom, mint a nemesi földbirtokos osztályé, ez bizonyíték lehetett a liberális eszme csődjére, de kevéssé alkalmas arra, hogy – éppen a konzervatív eszmekör logikája alapján állva – kétségbe vonja ennek az uralomnak történeti jogosultságát. Hiszen ha ugyanolyan oligarchizmus, mint a nemességé, akkor ugyan miért nem olyan jogosult, mint amaz? Azaz a konzervatív érvelésnek felelnie kellett arra a kérdésre, vajon tényleg miért nem mindegy, hogy kié a föld (vagy gyár, vagy bank), ha egyszer azonos gazdasági, társadalmi funkciót tölt be nemesi származású vagy polgári tulajdonos kezében?Erre a liberalizmus elleni morális érvek kevés meggyőző erőt szolgáltathattak. Már lényegesen többet a patriarchális viszonyok létbiztonságot garantáló kiegyensúlyozottságára hivatkozó érvek. Ezekkel azonban leplezetlenül múlt felé forduló reakciósságuk miatt csínján kellett bánni. Más érvek szükségesek tehát a szabad gazdasági versenyben „gyengének" bizonyuló hagyományhoz kötődő rétegek uralom-, illetve létjogosultságának igazolására. Egyik hatékony argumentum az **organikus fejlődés** gondolata. Az 1848-as fordulattal hirtelen beállott magyar polgárosodás már eleve anorganikusan indult folyamat. Folytatása: a nemesi, paraszti, kisiparos rétegek tönkremenetele megbontotta a magyar társadalom organizmusát. Ezek a hagyományokkal összeforrott középrétegek voltak a konzervatív publicisztika beállításában azok, melyek felemelkedő homo novusokkal felfrissítették a nemesi osztályt, s megóvták a megmerevedéstől.[51] A felemelkedési esélyeknek ez a kapillaritása létfontosságú a társadalmi egyensúly, a társadalmi harmónia, a társadalmi béke fenntartása érdekében. Felbomlása esetén bekövetkezik a társadalom polarizálódása burzsoáziára és proletariátusra. A polarizáció kitermeli a kiéleződött osztályharcot, a szocialista mozgalmakat, melyek végül elkerülhetetlenül elnyelik az önmagát anorganikus volta által aláásó polgári társadalmat. A polgári fejlődés útja végén ott rémlik a szocialista forradalom. Ezzel idealizálva állítható tehát szembe a patriarchális-tradicionalista világ, mely még az osztálybéke aranykora volt. A konzervatív publicisztika a szerves fejlődés megbomlásának rovására írja a kilencvenes évek agrárszocialista mozgalmait, s ezeket citálja bizonyítékul a megjósolt társadalmi apokalipszis hihetővé tételére.

A másik, ennél lényegesen hatásosabb érv arra, hogy miért kell a nemesi ere-

detű nagybirtokos osztálynak a polgári Magyarország vezető osztályának maradnia, az az érv, mely a történeti gyökerekkel bíró osztályokat a nemzeti hagyományok kizárólagos letéteményesének tekinti, ezen túl pedig éles különbséget, sőt ellentétet konstruál a tőkésedett földbirtok és a pénztőke között azon az alapon, hogy előbbit helyhez, adott területhez kötött voltánál fogva par excellence hazafiasnak, a nemzeti érdekekkel összeforrottnak nyilvánítja, míg utóbbit azon az alapon, hogy a gazdasági konjunktúrát követve országhatárokra nem nézve vándorol, nemzetietlennek, kozmopolitának bélyegezi.[52] A klasszikus burzsoázia tehát ezen az alapon nacionalista érveléssel támadható, uralma egyenesen a hazát létében fenyegető nemzeti veszedelemnek nyilvánítható.[53] A régi típusú, 1848 előtti gyökerekre közvetlenül visszanyúló konzervativizmus, a szent szövetségi, metternichi korszak ideológiája anacionális volt. A nemzet, a nemzeti mozgalmak ekkor elválaszthatatlanul fonódtak össze a polgári átalakulással, a polgári forradalmakkal. Velük szemben a konzervativizmus nem a nemzethez, hanem a trónhoz, a dinasztiához kötődött. A nemzeti irány, a hangsúlyozott nacionalizmus felé fordulás tehát új fejlemény. Már korábban láthattuk közeledéseiket a függetlenségi párt konzervatív szárnyához, s az ehhez kapcsolódó tapogatózásokat a függetlenségi nacionalizmus kisajátítása irányába. Ez ott még magyarázható volt puszta taktikai opportunizmussal. Itt a nacionalizmus új sajátos koncepciójának körvonalai bukkannak fel.[54]

A liberalizmus, illetve a konkrét magyar polgárosodási folyamat új típusú konzervatív kritikájának rekapitulációja után tekintsük át reformelképzeléseiket. Már a bírálatban jelen voltak hangok, melyek nehezményezték – anakronisztikus módon –, hogy az állam 1867-ben és után szabadjára engedte a gazdasági folyamatokat, és semmit sem tett a fenyegetett tradicionális rétegek védelmére. Ezek a számonkérő utalások már az 1848-as jobbágyfelszabadítás túl radikálisnak ítélt végrehajtása kapcsán elkezdődnek,[55] folytatódnak annak hangoztatásával, hogy a gazdasági politikának tudatosan arra kellett volna törekednie, hogy a polgári átalakulás oly módon menjen végbe, hogy folyamatában maga a nemesi eredetű nagybirtokosság alakuljon át modern burzsoáziává,[56] végül pedig ezek a fejtegetések általában oda konkludálnak, hogy felróják az 1867 utáni államnak és magának a nagybirtokosságnak: **„magára hagyták"** a parasztságot a burzsoáziával vívott konkurenciaharcban.

Ezeknek a mulasztásoknak a jóvátétele tehát a konzervatív reformpolitika feladata. A konzervatív reformelképzelések elvi megalapozása – érthetően – a liberalizmuskritika elvi alapvetésében gyökerezik: a liberális szabad verseny társadalmának alapegysége az egyén (az egyén mint gazdasági alapegység, az önállóan gazdálkodó egyéni tőkés), a liberalizmus eszmei alapja az individualizmus. Az a koncepció, amely a gyengét könyörtelenül letipró versennyel szemben a gyengék védelmét, a keresztényi könyörületet óhajtja képviselni, nem fogadhatja el ezt a kiindulást. Számára más kell hogy a társadalom alapegysége legyen, mint az önző egyén. Olyan alapegység, mely természetes hordozója a

testvériség, a szolidaritás kereszténynyies alapeszméjének, melyet, mint láttuk, a szabadság eszméjével a konzervatív front szembeszegezett. Kiválasztásához – az egykori rendiségre visszasandító romantizáló allúziókon túl – támogatást ad a konzervatív indíttatású modern francia szociológia társadalomképe. Ennek felfogása szerint az ember a társadalom életében s így nem utolsósorban a gazdaságban, tehát magában a gazdasági versenyben is, nem mint egyén vesz részt, hanem mint valamely társadalmi csoport tagja, mely csoport tagjait a társadalmi összetartozás szoros kötelékei fűzik egybe. A versenyben is társadalmi csoportok érdekei ütköznek, nem egyszerűen egyéneké. Ezekre a természetes csoportokra, szociológiailag homogén testületekre kell felépíteni a szabad versennyel szembeforduló konzervatív politikát.[57] Ezeket a csoportokat gazdasági érdekeik alapján a politikai mozgalmak szervezési módszereivel pressure groupokká „kell szervezni", melyek egységesen képviselik a csoport érdekeit a konkurenciaharcban. Az organizáció, a szervezett egységes fellépés semmivé teszi az „erősek" fölényét. Az eddig „gyengének" bizonyult rétegek gazdasági érdek-képviseleti organizációkba szervezve konkurenciaképessé válnak a versenyben. A szervezés válik a konzervatív reformpolitika központi jelszavává. A **„magyar társadalom megszervezése"** az új típusú konzervatív mozgalom legelterjedtebb, legtöbbet használt s leghosszabb élettartamú politikai kategóriája, mely az ellenforradalmi korszak politikai irodalmának is egyik leggyakrabban használt terminus technicusa marad. A terminust kettős értelemben használták. A szűkebb értelem a fentebb vázolt: valamely társadalmi réteget vagy annál kisebb érdekcsoportot érdek-képviseleti szervezetbe tömöríteni. Elsősorban a földbirtokos rétegeket, ezzel növelve súlyukat a versenyben; másodsorban a parasztságot és a kisiparosságot, ezáltal a szervezést kezdeményező és lebonyolító földbirtokos réteg szilárd, patriarchális színekkel is bíró politikai ellenőrzése alá helyezve őket. A parasztsággal szemben tehát az érdekképviseleteket szervező konzervatív politika célja hármas: először leszerelni és kikapcsolni a parasztságot mint a nagybirtokkal szemben álló osztályharcos ellenfelet, másodszor annak osztályharcos törekvéseit az ipari burzsoázia ellen fordítani, harmadszor ez utóbbi harc élére állva megsokszorozni a földbirtokos front saját politikai súlyát. A parasztság és kispolgárság megszervezésének ideológiai igazolását szolgálta a polgári társadalom tőkésre és proletárra polarizálódását megszüntető „harmadik erő" koncepció. A tradicionális és kispolgári rétegeket egységes érdek-képviseleti fronttá kell szervezni, hogy mind a gazdasági konkurenciaharcban, mind a politikai életben harcképes, egyenrangú erőként lépjenek fel a polgári társadalom két szemben álló nagy szervezett tényezőjével szemben. Ez az illető rétegek szorosan vett érdekein túl az egész társadalom javát szolgálja azáltal, hogy a tőkés rendszer önzésével, romboló tendenciáival szemben konzervatív ellensúlyt képez, másrészt kiegyenlíti a felbomláshoz, végső soron a szocialista forradalomhoz vezető polaritást, s ezzel mintegy pótolja az elveszett organikus fejlődést.[58] A társadalom megszervezése jelszó szélesebb értelemben az egész társadalmi

szervezet érdek-képviseleti alapra helyezését jelenti; annak a koncepciónak eszmetörténeti előzményét, mely később, a két világháború között az ún. korporációideológiákban fog kialakult formában jelentkezni. A magyar új típusú konzervativizmus e téren jobbára csak odáig jutott, hogy kívánatosnak tartotta az érdekképviseletek perfekt kiépítését a társadalmi-gazdasági élet minden területén, oly módon, hogy ezek az érdekképviseletek összefüggő hálózatot képezzenek. Az újkonzervatív elgondolások szerint ez az érdekképviselet-hálózat – ez volna tulajdonképpen a „társadalom megszervezése" – képes volna kikapcsolni a gazdasági versenyt, helyettesítve azt az érdekképviseletek megegyezésével, s ily módon szabályozná, konfliktusmentessé tenné a társadalom életét. Ez a konzervatív eszmekör számára az individualizmus társadalmi meghaladását, a társadalmi harmóniát, a társadalomnak a szolidaritás elvére való felépítését jelentené. Átfogó korporációs koncepciók ekkor, a századfordulón még ritkák, a szerzők nemigen jutnak túl a kötelező érdekképviselet általánosságban mozgó gondolatán. Szórványosan azonban átfogó koncepciók is fel-felbukkannak már a nyolcvanas évek elejétől.[59] A konzervatív reformideál sommázható egy századfordulóról származó programröpirat szavaival: a cél: „.... jól nevelt, kellően vezetett, helyesen szervezett és szigorú rendhez szoktatott társadalom..." megvalósítása.[60]

A gondolat, hogy a politikai életet az érdek-képviseleti elv alapján kellene átépíteni, állandóan kísértett az újkonzervatív irodalomban. Ha, mint írtuk, az összefoglaló korporatív koncepció ritka is volt, annál gyakoribbak azok a fejtegetések, amelyek a pártpolitikát az érdek-képviseleti elv álláspontjáról bírálták. A kiindulás az volt, nem utolsósorban a különböző csatornákon át ható marxista elmélet hatására, hogy a politikai pártok társadalmi feladata voltaképpen a gazdasági-társadalmi érdekek (osztályérdekek) képviselete; a politikai pártok voltaképp burkolt érdek-képviseleti szervezetek. A politika fejlődési tendenciája az kell tehát hogy legyen: ezt az állapotot nyílttá tenni, és a politikai pártokat a jövőben bevallottan érdek-képviseleti célokkal szervezni meg. Ebből a gondolatból az is következik, hogy azok a pártok viszont, melyek valóban nem érdek-képviseleti színezetűek, hanem valamely szorosan politikai vagy ideológiai cél körül szerveződtek, élősdi jelenségek, voltaképp efemer, nem valódi pártok. Ez utóbbiak a társadalom életétől, a gazdasági-szociális problémáktól elszakadt szervezetek, melyek megrekedtek bizonyos politikai formalizmusban. Míg az érdek-képviseleti jellegű politika gyakorlatias, lehetőséget ad kereteiben a praktikus szervező, szociálpolitikai tevékenységre, a csak politikai pártok üres retorikába, parlamenti debattériába merevednek, jelszavakkal dobálóznak, demagógiára hajlanak.

A politikai élet szervezeti formáinak ez a felfogása alapul szolgál a dualista korszak magyar politikai élete legsajátabb jelenségének új típusú konzervatív bírálatához. A csak politikai pártok formalizmusáról mondottak rendkívüli mértékben alkalmazhatók a **közjogi kérdések** körül polarizálódott magyar pártpolitikai struktúra kritikus elemzésére. A közjogi kérdések a magyar politikai

gondolkodásban háttérbe szorítják a lényeges gazdasági-társadalmi problémákat.[61] A közjogi, mindenekelőtt a függetlenségi gravaminális politikát uralja a jogászkodó formalizmus.[62] A közjogi csatározások jelszavakat pufogtatnak, emóciókat korbácsolnak fel, s nem adnak helyet annak a praktikus mindennapi politikai aprómunkának, ami az érdek-képviseleti szervezetekben folyik.[63] Ezen csak az változtathatna, ha a magyar pártpolitikai spektrum megszűnnék a közjogi kérdés körül szerveződni, s a politikai pártok a polgári fejlődés alternatívái szerint egyrészt a konzervatív, másrészt a liberális vagy demokratikus (esetleg a szocialista) pólusok körül csoportosulnának.[64]

A közjogi álláspontnak ez a bírálata sajátos módon azon a nagybirtokos fronton belül alakult ki, amely maga a legnagyobb mértékben részt vett a közjogi harcokban, sőt fő tényezője volt ezek kiélezésének és elmérgesedésének. Az a körülmény, hogy az újkonzervatív érdek-képviseleti mozgalom hangadói is részt vettek, szorosan vett elveik ellenére, a közjogi harcokat folytató pártok tevékenységében, megmutatta, hogy maguk sem tartották az adott körülmények között elérhetőnek, hogy a politikai polarizáció közjogi tengelyét megváltoztassák. Ha részt akartak venni a pártpolitikában, ehhez a feltételhez kellett alkalmazkodniok. Az új típusú konzervatív tábor, amely leghamarabb ismerte fel a korszerű tömegpropaganda jelentőségét, nem szándékozott lemondani a közjogi propagandáról, melynek tömeghatásával szociális demagógiájuk nem versenyezhetett. A kétféle propaganda egyébként bizonyos mértékig másmás társadalmi rétegek felé is irányult. Míg az érdek-képviseleti, szövetkezeti demagógia természetesen a parasztság felé, addig a közjogi, függetlenségi demagógia elsősorban a dzsentri rétegek felé. Utóbbiakra a századfordulót követő években is még elsősorban ez hatott, ha megfigyelhető is volt körükben az agrárius eszmék növekvő térhódítása. Ennek a rétegnek megnyeréséről pedig az új típusú konzervatív tábor nem mondhatott le, annál is inkább, mivel e rétegek jelentősége növekvőben volt.

Áttekintve a magyar új típusú konzervativizmus liberalizmuskritikáját láthattuk, hogy ez a bírálat a **gazdasági szabad verseny** elítélésére összpontosult. A liberalizmus politikai vonatkozásainak, a polgári parlamentarizmusnak bírálatához csupán homályos kezdeti indítékok voltak csak jelen, a polgári szabadságjogok kritikájára pedig még semmi formában nem került itt sor. Ennek megfelelően a reformjavaslatok egy **kötöttgazdasági** szisztéma kiépítésére irányulnak, mely kontroll alá helyezi, megzabolázza a tőkés versenyt. Ennek kiépítését nem elsősorban a liberális polgári államtól várják, hanem alulról, társadalmi szervezetekként alakult érdek-képviseleti szervezetek tevékenysége útján kívánják megvalósítani.

A régi típusú, az 1870-es években Sennyey pártja által reprezentált konzervativizmussal szemben az új típusú konzervativizmus lényegi vonása offenzív dinamikus volta. Ez az új irányzat nem egyszerűen az adott helyzet védelmére, „konzerválására" törekszik, nem is a polgári átalakulás liberális ütemtervének

mérsékeltebb, „fontolva haladó" megvalósítására; konzervatív céljait új módszerekkel, szervezeti formákkal, új intézmények létesítésével szándékozik elérni.

Új jelenség volt, nem csupán a magyar konzervatív politikában, hanem az egész magyar polgári politikában a törekvés tömegmozgalom szervezésére, a tömegpropaganda jelentőségének felismerése. Az új típusú konzervativizmus volt az első magyar politikai mozgalom, amely megkísérelte, hogy a pusztán képviselőket tömörítő, csupán választási agitációt végző liberális párttípust, az ún. honoráciorpártot modern politikai tömegmozgalommal váltsa fel. A tömegszervezés és tömegpropaganda korszerű módszereit bevallottan a szocialista ellenféltől tanulták, mint ahogy felhasználták a szocialista gondolat több argumentumát is a liberális szabad verseny konzervatív bírálatában. Az arisztokrácia, amely a múlt század hetvenes éveiben még éppen csak kilépett az udvari kamarilla- és kabinetpolitika homályos világából s első téveteg lépéseit tette a polgári parlamenti életben, a nyolcvanas évek első felének társadalmi válsága idején már a hordószónokok, a populáris demagógia politikáját tanulja, és az utca megnyerésére politizál,[65] a kilencvenes évek végére pedig már nem jelentéktelen eredményeket könyvelhet el jól szervezett konzervatív tömegmozgalom kiépítésében.

Az új típusú konzervativizmus ideológiai alapattitűdjében gyökeresen új vonás volt, hogy a liberalizmussal szembefordulva magát nem valamiféle „régi szép idők" védelmezőjének tekintette, hanem a liberalizmusnál korszerűbb, haladottabb eszmeáramlat képviselőjének.[66] A váltást a régi típusú konzervatív patriarchalizmus szemléletmódjáról emez újabb ideológiai alapállásra jól szemlélhetjük a már idézett 1896-os anonim röpiratban, amely már messzemenően az új típusú konzervatív politika módszereit hirdeti, ugyanakkor azonban ilyen kitételek olvashatók benne: „... az úgynevezett papi városok a conservatív gondolat biztos menedékei. A kereszténynies jámbor élet, a rendnek és felsőbbségnek tisztelete, **bizonyos becsületes elmaradottság a világ romlottságától** (kiemelés – Sz. M.): ez jellemzi e városok népét."[67] Ezzel szemben a másik többször idézett, egy évvel korábbi újkonzervatív röpirat már igyekszik elhatárolni a konzervativizmust a maradi reakciótól: „A konzervativizmus minden időkben és mindenütt a mérsékletet, a jogfolytonosságot s az ezen alapuló szerves és logikai fejlődést foglalta magában. Sokszor és sok helyütt a maradiság politikája lett. A nyíltan vallott konzervatív politika majd mindenütt igazságos, liberális és okos politika. Sokszor és sok helyütt feudalizmus vegyült beléje, vagy az ultramontanizmus. ...A konzervativizmus a jövő század jelszava."[68] Az új koreszme, mely haladottabb a liberalizmusnál, a **szociális eszme**. Ezt állítja szembe az újkonzervatív irány a szabad verseny önzésével, ennek jegyében kel a konkurenciaharcban „gyengék" védelmére.[69] Mindennek alapján a konzervatív tábor legmesszebb néző képviselői már egyenesen valamiféle „igazi szocializmus"-nak minősítik ideológiájukat, mint ahogy polgári radikális ellenfeleik oldalán is előfordulnak hangok, melyek „szociálkonzervativizmusról" beszélnek.[70] Egyes

szerzők ezen az alapon elismerik a szocialista munkásmozgalom viszonylagos létjogosultságát is, mint az ipari munkásság érdekképviseletét, amennyiben az nem tör politikai hatalomra, a társadalom „általános felforgatására". Mások viszont a marxi szocializmust azon az alapon utasítják el, hogy – állításuk szerint – ugyanúgy az anyagi érdekből indul ki, mint ellenfele, a burzsoázia, ennyiben vele azonos eszmei talajon áll, voltaképp a proletárok „liberalizmusa", mellyel szemben a konzervatív reformszellem képviseli a valódi szociális szellemet, a keresztény kultúrában gyökerező emberi segítőkészség szellemét. Ez utóbbi felfogás már kiformálja azt a manipulatív technikát, amely közös nevezőre hozza, azonos politikai fronttá nyilvánítja a liberális burzsoáziát s az azzal szemben álló szocialista munkásmozgalmat, s így egyszerre igyekszik ellenük harcolni.

Már az agrárizmus jellemzésénél utaltunk az „újkonzervatív internacionalizmus" jelenségére, arra, hogy ez az irányzat nem egyszerűen magyar politikai áramlatnak tekintette magát, hanem egy hatalmas világmozgalom részének. Ez a vélekedés nem volt megalapozatlan. A kilencvenes években az egész kapitalista világban megjelenik a polgári társadalom, a liberalizmus konzervatív indíttatású bírálata. Ez a polgári talajon keletkezett kapitalizmuskritika a filozófia, társadalomtan s nem utolsósorban a művészi áramlatok legkorszerűbb tendenciáiban bukkan fel. Érthetően vallják tehát e mozgalmak résztvevői, s hiszik nem kis számban a külső megfigyelők is, hogy az újkonzervatív kapitalizmuskritika nem a sötét múlt árnyéka, hanem a felsejlő jövő előszele. A szellemi élet magasabb szféráiban minden jelentős országban fellelhetők az új típusú konzervativizmussal rokonnak tekinthető jelenségek. Németországban az ún. katedraszocializmus Rodbertustól Schmollerig és Adolf Wagnerig nyúló konzervatív ága, Angliában a praeraffaelitáknak nevezett romantikus antikapitalista kultúrmozgalom (Ruskin, William Morris), Franciaországban pedig nem kisebb jelentőségű szellemi fenomén, mint a décadence néven összefoglalt művészeti, költészeti törekvések spiritualizmusa, melyben akadt magyarországi liberális művészetkritikus, aki direkt politikai tendenciát érzett.[71]

Az új típusú konzervativizmus általános jellemvonásai összegzésének végére érve kíséreljük meg most már meghatározni ennek az irányzatnak helyét a korabeli magyar politikai élet tendenciái között. Elöljáróban már mondottuk: az ipari, pénz- és kereskedelmi tőkés rétegek rohamos előretörése a gazdasági és társadalmi életben a kilencvenes évek politikai életében fordítottan tükröződött. A politikai életben nem a polgárság nyert gazdasági és társadalmi helyzetével arányos befolyást, hanem a nagybirtokos rétegek részéről indult politikai offenzíva pozícióik erősítésére. Az arisztokrácia és a dzsentri földbirtokosság, amely úgy látta, a fejlődés, az idő ellene dolgozik, már azokat a pozíciókat is sokallotta, melyeket a polgárság Tisza Kálmán kormányzása idején a politikai vezetésben magának a Szabadelvű Pártnak irányításában megszerzett. A nyolcvanas évek fejlődése megszüntette a nagybirtokos rétegek kizárólagos társadalmi és politikai hegemóniáját, s melléjük elkerülhetetlenül felzárkózott a tőkésosztály

mint az uralomban részes tényező. Az arisztokrácia és a birtokos középnemesség osztályszövetségéből álló uralmi koalíció Tisza Kálmán kormányzása végére nagybirtokos-burzsoá osztályszövetséggé alakult át. A kilencvenes évek politikai harcai ennek az osztályszövetségnek belső erőviszonyait szándékoztak átalakítani. Az egyházjogi törvények által provokált földbirtokos rétegek offenzívája egyértelművé akarta tenni hegemóniájukat e szövetségben. Ennek az egész nagybirtokosságot átfogó offenzívának volt politikai avantgárdja az új típusú konzervatív irányzat. Az avantgárd stratégiai célja nem volt egészen azonos a fent vázolt céllal, melyet osztályuk politikai erőinek zöme el szándékozott érni. Az új típusú konzervatív tábor nem csupán a pozíciók újraelosztását akarta elérni az osztályszövetségen belül, ez legfeljebb kiinduló taktikai cél volt számára, hanem magának az osztályszövetségnek felbontását, a nagybirtokos rétegek frontális szembefordulását a buzsoáziával s az érdek-képviseleti tömegmozgalomra támaszkodva olyan kötöttgazdasági szisztéma kiépítését, amely intézményesen biztosítja a nagybirtok ellenőrzését az ipari és banktőke fölött, s egyben politikai kontroll alá helyezi a kizsákmányolt osztályokat is. Ez a magyarországi polgári fejlődésnek sajátos konzervatív alternatíváját jelentette a bank- és ipari burzsoázia gazdasági hegemóniája alatt végbemenő liberális polgárosodási alternatívával szemben. A nagybirtokos arisztokrácia és a földbirtokos dzsentri réteg zöme ezt a stratégiai célt nem vette át. A többség megmaradt az osztályszövetség fenntartása álláspontján. Az új típusú konzervativizmus érveket és ideológiai keretet adott számukra is az osztályszövetségen belüli pozíciószerzésért folyó harchoz. Ennyiben a századfordulón az újkonzervatív irányzat részleges vonatkozásokban az egész földbirtokosság érdekeit képviseli a politikai harcban. Ez az ellentmondásos helyzet tükröződik a közjogi problémához való elemzett ellentmondásos viszonyban is. A dzsentri réteg felé irányuló demagóg agitáción túl a közjogi ellenzéki álláspont lényegében a nagybirtokos front azon szárnyának – a túlnyomó többségnek – álláspontját tükrözte, amely a burzsoáziával kötött osztályszövetséget átrendezni, de nem felbontani akarta. Ezzel szemben a közjogi problematika antiliberális bírálói, akik a politikai életet a konzervatív–liberális ellentétpár alapján kívánták átcsoportosítani, a burzsoáziával fennálló osztályszövetség teljes felbontására törekedtek.

A jobboldali radikalizmus legkorábbi kezdetei

A nagybirtokos konzervatív front 1895–96-ban kibontakozott offenzíváját Bánffy Dezső eredménytelenül próbálta visszaszorítani részben a Néppárt elleni lépésekkel, részben az 1896-os választás minden ellenzéki árnyalatot sújtó erőszakos lebonyolításával. Kormányzása utolsó évében már maga is kénytelen eltűrni, hogy földművelési minisztere nemcsak hogy átálljon az agrárius táborba, hanem annak második emberévé váljék, mintegy az élére álljon. 1898-ban az ag-

rárszocialista mozgalmakra Darányi a földművelési tárca részéről több olyan intézkedéssel válaszol, melyek már nem csupán az agrárius reformeszmék ihletésére születtek, de számottevő engedményt jelentenek az egész újkonzervatív tábor részére. A mezőgazdasági cselédek helyzetét szabályozó törvény előirányzataiba a miniszter beépít több agrárius szellemű intézkedést, megszervezi az Országos Központi Hitelszövetkezetet, ezzel lényegében állami politikává teszi az agrárius szövetkezeti politikát, s egyben állami költségvetésből építi fel az agrárius mozgalom helyi szervezeti apparátusát, s végül megindítja a nevezetes hegyvidéki akciót a rutén ínségterületek gazdasági fejlesztésére. Utóbbi esetében nem kevesebbről van szó, mint hogy egy meghatározott felvidéki területen körülhatárolt keretek között mintegy modellkísérletként kiépítik az agrárius szociálpolitika egész komplex szisztémáját, amelyet a konzervatív mozgalom az egész országnak szán. A ruténföldi akció az agrárius reformprogram főpróbája, mely ha sikereket ér el, fokozatosan továbbfejleszthető: más ínségterületeken hasonló akciók sora kezdődhet, melyek bázisokul s támaszpontokul szolgálhatnak, melyekből idővel kiépülhet a konzervatív szociálpolitika országos rendszere. Az újkonzervatív reformpolitika gouvernementálissá válásának ezek a stációi már előkészítik az 1899. februárban bekövetkezett politikai áttörést.

Ekkor a Bánffy-kormány bukásával a konzervatív tábor egy széles körű, az egész pártpolitikai spektrumot átfogó politikai kompromisszum keretében bekerül a kormányhatalomba. Apponyi feloszlatja a Nemzeti Pártot, s az újkonzervatív avantgárd csatlakozik a Szabadelvű Párthoz. E lépés nem jelenti az avantgárd belső egységének legcsekélyebb megbomlását sem. Ellenkezőleg. A volt nemzeti pártiak nem oldódnak fel a nagy kormánypárt szervezetében, hanem ott zárt frakciót alkotnak, s lényegében a párton belül változatlanul, sőt jelentős pozíciót nyerve folytatják offenzívájukat.[72] A Nemzeti Párt maga voltaképp csak formálisan szűnt meg, valójában változatlanul tovább élt és működött. A Nemzeti Párt pártklubjának szerepét korábbiakban is lényegében a Nemzeti Kaszinó töltötte be, most a párt formális megszűnésével a mágnáskaszinó válik az új típusú konzervatív párt vezetési központjává.[73] A kaszinó ekkor, a századfordulót megelőző években kap politikai szerepet.[74] A konzervatív frakció megőrzi sajtóját is, változatlanul diszponál a formailag független *Budapesti Hírlap* fölött.

A Széll-féle kompromisszum általában véve nem szüntette meg a különböző politikai árnyalatok önállóságát, hanem az eddig a Szabadelvű Párt és ellenzéke között folyó harc egy részét a párton belülre helyezte át. A korábbi pártharcok a kormánypárton belüli frakcióharcokként folytatódtak. A volt nemzeti pártiak továbbra is teljes mértékben számolhattak az új típusú konzervatív erők más, az ellenzéki pártokban és a társadalmi élet más területein működő híveinek támogatásával. Párton belüli harcukat támogatta kívülről a Néppárt és kisebb mértékben a függetlenségiek konzervatív színezetű Ugron Gábor–Holló Lajos-frakciója.[75] Megtartotta a konzervatív avantgárd befolyását a kormány-

pártba való belépés után is a fölött a számottevő prominens értelmiségi gárda fölött, amelyet a megelőző években a Nemzeti Párt soraiban tömörített. A konzervatív pártnak sikerült a konzervatív ideológia minden színárnyalatát kitermelő ideológiai góccá válnia,[76] s a század utolsó éveiben bízvást tekinthette magát a magyar uralkodó osztályok (s nem csupán a nemesi eredetű földbirtokos rétegek) politikai és szellemi centrumának, a politikai életre ható s abban részt vevő szellemi elit összegyűjtőjének. A párthoz, illetve szoros vonzási köréhez tartozott a konzervatív publicisztika számos vezető alakja: Asbóth János, Beöthy Ákos, Rákosi Jenő, Kaas Ivor, sőt egy rövid időre az elkötelezett szabadelvű ifj. Ábrányi Kornél is; továbbá a szellemi élet olyan számottevő alakjai, mint Timon Ákos, Láng Lajos és a konzervatívnak nem nevezhető Acsádi Ignác is.[77] Ezekből a körökből a konzervatív frakció szintén jelentős külső támogatást remélhetett.

1901-re, a választási évre – ez az esztendő volt az új típusú konzervativizmus politikai hullámának tetőzése – a frakció odáig jutott súlyban és befolyásban, hogy a Szabadelvű Párt liberális tőkés, ekkor Tisza István vezette frakciójának teljes kiszorítását tűzhette ki célul. Ennek eszközéül szánták az 1901-ben hozott összeférhetetlenségi törvényt, melytől a tőkés elemek parlamentből való eltávolítását remélték. Ennek a törvénynek a kierőszakolása a frakció legnagyobb sikere volt. A törvénnyel egyben kényelmesen alkalmazható eszközt nyertek arra, hogy a tömeghatásra törekvő új stílusú konzervatív politika ismert fegyverét, a botránykavaró leleplezést, a „heccet" bármely ellenfél, kellemetlen politikai partner ellen bevessék. 1902 elején Láng Lajos kereskedelemügyi miniszterségével a frakció Darányi minisztersége mellé másik miniszterposztot szerez. Tevékenységüknek nem kis része van abban, hogy az 1902-es Széll–Körber gazdasági kiegyezésben a magyar nagybirtok érdekei jobban érvényesültek a korábbiaknál. 1903-ban a Széll-kormány bukását közvetlenül megelőzően akciót indítottak egy harmadik miniszteri tárca megszerzésére. Nagyszabású intrika kezdődött részükről Fejérváry Géza honvédelmi miniszter ellen azzal a céllal, hogy elérjék „árnyék-hadügyminiszterük", Bolgár Ferenc honvédelmi államtitkárságát, majd idővel természetesen miniszterségét.[78] Széll Kálmán maga szintén a konzervatív szárnyhoz csatlakozott, ha ezt pozíciója kötöttségei mellett nem is tehette nyíltan és egyértelműen. Kormányzása politikai légkörét elsősorban az új típusú konzervativizmus szelleme jellemezte.[79]

Az ígéretes eredmények ellenére a Széll-kormány alatti nagy térnyerés idején a konzervatív irányzat nem tudta lényegesen saját javára átcsoportosítani az uralkodó osztályok szövetségének erőegyensúlyát. Széll bukása után a tőkés liberális szabadelvű szárny van újra támadásban. Az új típusú konzervatív politika módszerei, jelentékeny eredményei ellenére sem tudták a tőkés liberális erőkkel szembeni áttörést kikényszeríteni. A liberális Khuen–Héderváry- és Tisza István-kormányok után kibontakozott, méreteiben az előzőt lényegesen felülmúló újabb konzervatív offenzíva más politikai eszközt kénytelen választani: a közjogi demagógia sokszor eredménnyel kipróbált eszközét.

Fentebb már utaltunk rá, hogy a közjogi demagógia a konzervatív tábor részéről elsősorban a dzsentri rétegek megnyerésére irányult. Már a közjogi jelszavak előtérbe kerülésének ténye is utal arra, hogy ennek a rétegnek jelentősége általában az országos politikában, különösen pedig az új típusú konzervativizmus politikájában növekvőben van.

Amennyiben a dzsentri rétegek politikai mozgásának az új típusú konzervativizmushoz való viszonyát kívánjuk vizsgálni, ismét a nyolcvanas évek elejére kell visszakanyarodnunk. Ezekben az esztendőkben válik számon tartott társadalmi problémává a nemesi birtokos elemek rohamos elszegényedése. Ez a momentum már lényeges összetevője az Istóczy-pártot tápláló társadalmi energiáknak. A nyolcvanas évek társadalmi krízise lényeges változásokat idéz elő a dzsentri rétegek politikai gondolkodásában. Ekkor rendül meg először az addig általános bizalom abban a liberális koncepcióban, mely a volt nemességnek a polgári társadalom kialakításában játszott, illetve játszandó szerepéről szólt. A kiegyezés létrejötte körüli harcokban és az ezt követő időszakban a birtokos középnemesség büszkén vallotta, hogy 1848-ban a magyar „harmadik rend" szerepét játszotta, s ezt a szerepet kívánta magának a berendezkedő polgári államban is. Önmagát tekintette a megszületendő, sőt megteremtendő magyar polgárság csírájának s bázisának. Saját társadalmi feladatát tudatosan abban látta, hogy feudális nemességből modern polgársággá alakul át. Ennek a feladatnak sikeres végrehajtása tehette indokolttá társadalmi hegemóniájuk megtartását a változott viszonyok között is. A középnemesi rétegek ekkor még nem láttak veszélyes vetélytársat a magyarországi iparos és kereskedő polgárságban. Ezek ekkor még viszonylag kis számú és társadalmilag csekély befolyású réteget képeztek, amely német és zsidó voltánál fogva amúgy sem igényelhette egy magyar nemzeti polgári állam vezetését. Veszélyes vetélytárs volt ezzel szemben a nagybirtokos arisztokrácia. Vele szemben a középnemesség politikai szószólói hangoztatták, hogy a középnemesség a főnemesség és a paraszti rend között a régi múltban is amolyan tiers État szerepet játszott, az uralkodói abszolutizmus és a főnemesi oligarchizmus elleni szüntelen harc demokratikus polgárerényeket fejlesztett ki benne, az országgyűléseken és megyegyűléseken pedig kijárta a polgári parlamentarizmus előiskoláját. A feudális múltú és kötöttségű arisztokráciával szemben mindez a középnemességet predesztinálja a születendő polgárság szerepére. A középnemesség, illetve dzsentri társadalmi feladatainak ez a liberális koncepciója a magyar publicisztikában akkor nyert világos kontúrokat, amikor a nyolcvanas évek elejének forrongása kétségessé teszi a koncepció feltétlen érvényét. A Tisza Kálmánt követő dzsentri tábor legnevesebb publicistája Censor álnéven az antiszemita és korai agrárius tábor nézeteivel szemben polemikus röpiratban fejtette ki a koncepciót véglegesen kidolgozottnak tekinthető formájában. 1884-ben a polgárság már nem elhanyagolható tényező, mint még volt a kiegyezés megkötése idején. Vele kapcsolatosan nem kerülhető ki az állásfoglalás. A liberális álláspont egyértelmű e tekintetben.

A dzsentrinek, amennyiben valóban polgárrá akar válni, egybe kell olvadnia a tulajdonképpeni polgársággal, sőt elsajátítani a fejlettebb réteg társadalmi magatartását. A dzsentrinek asszimilálódnia kell a polgársághoz.[80] Birtokosi pozícióinak megingása és a polgárság egyidejű társadalmi előnyomulása azonban éppen ezt az egybeolvadási folyamatot akasztja meg a dzsentri rétegekben. A nyolcvanas évek elején ellentétes folyamat, bizonyos disszimiláció kezdődik. A polgársággal szemben a dzsentri hangadói újra a réteg különállását kezdik hangoztatni, újra igyekeznek kidomborítani a nemesi eredetet és nemesi jelleget, s mint nemesi elemnek pretendálják továbbra is a társadalmi és politikai hegemóniát. Ez a hangulat nyer politikai megfogalmazást az Istóczy-mozgalom ideológiájában. Ez a mozzanat az antiszemita pártnak nem egyetlen, de igen fontos társadalmi mozgatóereje. A polgársággal való egybeolvadás megtorpanását maga Beksics is észleli, könyvének éppen ez az aggodalomban kimondott végkonklúziója.[81] Amit a liberális publicista szemrehányóan konstatál, azt az adresszált másik oldal nyíltan vállalja, sőt programmá emeli. A Beksicsnek válaszoló ellenröpirat, az Istóczy-párt egy korifeusának írása, már címében jelszóvá sűríti a programot: A dzsentri marad! Marad tehát, nem olvad bele a polgárságba, a kialakítandó polgári középosztályba; sőt még többre is törekszik, nemesi voltának megújítására, reneszánszára, tehát a már végbement egybeolvadásnak is visszafordítására, disszimilációjára. Az ürügy és indok nemzeti függetlenségi: Bécs a nemzet németesítésére, beolvasztására törekszik. Ezzel a törekvéssel évszázadok óta a magyar nemesség harcol elszántan. Ez a réteg, ennek társadalmi különállása a magyarnak maradás záloga. Analógia van tehát a röpirat szerint a magyarság németségbe olvadása és a nemesség polgárságba olvadása között. Illetve nemcsak analógia, hanem oki kapcsolat: utóbbi lezajlása maga után vonná előbbit. Annál is inkább, mivel Bécs éppen a polgárosítást, a magyar történeti múltban nem gyökerező idegen polgári intézmények beplántálását használja, az elmaradott ország civilizálása címén, a németesítés végrehajtására.[82] A függetlenségi érvelésen túl a nemesi eredetű rétegek uralmi igényét az új típusú konzervatív ideológia fegyvertárából vett társadalomelméleti argumentumokkal is indokolja: a liberálisok a születés arisztokráciája helyébe az ész arisztokráciáját, az értelmiséget óhajtanák uralomra juttatni. Ez a törekvés azonban illúzió. Az ész arisztokráciájának uralma nem reális politikai lehetőség. A valóságban a születés arisztokráciájával a pénz arisztokráciája áll szemben. A kérdés az, ennek a másik lehetséges uralkodó rétegnek nagyobb joga van-e az uralomra történeti elődjénél. A válasz a konzervatívok részéről természetesen nemleges: a pénz arisztokráciája hazafiatlan, gyökértelen kozmopolita; vele szemben a nemesi rétegek összeforrottak a haza földjével, múltjával, sorsával.[83] A nyolcvanas évek második felében a konzervatív hullám ellankad, majd a kilencvenes években újabb, erősebb követi. A nemesi rétegek társadalmi disszimilációja újra erősödő tendencia, mely ekkor egybefonódik – mint korábban utaltunk rá – az arisztokrácia politikai tevékenységének megélénkülésével is.[84]

A dzsentri réteg polgársággal való összeütközésének legfájóbb és legérzékenyebb problémája természetesen a volt nemesi földbirtok kicsúszása eredeti tulajdonosai kezéből s átkerülése a tért nyerő polgárság kezébe. Ez a probléma is a nyolcvanas években merül fel először széles körben, a századfordulóra pedig már az egyike a legszélesebb körben pertraktált társadalmi kérdéseknek. A probléma fokozatos középpontba kerülésén lemérhető az önálló arculatú társadalmi-politikai tényezővé váló dzsentri jelentőségének fokozatos növekedése. A Széll-kormány idején már alig akad programbeszéd, átfogó politikai helyzetkép, amely ezt a kérdést ne érintené. Állandóan napirenden levő kérdése lesz mind a teoretikus, mind a napi publicisztikának. Akad lap, a *Magyar Nemzet*, mely a kérdésnek állandó rovatot szentel.[85] Érthetően nagy figyelmet szentel a kérdésnek az új típusú konzervatív irányzat is, elsősorban természetesen a problémában közvetlenül érdekelt agrárizmus. A századfordulóig ugyan az agráriusok figyelmét elsősorban nem a dzsentri középbirtok, hanem a paraszti kisbirtok sorsa köti le. Az agrárszocialista mozgalmak, a kivándorlás a parasztproblémát állítja előtérbe. Ezek mellett a kérdések mellett a dzsentriproblémák még második vonalban vannak. De a középbirtok problémájának súlya az agrárius publicisztikában is fokozatosan növekszik. Az első Darányi-féle telepítési törvényt előkészítő ankét már nagy figyelmet szentel a problémának; az agrárius irodalom lapjain is sokasodnak az irritált hangú megfogalmazások, melyek már közvetlenül adják vissza a dzsentri véleményét veszélyeztetett helyzetéről.[86] 1906-ban, a második Darányi-féle telepítési törvény és a cselédtörvény előkészítése során már hangot is ad a dzsentri birtokos közvélemény elégedetlenségének, amiért problémája másodvonalba szorul az agráriusok részéről. A birtokos réteg zöme a demokratikusnak nehezen nevezhető cselédtörvény-tervezetben már a mezőgazdasági munkásságnak tett túlzott engedményt lát, s ez alkalmat ad ingerült megnyilatkozásokra, melyek felróják a Gazdaszövetségnek: csupán a kisbirtok érdekeivel törődik, a dzsentribirtok érdekeit elhanyagolja.[87] A nehezteló hangok követelik, hogy a telepítési javaslat vegye előirányzatba a paraszti kisbirtok szaporítása mellett középbirtokok telepítését is.[88] A fellépés nagyobb hangereje mögött a dzsentri rétegeknek a közjogi ellenállás idején megnövekedett önbizalma érződik. A koalíciós kormány idején a „nemzeti középosztály" pusztulásának kérdése az elsőrendű társadalmi problémák sorába emelkedik, egy vonalba a függetlenségi problémakör részletkérdéseivel, a választójog ügyével, a nemzetiségi kérdéssel. A volt nemesi középrétegek hanyatlásának megállítását, sőt a réteg társadalmi rekonstrukcióját eminens nemzeti feladatnak tekinti nem csupán az újkonzervatív oldal, hanem a függetlenségi tábor és a volt szabadelvű, később munkapárti tábor publicisztikája is. Ezt a helyet a dzsentriprobléma a háború idején nem csupán megőrzi, hanem tovább erősíti. A telepítési reformtervekbe, ha csak szavakban is, 1906 után bekerülnek a középbirtoktelepítés programpontjai is. Az agrárius megnyilatkozásokban és a jobboldali radikalizmus felé tendáló röpirat-irodalomban a dualista korszak végén elvi

doktrínává emelkedik a nagy-, közép- és kisbirtok gazdaság számára kedvező, „egészséges" arányának teorémája.[89] Ennek alapján kulcsszámok születnek a reformtervek lapjain, melyek előre meghatározzák a telepítendő községek határaiban a nagy-, közép- és kisbirtok megoszlását.[90]

Fejtegetésünk menetét itt meg kell szakítanunk, s végig kell gondolnunk egy gondolatsort azokról a problémákról, amelyeket a fentebb mondottak felvetnek. Megállapítottuk, hogy nyolcvanas évekbeli előzmények után a századfordulón elakadt a dzsentri rétegek egybeolvadása a polgári középrétegekkel, sőt ellentétes irányú tendencia indult meg. Szóltunk arról is, hogy a dzsentriprobléma egyre inkább tért hódított a századforduló után a politikai életben. Mindez, ha belegondolunk, egyáltalán nem magától értetődő, sőt tüzetesen szemlélve egyenesen meglepő s valószínűtlen fejlemény. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy egy – saját szószólóik állítása szerint is – rohamosan hanyatló és tönkremenő réteg társadalmi és politikai befolyása növekszik. Magától értetődő az ellenkezője volna. A társadalmi fejlődés szokványos menete szerint a hanyatló rétegek társadalmi befolyása általában csökken, deklasszált tagjai – legalábbis az utódgenerációban – fokozatosan elvesztik „régi dicsőségük" tudatát, s beolvadnak abba a társadalmi közegbe, ahová deklasszálódtak. Maga a disszimiláció tendenciája is problémát vet fel. Kritikus időkben reakcióként nagyon is érthető ez a jelenség, annál kevésbé mint tartós társadalmi tendencia. Elsősorban az volna várható, hogy a hivatalnok dzsentri, alkalmazkodva a polgári viszonyokhoz és új társadalmi funkciójához, a polgársághoz idomuljon – hiszen azt lehetne hinni, ettől érvényesülési lehetőségei növekedését remélhetné: a szakszerű hivatalnokság polgári presztízsét, a magánhivatalnoki állások nagyobb számban való elnyerését. Az egész korábbi réteg nemesi tudatának felbomlása volna várható, magának a még meglévő középbirtokos rétegnek is fokozatos egybeolvadása a polgári bérlőkkel, falusi értelmiségiekkel, gazdatisztekkel polgári vidéki középréteggé. E helyett – mint láttuk – mintha az ellenkezője történnék. A dzsentri lesüllyedése országos közüggyé válik. Az uralkodó osztályok minden politikai irányzata egyetért abban, hogy a dzsentribirtok szanálása, „megmentése" a nemzet sorskérdése. A kiegyezést követő időszak liberális ideológiája a kilencvenes évek átalakulása során felbomolván s eltűnvén, helyét nem korszerű burzsoá ideológiának adja át, hanem előretör a középnemesség egykori szemlélete, s belőle alakul ki a magyar imperialista korszak uralkodó osztályainak ideológiai fegyverzete. Az ő, a nyolcvanas évek elejéig még szégyellt, józanabb képviselői által is obskúrusnak érzett historizáló politikai romantikája hódít tért. Míg korábban a politikai-szellemi elit a dzsentri jól ismert társadalmi-társasági magatartását a múlt rekvizitumának érezte, s ha esetleg nosztalgiával is, de kétséget kizárva nemzeti feladatnak tekintette felszámolását, most ez a magatartás újra társaságképes a szellemi elit számára is, egyértelműen azonosul a köztudatban a magyarsággal. Ezek a futólag említett mozzanatok részben okai, részben megnyilvánulásai a dzsentri rétegek megnövekedett politikai-társadalmi önállóságának.

Az ezzel kapcsolatos kérdéseket érdemben csak beható társadalomtörténeti kutatás tisztázhatja – alábbiakban csupán hipotézist van módunk kifejteni, melyet az átnézett forrásanyag, elsősorban a többszörösen hivatkozott korabeli röpirat-irodalom vizsgálatának tapasztalatai alakítottak ki. Kétségtelen számunkra, hogy a későbbi részletes kutatás ezt a hipotézist akkor is korrigálni és változtatni fogja, amennyiben alapvonalaiban helytállónak bizonyul. Kifejtésével inkább problémákat kívánunk felvetni és élesebb megvilágításba helyezni, mintsem azt reméljük, hogy ezeket jelen tanulmányunkkal meg is tudjuk oldani.

Az uralkodó osztályok századforduló utáni új politikai egyensúlya csak körülbelül 1910-re alakul ki. Majdnem tizenöt éves időszak a bizonytalan harcok korszaka – középpontjában az 1905/06-os nagy függetlenségi fellángolással. Ez a harc sok lehetőséget adott a dzsentri rétegeknek, hogy a fő uralkodó osztályok között elhelyezkedve, azok egymás elleni harcából hasznot húzva pozíciókat szerezzenek, mintegy a mérleg nyelveként önállóságot nyerjenek. A demagógiának mint a politikai harc módszerének fő fegyverré válása magával hozza, hogy az uralkodó osztályok: a nagybirtok, de a nagyburzsoázia is hízelegni kényszerül egy ilyen számos és hagyományainál fogva a politikai életben szerepet játszó rétegnek. A dzsentri elemek támogatásáról az uralkodó osztályok egyik eleme sem mondhat le. Állandóan a „birtokos középosztály" pusztulásáról van szó, valójában azonban a dzsentri rétegen belül egyre inkább a **hivatalnok dzsentri** válik jelleg-, sőt lassanként hangadóvá.[91] A megyei ellenállás még egyszer régi fényében látszik felvillantani „alkotmányvédő", „nemzetfenntartó" szerepüket; bástyájukat, a megyét, melynek sorsa a nyolcvanas évek végén már megpecsételtnek látszik, néhány történeti pillanatra újra a magyar államapparátus széttörhetetlen gerincének vélhetik. Az államhivatalnokok jelentős része a megyei ellenállás során szembefordulhat saját kormányával, valóban önálló politikai erőként szerepelhet.

Az uralkodó osztályok kialakult osztálykompromisszumában a dzsentri rétegek tehát bizonyos önállósággal külön rétegként helyet kapnak. Itt végre kell hajtanunk bizonyos pontosítást a mondottakon. A dzsentri rétegként említett államhivatalnok-elem zöme a századfordulón már nem a volt birtokos nemesség deklasszált tagjaiból kerül ki, hanem polgári-kispolgári eredetű csoportokból. Dzsentrinek azáltal nevezhető mégis bizonyos joggal ez a hivatalnok-értelmiségi réteg, mivel mentalitásában, társadalmi reagálásmódjában nem a polgársághoz, hanem a volt nemesi rétegekhez igazodik. Tudatosan ez utóbbit tekinti társadalmi példaképének, mintegy asszimilálódik hozzá. Korrekt kifejezéssel tehát legfeljebb dzsentroidnak, dzsentriszerűnek volna ez a réteg nevezhető. Dzsentri volta sokkal inkább egy társadalmi hagyomány vállalása, politikai elkötelezettség s mindenekelőtt ideológia, mint társadalomtörténeti realitás. A hagyományos elnevezést cspán nehézkes körülírások elkerülése végett tartjuk meg – a jelzett fenntartás után – továbbra is. Nem szociológiai faktumról, hanem tudati állapotról van elsősorban szó (faktum természetesen annyiban, amennyiben egy

réteg tudata is társadalmi realitás, objektív adottság). Elkötelezett magatartásról, mellyel ez a hivatalnok-értelmiségi réteg sajátos politikai funkciójának, osztályközi elhelyezkedésének, sajátos szerepének viszonyaihoz igazodva elhatárolni igyekezett magát a polgári hagyományokat és társadalmi-politikai ideálokat követő középrétegektől, s velük makacsul egy pszeudonemesi, voltaképp pszeudodzsentri magatartás-ideált szegezett szembe. Ezt a folyamatot érintve voltaképp az eredeti hivatalnok-dzsentri réteg „keresztény középosztállyá" alakulását vesszük szemügyre.

Ezután megkíséreljük hipotetikusan vázolni azt a politikai szerepet, melynek tudatosítása, racionalizálása, ideológiává szervezése volt a pszeudodzsentri-tudat. Az 1906 után újjárendeződött osztályszövetség körülményei között az uralkodó osztályoknak szükségük volt politikai szempontból megbízható, intakt, minden baloldali „fertőzettel" szemben immunisnak tekinthető hivatali apparátusra. Az arisztokrata nagybirtok számára ez a kérdés egyértelmű: számára a dzsentri-nemesi hivatalnokréteg szilárd támasz az uralkodó osztálykoalíció burzsoá szárnyával szemben. Azonban ez a burzsoá szárny is tűri, méghozzá – úgy tűnik – készséggel a hivatali apparátusnak a volt dzsentri (és a hozzá igazodó elemek) kezére adását, az egész államhivatalnokság dzsentri szellemű nevelését. A burzsoázia is sajátjává, a kettős uralkodó osztály együttes ideológiájává avatja a dzsentriideológia kilencvenes években kialakult új elemeit. Ennek oka nem kis részben pragmatizmus. A nagytőke nem érzi magát abban a helyzetben, hogy felrúgja a nagybirtokkal s a vele szövetkezett dzsentrivel a kompromisszumot. Nem érzi magát elég erősnek a politikai fronton erre a harcra. Ezen túl a Monarchia nagyhatalmi-birodalmi kereteire a legnagyobb mértékben szüksége van: a közös vámterület előnyei, az iparnak kedvező összmonarchiai vámvédelem, a Monarchia katonai súlya esetleges balkáni vagy egyéb exportterjeszkedés előmozdításában – mind-mind nélkülözhetetlen kerete a finánctőke adott időszakbeli tevékenységének. Ennek a keretnek pedig az adott helyzetben integráns része volt a nagybirtokkal kötött osztályszövetség. Elháríthatatlan s mellőzhetetlen adottság. Túlzás volna azonban a dzsentriideológia bizonyos fontos elemeinek akceptálásában csupán meghunyászkodást látni a nagytőke részéről. Közvetlen érdekek is mozgatják, maga is szükségesnek tartja a dzsentri államapparátus fenntartását és erősítését. A magyar birodalom integritásának fenntartása a nemzetiségi autonóm törekvésekkel szemben – s ez egyre inkább a kor legfontosabb kérdése lesz – a nagyburzsoázia szemében sem épülhet másra, mint az e tekintetben feltétlenül megbízható soviniszta dzsentrire. Közrejátszanak továbbá a nagyburzsoázia véleményében társadalmi problémák is. Az agrárszocializmus félelmetes rohama lecsillapult, de nem nyomtalanul. A szociális feszültségek továbbra is jelentősek, felülmúlják a fejlettebb nyugati országok hasonló jelenségeit. Ezt a kilencvenes évek paraszt-agrárproletár mozgalmai az uralkodó osztályok minden részének élesen tudatába vésték, a burzsoáziának is, amelyet nem érintett közvetlenül. A liberalizmus virágkorá-

nak vége. A magyar nagyburzsoázia sem alapozza már uralmát ideológiailag a burzsoá evolucionizmusra, a polgári fejlődés szakadatlan előrehaladásának optimista hitére. A burzsoá számára is előnyösnek látszik a dzsentrikoncepció társadalmiegyensúly-, osztályharmónia-szuggesztiója, a dzsentri által termelt és reprezentált nacionalizmus társadalmi kötőereje, melytől azt várják, hogy a kizsákmányolt osztályokra is erős érzelmi hatással lesz. Ha csupán ennek az ideológiának az uralkodó osztályok számára való fontosságát nézzük, már ez is eléggé indokolja, hogy ennek az ideológiának termelő és hordozó rétege ebben az uralmi szituációban jelentős pozíciókat szerezhet magának. De nem csupán az ideológiáról van szó, hanem a néptömegekkel szemben is megbízható úri adminisztrációról. A nagy ipari prosperitás és az előrehaladó kapitalista fejlődés ellenére is a magyar finánctőke politikailag meggyőződéses konzervatív. Élesen elutasítja, sőt támadja azt a polgári demokratikus alternatívát, amit jelentős értelmiségi polgári erők, a polgári radikális mozgalom képvisel. A századforduló utáni nagyburzsoázia társadalmilag elzárkózó, exkluzív lefelé. Igyekszik új rétegek társadalmi-politikai emelkedését gátolni, legyenek azok újabb polgári-kispolgári rétegek vagy a nagyipari munkásság. Ez az alapállás tükröződik a magyar finánctőke fő erőinek makacs ellenállásában az általános választójoggal szemben. A nagyburzsoázia nem új típusú konzervativizmust képvisel, hanem régi típusú statikus-defenzív konzervatív reagálásmódot; az adott helyzet adott formában való fenntartására irányuló törekvést. A tízes években lényegében ezen az álláspontón van az uralkodó osztályok koalíciójának másik fő tényezője, az arisztokrata és nemesi nagybirtokosok zöme is.

Miután megkíséreltük vázlatosan áttekinteni a dzsentri rétegek viszonylagos politikai önállósulásának társadalmi és politikai feltételeit a fő uralkodó osztályok oldaláról, kísérletet teszünk a folyamatot a dzsentri réteg oldaláról is megközelíteni. A réteg politikai önállósodásának folyamatáról beszélünk. Joggal felvethető, vajon a dzsentri réteg a századforduló előtt nem bírt-e politikai önállósággal. Hiszen jól ismert, hogy éppen ez a társadalmi elem volt a szorosan vett magyar politikai vezető réteg. Bizonyos önállósággal természetesen rendelkezett. A függetlenségi pártban, mely elsősorban a dzsentri réteg pártja volt, saját politikai képviselettel is bírt. Ez a párt azonban a kilencvenes évekig a rétegnek csupán kisebbségét képviselte. A volt középnemesi birtokosság zöme a kormánypárt körül tömörült. A rétegnek ez a zöme törekvéseiben nagymértékben tapadt a főnemesi eredetű nagybirtokos vezető réteghez. A függetlenségi politikának volt bizonyos arisztokráciaellenes vonatkozása, ezek a velleitások azonban csupán igen közvetetten, a közjogi sérelmek burkában jutottak kifejezésre. A nyolcvanas évek közepétől, az Apponyi-féle mérsékelt ellenzék felléptétől az arisztokrácia jelentős erői is bekapcsolódtak a közjogi ellenzékiségbe, s a kilencvenes évekre a nagy véderővitákat már elsősorban ezek a csoportok irányítják. A függetlenségi politika tehát fokozatosan csökkenő mértékben fejezi ki a dzsentri rétegnek a fő uralkodó osztályokkal szembeszegezett sajátos réteg-

törekvéseit. Az eddig mondottak természetesen kizárólag a dzsentri birtokos réteg politikai mozgására vonatkoznak. A dzsentri elem növekvő jelentőségű rétege azonban, mint láttuk, a hivatalnok- és értelmiségi réteg. A századforduló lényeges új jelensége éppen az a körülmény, hogy ezen fejlemények során a hivatalnok-honorácior dzsentri réteg is sok tekintetben önálló rétegtörekvésekkel jelentkezik. Helyzetéből és funkciójából érthető, hogy a dzsentri ezen rétegének körében fogalmazódnak meg először laza körvonalakban azok a programok, melyek közvetlenül szembesítik a dzsentri réteg követeléseit a nagyburzsoázia és az arisztokrácia érdekeivel. A szembenállás érthetően egyre inkább a nagypolgárság felé éles.

Annak ellenére, hogy a dzsentri rétegek politikai önállósodásának folyamata szorosan összefonódik a közjogi harcokkal, a közjogi programok, a közjogi alapon létrejött pártkeretek ennek kifejtésére és politikai képviseletére nem kedvezőek. A közjogi ellenzék heterogén társadalmi elemeket tömörít átfogó közös célok jegyében, a közjogi alapon létrejött politikai szervezetek inkább elmossák, mint markánsan kidomborítják a sajátos osztály- és rétegtörekvéseket, az ezeket közvetlenül tükröző programokat. A társadalmi, gazdasági szinten felvetődő politikai problémák kifejtésére, a belőle származó programok politikai képviseletére alkalmasabb keretként mutatkoznak a társadalmi szervezetek, egyesületek, érdek-képviseleti szervezetek.

A hivatalnok-értelmiségi dzsentri önállósodását képviselte a századforduló és 1910 között a **szabadkőműves** mozgalmon belül kialakult konzervatív szárny. 1901-ben az újkonzervatív előnyomulás csúcsán az új irányzatnak a magyar szabadkőművességben is volt bizonyos lecsapódása. A szabadkőművesség soraiban mutatkozó konzervatív jelenségek részben viszontreakciót jelentettek arra a fejleményre, hogy az újkonzervatív előretörés liberális ellenhatása elsősorban a magyar szabadkőművesség kereteiben bontakozott ki. Itt jelentkeztek a liberalizmus megújításának és korszerűsítésének azok a törekvései, melyek a polgári radikális mozgalom legfontosabb előzményét jelentették. A konzervatív szabadkőműves tendenciák a függetlenségi párt konzervatív szárnyához kapcsolódtak elsősorban. Ez magával hozta, hogy az 1905–06-os események ezeket a tendenciákat is felerősítették. Különösen kiélezte az ellentéteket, hogy a magyar szabadkőművesség fő erejét képező liberális irányzat a darabontkormány táborába szegődött. Ennek visszahatásaként 1906–07-ben a konzervatív szárny kísérletet tett arra, hogy létrehozza az elszigetelten működő ilyen tendenciájú páholyok egységfrontját, s mérvadó befolyást szerezzen az egész hazai szabadkőművesség általános politikai orientációjára. Viszonylagos eredményként sikerült elérniök a hozzájuk számító Bókay Árpád nagymesterré választását. A polgári radikális irányzat rohamos térnyerését azonban ez a konzervatív ellentendencia nemcsak megállítani nem tudta, hanem előnyomulása ütemét sem tudta számottevő mértékben lassítani. 1910-re a polgári radikalizmus, ha nem is fogja át a magyar szabadkőműves testvérek számszerű többségét, a magyarországi szövetség jelleg-

adó irányzatává válik. Ettől kezdve a konzervatív irányzat hanyatlik, s elveszíti jelentőségét.[92]

A konzervatív tendenciát elsősorban két budapesti páholy képviselte. A nagyobb létszámú s kezdetben erősebb, régi és tekintélyes **Corvin Mátyás Páholy** a század első tizedén végig jobboldali függetlenségi irányítás alatt állott. Vezetői között találjuk Berinkey Dénest, hangadója Kovács Ernő függetlenségi képviselő. A másik konzervatív tendenciájú páholy, a **Nemzeti Páholy** közvetlenül a liberális előnyomulásra való konzervatív reakció szülötte volt. 1902. szeptember 28-án egy, a Demokratia Páholyból kivált nyolctagú függetlenségi csoport alakította kifejezetten a szabadkőművességen belüli „nemzeti" vonal erősítésének programjával.[93] Az új páholy alapítói már a formális alakulás előtt megszövegezik *A Nemzeti Páholy Munkaprogramja és Szervezkedése* című programjukat.[94] A páholyprogram az önálló politikai erővé szerveződő honoráciordzsentri törekvések egyik legkiformáltabb és legjellegzetesebb dokumentuma. A program „Általános nemzeti akció" címet viselő, római egyessel jelölt részének 2. pontja kifejti a kiindulást jelentő társadalmi alapelveket: A páholy „Törekszik arra, hogy az állam kormányzása ne csak külső formáiban legyen demokratikus, mint ahogyan jelenleg van, hanem a maga valójában is; ezért elsősorban a demokratikus népelemek önrendelkező képességének emelését akarja; törekszik az arisztokrácia befolyását a kormányra csökkenteni és a művelt középosztály, valamint a magyar földművelő osztály befolyását emelni. A nemzet java részét ez a középosztály teszi ki, ő és a magyar földművelő osztály az államfenntartó elem; nekik kell tehát a kormányzásban, a nemzet sorsának intézésében a vezető szerepet kapni." Hogy itt a dzsentri programjáról van szó, azt még ennél is világosabban kifejezésre juttatja a páholyéletet tárgyaló fejezet első pontja, amely „szükségesnek tartja... a magyar művelt középosztálynak és a dzsentrinek a szövetségbe való bevonását". A vázolt általános pozícióit konkrét követelésekre bontja a „Társadalmi akció" címet viselő második nagyobb rész. Eszerint a páholy „törekszik a nagy hitbizományok megszüntetésére és kisajátítására a nemzeti telepítés s a magyar földműves nép megmentése céljából. – Az állam annál hatalmasabb, minél több benne a birtokosok száma, s a föld elaprózódásával a racionális művelés határáig értéke annyira megnövekedik, hogy az értéknövekedés elegendő a nagybirtok árának törlesztésére." (4. pont) A parasztprobléma másik vonatkozásában (s még inkább a nemzetiségi kérdést érintve): „A nemzetiségi bankok és takarékpénztárak s általában az uzsorát űző vidéki takarékpénztárak és -intézetek megszüntetését kívánja, s helyettük szövetkezetek s állami kezelésben vagy állami ellenőrzés alatt levő bankok fölállítását tartja szükségesnek. A Nemzeti Páholy át van hatva azzal a tudattal, hogy a hazai műveltségi viszonyok között a visszamaradt parasztságnak nincs elég védelme a belőle élősködő uzsorával szemben. – A szövetkezés volna egyik leghatalmasabb orvosszer a baj ellen, s ezért a szövetkezeti eszme terjesztését elsőrangú feladatának tartja." (6. pont) A munkásproblémáról, a munkásmozgalom kér-

déséről: „(a páholy) Törekszik arra, hogy a szociális mozgalmat nemzeti irányba terelje." (1. pont) A program a társadalmi kérdéseknél is nagyobb figyelmet szentel a nemzetiségi problémáknak. A program szövegezőit a politikai cselekvés mezején elsősorban ez a kérdés mozgatja. A páholy neve is elsősorban a nemzetiségi problémára utal, s csak legfeljebb másodsorban a közjogi problematikára. Míg a társadalmi kérdésekben – mint láttuk – az álláspont felemás, és a progresszív irányba fejleszthető momentumok sem hiányoznak belőle, addig a nemzetiségi problémában egyértelműen a legreakciósabb magyarosító politikát hirdeti. Nyíltan állítja: „rajta lesz, hogy a nemzetiségeket testvéri szeretettel magába olvassza..." (Már ti. a magyar faj, nem a páholy!) A legfontosabb tényező, amely az ellentmondásos arculatú s többirányú kötöttségű réteg politikai mozgását reakciós konzervatív irányba viszi, a nemzetiségi kérdésben vallott soviniszta álláspont. Azonban nem csupán az. Ha szemügyre vesszük az irat társadalmi álláspontját, láthatjuk, a vizsgált páholyprogram azon ritka dokumentumok közé tartozik, melyek a honorácior dzsentri politikai pozícióját mintegy „kétfrontos" frontállásban határozzák meg, egyaránt szemben állva az arisztokrata nagybirtokkal és a pénztőkével. Nem hiányzik belőle bizonyos populáris törekvés sem, báziskeresés a szélesebb néprétegekben, elsősorban a parasztságban. A parasztsággal kapcsolatos reformkövetelések között felbukkan az agrárius parasztpolitika szövetkezetkoncepciója. Az újkonzervatív érvelés beszüremlését érdemes megfigyelnünk. A program egyáltalán nem tükrözi azt, mintha fogalmazói az újkonzervatív törekvések bázisát jelentő arisztokrata nagybirtokhoz kötődő gondolkodók volnának. Ellenkezőleg: a parasztsággal kapcsolatos legfontosabb probléma, a földreform, a telepítés tárgyalásánál nyoma sincsen agrárius színezetű érvelésnek. Ez a passzus egyértelműen arisztokrata- és nagybirtokellenes. A hitbizományok megszüntetésének követelése szöges ellentétben áll az agrárius követelésekkel, s távol áll ezektől a kisbirtok magasabb termelőképességére utaló érvelés, mellyel a kisajátított birtokosok kártalanításának kérdését alátámasztják. Az agrárius szövetkezeti koncepció a nagytőke, a bankok elleni fejtegetésben bukkan fel. Itt, a bankokkal szemben ez az érvelés látszik a dzsentriálláspont kifejtésére legalkalmasabbnak. Mind a nemzetiségi bankokkal, mind pedig a magyar banktőke vidéki takarékpénztáraival szemben az agrárius szövetkezeti program látszik alkalmasnak a parasztság céljaik érdekében való tömörítésére. Itt ragadható meg a másik mozzanat, amely a több irányban nyitott dzsentrifrontot az új típusú konzervatív tábor felé való közeledésre orientálja. Az újkonzervatív ideológia kialakult gondolatrendszere mutatkozik annak az eszmei keretnek, amely a honorácior dzsentri sajátos társadalmi-politikai követeléseinek ideológiai megfogalmazására is leginkább alkalmas. Ez a tényező a későbbiekben erős és hatékony kapocsnak mutatkozik az újkonzervatív tábor és az önállósodó honorácior dzsentrifront között, mely – mint láttuk – akkor is jelentős kötőerőt képez, amikor a dzsentri teoretikusok tisztázzák és megfogalmazzák az objektív érdekek kollízióját.

A hivatalnok dzsentri politikai önállósodási törekvései jelentkeznek a hivatalnoki érdek-képviseleti szervezetek szintjén is. Ez a szervezeti forma még alkalmasabb keretnek mutatkozik a réteg társadalmi-gazdasági érdekeinek képviseletére, mint a politikai párt vagy a szabadkőművesség s a hozzá hasonló felépítésű társadalmi egyesületek. A köztisztviselők színtelen, inkább kaszinó, mint akár csak bérmozgalom jellegű egyleti életébe politikai élénkséget az 1905–06-os közjogi harc hozott, amely minden tekintetben ugrásszerű fejlődést jelentett a hivatalnok dzsentri önálló politikai tényezővé alakulásában. A közjogi harc érthetően elsősorban a megyei tisztviselőket, e harc fő harci osztagát mozgósította. Az új fejlemények a hivatalnoki érdek-képviseleti intézmények közül elsősorban a megyei tisztviselők érdek-képviseleti egyletében jelentkeztek. A **Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete** – jelentéktelen kezdetek után – 1903. október 4-én alakult [95] 2514 taggal (1900-ban a megyei tisztviselők összlétszáma 5510 fő). Az egyesület jelentőségét az 1905–06-os vármegyei ellenállásnak köszönhette, melynek egyik szervezési centruma volt.[96] A szervezet alapítója s vezetője Horváth József, a Fejérváry-kormány elleni megyei hivatalnokrezisztencia egyik vezére. Az 1903-as alakuláskor a szervezet gyűlésein csupán jámbor fizetésemelési kéréseket emlegetnek. 1905–06 után a hang megváltozik. 1907. február 21-én az egyesület hatalmas értekezletet tart közéleti notabilitások részvételével. Tárgy: a megyei tisztviselők hitelügyének rendezése; hitelszövetkezet alakítása a hivatalnokok részére, amihez állami hozzájárulást követelnek. Az egész félreérthetetlenül a számla benyújtása a koalíciós kormányhoz: viszontszolgáltatás követelése a megyei ellenállásért. A követelés: ellenszolgáltatásként a kormány szanálja az eladósodott hivatalnokokat. Az eredmény nem marad el. Az 1908. november 20-i választmányi ülésen már bejelenthetik, hogy a kormány az 1908-as költségvetési év terhére kiutal egymillió koronát a hitelszövetkezet részére.[97] A siker után a szervezet önbizalma ugrásszerűen megnő. Köreiben most már a széles körű érdek-képviseleti szervezetté való kiépülés tervei fogalmazódnak meg. Olyan tevékenységet szándékoznak kifejteni, amely már lényegesen túlmegy a puszta fizetésjavítási kérvényezéseken. Példaképük – nagyon is érthetően – nem a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom, hanem az OMGE. Tehát a megyei hivatalnokok érdek-képviseleti szervezetüket nem a munkavállalók, hanem a munkaadók érdekképviselete mintájára tervezik kiépíteni.[98] Ez a szervezet az elgondolások szerint ugyanúgy félhivatalos elismeréssel bírna, mint a nagy munkaadó szervezetek, s ugyanúgy befolyása volna nem csupán a hivatalnokok szorosan vett foglalkozási érdekeire, hanem munkaterületük, a közigazgatás általános problémáira, ahogy az OMGE és a GYOSZ is mérvadóan befolyásolják a gazdaságpolitika döntéseit. 1908-ban Ivánka Pál váci főszolgabíró, az egyesület buzgó korifeusa dolgozza ki először azt a tervezetet, mely az egyesületnek olyan hivatalos támogatással való kiépítését követeli, melynek minden megyében helyi szervezetei lennének, s esetleg – ezt bizonytalanságban hagyja – a tisztviselők hivatalból automati-

kusan tagjai volnának. Ez a hatalmas szervezet nem csupán érdekképviselet lenne, hanem a szakterület adminisztratív, politikai és szellemi elitjét tömörítő szervezet is, melynek keretében rendszeresen foglalkoznának a közigazgatás elvi szakmai, politikai kérdéseivel, s erről előterjesztéseket tennének.[99] Ez a program 1917-ben az egyesület hivatalos programja lesz. Ez az elgondolás egyesíti a hivatalnokság kétféle lehetőségét érdekei szervezett érvényesítésére a társadalomban. Egyrészt az érdek-képviseleti szervezet által, ahol a hivatalnok mint munkavállaló szervezkedik. Másrészt az általa hivatásából adódóan kezelt államapparátusra való politikai színezetű befolyása által, ahol partikuláris, rétegérdekeit mint közérdeket, mint partikuláris érdekeken felül álló, szakjellegű megfontolásokat juttathatja érvényre. Ez utóbbi területen már az érdek-képviseleti szervezkedés meghaladja önmagát, s átadja helyét a hivatalnok középosztály törekvésének a politikai vezetésben való részesedésre.

Amint látjuk tehát, a hivatalnok dzsentri nem csupán törekvései eszmei kifejtésére találja meg a legalkalmasabbnak mutatkozó gondolati formákat az agrárius ideológiában, hanem érdek-képviseleti szervezetei kiépítésében is elsősorban az agrárius érdek-képviseleti mozgalmat tekinti példaként. Továbbiakban vizsgáljuk tehát meg közelebbről a hivatalnok dzsentri politikai önállósodási törekvéseinek kapcsolatait az agrárius mozgalommal.

Az agrár érdek-képviseleti szervek élén a politikai vezérkar mellett igen korán létrejött egy jelentős **funkcionáriusstáb**, melynek tagjai a szervezetek adminisztratív vezető posztjait töltötték be. Az előkelő nagybirtokos, jobbára arisztokrata reprezentatív-politikai vezetők mellett a stáb tagjai szakképzett közgazdászok, közöttük tudósok, egyetemi tanárok. Az OMGE-ban Rubinek Gyula, Bujanovits Sándor, Szilassy Zoltán, Buday Barna; a Gazdaszövetségben a vezető politikustriász: Károlyi Sándor, Darányi Ignác, Dessewffy Aurél mellett és mögött ott tevékenykedik Bernát István, Gaál Jenő, Meskó Pál, Czettler Jenő. Ez utóbbiak, az ügyvezető stáb tagjai között egyáltalán nem dominálnak a patinás történelmi nevek, ellenben nagy számban fordul elő közöttük városi polgár, német nevet viselő értelmiségi. 1905 után, a nagy politikai vezetők halálával, illetve visszavonulásával befolyásuk a szervezetekre egyre nő. Az agráriusok szervezete, a Gazdaszövetség lassan teljesen az ő vezetésük alá kerül. A két csúcsszerv mellett kiépül az agrárgazdasági intézmények sora, melyek szintén növelik az agrárius politikai befolyást: az Országos Központi Hitelszövetkezet, az altruista bank. A tekintélyes szervezetek vezető állásai magas jövedelmet és előkelő társadalmi állást biztosítanak,[100] jó kiindulást tudományos karrier számára, és a legmagasabb rangúak részére utat a politikai életbe. Huzamosabb ideig betöltött agrár-érdekképviseleti vezető funkció többé-kevésbé biztosan hozza magával a földművelésügyi államtitkárságot, de nem rossz indulás az egyéb gazdasági szakminisztériumok felé sem. A tízes évek végén pedig már sürgetően felmerül, nem kis mértékben az agrárius agitáció hatására is az állami szociálpolitika szervezett formáinak kiépítésére irányuló törekvés. Ezek vezető tisztségei-

re, mint ilyen jellegű gyakorlattal rendelkező emberek, az érdek-képviseleti főtisztviselők szinte predesztinálva vannak: ők a majdan megalakítandó társadalombiztosítási hivatal, népjóléti minisztérium, egészségügyi minisztérium városmányos államtitkárai, sőt miniszterei. A vezető stáb mögött kiépül a fő- és mellékhivatású agrárius érdek-képviseleti hivatalnokok középszintű apparátusa.[101] Ez az apparátus puszta létével mint állás- és karrierlehetőség nagymértékben megnöveli az agrárius mozgalom befolyását a dzsentri eredetű vagy dzsentroid orientációjú hivatalnokság körében.[102] A lecsúszó dzsentri részére az agrárius érdek-képviseleti hivatalnokság álláslehetőség volt, de több is ennél: olyan viszonylag önálló jelentékeny szervezet, amely formába képes önteni a dzsentri rétegek, elsősorban a dzsentri és dzsentroid hivatalnokság, a majdani „keresztény középosztály" sajátos érdekeit, viszonylag önálló politikai törekvéseit.

Annak a mértékében halad előre fokozatosan ez a folyamat, amilyen tempóban az agrár-agrárius szervezetek vezetésében fokozatosan tért nyer az alapító arisztokrata politikus-teoretikus gárda rovására egy organizátor-adminisztratív hivatalnoktípus. Ez a típus maga is ezekben a bürókban nevelődik. Az agrárius funkcionárius fő tevékenységi területe a gazdasági, a szövetkezetek esetében szorosan az üzleti élet. Ez a hivatalnok azonban nem üzletember. Ellenkezőleg, mint társadalmi-politikai típus tudatosan annak ellentéte. Az agrárius funkcionárius ugyanis a gazdaság ügyeit éppen nem üzleti alapon igyekszik bonyolítani, fő törekvése – s ez törekvése lényegi politikai tartalma – éppenséggel az, hogy a gazdaság területéből minél nagyobb mezőket elhódítson az üzleti élettől. A piac elveivel a szervezés elvét állítja szembe. Az üzleti élet öntörvényű spontaneitását minél inkább igyekszik intézkedésekkel regulázni, törvények, rendelkezések kereteibe szorítani. Az agrárius mozgalmat elindító arisztokrata vezérkar antiliberális, a gazdasági versenyt elítélő ideológiai koncepciója, a „társadalom megszervezése" újkonzervatív eszméje ezen a ponton találkozik a hivatalnoknak az üzleti élet „kaotikus tülekedését" zabolázni igyekvő szervező ambíciójával. Utóbbi számára ez az organizáló tevékenység a gazdasági élet helyes irányú és hatékony funkcionálásának egyetlen biztosítéka,[103] szemben az üzleti tevékenységgel, melynek kétes értékű buzgalma sikereit spekulációra, a tapasztalatlanok becsapására építi, nem pedig a tudományosan alapozott szaktudásra. A szaktudomány és erkölcs fellengzős ködfüggönye mögött az agrárius apparátus természetesen politikai elvek alapján törekszik kontrollálni a gazdaságot. Az agrárius érdekképviseletek keretében tehát kinevelődik a gazdaságszervezőnek sajátos, a polgári típussal ellentétes, bürokratikus típusa. A szorosan vett gazdaságszervező jelentkezésénél sokkal jelentősebb azonban, hogy ezekben az irodákban magának a politikai tevékenységnek új stílusa születik meg. Szociálpolitikai, gazdaságszervezési aprómunka feszül neki a politikai problémák megoldásának, büszkén, öntudattal vallva, hogy fel fogja váltani a parlamenti debatteriát, a hordószónoklatot.[104] A teoretikus írásokban itt-ott felsejlik az agrárius funkcionárius utópiája: „A társadalom rejtett tőkéjéből lét-

rejött az országos gazdabank, egy óriási pénzerő, mely megoldja a függő hitelkérdéseket: az élőleltár-hitelt és a zöldtermés-hitelt; konvertálja a drága jelzálogkölcsönöket; kezébe veszi a telepítés ügyét; kis- és középbérleteket alakít; gazdasági ipari vállalatokat teremt; vért közvetít minden hasznos agrárvállalkozásba és nem szipolyoz. Emellett a központ szövetségi szerve szociális munkát is végez. Ez az agrártevékenység összes társadalmi hatásait figyeli. A pillanatnyilag elnyomott rétegek védője. Foglalkozik a gazdasági verseny következményeinek kiegyenlítésével. Megelőzni igyekszik az ártó evolúciókat. Ez szűri át a társadalmi törekvések programját a napi politika tényezőihez. Programot ad, amelyre hallgatni kell, képviselői minőségben is, miniszteri minőségben is. A központ szövetkezeteinek ötmillió tagja van. Nincs gazda, aki ne tartozna valamely szövetkezethez. Ezek a szövetkezetek az értékesítés feladataival is megbirkóznak. ...A börze nem hatalmaskodik többé. Idebent szövetkezeti gabonaraktárak várják az acélos búzát; előleget kap rá a gazda, s kiböjtölheti a jó piacot. ...Ez a szövetkezeti fejlődés jövője."[105] Az OMGE-titkár jövővíziójában az agrárius bank- és szövetkezethálózat átfogó szervezetté, félig hivatalos jellegűvé nő, mely meghatározó tényezője az ország egész szociális és gazdaságpolitikájának, s ezen keresztül dominálja az egész politikai életet. Ez a „megszervezett társadalom" fantáziaképe. A vágyott perfekt organizáció paternalista jóindulattal, de kemény kötelekkel tartaná a kizsákmányolt osztályokat, s ellenőrzése alá vonná a burzsoáziát. Elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia bürokratikus eszközökkel prestabilizált uralma volna, amelyben azonban a stabilizációt megteremtő monstre apparátus sem volna öntudatlan eszköz, személytelen masinéria. Távol áll a programröpiratok szerzőitől, hogy az apparátus szerepét másnak ábrázolják, mint a nagybirtok uralmának végrehajtó apparátusáét.[106] Azonban a végrehajtó apparátus ebben a tervezetben méreteinél s önsúlyánál fogva a végrehajtásban óhatatlanul nagymérvű önállóságot élvezhetne. A délibábos tervezetekben a valóságosan növekvő adminisztratív önállóság s végrehajtásbeli intézkedési befolyás vetül ki fantasztikus felnagyításban.

Az újkonzervatív s azon belül mindenekelőtt az agrárius mozgalom tehát iskolája s szerveződési kerete a dzsentroid középosztály politikai önállósodásának. Ahogy innen veszi a szervezeti s ideológiai formákat törekvései artikulálására, úgy maga is színezi ezekkel a törekvésekkel az újkonzervatív ideológiát s politikát. A századfordulón, a Széll-kormány idején már érzékelhető s kitapintható a sajátos dzsentroid színező elem az újkonzervatív irányzat ideológiájában s politikai gyakorlatában.

Ez ideológiai téren legvilágosabban tükröződött az **államnak a gazdasági élet folyamatába való beavatkozásáról** vallott újkonzervatív felfogások bizonyos különbségeiben. Az állami beavatkozás a liberalizmus egyik elméleti kulcskérdése, s ennek megfelelően kulcsproblémája a liberalizmus, kivált a gazdasági liberalizmus elvi bírálatában is. Az újkonzervatív koncepció a szabad versenyt nem etatista pozícióból bírálta. A versennyel nem az állam szabályozó tevékenységét,

hanem a szabad egyesületekként szervezett érdek-képviseleti mozgalom egyensúlyozó szerepét állította szembe. Az esetleges állami beavatkozással szemben az agrárius publicisztika általában bizalmatlan volt. Hangoztatta, hogy a szociális és gazdasági problémák megoldása elsősorban a „társadalomra" vár; az állam „gyámkodása" gátolja a nemesi eredetű rétegek polgárrá nevelődését, a gazdasági harc minden kockázatától való megszabadításuk akadályozza a burzsoá munkaetika, gazdálkodási mentalitás elsajátítását a nemesi eredetű rétegek részéről. Bizalmatlan volt az újkonzervatív tábor az állammal szemben egyszerűen azért is, mert összmonarchiai szinten a burzsoázia nagyobb befolyással bírt a gazdasági döntésekre, mint a nagybirtok, s ez a tendencia növekvőben s nem csökkenőben van. Az újkonzervatív irodalom szélesebb politikai horizontú teoretikusai számon tartották a gazdasági monopóliumok, a trösztösödés külföldön már megfigyelhető tendenciáját. Az osztályharc frontján két jól szervezett tábort láttak magukkal szemben: a monopoltőkét s a munkásmozgalmat. Úgy látták, mindkettő az állam meghódítására, a gazdasági s ezáltal végül a politikai hatalom megszerzésére tör. Az egyik oldalon a trösztök politikai befolyásából valamiféle gazdasági dirigista rendszer (az újkonzervatív publicisztikának a német katedraszocialistáktól átvett szóhasználatában: „államszocializmus") kifejlődését várták, amely végső soron a polgári demokrácia, a szabadságjogok teljes felszámolásához, valamiféle trösztabszolutizmus kialakulásához vezet. Másik oldalon a szocialista forradalom szintén az egész gazdaságot, társadalmat, politikai életet ellenőrző omnipotens szocialista államot hoz létre.[107] Ezzel a kettős tendenciával szemben a kispolgári és tradicionális rétegek érdek-képviseleti szervezése a szociális igazság, a „gyengék" védelmén túl hovatovább a veszélyeztetett polgári szabadság védelmeként jelenik meg.[108] Az 1905-ös év válságos eseményei között az agrárizmus vezető teoretikusa egyenesen oda jut gondolataiban, hogy azzal foglalkozik: a fenyegető állami omnipotencia rémével szemben az agrárius érdek-képviseleti mozgalmat a liberalizmus korszerű – az egykori liberális individualizmust meghaladó – formájának nyilvánítja, feladva ezzel az újkonzervatív ideológia gerincét képező antiliberalizmust. A nagy ideológiai lépés előtti habozás tükröződik Darányi Ignáchoz írt levele áthúzásaiban. A következő idézendő szövegben zárójelben közöljük a Károlyi Sándor által kihúzott alternatív változatokat: „Nem hiszem, hogy a szocializmus vagyonközösségi tétele (ha tetszik), azaz a termelőeszközök államosítása győzzön a világon, mert a rabszolgaállamtól, vagyis az állami omnipotenciától való félelem (utat tör magának) ennek útját állja. A küzdőtér másutt van. Küzdenek a gyengék a (liberalizmus túlkapásai) túlkapások ellen, s evégből szervezkednek; míg éppúgy szervezkedik a tőke, hogy amazokéval ellentétes érdekeit megvédje. (Ma) A szervezkedések korszaka (van) ez. A nemzetek és az egyes érdekcsoportok szövetségeit látjuk, szemléljük átalakulásaikat és szétbomlásaikat, míg az individualizmus pedig háttérbe szorul (s helyébe az érdekcsoportok jutnak előtérbe). (A liberalizmus) Az egyéni szabadság alapján fogunk majd állani továbbra is, csakhogy

nem az individuumok, hanem mindinkább az érdekcsoportok fognak harcolni (míg az erősebb uralma továbbra is fennmarad). A Gazdaszövetségnek, a Magyar Gazdák Szemléjének, a Szövetkezésnek, a Széchenyi Szövetségnek a fentieket kell hirdetnie, hangoztatva mindenkor, hogy a (liberalizmus) szabadság alapján állunk. Így hódítjuk meg magunknak a (liberálisok=átjavítva olvashatatlan szövegre – Sz. M.) nagy számát, mert éppen ezen nézetekben találandják a menekvést (a kompromisszumban, mellyel mi, a szövetkezeti emberek tudjuk kiegyeztetni a liberalizmust a szocializmussal, ledöntve a mindkét oldalon mutatkozó túlzást)."[109] Ha közelebbről próbáljuk vizsgálni az indítékokat, melyek az agrárius teoretikust nézeteinek ilyen mélységű felülvizsgálatára ösztönözték, utaljunk vissza az idézett 1902-es beszéd azon kitételére, melyben már nem csupán a plutokratikus etatizmus részéről lát veszélyt, hanem a társadalmi ellentéteket szociális reformokkal kanalizálni igyekvő „sozialer Fürsorgestaat" államszocializmusában is. A szociáldemokratákkal kokettáló Fejérváry-kormányban hasonló jelenséget, a klasszikus bécsi abszolutizmus modern államszocializmussá, afféle „sozialer Obrigkeitsstaattá" korszerűsítését látja.[110] A dramatikus körülményeken túl – hogy ugyanis ebben a furcsa szövetségben egy sor ellenfél kerül egy táborba: a munkásmozgalom, az egykori 48-as emigráns által mindig gyűlölt Bécs, a modern nagykapitalista etatizmus – mélyebb irritáló tényező is rejlik. Károlyi nagyon is tudatában van annak, hogy a modern etatista szociálpolitika, annak technikája, módszere jórészt saját mozgalma, az újkonzervatív érdek-képviseleti mozgalom talaján született. Az agrárizmus agg vezére bizalmatlanul kezdi szemlélni szociálpolitikai akcióit, s bennük is államszocialista tendenciákat gyanít. Mint látni fogjuk, nem alaptalanul. Az önálló testületek szervezkedési szabadságának veszélyeztetettségérzése, sokkoló élményei sorozata ráirányítja figyelmét az újkonzervatív mozgalom bizonyos elemeinek saját mértékével (legalábbis új nézetei mértékével) is riasztóan reakciós vonásaira. Levelében az újkonzervatív tábor egyik jelentős osztagával szemben éles bizalmatlanság mutatkozik: „Magyarországon szabadságra van szükség, az erősebb uralmára, ha azt akarjuk, hogy a magyar faj dominájon, és magyar legyen az állam. Prohászka és a papok a szabadságot nem akarják, mert csak káros hatásait látják, ezt letörni nem szabad engednünk, mert a szabadságra szükségünk van a magyarság érdekében, főképp mert a szövetkezeti mozgalom korlátozni fogja a szabadság túlzásait, míg megmenti őt, mert a szövetkezeti eszme a szabadság mentsvára."[111] Új koncepciójával, mely leveleiben kibontakozik, nem áll egészen egyedül kortársai között. A szabadelvű tábor régi vágású liberálisai között is akadnak olyanok, akik fokozatosan konzervatív pozícióba tolódva szemlélik a klasszikus liberalizmus, a gazdasági szabad verseny visszaszorulását, s vele szemben mind szocialista, mind polgári oldalról az állami omnipotencia fenyegető rémét fedezik fel. Ők azonban a polgári oldalról jövő etatista áramlatot összefonódni látják az újkonzervatív reakcióval. Számukra a jobboldali államszocializmus lényegében azonos azzal az új típusú konzervativizmussal,

melynek Károlyi Sándor is prominens képviselője.[112] Az agrárius mozgalom vezetője, az állami beavatkozás problémakörében összeütközésbe kerülvén tábora jobboldali irányba radikalizálódó tendenciáival, fokozatosan elhagyja az újkonzervatív elvi pozíciót, s a mérsékelt statikus-defenzív régi típusú konzervatív pozícióhoz közelít.

Az állami beavatkozás ilyen mérvű elvi elítélése távolról sem volt általános az újkonzervatív mozgalomban. Ellenkezőleg, a tábor auktorainak tekintélyes része kezdettől azon a véleményen volt, hogy a mozgalom reformpolitikáját teljes terjedelmében és átfogó voltában csak az állam képes megvalósítani. A két vélemény mögött társadalmi indítékok húzódtak. Míg az antietatizmus az arisztokrata nagybirtokos irányzat törekvéseit tükrözte, addig az etatista felfogás mögött a dzsentri állott. Ez volt az egyik momentum, mellyel színezte az újkonzervatív politikát s ideológiát. A birtokos dzsentri az állami beavatkozástól várta gazdasági szanálását: homesteadet, moratóriumot, hitelt leszorított kamattal. A honorácior dzsentri érdekeltségét a fentebb ismertetett röpiratok alapján már láthatjuk: a társadalom, gazdaság, politika egész területét átfogó szociálpolitikai apparátus legkönnyebben s legkedvezőbb módon mint államapparátus épülhet ki. A hivatalnok dzsentri politikai öntudatra az agrárius és egyéb újkonzervatív mozgalmak soraiban ébred, s itt alakulnak ki az önálló politikai szerep játszására irányuló törekvések. Ezek valódi színhelye azonban csak az államapparátus lehet. A hivatalnok dzsentri újkonzervatív törekvései az államapparátus meghódítása felé tapogatóznak. A honorácior dzsentri hangadói kezdettől vonzódnak az államszocialista megoldásokhoz, s egészen korán felbukkannak javaslatok, melyek fentiekhez hasonló átfogó reformterveket állami keretben kívánnak megvalósítani. A *Magyar Állam* című néppárti lap 1896. évi március 6-i számában egy Á-r szignójú cikk felvázolja egy átfogó bank- és életbiztosítási, illetve személyi hitelrendszer tervezetét: „... a nagytőke kiszorítása, az egyéni érték és hitelképesség emelése végett átveszi az állam, illetőleg községek, kerületek, megyék az egész hitelügyet, beleértve a biztosítást, a takarékpénztárakat és a banküzletet egész teljességében. ...A munkaerő tényleges tőkévé válik, melyre az életbiztosítás által fedezve kölcsönt lehet adni, miáltal a gyárak is szövetkezetek útján a kiválóság által vezetve, a munkások kezeibe átmehetnek. A jelenleg fennálló takarékpénztárak, bankok, biztosítótársaságok átadják összes aktíváikat és passzíváikat, és beszüntetik további működésüket."[113]

Az egyetlen nagyobb szabású akció a dualista korszak egész tartama alatt, mely során valami megvalósult azokból a nagyszabású újkonzervatív szociálpolitikai reformtervekből, melyek fantasztikussá fokozott változataival fentebb találkoztunk, az **Egán Ede** nevéhez fűződő kárpátaljai ún. hegyvidéki akció volt. 1897-ben indult meg a nevezetes szociálpolitikai program a Földművelési Minisztérium keretében az ország legínségesebb vidékének tekinthető ruszin terület gazdasági fejlesztésére. Az akciónak súlyt adott a vidék nemzetiségi volta. A megoldandó problémák leglényegesebb sajátossága volt az a körülmény, hogy

a terület a galíciai zsidó bevándorlás fő útvonalán feküdt. A szegény hegyi vidékre, mely saját lakosságát sem igen tudta eltartani, nyomorgó menekültek áradata zúdult évről évre, s fokozta az amúgy is súlyos megélhetési problémákat. Mint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, itt is legélesebb, közvetlenül ható társadalmi ellentét a parasztság ellentéte a falusi kereskedőkkel, uzsorásokkal. A kárpátaljai falvakban, mint máshol is sok helyütt Magyarországon, a falusi kereskedők, kocsmárosok nagy számban zsidók voltak. Ezek etnikai azonossága a bevándoroltakkal, utánpótlásuk, feltöltődésük a Galíciából bejött vándor házalók soraiból végsőkig élezte az ukrán parasztság s a helyi, „özönvíz előtti" zsidó burzsoázia ellentéteit. Ez a problematika ideálisan alkalmasnak látszott arra, hogy kísérleti terepe legyen az agrárius újkonzervatív szociálpolitikának.

Egán kormánybiztosi tevékenységét azzal kezdte, hogy kibérelt a szolyvai járásban az ottani Schönborn-uradalomból huszonöt évre 12 622 katasztrális hold földet, s parcelláztatta. 41 községből 4303 paraszt kapott így földet. Továbbiakban létesített ugyanabban a járásban 11 hitelszövetkezetet, s megkezdte a fogyasztási szövetkezetek szervezését, utóbbiak elsősorban a zsidó boltosok kiszorítását, tönkretételét célozták. Az akció komplexen tartalmazta tehát az egész újkonzervatív programot. Valóban úgy tekinthetett rá ez a tábor, hogy a Ruténföld parasztságának „megszervezése" modellje lehet az egész magyar társadalom megszervezésének. Betörést jelentett az állami gazdaságpolitika terrénumára is; a hegyvidéki akcióval tette meg az első lépést az állam az újkonzervatív szociálpolitikai módszerek államigazgatási alkalmazására. Egyben fontos tanulság volt az agrárius tábor számára az is, hogy a hegyvidéki akció demonstrálta: ilyen jellegű programokat átfogó mértékben csak az államapparátus közvetítésével lehet végrehajtani. Ez az akció természetszerűleg a hivatalnok dzsentri ügye volt elsősorban. Maga Egán jellegzetes hivatalnok agrárszakember, pályája kezdetén jószágigazgató Magyarországon és külföldön jelentős birtokokon, 1883-tól 1890-ig pedig a Földművelési Minisztérium tisztviselőjeként a tejgazdaság országos felügyelője, a hivatalnok dzsentri tipikus képviselője. Politikai nézeteiben, szenvedélyes antiszemitizmusában is jellegzetes reprezentánsa a honorácior dzsentrinek, kormánybiztosi működésében pedig az agrárius gazdasági organizátor megtestesítője. Ez az organizátortípus jelentkezik működésében, amikor szövetkezeti boltjait a szükségletekhez képest képtelen méretű áruválasztékkal látja el.[114] A monstre áruválaszték jól mutatja, hogy a kormánybiztost nem üzleti szempontok vezették, s alig törődött azzal, hogy szövetkezeti boltjai rentábilisak legyenek. Ez nem csupán a gazdasági tevékenység alárendelését mutatta a politikai célnak, jelen esetben a zsidó szatócsok kiszorításának; a gigantomániába hajló nagyvonalúság mögött megmutatkozott, hogy a bürokratikus gazdasági szervező magatartása nem profitra, hanem effektivitásra orientált. Gazdasági tevékenységében nem az vezérli, hogy a rendelkezésére álló eszközökből (tőkéből) a lehetséges legmagasabb profitot hozza ki, hanem bizo-

nyos szakmai ethosz, mely az eszközökből és munkaerőből ki óhajtja hozni a bennük rejlő technikai lehetőségeket, a technikailag lehetséges legmagasabb hatékonyságot, illetve teljesítményt, függetlenül attól, hogy ez kifizetődik-e az adott esetben.

Az Egán vezette akció nagyban hozzájárult az újkonzervatív reformpolitika, elsősorban a hivatalnok dzsentri törekvéseket megfogalmazó etatista koncepciójának terjedéséhez, mind magán az agrárius irányzaton belül, mind pedig az államhivatalnoki s értelmiségi körökben. Az agrárius mozgalom egyes vezetői is úgy vélik, hogy az agrárizmus hatalmas fegyvertényének tekintett hegyvidéki akció aggályosan megnövelte az állami beavatkozás súlyát az újkonzervatív reformpolitikában.[115] Maga Károlyi Sándor idézett levelében a dilemmából úgy próbált kijutni, hogy a fejletlen nemzetiségi vidékek fejlesztésére elfogadta az „államszocialista" módszerek jogosultságát.[116]

Az etatista-organizátor politikai típus előtérbe állítása mellett a hegyvidéki akció másik fontos jellemvonása erős antiszemita jellege volt. Az egész akciót körülvevő hecclégkör nem szorítkozott az e tekintetben sajátos rutén területre. Ellenkezőleg: kifejezője volt egy újabb, a nyolcvanas évek elejihez hasonló általános antiszemita hangulati hullámnak. Az antiszemita közhangulat, ressentiment, amely az Istóczy-mozgalom átmeneti fellendülése idején fellángolt, sohasem múlt el egészen, csupán intenzitásából veszített. Az új fellángolás forrása sokban a régi volt, új erősítő körülményektől serkentve. A parasztságot terhelő „zsidó uzsora" számon tartása távolról sem csupán a Ruténfölddel kapcsolatban merült fel. Az agrárproletárság elégedetlenségének kitörései ezt a szempontot is újra előtérbe tolták az erre érzékeny megfigyelők gondolataiban. A városi kispolgárság körében sem hiányzott a hajlandóság, hogy a bank- és kereskedő nagytőkével szembeni ellenérzéseit antiszemita szólamokban fogalmazza meg. Nem volt az újkonzervatív mozgalom tevékenységi körében olyan probléma, mely nem függött volna össze az antiszemitizmussal. Az újkonzervatív liberalizmuskritika mindenkor tartalmazott bizonyos, olykor latens, olykor manifesztté váló antiszemitizmust. A kapitalista korrupció, anyagiasság, önzés kárhoztatása, a polgárság tipizált magatartásának szembeállítása a feltételezett magyar nemzeti jellemmel – mindezek különböző fokokon tartalmaztak antiszemita felhangokat. Az antiszemita latenciák a század végére fokozatosan kibontakoztak, felszínre léptek az újkonzervatív szociálpolitikai akciók keretében. Az érdekképviseleti, szövetkezeti tevékenység a századforduló éveiben erős antiszemita színezetet kapott. Az agrárius szövetkezetek ilyen vonatkozású politikai szereplése olyan visszhangot váltott ki, hogy maga a miniszterelnök volt kénytelen az üggyel foglalkozni. Széll Kálmán belügyminiszteri minőségében 1902. március 4-én 147/Res szám alatt körlevélben utasította a főispánokat, referáljanak a megyéjük területén működő OKH-szövetkezetekről abból a szempontból, vajon űznek-e felekezeti (antiszemita) és kisebbségi izgatást (utóbbi arra vonatkozott, hogy a Néppárt a szlovák és kisebb részben a német kisebbségi területeken

egyes esetekben nemzetiségi demagógiával is operált). A belügyminiszteri megkeresésre beérkezett jelentésekből 26 van meg. A jelentést tevő megyékből 23 területen működik hitelszövetkezet. 19 főispán azt jelenti, hogy semmi rendelleneset nem észlelt. Ebből, mint az a részletesebb négy eltérő jelentés alapján következtethető, inkább a főispán személyére, mint megyéik szövetkezeteire lehet következtetéseket levonni. Az esetek zömében láthatóan csupán a főispán hanyagságáról van szó, részben pedig arról, hogy a szövetkezetszervezés a főispán figyelmébe ajánlott állami feladat volt, tehát nem vetett volna jó fényt működésére, ha túl nagy bajok vannak vele. A nemleges jelentések mindössze annak megállapítására szorítkoznak, hogy a főispánhoz ilyen jellegű panasz vagy jelentés nem érkezett, olyan válasz, mely azt állítaná, hogy a szövetkezetek működését figyelemmel kísérve határozottan állítja, azok működése korrekt üzleti jellegű, minden politikai tendenciát nélkülöző, egyetlen sincs. Ezzel szemben Csongrád megye főispánja 1902. március 27-i válaszában és Jász-Nagykun-Szolnok megyéé március 11-i válaszában kifejti, hogy jelentős különbség van az OKH- és a Hangya-szövetkezetek között: utóbbiak feltétlenül antiszemiták, és fő feladatuknak a zsidó boltosok „kiirtását" tekintik. Ilyen jelleget az OKH-szövetkezeteknél is észleltek mindenütt, ahol papok a szervezők és vezetők. „... a fogyasztási szövetkezetek közül is jogos kifogás alá csupán a csongrádi »keresztény fogyasztási szövetkezet« esik, amelynek működése felekezet elleni izgatási célokra irányul. Ezen szövetkezetnek már alapításakor nyíltan bevallott célja az volt, hogy az izraelita vallású kereskedők tönkretétessenek, ezt a célt szolgálja a szövetkezet ma is, mi kétségtelenül megállapítható a *Tiszavidék* című csongrádi lap közleményeiből, amelyben a szövetkezet élén álló Hegyi Antal csongrádi plébános – aki a lapnak is felelős szerkesztője – nyíltan hirdeti, hogy a liberális zsidó kereskedőket a szövetkezet segélyével fogja tönkretenni" – írja a csongrádi főispán. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei főispán igen részletes jelentése kifejti, hogy a megye területén működő szövetkezeteket részben maga szervezte a Csongrád megyével határos részen, hogy az agrárszocialista mozgalmat ellensúlyozza, ezek élén helyi földbirtokosok állnak, kiket erre ő kért fel. Ezzel szemben a megye területén működő négy Hangya alapítású OKH-szövetkezet antiszemita céllal működik: „Lehetetlen legbizalmasabban be nem jelentenem, hogy a »Központi Hitelszövetkezet« előzékenységével nem vagyok egészen megelégedve, s csak az üdvös cél bírt rá, hogy a tapasztalt figyelmetlenségeket elhallgassam, hogy a központ nem eléggé előrelátó azon tekintetben, hogy vajon az alapítandó szövetkezetet nem felekezeti avagy politikai célból alapítják-e; hogy túlságos udvarias a papokkal szemben, pedig kevés kivétel azon papok száma, kik nem felekezeti okokból működnek; hogy túlságosan udvarias a »Hangya« (Károlyi-féle) által alapított szövetkezetek támogatásában, pedig azok majdnem mindegyikének felekezeti célzatai vannak. A »Hangya« nyílt boltokban áruló értékesítési és fogyasztási szövetkezeteket alapít, melyeknek célja a falusi kis boltosokat (zsidókat) kiirtani. ...Azt hiszem, kevés olyan szövetkezet

lesz, amely az 1898. évi törvény alapján keletkezett, s mégis felekezeti, politikai és nemzetiségi izgatásokra használtatnak, hanem minden olyan szövetkezet, melyet a »Hangya« alapít és az »Országos Központi Hitelszövetkezet« támogat, azok kisebb-nagyobb mértékben felekezeti és politikai célzatúak." A főispán leírása szerint a megye négy ilyen Hangya alapítású szövetkezetéből egy élén egy református lelkész áll, kettőt egy erősen antiszemita érzelmű báró földbirtokos vezet, egyet pedig Jászberényben egy nem kevésbé antiszemita Apponyi-párti korifeus. – A Gömör-Kishont és Sáros megyéből érkezett jelentések a szövetkezetek néppárti befolyás alatt álló jellegét hangsúlyozták.[117]

Az újkonzervatív front helyi apparátusának erősödő antiszemita tevékenysége magában rejtette a mozgalom **radikalizálódásának** lehetőségét. Az újkonzervatív táborban mutatkozó antiszemita tendencia tekinthető a jobboldali radikalizmus első csírájának Magyarországon. Ezeknek az antiszemita hangoknak koncertjéből élesen kihallik a dzsentri-antiszemitizmus hangja. Az újkonzervatív liberalizmuskritika, konzervatív indítású kapitalizmus- és tőkésellenesség ott kap elsősorban antiszemita színezetet, ahol különösen erős az érintett társadalmi csoport körében a hangulati irritáltság, az indíték arra, hogy kedvezőtlen helyzetéért valamely megfogható ellenséget felelőssé tegyen. A szorongatott társadalmi rétegek bűnbakkeresése a mozgató, mely a liberalizmuskritikának antiszemita értelmezést ad. Az újkonzervatív tábor leginkább ressentiment-nal terhes tényezője a dzsentri volt. Társadalmi presztízsveszteségük, pozícióvesztésük érthetővé teszi körükben az elmérgesedett bűnbakkeresés légkörét. Megmutatkozik ez azokban az interpretációkban, melyeket a dzsentri publicisztika a réteg birtokvesztésének magyarázatára ad. A dzsentri birtokos középosztály hanyatlásának, mint fentebb is láttuk, az újkonzervatív irodalom kezdettől nagy figyelmet szentelt. A kilencvenes évek derekának agrárius irodalmában azonban az általános rokonszenv mellett nem hiányzott a bírálat sem a dzsentri réteggel szemben. Felrótták költekező, a polgári viszonyokhoz nehezen alkalmazkodó életmódját, alacsony munkamorálját, s követelték tőle a polgári gazdasági mentalitás mielőbbi elsajátítását. Az újkonzervatív szerzők a konzervatív társadalom nagy veszteségének tartották a dzsentri réteg hanyatlását, de nem hagytak kétséget afelől, hogy magát a réteget hibáztatják sorsa alakulásáért. A századforduló körül jelennek meg először azok a röpiratok, melyek már a polgári társadalom nagyobb fogyasztási lehetőségeiben látják azt az immorálisnak minősített csábítást, melynek a tapasztalatlan dzsentri réteg nem tudott ellenállni. Az új értelmezések szerint a polgári társadalom a patriarchális viszonyaiból kiragadott dzsentrire rákényszerítette a polgárság tőle idegen, új keletű fényűzését, rászorította a földbirtokost, hogy versenyezzék fényűzésben a gazdagabb polgársággal. Ez a ressentiment-terhes magyarázat – mely egyébként nem annyira a kapitalista versenytől viszonylag elszigetelten élő vidéki földbirtokos, mint inkább a hivatalnok dzsentri helyzetét tükrözi, akinek valóban „standesgemäss" kell élnie akkor is, ha ehhez alacsony a jövedelme, s így helekényszerül az ominózus

„fenn az ernyő, nincsen kas" életmódba – már magában rejti annak igényét, hogy a polgári fényűzés csábítása mögött a csábítót is megkeressék, aki a gyanútlan dzsentrit jussából kiforgatta.[118] A birtokos dzsentri ressentiment-ja a volt nemesi birtokokat felvásároló polgárok ellen csak egyik táplálója az ellenszenvnek; élesebb ennél a honorácior dzsentri dühödt kenyéririgysége a polgári eredetű s polgári mentalitású értelmiséggel szemben. Az értelmiségi és hivatalnok dzsentri antiszemitizmusa új jelenség a komplexumban. Elsősorban ez az elem ad antiszemita színezetet az újkonzervatív középapparátus akcióinak. Az ő önállósodási törekvésük fogalmazódik meg az újkonzevatív liberalizmuskritika antiszemita változatában. Ez az ideológia s politikai tendencia viszi bele a radikalizálódás potenciáját az újkonzervatív front politikájába. Az újkonzervatív koncepció radikalizálásából kinövő honorácior dzsentri antiszemitizmusa 1901–1902 körül már az önálló eszmeáramlattá szerveződés jeleit kezdi mutatni.

Joggal felvetődhet, amennyiben a dzsentroid politikai antiszemitizmus elérkezett arra a határra, hogy különálló irányzatnak tekinthető az újkonzervatív fronton belül, miért nem került sor a századfordulón is különálló antiszemita párt alakítására, mint a nyolcvanas években. A magyarázat részben abban lelhető fel, hogy az Istóczy-párt alakulása idején rövid időre az a sajátos helyzet következett be, hogy az antiszemita irányzat vált minden szociális ellenzékiség gyűjtőhelyévé.[119] Ez a helyzet a századfordulóra gyökeresen megváltozott. A marxista munkásmozgalom és az általa befolyásolt agrárproletár-mozgalmak szilárd baloldali keretet adnak a proletár rétegek megmozdulásai számára, sőt a kispolgárság elégedetlensége részére is baloldali alternatívát nyújtanak. Az 1883-as antiszemita zavargások zalai, somogyi és alföldi szegényparaszti bázisa 1901 körül már megközelíthetetlen az antiszemita fertőzésű politikai törekvések számára. Az pedig, hogy a budapesti gyári munkásság szervezett erőként antiszemita tüntetésben vegyen részt, mint egykor az újpesti Linzer-gyár munkásai, a századfordulón már elképzelhetetlen. A könnyen mozgósítható radikális tömegek hiánya lassítja az önálló szervezet kialakításának folyamatát. Másik lényeges ok: az Istóczy-párt keretet jelentett széles tömegelégedetlenség politikai formába öntésére egyik oldalon, másrészt ugyanakkor az uralkodó osztályok zömében elszigetelt marad. A századfordulón viszont már az uralkodó osztályok széles csoportjait infiltrálja a latens antiszemitizmus. A nyolcvanas években a Simonyi Iván, Széll György, Szalay Imre, Békássy antiszemita csoportot kizárták a függetlenségi pártból; a századfordulón Bartha Miklós szélsőséges antiszemita nézetei semmi nehézséget nem jelentettek pártján belüli tevékenysége számára. Az antiszemita velleitások erős szétszórtsága a felső- és középrétegek köreiben szintén gátolta a politikai differenciálódást. Legfőbb akadály azonban az volt, hogy a Néppárt antiszemita agitációja messzemenően helyettesített egy Istóczyéhoz hasonló önálló antiszemita pártot, s be tudta tölteni az „űrt", melyet annak szétesése maga után hagyott. Az újkonzervatív tábor „osztagai" kö-

zül a Néppárt körében élt elevenen s nem csupán latens hangulatokban az antiszemitizmus. Ez természetesen nagy részében egyszerű vallásfelekezeti ellenszenv és az egyházjogi harcok hangulati visszahatása volt, de kezdettől hatékony eszköz volt a papi agitátorok számára a parasztság szociális elégedetlenségének politikai kiaknázására.[120] A párt tudatosan vállalta az egykori Istóczy-mozgalom politikai örökségét. Így tekintette működését a kortárs liberális ellenfél,[121] így említi a magyar antiszemitizmus német náci történetírója is.[122] A Néppártban talált otthonra a dzsentri, éspedig elsősorban a honorácior dzsentri antiszemita törekvése is. A dzsentri legismertebb politikai szószólói, kik eddig rétegük ideológiáját kizárólag a függetlenségi gondolatkörben fejezték ki, a századfordulón sorra fordulnak a politikai antiszemitizmus felé, s a Néppárt irányába orientálódnak. **Bartha Miklós**, a függetlenségi párt konzervatív szárnyának egyik vezetője a hegyvidéki akció benyomásai hatására felzárkózik az újkonzervatív fronthoz, s prominens antiszemita agitátorrá lép elő; **Kaas Ivor** a Nemzeti Pártból átlép a Néppártba – utóbbi lépése annál világosabban mutatja a politikai átcsoportosulást, mivel Kaas protestáns, tehát lépésének egyáltalán nincsen vallási színezete. Az egyetlen átfogó programröpirat, mely a Néppárt részéről az antiszemita álláspontot rendszeresen kifejti, **Petrassevich Géza**: *Magyarország és a zsidóság* című könyve már teljes egészében a dzsentri politikai antiszemitizmust, az újkonzervatív ideológia kifejlett antiszemita variánsát képviseli, nem a katolikus vallásfelekezeti zsidóellenességet. Az újkonzervatív ideológia radikalizálódását elsősorban ezen a röpiraton szemlélhetjük. Az egész problémakomplexumnak, mely az újkonzervatív mozgalom eszmevilágában kifejezésre jut, Petrassevich konzekvens antiszemita értelmezést ad: „Magyarország és a zsidóság ... viszonyában eddig a látszólagos szélcsend korát éltük, de most már érezzük, hogy a vihar kitörőben van. S ez a vihar rettenetes lesz, mert össze lesz benne torlódva nemcsak a zsidókérdés, de mindazok az égető, kitörni készülő bajok, melyek lerombolni készülnek a XIX. század korhadt társadalmát. Szocializmus, nemzetiségi kérdés, gazdasági válság, közjogi forradalom mint megannyi terhes, sötét felhő tornyosul Magyarország felett..."[123] A könyv félreérthetetlenül dzsentripozíciót képvisel, nem egyszerűen papi nézeteket, s jól láthatóan nem is főnemesi álláspontot: „... a negyvennyolcas forrongás romba döntött egy ezeréves épületet, anélkül hogy újat emelt volna, megölt egy ezeréves társadalmat, anélkül hogy újat nevelt volna. Rombolt mindent 48, de alkotni nem alkotott semmit. Ezer és ezer életerős magyar embernek ontotta ki vérét, tízesztendős nehéz rabláncot fűzött karjainkra, gyilkoló anyagi és erkölcsi romlást hozott ránk, s mit adott érte cserébe? Semmit. Egyetlen vívmányát, a politikai szabadságot még egyszer kellett kivívnunk 67-ben, s ezt, ha később is, megtettük volna 48 és vérontás nélkül is. Ellenben az elpusztult magyar földbirtokot, a zsidó mozgó tőkévé formálódott magyar aranyat, a társadalom erkölcsét, tisztaságát, az elbukott középosztályt ki adja nekünk vissza?"[124] A röpirat következtetésében eljut a radikális politikai fordu-

lat követeléséig, ha ez még teljes általánosságban marad is: „... valóságos létkérdéssé vált immár a zsidókérdés rendezése, megoldása. Mert valaminek történnie kell. Az állapotok annyira ki vannak már élesítve, hogy tovább csiszolni lehetetlenség. Vagy-vagy! Vagy adjunk a zsidóknak mint tehetetlen roncsok mindent..., vagy pedig álljunk végre talpra, s szerezzük vissza, ami a miénk – a **keresztény Magyarországot** (kiemelés tőlem – **Sz. M.**)."[125] Az idézett szövegben keletkezésében megragadhatjuk a felekezeti zsidóellenesség politikai antiszemitizmussá való átalakulását. A keresztény szó itt már nem felekezetet jelöl, hanem a „nemzsidó" megfelelőjeként áll. A „keresztény Magyarország" ebben az összefüggésben a kurzus majdani „keresztény nemzeti" jelszavának anticipációja. A Néppártban tehát lezajlik a századfordulón újból az a folyamat, mely kezdetlegesebben már az Istóczy-mozgalomban is végbement: a kezdeti vallásfelekezeti zsidóellenesség helyét fokozatosan átvette a dzsentri korszerű politikai antiszemitizmusa.[126] A papos zsidózás, a parasztság és a kispolgárság megnyerésére törekvő arisztokrata nagybirtokos indíttatású szociális demagógia mellett a Néppártban is önálló, kitapintható irányzattá válik a radikális honorácior dzsentri pozíció. Hasonlóan az agrárius mozgalomhoz, a Néppártban s általában a politikai katolicizmus mozgalmaiban is ez a törekvés erősödik a századforduló után, s az első világháború éveire már ezek a mozgalmak is a dzsentri politikai képviseleteinek tekinthetők elsősorban.

Miután vázlatosan utaltunk arra, hogy a jobboldali radikalizmus tendenciája az újkonzervatív mozgalom szervezeti kereteiben, az agrárius mozgalom és a Néppárt soraiban kezdett kibontakozni, jelzésszerűen utalunk arra is: bizonyos halvány jelei jelentkeztek 1901-ben az önálló politikai szervezet alakításának is. Van adatunk az 1901-es választás előkészítési kampánya idejéről egy szélsőjobboldali pártalakítási kísérletre. A Budapesten megjelenő *Express könyomatos* szerkesztője, Osinger János kérdőívet küldött szét Vas megye községi jegyzőinek, melyben egy új párt helyi alakításának feltételeit igyekezett kipuhatolni. A kérdőív egyike a jobboldali radikalizmus kevés számú „csíradokumentumainak", ezért érdemesnek tartjuk kivonatosan idézni:

„1. Helyes-e az a vélemény, hogy a változott viszonyoknak sem az 1848-i, sem pedig az 1867-i alapon álló politikai pártok programja nem felel meg?

2. Igaz-e, hogy a 48-as alap meggátol minden valódi kiegyezést Ausztriával?

3. Igaz-e, hogy az 1848-i alaptörvényekben szó sincs arról, hogy idegenek és el nem ismert vallásúak a múltra, a jelenre és jövőre való tekintet nélkül a többi állampolgárokkal minden szerzett és kimutatható hazafias érdem nélkül mindenben és mindenkorra kivétel nélkül egyenjogúsíttassanak?

4. Igaz-e, hogy a 67-es pártok programja alapján Magyarország nem lehet valóban független?

5. Igaz-e, hogy Magyaroszág összes politikai, közgazdasági, társadalmi és más bajai az 1867-i pártok programja nyomán bekövetkezett egészségtelen gyors fejlődésnek, illetve főleg a zsidók egyenjogúsításából és a szabad bevándorlásból származott igazságtalan és veszedelmes aránytalanságnak tulajdoníthatók?

6. Nem volna-e kívánatos a következő választásra egy új párt?
7. Az új párt politikai, közgazdasági, társadalmi és más kérdésekben főleg mit vegyen fel programjába? És az irányt illetően az ismert Törvény, Jog és Igazság helyett nem volna helyesebb az Istent, Királyt és Hazát szolgálni?
8. Kérdezett tud-e olyan személyt saját választókerületében, aki az új párt szervezésében hajlandó részt venni, pártelnökséget vagy képviselőséget vállalni?"[127]

Az önálló politikai mozgalommá szerveződés nyomai mutatkoztak 1901 tavaszának egyetemi antiszemita diákzavargása, az ún. „keresztmozgalom" körében s az ebbe bekapcsolódó Szemere Miklós és Erdélyi Gyula körüli politikai csoportoknál, majd mindezek politikai utóéletében.[128] Összegezve megállapíthatjuk: 1901–02-ben a jobboldali radikalizmust hordozó politikai erők legtudatosabb csoportjai eljutottak a modern radikális mozgalmak legkezdetlegesebb szintjére: a **politikai szektaképződés** stádiumába.

A kialakuló magyar **jobboldali radikalizmus** társadalmi és politikai hordozójának tehát a honorácior dzsentri rétegek mozgalmait tekintjük. Ez a réteg elsajátította és saját törekvései hozzáadásával felerősítette mindazokat a politikai törekvéseket, melyeket az újkonzervatív áramlat magában foglalt. A deklasszált nemesi birtokosság politikai tradícióját elsajátító, saját specifikus rétegigényeit ezzel a tradícióval legitimáló hivatalnok- és értelmiségi réteg a polgári mentalitású rétegek s azok politikai mozgalmai ellen megnyilatkozó ressentiment legirritáltabb terjesztői. Így válnak az újkonzervatív ideológia radikalizálóivá. Mindehhez hozzájön a dzsentroid értelmiségi s hivatalnok elem ellentéte és kenyérharca a polgári értelmiségi s magánhivatalnok elemmel, mely szintén nagy mértékben fokozza ressentiment-nal való telítettségüket. A radikalizálódás irányába befolyásolja politikai tevékenységüket a politikai munkamegosztásban játszott szerepük is. Mint az újkonzervatív politikai mozgalom részesei ők a közvetlen kivitelezői a demagóg konzervatív reformpolitikának, szervezői a konzervatív pressure groupoknak és érdek-képviseleti mozgalmaknak, ők állanak a századforduló után a polgári radikális mozgalom elleni harc frontvonalában. Mint egy konzervatív berendezkedésű és autoritatív politikát folytató nemzetiségi állam államigazgatási apparátusának jellegadó tényezői, ők hajtják végre a konzervatív társadalmi és nemzetiségi politika néptömegeket közvetlenül érintő intézkedéseit. Ennek a politikai, adminisztratív szervező tevékenységnek fokozódó intenziválása ad lehetőséget saját szerepük olyan mérvű megnövelésére, hogy ezáltal saját politikai és társadalmi törekvéseik is érvényre jussanak. Az újkonzervatív politika végrehajtásának felfokozása, radikalizálása, valamint az állandó törekvés arra, hogy az újkonzervatív módszereket bevigyék a mérsékelt-statikus konzervatív elvek szerint működő államapparátus tevékenységébe, teszik a dzsentroid honorácior réteget fokozatosan „mérleg nyelvévé", érdekegyeztető és közvetítő faktorrá a két fő uralkodó osztály között. Ily módon preformálódik már a háború éveiben a majdani ellenforradalom politikai tábora, ily módon fejlődnek ki azok a jobboldali radikális etatista politikai ten-

denciák, melyek a két háború között beletorkollanak a jobboldali állammonopolista politika különböző tendenciáiba.

Végezetül megkíséreljük összegezni a magyar jobboldali radikalizmus századfordulón kialakult, illetve kialakulóban levő csíraformájának ideológiai koncepcióját.

A magyar jobboldali radikalizmus protoformáinak vizsgálatát elsősorban a legkifejlettebb, a koncepció körvonalait összefoglalóan tartalmazó idézett **Petrassevich**-könyv alapján végezzük. Figyelembe vesszük mint ugyancsak összefoglalónak tekinthető programírásokat az egyetemi keresztmozgalom elvi röpiratait is.[129] A jobboldali radikalizmus az újkonzervatív eszmei koncepcióból nőtt ki, annak radikalizálását jelentette. A kiindulás az újkonzervatív liberalizmuskritika volt. Ezt az idézett radikalizálódó tendenciájú röpiratok lényegi változtatás nélkül adaptálják, csupán ezt is radikálisabbá teszik. A gondolatmenet alapja a magyar tőkés fejlődés szervetlen voltának, eredendő elhibázottságának kifejtése. Radikalizálódás nyilvánul meg abban, hogy míg az agrárius koncepció az elfajulást a 67-es berendezkedésnél, Tisza Kálmán politikájában éri tetten, Petrassevich és a kereszt-röpiratok magát 48-at teszik meg a bajok forrásának, egyes írások magának a 48 előtti reformellenzéknek, az ősiség eltörlése követelésének kárhoztatásáig jutnak el.[130] Valamiféle patriarchális-konzervatív kötöttgazdálkodási, illetve szociális politika anakronisztikus számonkérése a 48-as és 67-es átalakulás végrehajtóin, ahogy ezt az agrárius irodalom kifejti, a radikális változatban ressentiment-os bűnbak- és felelősségkeresésbe torkollik, s ezáltal antiszemita színezetet nyer. A megoldás kérdéseiben, a konzervatív szociális reformok követelésében az újkonzervatív agrárius és néppárti koncepció magva az egykori tradicionális társadalom gazdasági önsegélyének mozgósítása, a magyar társadalom konkurenciaképes erővé szervezése a bank-, ipari és kereskedőtőke versenyével szemben. Ez a koncepció tehát ellenmozgalommal, kiegyensúlyozással s nem az ellenfél **adminisztratív állami intézkedések által való korlátozása** útján igyekszik célját elérni. A radikalizálódó áramlat kezdettől ilyen követelések irányába mozog. A zsidóság elleni korlátozó intézkedések: az emancipációs törvény revíziója, a galíciai bevándorlás adminisztratív megtiltása mellett hangsúlyt kapnak bizonyos agrárius részről felmerülő korlátozáskövetelések: uzsoratörvény, váltóképesség korlátozása, ipartörvény revíziója.[131] Az elsősorban korlátozásra törekvés nem csekély mértékben eredt magából az etatista tendenciából, amely pedig, mint láttuk, a dzsentri rétegek politikai önállósulásának lényegi szervezeti kerete volt. A gazdasági élet rigorózus reformokkal való szabályozása, a konzervatív szociális reformok adminisztratív úton való átfogó végrehajtása óhatatlanul az ellenségesnek nyilvánított csoportok korlátozása irányába tendál. Minden antidemokratikus politikai erők szolgálatában álló gazdasági dirigizmus szinte automatikusan tartalmazza társadalmi kisebbségek kisajátításának törekvését. A kialakuló jobboldali radikalizmus azon magyarországi programjaiban is ez a tendencia érvényesül, melyek általános kataszterbe

óhajtják rögzíteni (s ezzel természetesen rögtön politikailag kontrollálni) akár az ország birtokmegoszlását, telekkönyvileg nyilvántartott vagyoni állapotát s hitelképességét,[132] akár az ipari tőke társadalmi megoszlását,[133] vagy pedig el akarják készíteni a társadalom rendelkezésére álló értelmiségi állások általános regiszterét.[134] Ebből a szemléletből, amely földbirtokot, tőkekapacitást, értelmiségi státusokat konstans mennyiségnek vesz, melyet adminisztratíve kontrollálni kell, szinte magától adódik az igény arra, hogy ezzel a nyilvántartott kapacitással állami úton „gazdálkodjanak", azaz politikailag szabályozzák, „arányosítsák" az egyes társadalmi, illetve politikai csoportok részesedését ebből a kapacitásból. Latensen benne rejlik tehát a politikai célzatú újrafelosztás, a „numerus clausus" tendenciája.

Az újkonzervatív koncepció radikális változatában élesebben formálódik ki a ressentiment-os bűnbakkeresés jegyében annak kifejtése, hogy a szervetlen magyar polgári fejlődés idegen, a magyar nemzeti hagyományoktól, nemzeti sajátosságoktól távol álló intézmények erőszakolt, külsődleges meghonosítását jelentette. Ennek következtében a magyar polgári fejlődés eltorzult iránya nemzeti veszedelmet jelent, a nemzeti sajátosságok elsorvadását, nemzeti géniuszunk, nemzeti énünk elfajulását, deformálódását. Ezt természetesen a radikális fejtegetések elsősorban a nemzeti hagyományok letéteményesének tekintett középnemesség hanyatlásával hozzák összefüggésbe. Ezek a fejtegetések is kézenfekvően antiszemita interpretációba torkollanak: a magyar polgári fejlődés nemzetietlen tendenciája itt már nem egyszerűen kozmopolitizmus, azaz a társadalom valamiféle anacionális, denacionalizált alakulása, hanem „elzsidósodás", vagyis a magyar nemzeti sajátosságok „megfertőzése" egy tőle idegen más etnikum által. A radikális szárnyon tehát magasabb szinten folytatódik a nemzeti ideológiának az az átalakulása, mely már az újkonzervatív áramlat sodrában megindult: a nemzeti problematika fokozatosan elszakad egy konkrét, államhoz kötött, meghatározott területen élő nemzet érdekeitől s problémáitól, s egy politikai mítosz közvetítésével ugyan, de az előzményekhez képest mégis közvetlenebbül belső társadalmi problémák kifejezőjévé válik. A dzsentroid jobboldali radikalizmus számára is dominálnak az általános társadalmi kérdések a sajátos magyar nemzeti kérdésekkel szemben. Itt is kialakul a jobboldali radikalizmus nemzetköziségének tudata; az antiszemita tábor tagjai közvetlenebb politikai szolidaritást éreznek a német, osztrák, francia, román, orosz politika rokon irányzataival, mint akár a magyar politikai élet mérsékelten konzervatív tényezőivel. A függetlenségi táborból érkezett dzsentripolitikának szembe kell néznie azzal, hogy nézetei sok ponton kollízióban vannak a függetlenségi elvekkel. A jobboldali radikális tábor nem szakad el egészen a függetlenségi politikától. Az a körülmény, hogy az újkonzervatív tábor politikai szervezetei nem a parlament, hanem az érdek-képviseleti politika szintjén épültek ki, sokáig lehetővé teszi a latens ellentétek kendőzését, a nagyobb méretű összeütközések elkerülését. Ugyanazok, akik az újkonzervatív szervezetek értekezletein nem győ-

zik hangoztatni, hogy a közjogi problémát másodlagosnak tekintik a társadalmi-gazdasági kérdésekkel szemben, a parlamentben továbbra is függetlenségi álláspontot képviselnek, s részt vesznek a közjogi ellenállás végletes akcióiban is. Jól megfigyelhetjük ezt a kettősséget az Osinger-féle pártalakítási kísérlet ismertetett kérdőívén, mely a 67–48 ellentét újkonzervatív szellemű meghaladásának jegyében ágál, de jól láthatóan elsősorban függetlenségi beállítottságú (feltehetően dzsentri, illetve dzsentroid) tömegek megnyerésére törekszik, s ezért antiszemita koncepcióját, a magyar kapitalista fejlődés bírálatát mint a „kiegyezési rendszer" bűnlajstromát adja elő. A függetlenségi politika alárendelése az újkonzervatív társadalmi politikának talán legjellegzetesebben tetten érhető a nemzeti iparpártolási politika, a függetlenségi koncepció fontos eleme revíziójában. A nemzeti ipar védelme az osztrák versennyel szemben axiómája volt a függetlenségi politikának; ragaszkodást jelentett a Védegylet kossuthi hagyományához, szervesen összefüggött az önálló vámterület követelésével. Nyílt vagy alig leplezett feladása lényeges eltávolodást jelentett a függetlenségi pozíciótól. Ezt a revíziót is a radikális áramlat végzi el. A keresztmozgalom képviselője a selmecbányai kongresszuson agrárius értelmezést ad az iparpártolásnak: felfogása szerint az iparpártolás a kisiparos pártolását jelenti a nagytőkével szemben, s nem a magyar tőkés pártolását a külföldi tőkével szemben.[135] Petrassevich pedig már következetesen jobboldali „internacionalista" álláspontra helyezkedik.[136] A radikális szárny, még inkább, mint az újkonzervatív főáramlat, egy átfogó nemzetközi radikális újkonzervatív front osztagának tekinti magát. Akad röpirat, amely Magyarországot már a konzervativizmus, illetve a vele szinonimaként használt kereszténység bástyájának tekinti a liberális Nyugattal szemben.[137]

Már az újkonzervatív irányzat politikai tömegmozgalom szervezésére törekedett. A radikális szárny publicisztikájában már felvillan az adott liberális rendszer erőszakos megváltoztatásának, a „konzervatív forradalomnak" a képe is. Nem hiányoznak utalások arra, hogy az újkonzervatív tömegmozgalomnak meg kellene lovagolnia, ki kellene sajátítania a szocialista mozgalmat.[138] Petrassevich megjövendöli az elkerülhetetlen antiszemita szociális zavargást. Sajátos Hassliebe érzelmekkel telített fejtegetésében egyszerre van jelen a szocialista forradalom rémképe és a „fasiszta forradalom" anticipált vágyképe.[139]

A radikális változat „továbbfejleszti" az újkonzervativizmus liberalizmuskritikáját. Míg utóbbi csupán a **gazdasági liberalizmust** bírálta, a gazdasági szabad versenyt ítélte el s állított vele szemben kötöttgazdálkodási elveket, s a politikai liberalizmus elveit: a szabadságjogokat, emberi jogegyenlőséget, képviseleti elvet elfogadta, a radikális irányzat eljut a **politikai liberalizmus** elvetéséig, amikor antiszemita (a keresztmozgalom egyes röpirataiban e mellett nemzetiségellenes) programjában meg kívánja vonni ellenségesnek nyilvánított etnikai kisebbségektől az egyetemes és egyenlő állampolgári jogokat, elvetve a politikai liberalizmus egyik sarkalatos elvét, az általános emberi jogegyenlőség eszméjét.

Fenti fejtegetések a magyar uralkodó osztályok ideológiájának a századfordulón lezajlott gyökeres átalakulása két mozzanatát kísérelték meg inkább értelmezni, mint történetileg ábrázolni. Tanulmányunkat, terjedelme ellenére, teoretikus fejtegetésnek szántuk, melyhez konkrét történeti bizonyító anyagot csupán a legszükségesebbre korlátozott mértékben vettünk igénybe. A tárgy: az újkonzervatív s az annak méhében kialakuló jobboldali radikális mozgalom behatóbb történeti ábrázolására a széles társadalomtörténeti megalapozás hiányában módunk sem lett volna. Kezdettől tudatában voltunk kísérletünk kockázatos voltának, amikor hézagosnak is nehezen nevezhető társadalomtörténeti megalapozottsággal csaknem teljes egészében bizonyos publicisztikai jellegű eszmetörténeti dokumentumanyagra építettük fel egy ideológiai, sőt politikai áramlat ismertetését. Itt a hézagok pótlására igyekeztük hasznosítani azokat a nagyszámú s megítélésünk szerint jelentékeny információkat, melyeket ez a publicisztikai anyag magára a társadalomtörténeti folyamatra vonatkozóan tartalmaz. Fentiek előadására mindezek tudtával azért vállalkoztunk mégis, mivel úgy ítéltük: a rendelkezésre álló dokumentumanyag információi elégségesek egy elsőfokú hipotézis kidolgozásához, ezen túl pedig, mivel reméljük, ilyen jellegű hipotézis még abban az esetben is ösztönzést s bizonyos orientációt adhat a részletes társadalomtörténeti kutatás számára, amennyiben annak feltárt adatai jórészt vagy kedvezőtlen esetben egészében cáfolják megállapításait.

---

[1] A jelen tanulmányban érintett problémák jelentős része már a nyolcvanas évek során felbukkan. Szinte minden itt sorra kerülő kérdés közvetlenül visszamegy nyolcvanas évekbeli előzményekre. Ezeket azonban jelen tanulmány keretei között nincs mód érinteni, csupán ezúton jelezzük.

[2] A polgári viszonyok nagyobb adminisztrációigénye mellett ez a folyamat is tükröződik az állami hivatalnokok számának növekedésében a kilencvenes évek során. Az állami alkalmazottak száma 1892–1902 között 60 776 főről 97 835-re emelkedik. Az állami költségvetés adatai alapján közli Neményi Ambrus: *Bureaukracia Magyarországon.* Bp., 1902, 6.

[3] Egy, a dualista időszak későbbi szakaszában íródott politikai munka konstatálja, hogy a kilencvenes években a jelzett események nagymértékben fokozták az arisztokrácia közvetlen részvételét a politikai életben: „... lehetetlen meg nem emlékeznünk egy igen figyelemreméltó jelenségről: s ez a magyar aristokratiának élénkebb részvétele a parlamenti s általában a politikai életben – mely különösen a 90-es években kezd intenzívebben érezhetővé válni. Nem csalódunk talán, ha ebben az egyházpolitikai törvényeknek, az ennek nyomán felélénkült főrendiháznak, nemkülönben az ez időkben Európaszerte tapasztalható és a vámpolitikai kérdésekben kulmináló agrár és sociális irányzatoknak tulajdonítunk, mint mozgatóknak, impulsióknak szerepet." Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon.* Bp., 1912, 2. köt. 169.

[4] A konzervativizmus újjáélesztését szorgalmazó, valamint újkonzervatív párt alakítását propagáló röpiratok és elvi dokumentumok 1895–96-ban: Asbóth János: „Korunk uralkodó eszméi" című 1895. okt. 14-én tartott akadémiai székfoglalója (megjelent

Asbóth Társadalompolitikai beszédei című gyűjteményes kötetében); Csathó Aurél: *Nemzeti konzervatív párt.* Bp., 1895; Egy Conservatív: *A liberális párt bukása.* Wien, 1896.

5 „Napok óta nélkülöztelek a bankdirektorok, Verwaltungsratok stb. házában, akiknek megijedésükön élvezettel mulattunk. ...Az bántja őket, hogy már azon rétegekben is elvesztette minden befolyását a liberalizmus, ahol eddig legelszántabb előharcosai voltak. Bécs majdnem tökéletesen antiliberális." Írja Rakovszky István Bécsből Kaas Ivornak 1897. márc. 3-án. OL. *Kaas Ivor iratai,* P 336. 3. doboz. Az idézett passzus világosan mutatja, hogy a legtudatosabb konzervatív vezetők már egy nemzetközi méretű antiliberális front részeinek tekintették magukat.

6 „Ennek a pártnak (a még nem létező, virtuális nemzeti konzervatív pártról van szó – Sz. M.) ma még csak láthatatlan vezére Apponyi Albert gróf..." Csathó: *I. m.* 16.; az 1896-os anonim röpirat Apponyit (akit magyar „lord Beaconsfieldként" aposztrofál) szánja egy konzervatív „árnyékkormány" miniszterelnökének, Szapáryt beiügyminiszternek. Egy Conservatív: *I. m.* 54.

7 „... nyomait találjuk a nemzeti konzervatív iránynak a politikában, zsurnalisztikában éppúgy, mint az irodalomban. Ezt prédikálja évek óta Apponyi Albert gróf, a nemzeti párt és Kaas Ivor báró; az irodalomban a magyar nyelv erős védője: Rákosi Jenő. ... De vannak még sokan öntudatlan nemzeti konzervatívek. Ilyen a nemzeti párt túlnyomó többsége, a függetlenségi párt nagyobb fele, a szabadelvű pártban is többen vannak s a kilépettek pártjában (Szapáry-csoport – Sz. M.) is sokan. Ugron Gábor és barátai is azok, sőt Ugron Gábor egyike a tipikus nemzeti konzervatíveknek. A magyar országgyűlés fele nemzeti konzervatív, csakhogy ez egy hamis parlamenti pártalakulás labirintusában ma még elvész. A nyílt színvallásnak s a nyílt tömörülésnek azonban már elérkezett az ideje." Csathó: *I. m.* 26–27. „...hol kell keresni a nagy conservatív párt részeit? E részek: A Szapáry-töredék, a nemzeti párt, a jövő választások alkalmával sok helyen győzedelmes néppárt és Ugron Gábor népe." Egy Conservatív: *I. m.* 42. – Utóbbi röpirat az agráriusokra is tesz utalást, 29–30. oldalán a majdani konzervatív párt orgánumaként szolgálható lapokat felsorolva említi a *Hazánk*at, az agráriusok lapját is.

8 „... a magyar forradalom, a magyar szabadságharc nem a szabadelvű törekvések forradalma volt, mint a francia forradalom. A magyar forradalom a nemzeti konzervativizmus forradalma volt a megtámadott és letiport nemzeti szuverenitás megvédésére és feltámasztására. Kossuth nemzeti konzervatív volt egészen addig, amíg el nem tért a történelmi alaptól és filozófussá nem változott át... A magyar nemzeti politika törekvése elsősorban nem a szabadelvűség, nem a demokrácia, sem semmi efféle filozófiai elv; a magyar nemzet kötelessége: konzervativizmus a nemzeti szuverenitáshoz..." Csathó: *I. m.* 4–5.

9 Az új típusú konzervativizmus problematikája először Szekfű *Három nemzedék*ében merül föl, „Az uralkodó iránnyal ellentétes törekvések" című fejezetben. Itt említés esik az Istóczy által képviselt politikai antiszemitizmusról, a Néppártról és Zselenszky Róberttel kapcsolatosan az ebbe a körbe tartozó nagybirtokos-törekvésekről. A felszabadulás előtti irodalomban részletesebben először Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)* című könyve foglalkozik a problémával. Ez a munka már önálló politikai mozgalomként, a politikai pártokkal egy sorban tárgyalja az agrárius mozgalmat. Jelen időkig egyetlen munka, amely behatóan tárgyalja az agrárius és néppárti programok és ideológia külföldi gyökereit és forrásait. A felszabadulás után Horváth Zoltán: *Magyar századforduló* (Bp., 1961) című úttörő munkája vetette fel a konzervativizmus új típusának problémáját, elsősorban a polgári radikális baloldal jobboldali reakcióinak összefüggésében. A magyar politikai katolicizmus történetét összefoglaló monográfiaként tárgyalja: Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918* (Bp., 1960) című könyve, amely ebbe az összefüggésbe ágyazva tárgyalja a Néppártot is. A vám-

politikai kérdések tárgyalása során részletesen kitér az agrárius mozgalomra, önálló politikai mozgalomként jellemezve az e néven jelentkezett nagybirtokos-törekvéseket Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901–1904* (Bp., 1963) című műve. Az új típusú konzervativizmus problematikáját s ennek összefüggéseiben az agrárius mozgalmat elemzi Hanák Péter az egyetemi tankönyv vonatkozó fejezetében (*Magyarország története 1849–1918*, Egyetemi tankönyv. IV. Bp., 1972).

10 Alábbi fejtegetés a Néppárt történetéből kizárólag az újkonzervatív mozgalommal kapcsolatos problémákat kívánja érinteni, azon túlmenő problémákat nem szándékozik tárgyalni. Így kimaradnak tárgyalásából a nem szorosan idevágó egyházi kérdések, XIII. Leo „szociális enciklikájának" és a német katolikus mozgalmaknak eszmei hatása, a nemzetiségi kérdés. Ezekre a problémákra az olvasó útbaigazításokat talál Mérei és Galántai utalt műveiben.

11 A párt alakulásáról részletesen ír Bónitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor*. Bp., 1912.

12 Salacz Gábor: Báró Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen 1895-ben. *Regnum*, 1942/43. 615.

13 „Egy szép reggel pedig, mint derült égből a villám, leütött nagy csattanással a radikális egyházpolitika. A conservatív gondolat két főoszlopa, az egyház és a nagybirtok kezet fogtak a fenyegető veszedelem elhárítására. A főrendiházban, mely eddig a kormánypolitika tényeinek egyszerű registraturája volt, felébredt a büszke ellenállás szelleme. Krisztusért harcoltak, a dogmák szentsége miatt húzták ki régen pihenő kardjukat; de a conservatív politikának akartak tenni jó szolgálatot... be kellett állani az üdvös ellenhatásnak, s az eltemetett conservatív politikának sírjából fel kellett támadnia. Sok, nagyon sok örvendetes jel mutatja, hogy feltámadt, de semmi sem bizonyítja annyira, hogy az ő órája végre elérkezett, mint a **néppárt megalakulása.**„ Egy Conservatív: *I. m.* 8.

14 Egy kormánypárti röpirat „a néppárt nevet felvett aulicus ultramontán párt"-ról beszél. Máriássy Béla: *A szabadelvűség múltja, jelene, jövője*. Győr, 1896, 294.

15 Az arisztokrácia részvételéről a klérus politikai akcióiban érdekes adalék az a konferencia, melyet 1897. márc. 30–31-én rendeztek Bécsben a monarchiai szabadkőművesség leleplezésére. A bécsi értekezlet előzménye az 1896. szept. 26–30. között lezajlott trienti nemzetközi szabadkőművesellenes kongresszus volt. Ott határozták el a részt vevő magyarok és osztrákok, hogy külön értekezletet tartanak saját országuk szabadkőművessége elleni „felvilágosító propaganda" szervezése végett. A bécsi konferenciát gr. Zichy Nándor szervezte és vezette le. Tevékenyen részt vett még magyar részről lebonyolításában: gr. Esterházy Miklós Móricz, gr. Hunyady Imre, gr. Schönborn Frigyes. A zárszót Anton Gruscha osztrák bíboros hercegérsek mondta. A konferencia anyaga: *Die Freimaurerei Österreich–Ungarns*. Wien, 1897. – A trienti konferencia a hírhedt Leo Taxil-féle szabadkőművesellenes leleplező pamfletek hitelességének kérdését tárgyalta. Erről l. Friedrich Funder: *Vom Gestern ins Heute*. Wien, 1952, 176.

16 Huszár Károly: *Szózat a keresztény munkásokhoz*. Bp., 1903.

17 A parlamenti politika terén sem volt képes a politikai életet mérvadóan befolyásoló faktorrá válni. A viszonylagosan ígéretes indulásnak tekinthető 1896-os tizennyolc mandátumot 1901-ben és 1905-ben huszonötre emelték, a csúcs az 1906-os harminchárom mandátum volt. Az utolsó dualizmus kori választáson 1910-ben a párt csak tizennégy mandátumot szerez.

18 Hozzávetőleg ennyire becsüli Sztehlo Kornél: *A klerikális mozgalom Magyarországon*. Bp., 1910, 18. – A népszövetség 1918. márciusi jubileumi közgyűlésén Haller István referátuma 295 000 főt említ. *Magyarország*, 1918. márc. 12.

19 1910–1914 között egy sor népszövetség alakul a politikai spektrum különböző pontjain. Balthazár Dezső református püspök Protestáns Népszövetséget alapít, Mezőfi Vil-

mos Választójogi Népszövetséget, a Károlyi Mihály-féle függetlenségi párt Nemzeti Népszövetséget.

20 **Rudolf Meyer** (1839–1899) az 1870-es években a *Berliner Revue* szerkesztője. A német állam egyesítését ellenző szeparatista, partikularista ókonzervatív porosz ellenállás egyik élharcosa, az egyesítés és Bismarck ellen harcoló ultrakonzervatív Antikanzler Liga vezetője. A hatvanas évek végén a Gründerzeit, a spekuláció legélesebb hangú leleplezője. E tárgyról írt munkája, a *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland* (1877), amelynek reakciója miatt még megjelenése évében kényszerült végleg elhagyni Németországot s Londonban letelepedni, a kérdés standard műve, amit Marx és Engels is használt és értékelt. A hetvenes években létrejött német antiszemita mozgalom egyik előfutára és ösztönzője volt. Tevékenysége összekötő kapcsot jelent a politikai romantika gárdája, a Christlich-Germanische Tischgesellschaft köre és a Stöcker-féle antiszemita mozgalom között. Stöckerre személy szerint is hatottak Meyer nézetei. Meyer tevékenységéről l. Peter G. J. Pulzer: *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867–1914*. Gütersloh, 1966, 72–75. Meyernek Stöckerre tett hatásáról l. még Walter Frank: *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlichsoziale Bewegung*. Hamburg, 1935, 39.

21 Andrássy Géza: *Az otthont mentesítő törvények – Homestead-Exemtionslaw*. Bp., 1883; Széchenyi Imre: *Amerikai levelek*. Bp., 1883.

22 Erre az összefüggésre a kortársi liberális kritika is rávilágított: „A német tanok behatása alatt néhány osztrák és magyar lapban fejtegetések jelentek meg a mozgó tőke veszélyessége és először a kisipar, később egyszersmind a földbirtok jövedelmének csökkenése felől... föl kezdtek tünedezni a tervek, amelyek rég elavultnak hitt intézmények fölelevenítésére vonatkoztak, és többnyire az érintett német minták szerint készültek: a céhek visszaállítása, a kontárok kizárása az iparból képezték az első követelményt, amelyek megvalósítására irányzott agitáció visszhangra talált, és amelyet a magyar kormány legcélszerűbbnek vélt azáltal elfojtani, hogy az ipartörvényben látszólag kielégítette, bár valósággal semleges engedményekkel nagyrészt csak ártalmatlanná tette. ... ...Egyidejűleg azon körök részéről, amelyek az ipartörvények létesítése által diadalt véltek fölmutathatni, izgatás folyt a birtok megkötése, a minimum, továbbá a szabad forgalom elvein alapuló személyes hitel megszorítása iránt, egyszóval oly állapotok létesítése iránt, amelyek nem ugyan a személyes szabadság, de a birtokviszonyok tekintetében az 1848 előtti kor intézményeit kikerülhetetlen módosításokkal újra fölélesszék. E törekvések azonban csakhamar bárminő politikai programra alkalmatlanoknak mutatkoztak, időről időre ugyan még mindig fölszínre jutnak, de eddigelé legalább a közvélemény túlnyomó része által is természetszerűleg visszautasíttattak, kivévén azon egy esetben, amely részben tagadhatatlanul az antisemitismus befolyása alatt az utolsó költségvetési vita folyamán fölmerült, midőn ugyanis a hitbizományok intézményének terjeszkedése az igazságügyminiszter fölszólalásában (Pauler Tivadar – Sz. M.) védelemre talált, aminek a képviselőház több oldalról felhangzó helyeslése kölcsönzött nyomatékot." – U.–: (Kautz Gyula?): A gazdasági congressus és az agrármozgalom. *Budapesti Szemle*, 1885, 44. köt.

23 Egy, az agrárius mozgalomhoz közel álló újságíró állítása szerint indulásakor a *Hazánk* volt a legnagyobb magyar napilap. Szerkesztősége kétszer akkora volt, mint ugyanakkor a *Budapesti Hírlapé*. Erősen utánozta a nagy londoni lapokat. 1895-ben az egyházjogi törvényjavaslatok elleni állásfoglalása miatt elveszítette a kormánytámogatást, s ezzel indulásához képest lényegesen visszaesett. Tápay Szabó László: *Szegény ember gazdag élete*. Bp., 1928, II. 63.

24 „A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányú működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a Szabadelvű Pártot elhagyta (1884-ben – Sz. M.) és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának

egy pártközi tábort alkotott, és így jelentékeny nyomást bírt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésem súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közgazdasági és – óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva – közjogi kérdésekre helyezkedett át." Apponyi: *Emlékirataim.* Bp., 1922, 1. köt. 135.

25 1908-ban az Országos Központi Hitelszövetkezetnek 200 központi alkalmazott mellett 25 661 vidéki szövetkezeti funkcionáriusa volt (igazgatósági, valamint felügyelőbizottsági tagok és könyvelők). Ebből paraszt volt: 16 308, pap: 1225, tanító: 2186, egyéb 5952 – utóbbi csoportba földbirtokosok, kereskedők, jegyzők tartoztak. Mint látjuk, a tisztségviselők zöme paraszt, ezek azonban elsősorban a reprezentatív igazgatósági és felügyelőbizottsági posztokat foglalták el, az operatív funkciót jobbára a másik három csoport tagjai töltötték be, ezeknek viszont valamivel több mint harmadát tette ki a papok és tanítók csoportja. *Jelentés az 1898: XXIII. t. cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908).* Bp., 1908, 48.

26 Sassi Nagy Lajos: *A XX. század igazi népnevelői.* A magyar tanítóság, papság, jegyzőség gazdasági, társadalmi, erkölcsi, hazafias s népnevelői újabb nemzetmentő teendői és jogos követelései. Szeged, 1903; Kutas Bálint: *Lelkészek, tanítók a szövetkezés mezején.* Bp., 1905; Schulz Józsefné–Gidófalvy István: *A magyar pap és tanító szociális kötelességei.* Kolozsvár, 1912.

27 Erre utal Dolmányos: *I. m.* 22–23.

28 Az OMGE és a Gazdaszövetség fenti értelemben vett különbségét érzékelte mind a kortárs baloldali kritika, mind maguk az agráriusok, mind pedig a kérdést érintő későbbi irodalom. Alábbiakban emeljünk ki egy-egy példát mindegyikre: 1917 nyarán Almády Géza, a Békés Megyei Gazdasági Egyesület vezetője memorandumot terjeszt elő a Gazdaszövetség igazgató választmánya elé, melyben előadja az agrárius tevékenység átszervezésének egy koncepcióját. A két vezető nagybirtokos érdek-képviseleti szervezetről ezt írja: „Az OMGE maradna a mezőgazdák akadémiája, és a vidéki gazdasági egyesületek volnának az OMGE vidéki osztályai. A Magyar Gazdaszövetség pedig olyan gazdaságpolitikai működést is fejtene ki, mint amilyent például a munkások szociáldemokrata pártja." *Magyar Gazdák Szemléje,* 1917. júl.–aug. – Egy szociáldemokrata vélemény az OMGE és a Gazdaszövetség különbségéről: „A különbség a kettő között az, hogy az OMGE elsősorban gazdasági szakszervezet, a Gazdaszövetség pedig politikai párt (kiemelés tőlem – Sz. M.), éspedig az ország leghatalmasabb s legjobban szervezett pártja, amely összesen vagy másfél százezer rendes taggal rendelkezik... E politikai tevékenység... elsősorban a választásokra irányul... továbbá az állami intézményeknek befolyásolása s általán az egész társadalom agráreszmékkel való megtelítése, a különféle problémáknak (közoktatásnak, családjognak, irodalmi és tudományos mozgalmaknak, erkölcsnek, urbanizmusnak stb.) agrárius szempontból való megítélése, propagálása és eldöntése." Basch: A Magyar Gazdaszövetség. *Szocializmus,* 1909. jan. – Különbséget tesz az OMGE és a Gazdaszövetség között a harmincas években a század eleji földreformmozgalmakról készült monográfia is, amennyiben a Gazdaszövetséget egyenesen a kisbirtok érdek-képviseleti testületének tekintette. Iván János: *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1894.* Bp., 1935, 4–5.

29 A két értekezletről részletesen tudósít: *Budapesti Hírlap,* 1901. ápr. 16.

30 *A magyar gazdákhoz!* Bp., 1901.

31 A bizottság összetételét megírja Bernát István Darányi Ignáchoz írt, 1910. márc. 18-i levelében. OL. *Darányi Ignác iratai.* 5. doboz. P 1441.

32 *Agrárprogram.* Bp., 1910.

33 Boróczy Kálmán: *Forradalom emlékeimből.* Baja, 1924, 14.

34 A Gazdaszövetség igazgatója világosan megkülönbözteti a közvetlen földbirtokos anyagi érdekeket szolgáló **mezőgazdasági politikát** a földbirtokosság politikai befolyása növelését célzó **agrárpolitikától**: „Ma már nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdaság jöve-

delmezősége emeltessék, hanem hogy a földbirtokos osztály politikai súlya a társadalmi és állami élet minden ágában helyreállíttassék. Míg a mezőgazdasági politika egyszerűen csak kiegészítő és rendszerint alárendelt része annak az általános közgazdasági politikának, melyet a vezető férfiak a nemzet részére megállapítanak, azalatt az agrárpolitikának célja a gazdaosztályt mint politikai tényezőt szervezni, érvényre juttatni és olyan közgazdasági politikát teremteni, melynek megállapításánál a lényeges nemzeti érdekek fognak érvényesülni." Bernát István: *A magyar agrártörekvések célja és jogosultsága.* Bp., 1896, I.

35 1906-ban például részt vesznek egy Le Play-emlékülésen Párizsban.

36 Szoros kapcsolatot tartottak fenn a Bund der Landwirte vezető ideológusával, Gustav Ruhlanddal, aki többször járt Magyarországon. Erről l. a Ruhlandról írt nekrológot. *Magyar Gazdák Szemléje,* 1914. jan. – Megjelentették egy prominens francia konzervatív agrárteoretikus ideológiai röpiratát: Jules Méline: *Vissza a faluba.* Bp., 1906.

37 Pl. a tízes években részt vettek a belgiumi székhellyel működő, a középosztály helyzetének tanulmányozására és érdekeinek védelmére alakult nemzetközi szervezet munkájában.

38 *Buda és Vidéke,* 1902. febr. (35. sz.)

39 *Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből.* Bp., 1908, 282.

40 Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika.* Bp., 1914, 331.

41 Dietrich Bronder: *Bevor Hitler kam.* Hannover, 1964, 122.

42 *Jelentés az 1898: XXIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908).* Bp., 1908, 58.

43 Szigethy Lehel: *A fogyasztási szövetkezetek és a kereskedelem.* Bp., 1911, 17.

44 Bernát István: *Küzdelmek és eredmények.* Bp., 1936, 110–111.

45 „A földesúri birtok a tulajdonosnak és családjának kenyeret biztosított. És ha az úr nem is bánt mindig bársonykézzel jobbágyával, mégis érdekében állott ezen munkaerejét éhhaláltól megmenteni, a birtok végtelenig való feldarabolását, uzsorát gátolni. A céh az iparosnak – s pedig a céhfőnöktől az utolsó inasig – nemcsak szabályozta a kenyérkeresetét, de azt bizonyos fokig biztosította is." Simonyi Iván: *A modern alkotmánytan tévedései.* Pozsony, 1884, 33.

46 „Mindjárt az első törvényhozási alkotások határozottan a kereskedelem előnyére s a földbirtokos osztály romlására voltak. Az uzsoratörvény, segítve az új váltótörvény által, nagyobb s talán végzetesebb pusztítást tett az államfenntartó magyarságban, mint a mohácsi ütközet." *Conservatív magyar politika.* Bp., 1887, 110–111.

47 „... a jobbágyság fölszabadítása,... nem csupán a jobbágyot találta készületlenül, hanem földesurát is, ki korábbi gazdasági létalapjától megfosztottan viselte tovább a birtokával járó korábbi kötelességeket, és élte tovább úri, gondtalan életét: a szükséges gazdasági ismeretek nélkül, fegyvertelenül ment neki a modern gazdasági harcnak, örülve a váltónak s a könnyű hitelnek, mint késnek a gyermek, szeme elkáprázva a gründolásoktól, s agya elkábulva az azt követő krach összeomlásától, melyet megérteni is alig tudott. Növelte a bajt esztelenségig menő szabadelvűsége, mely szállóigévé tette azt a mondást, hogy »Mindegy, kié a föld«, és szabadjára hagyta a farkast a bárányok közt, az adóst kész prédájává tévén az uzsorásnak." Geőcze Sarolta: A magyar középosztály megújhodása. *Magyar Gazdák Szemléje,* 1904. dec.

48 „A júliusi királysággal Franciaországban uralomra jutott a polgárság. De nem abban az eszményi értelemben, hogy mindnyájan egy haza polgárai vagyunk. Hanem a legszűkkeblűbb kasztszellem értelmében. Nem a citoyen, hanem a bourgeois." Asbóth János: *Korunk uralkodó eszméi* (akadémiai székfoglalója 1895. okt. 14-én). *Társadalmi-politikai beszédei.* Bp., 1899, 13.

49 „Nézetem szerint 1848-ban nem azért mondott le előjogai, kiváltságai és vagyona egy részéről a magyar nemesség, hogy azt most egy cseppel sem nagyobb számú osztály a maga számára elsajátítsa, s az egyenlőség szent korszakában, az egyedül üdvözítő liberalismus zászlója alatt, mint kiváltságos osztály nyakunkra üljön." *Conservatív magyar politika.* 112–113.

50 „Az erősebb, az ügyesebb uralmának korlátnélküliségét kifogásoljuk, mert azt tartjuk, hogy a szabadság egymagában odaállítva, mint ideál, szertelenségekre ragad, és az ügyesebbnek, az erősebbnek a korlátlan uralmához vezet akkor, ha nincs enyhítve ama másik két faktor által, amely száz és egynéhány év előtt Franciaországban hangzott fel először, és amelyet azóta a művelt világban mindenütt jelszónak fogadtak el, amely a szabadság eszméjét kiegészíti és korlátozza: ez az egyenlőség és testvériség fogalma. ... A mai korszak megfeledkezett eme jelszavakról, és a gazdasági téren csupán a szabadsággal foglalkozik, így létrejött az erősebb uralma a gyengébb felett, anélkül hogy az erősek uralmának szigorát a testvériség érzelme szelídítené." Károlyi Sándor: *Programbeszéd Göncön, 1901. szept. 10.* Bp., 1901, 5–6.

51 „...amilyen becses a telivér, olyan szükséges a vérfelfrissítés, olyan romlás az »Inzucht«. Ugyanezért a nemzeti hagyományokkal összeforrott rétegek közt legfontosabb a magyar földnek népe. A társadalom felszínére jutott elemek, úgy a szellemi munka, valamint az élvezés túlfeszítése által folytonos kimerülésnek vannak kitéve, melyet folyton romlatlan őserővel kell pótolni. Ez volt a magyar ősi intézmények fölénye a kék vér elvén alapuló nyugati feudalizmus fölött. A magyar nép széles rétegei képezik azt a nagy nemzeti reservoirt, melyből a folytonos társadalmi emelkedés által a nemzeti erőket folyton meríteni kell. Belpolitikánk legelső feladata tehát megóvni ezt a népet az anyagi romlástól, az erkölcsi desperátiótól." Asbóth: *Társadalmi-politikai beszédei.* XXII–XXIV.

52 „Az ingó vagyonnak mindig van valami kozmopolita vonása, a földbirtoknak mindig van valami nemzeti." Baross János: A föld joga. *Magyarország,* 1901. máj. 3.

53 „... itt ezúttal is határozottan kibontakozott az a két áramlat, mely már évek óta küzd Magyarországon az uralomért. ... Ezen nagy áramlat a nemzetközi pénzuralom etablírozására való törekvés ... Ez az áramlat éveken át igyekszik aláásni és deposszedálni mindazt, ami Magyarországon és a magyar nemzet testében a történelmi rétegeket képezi; azon történelmi rétegeket, amelyekben a magyar nemzeti történelem hagyományai lüktetnek, támadja meg erkölcsi és anyagi alapjaikban. A másik áramlat, amelynek kifejezésre jutását nagy örömünkre hallottuk ezúttal a többség soraiban is, ezzel a nemzetközi pénzuralmi törekvéssel szemben az egészséges és hazafias ellenáramlat, melyet sokan a veszélynek teljes tudatával követnek, úgy, mint tesszük mi is; sokan még csak ösztönszerűleg érzik azt a veszélyt, hogy ha sikerül lerombolni a nemzeti társadalomnak nemzeti hagyományokkal telített történeti rétegeit: akkor a válságok idején a nemzetközi pénzuralom ezt a hazát a magyarnak fenntartani nem fogja." Asbóth János beszéde a képviselőházban a földművelési tárca költségvetésének vitáján 1897. febr. 27-én. *Társadalmi-politikai beszédei.* 572–573.

54 A kilencvenes évek új típusú konzervatív ideológiájának nacionalizmuskoncepciójáról, a kozmopolitizmusproblémának e koncepcióban elfoglalt helyéről e sorok írója részletesebben kifejtette véleményét „Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom" című tanulmányában. *Történelmi Szemle,* 1970/4. számban, ezért itt a kérdésre nem tér ki.

55 „Ha a fölszabadult jobbágyságra magára hárult volna a lassankénti megváltás, akkor a földbirtok nem veszítette volna el egyszerre a munkaerőt, a volt jobbágy nem a munkakedvet." Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez.* Bp., 1892, 16.

56 „(Széchenyi)... a lángész providenciájával látta, hogy a nemzetnek bele kell vetnie magát abba a gazdasági átalakulás forgatagába, mely a politikai hatalom bázisát volt hivatott áttenni a terménygazdaságról a pénzgazdálkodásra, és amely forgatag próbaköve a nemzet életképességének, szívósságának és munkaerejének. És itten, a szabad nagy gróf haza- és fajszeretete, hogy csak az eszközök szükségszerű átalakítását óhajtotta és iparkodott keresztülvinni, ellenben a régi tényezőket feltétlenül meghagyni. Világosabban szólva minden liberalizmusa és szabadságszeretete mellett is azon volt, hogy eme pénzgazdálkodást a nemesség hajtsa végre, hogy ezálal az államgépezet vezetésébe a jövendőben se essék ki azoknak a kezéből a gyeplő, akik addig tartották kezükben." Petrassevich Géza: *Magyarország és a zsidóság.* Bp., 1899, 93.

57 „A kathedra, az állam szocializmusa, melyek ez időben támadtak Németországban, ugyanabból a forrásból fakadtak, melyből nálunk a nemesség, a földbirtokosság is óhajtásait, igényeit merítette: a társadalomban az egyén mellett a külön csoportok, a szövetségek, a testületek létjogosultságának, sőt szükségességének hitéből." Concha Győző: A gentry. I. *Budapesti Szemle*, 1910. (142. köt.)

58 „Itt tenni kell, mégpedig gyorsan. De hát mit? Hisz az összes út el van torlaszolva előttünk, ezt egy, a közérdektől elszakadt, saját hatalmától és az örökös körforgástól megszédült csoport tartja megszállva. Hát természetesen azt, amit ellenfeleink, a nemzetközileg szervezett nagytőke és a szocialisták tettek, ti. egyesülni és szervezkedni. ... Alakuljon meg valahára a magyar hazafiak ligája ... Úr és polgár, honorácior és telkesgazda, szóval mindaz, aki nem részese sem a nagy Panamának, sem a szocializmusnak, álljon össze. ... Nem pártot kell itt alapítani, mert hisz minden párt önző, öncélnak tekinti magát, látjuk azt is, hova vezet a párturalom, hanem egy olyan szövetséget, amely nem nyerészkedni, uralkodni és hivalkodni vágyik, hanem csak a közérdeket tartja szem előtt. ... Tegyük hát azt a szövetséget, amelyet komoly és előrelátó férfiak alapítottak, élő hatalommá, a társadalmi élet egy nagy gócpontjává. Ne tekintsük ezt pusztán gazdasági tényezőnek, hanem a politikai és társadalmi élet lüktető ütőerének. Azért ne is pusztán szakszerű tárgyilagossággal, hanem igaz lelkesedéssel, hatalmas lendülettel karoljuk fel annak ügyeit, hozzunk beléje pezsgő életet, akkor fog az vonzani, akkor gyűjti majd körébe majd mindazt, ami itt még a közjóért és a hazáért lelkesül, urat, polgárt és parasztot. Akkor fog az egy nagy nemzeti ligává átalakulni, amely imperatíve léphet fel a zsaroló rendszer, a szociális bajok és a korrupció ellen. Széchenyi szelleme, aki először ismerte fel a társadalom nagy hatalmát, megtermékenyíti akkor ezt a szövetséget is, amely így nemcsak a bajokat orvosolhatja, a jólétet emelheti s a korrupciót irthatja ki, hanem még a megtévelyített szocialistákat is visszahódíthatja a veres zászló alól a nemzeti trikolór alá." Cz. I. (Czóbel István?): Nincs megállás. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1898. febr.

59 „Egyesüljenek és csoportosuljanak testületileg a külön foglalkozási ágak szerint a honpolgárok, azaz csoportosuljanak a kézi munkások, földmívelők, iparosok, kereskedők, tanárok, hivatalnokok, egész a lelkészekig; ezek tömörüljenek egy kidolgozandó kulcs nyomán, melynek részleteibe most természetesen nem bocsátkozom, ezek válasszák testületileg képviselőiket, és ily módon alakuljon a község, a municípium és a képviselőház." Simonyi Iván: *Választási rendszerünk téves alapja és egy pozitív reformindítvány*. Pozsony, 1884, 60.

60 *Felhívás az Országos Nemzeti Szövetség érdekében és törekvéseinek ismertetése*. Bp., 1901, 10.

61 „... a hivatottak közül vajmi kevés politikusunk jutott annak tudatára, hogy a jövő a társadalmi politikáé. Pedig a közjogi kérdések veszítenek fontosságukból..." Bernát István: *Változások küszöbén*. Bp., 1893, 4.

62 „Képviselőházunk vitáinak színvonalát, tekintélyét és befolyását csak emelné ... ha a méltán féltve őrzött közjogi követelmények mellett a nemzet megélhetésére vonatkozó gyakorlati kérdések nem törpülnének el, és ha a parlamenti formalismus nem nyomná el abban az alkotási képességet." Gávai Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk*. Bp., 1903, 150.

63 „Az évszámpolitika vége. A hatvanhét pedig ellenfél nélkül maradván, nem lehet kiindulópontja az új alakulásnak. ... Ha mindenki hatvanhetes, senki sem lehet hatvanhetes. ... Ezért kell új pártalakulás, mégpedig numerusos politika nélkül. ... Hiányos a műveltségünk, az a baj ... A dolgok nagyon érdekelnek, sőt izgatnak, s amellett erősen tájékozatlanok vagyunk. Innen és tehetetlen tehetetlenségünkből ered közéletünk nyugtalansága. Ha kutatnók a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit s a leghelyesebb magatartás követelményeit, oly nyugodtan, békésen, türelmes csöndben végeznők politikai munkánkat, mint ahogy a kertész foglalatoskodik virágai körül. Így olyanok vagyunk, mint volnának

azok a kertészek, akik magukból kikelve zajonganának és ugrándoznának valamely palánta körül, azon cívódván, hogy mi legyen belőle. Vakon rohanunk jelszavak után, óriási erőfeszítést viszünk véghez elérhetetlen vagy ellenkezőleg, önként elkövetkezendő célok érdekében." Gálfalvi Réthi Gyula: *Új pártalakulás.* Bp., 1910, 13. és 28.

64 „... nálunk Magyarországon közjogi táborok (állnak) egymással szemben, ahelyett hogy, amint a természet megkívánná, a világnézet szerint tagozódnék két táborra a politikai Magyarország." Keblovszky-Mayer Lajos: A konzervativizmus. *A Cél,* 1913. okt. 20.

65 „Az arisztokrácia ezen (ti. labanc – **Sz. M.**) része most először gyönyörködhetik azon ritka élvezetben, hogy bizonyos népszerűséghez jutott Magyarországon. Hogy a Kerepesi úti, valamint a zalai és somogyi fosztogató sans culotte-ok fölbujtogatói beléjük helyezik reményük horgonyát. Hogy szavazatukkal megéljenzi a radikális, ultramontán, republikánus, konzervatív, antiszemita, liberális, monarchista, loyális (s nem tudom, még miféle) színezetű szélsőbal." *A polgárháború felé. Aristokrácia, ecclesia militans és demagógia a demokrácia ellen.* Írta: Cajus Gracchus. Bp., 1885, 29.

66 A tradicionális viszonyok romantizáló dicsőítése a kapitalista szabad verseny embertelenségével szemben nem állott ellentétben ezzel a korszerűségre törekvéssel. Az újkonzervatív ideológia érvelésében sem volt restauratív. A középkor idealizált kötöttgazdálkodási intézményeit nem egykori formájukban akarták visszaállítani, hanem funkciójukban hasonló, korszerű intézményekkel „pótolni".

67 *A liberális párt bukása.* Írta: Egy conservatív. Wien, 1896, 11.

68 Csathó Aurél: *Nemzeti konzervatív párt.* Bp., 1895, 7–8.

69 „... a 80-as évek elején a konzervativizmus egész Európában változáson ment át. A liberalizmus tanaival szemben az egyes néposztályok szükséglete iránt a társadalmi reformokat hangoztatta." Keményfy K. Dániel: *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai.* Bp., 1905, 63.

70 „A gépipar romboló hatása, mely ezer meg ezer önálló lét megszűnésében s munkásnyomorban nyilvánult meg, egy új szocialista irányt: a szociálkonzervatív irányt teremtette meg. Ez irány a régi kézműipar visszaállításáért s nagy parasztosztály létesítéséért küzdött. Élén állottak: Sismondi, Le Play, Thomas Carlyle, John Ruskin stb." Fodor Lajos: *A társadalmi kérdés lényege.* Bp., 1912, 45.

71 „Ez a zavaros forma, melyben a modern szimbolizmussal találkozunk, misztikus, mégpedig nagyrészt szociális okokból. Neveltetésüknél fogva (ez ifjak nagy része katolikus intézetbe járt), főképp pedig politikai és hasznossági okokból, de némelyeknél őszinte, igaz érzésből e vak, misztikus hit karjai közt találjuk őket." Lázár Béla: *A tegnap, a ma és a holnap.* Bp., 1896, 43.

72 A volt nemzeti párti frakciónak a Széll-kormányon belüli harcai és intrikái ismertetéséhez elsősorban e kormány legélesebben bíráló ellenfelének, Bánffy Dezső csoportjának írásait használtam fel. Ez a csoport vette át ekkor a konzekvens elvi liberalizmus zászlóját, ezzel a programmal támadta Széllt, s lényegében a szabadelvű párt tőkés liberális szárnyának párton kívülre kihelyezett szócsöve volt, amelyen át elmondták azt, amit a párt elkötelezett tagjai azzal az élességgel nem tehettek meg. Bánffy Dezső Széll-kormány alatti, majd azt követő politikai tevékenységének részletesebb tárgyalására jelen keretek között nincs módunk, csupán röviden utalunk arra, hogy politikai fejlődése sajátos kettősséget mutatott. Nemzetiségpolitikai nézetei még végletesebben soviniszták lettek, hírhedett „nemzeti állam" koncepciója a polgári jogállamiság általános alapjait is támadta. Ugyanekkor szorosan belpolitikai kérdésekben következetesen a baloldali liberálisok, majd a polgári radikálisok körében igyekezett magának híveket toborozni, ennek érdekében a polgári radikálisok rendelkezésére bocsátotta az általa fenntartott *Renaissance* folyóiratot, utolsó éveiben részt vett a választójogi harcokban a demokratikus tábor oldalán.

73 „Ha parlamenti pártokról beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk a magyar »trón mögött állók«-ról sem, más szóval – a Nemzeti Kaszinóról. Mert számottevő faktorrá lett ám a Nemzeti Kaszinó, a Széll-kormány jóvoltából, politikai életünkben; s számottevő s egyúttal veszedelmes faktorrá azért is, mert láthatatlanul s csupán hatásaiban felismerhetőleg működik – felelősség nélkül." Halmai Elemér: Parlamentarizmusunk hanyatlásának okairól. *Magyar Közélet*, 1902. máj. 15.

74 A Nemzeti Kaszinó az új típusú konzervatív áramlat fellépésével válik politikai jellegű szervezetté. Ez a folyamat nyomon követhető a kaszinó évenkénti ún. Széchenyi-lakomáin elmondott pohárköszöntők szövegein. A Széchényi Könyvtárban összegyűjtött pohárköszöntőket átnézve világosan látható, hogy 1897-ben hangzik el az első politikai színezetű beszéd – addig csupán az alapító érdemeit és jellemét magasztaló formális társasági dikciók szerepelnek –, a századfordulótól pedig kifejezetten politikai színezetűekké válnak. A szónokok között gyakran lépnek fel az új típusú konzervatív tábor hangadói: 1897-ben Szemere Miklós, 1901-ben Beöthy Ákos, 1903-ban Mailáth József, 1905-ben Darányi Ignác, 1909-ben Pallavicini György. OSzK Kézirattár. Fol. H. 2172

75 „... nincsenek nagy politikai pártok a mostani parlamentben; egyetlenegy párt van ott csupán: a hatalmi párt a Széll-tábora, melynek a Liberális Párt, a közjogi ellenzék, az agráriusok és a Néppárt csak árnyalatai." *Wekerle és Bánffy. Az új liberális párt.* Írta: Egy Tiszamaradék. Bp., (1903) 28.

76 Nem csupán az új típusú konzervatív ideológiának. A kilencvenes évek társadalmi-politikai válsága magával hozta a magyar liberális politikai gondolat általános krízisét, melyből ekkor az uralkodó osztályok minden csoportja a konzervatív eszmekör valamely irányzata felé kereste a kivezető utat. Nem volt kivétel ebből a polgárságnak, a tőkés rétegeknek az uralkodó osztályba sorolható része sem. Sem az agrárizmus ellenhatásaként kombattáns politikai színezetet öltő merkantilista érdek-képviseleti politika nem vált a magyar burzsoá politika mérvadó formájává, sem a liberalizmus megújítására irányuló kísérletek Bánffy környezetében és Vázsonyi ekkor induló pártjában. Ezek impulzusait nem vette át a Szabadelvű Párt burzsoá szárnya, törekvéseik kerete nem a pártpolitika, hanem a szabadkőművesség lett, s beletorkollott a polgári radikalizmusnak az uralkodó burzsoázia törekvésein messze túllépő mozgalmába. Az új típusú konzervativizmus irányzata mellett, azzal párhuzamosan megújult az általános konzervatív reneszánsz jegyében a régi típusú, defenzív, az adott helyzetet adott formájában védelmezni és igazolni törekvő konzervatív gondolat is. Ez nem a társadalmi problémákra reagált elsősorban, hanem az ekkor ugyancsak kiéleződött nemzetiségi és közjogi problémákra. Ide tartozott a magyar birodalom ekkor keletkezett koncepciója (Rákosi Jenő, Hoitsy Pál, Beksics Gusztáv) és a historizáló közjogi koncepció (Timon Ákos). Ezekre itt kitérni nincs módunk.

77 Acsádi aktív nemzeti párti voltát határozottan állítja Csathó: *I. m.* 25–26.

78 *Se Bánffy, se Wekerle. Nem kell új liberális párt.* Felelet „Egy Tiszamaradék"-nak. Írta: Egy Dobzse-párti. Bp., 1903, 35.

79 „Avagy nem csodát művelt-e Széll Kálmán, hogy a liberalizmust modernizálta? Föleresztette a szabadelvűséget egy jó adag agrárizmussal és egy kis felekezetiséggel; a merkantilizmust mint teljesen ártalmatlan szert csöppentette hozzá, helyébe pedig kevés demokrata ízt kevert." *Magyar Közélet*, 1902. aug. 15.

80 „Képes lehet-e a polgári középosztály nálunk a nemzeti hivatás hordozására? Mindenesetre oly tekintélyes hányadát képezi a nemzeti erőknek s különösen a magyar társadalom értelmi hatalmának, hogy ignorálni nem lehet. Aki a polgári középosztály nélkül akarná létesíteni társadalmi átalakulásunkat, inkább visszalökné, mint előre vinné Magyarországot. ... Csakis a polgárság segítségével teremthetjük meg a nagy nemzeti középosztályt, mely átölel minden társadalmi réteget, s magába olvasztja e rétegek színét-javát. Csak e polgári középosztály segítségével ömleszthetünk új vért társadalmunkba.

Csak a polgárság segítségével vihetjük középosztályunkba a munka szeretetét és megbecsülését. ... amíg a szerzett vagyonnak nem leend becsülete az öröklött vagyon mellett; amíg ki nem jutunk az ősiségből azon térre, ahol a nagy nyugati nemzetek óriási ingó vagyont halmoztak fel; ... addig Magyarország sem társadalmi, sem gazdasági válságán szerencsésen keresztül nem jut. ... Politikai demokratikus átalakulásunkat végre valahára követni kell társadalmi átalakulásunknak. ... Át kell alakítani még a nemzeti geniust is, mely a politikában erősen demokratikus, de a társadalomban annál aristokratikusabb kolorittal bír." Beksics: *I. m.* 70–71.

81 „De az összeforrás nem történt meg. A transfuzió, mely már megkezdődött, megállt. A retrográd irány állította meg, mely az osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A gentrybe belekezdték beszélni, hogy **mint ilyennek** kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalnia." Beksics: *I. m.* 130.

82 „Nem követjük az ön (Beksics – **Sz. M.**) tanácsát. Nem veszítjük el exkluzivitásunkat: testünk szívós tömörségét. Nem ültetünk a gentry helyébe demokráciát, mely nem fakad a mi vérünkből, hanem csak kívülről önthetnék ránk, mint ránk öntötték kultúra cím alatt a mindenünnen összekompilált intézményeket, melyek megfojtással fenyegetnek bennünket. ... Elkergetjük önöket doktrínáikkal együtt a hajóskapitányi padról, s majd magunk vesszük át a hajó kormányzását. És hogy ezt mind megértessük önökkel, hogy meg ne lepje önöket, mikor majd előlépünk, már kezdjük prédikátumainkat névjegyeinkre íratni; címereinket pecsétnyomónkra metszeni. A gentrytől elvették önök a drágakövekkel kirakott kardmarkolatot, de megmaradt neki még a kard s a – címer. Ezzel fogja megvédeni magát, s fogja visszaszerezni országának már-már eltörölt határait. **Mert határokat, jelleget, címert akar!** (Kiemelés tőlem – **Sz. M.**)" (Margittay Dezső) Revisor: *A gentry marad!* Bp., 1885, 36.

83 „Micsoda nagy érdek követeli azt, hogy a nemzetet egyik arisztokráciából kirázva, belerázzuk a másik arisztokráciába! Micsoda nagy érdek követeli ezt az erőszakos rázogatást, különösen, mikor a születés-arisztokrácia helyére úgysem ültethetjük oda az észarisztokráciát, mert az nem királykodik, hanem csak tanácskodik – hanem oda ülne helyébe a Pénz-arisztokrácia. Nemesebbnek tartja Censor a születés-arisztokráciánál a pénz-arisztokráciát? Idealisztikusabbnak, lelkesülésre képesebbnek, eszmegazdagabbnak? ... Avagy a pénz embere jobban képes hevülni az eszményért, a haza elvont fogalmáért (mikor neki mindenütt hazája van); kevésbé lesz túl józan realista? kevésbé blazírt és száraz, mint az ősi telek s őseinek hamvai által egy ponthoz kötött, a nagy múlton rajongva csüngő születés embere? " Margittay: *I. m.* 18–20.

84 „Azt olvassuk vezércikkekben, hírekben is, az új áramlat retrográd irányú, szenved alatta a liberalizmus, hogy újra kacérkodnak a rendiséggel, és antiszemita árnyalatok tűnnek föl. Talán van is valami a dologban. Már évek óta tart az arisztokrácia és a nemességnek ez a szeparálása." V-y: Nemzeti Kaszinó. *Buda és Vidéke,* 1900. máj. (14. sz.)

85 Utal rá sassi Nagy Lajos: *A XX. század igazi népnevelői.* 2. kiad. Szeged, 1903, 127.

86 „... a mi középosztályunk, a nemzet törzse, puszulófélen... aki tegnap független birtokos volt, ma függő hivatalnok, a birtok pedig jött-ment kézen..." (Geőcze Sarolta: *Társadalmi program.* Bp., 1899, 4.

87 Majláth József gróf 1906-ból származó keltezetlen levelében ezt írja ezzel kapcsolatban Darányi Ignácnak: „... Mezőssyvel a streiktörvényről is beszéltem, s ő említette, hogy sokan a gazdák közül ellened hangolva vannak, mert nem találnak elég erélyesnek, de én is többektől ezt vettem ki, kötelességem Téged erre figyelmeztetni. Azt találják főképp, úgy vettem ki, hogy míg a keresk. miniszter hathatósan védelmébe veszi az iparosokat és kereskedőket, addig Te csak a kisember védelme jelszava alatt működsz, a középosztályt még megterheled – pl. cselédtörvény –, s a középosztályért nem csinálsz semmit." *Darányi Ignác Iratai.* OL. P 1441. 9. doboz.

88 Mezőssy Béla ezt írja Darányi Ignácnak egy újfehértói látogatása tapasztalatairól 1906.

dec. 31-én: „Az itteni impresszióim – megyegyűlés, a gentry hangulata és az ügy (a telepítési javaslat – Sz. M.) törvényhozási előzményei énreám erősen azt a befolyást teszik, hogy ha a közhangulattal számolni akarunk: a középbirtok létesítésének a kérdését is erősen fontolóra kell vennünk. Az a nevetséges vád, hogy mi csak a paraszt javát akarjuk, úgy látom, még minálunk is tud gyökeret verni. Ezenfelül a munkáskérdés miatt is a birtokos osztály ideges: szükséges tehát, hogy a javaslatban olyasmi is legyen, mely azok rokonszenvét biztosítsa." OL. *Darányi Ignác Iratai.* P 1441. 9. doboz.

89 Mezey Gyula OMGE-funkcionárius 1914. jún. 17-én a temesvári gazdagyűlésen a következőket mondja: „A gazdasági munkára szervezkedett nemzetnek a helyzete ... teljesen hasonló a honvédelemre szervezett nemzetéhez. A honvédelem intézménye a hadsereg. Ki hinné el, aki józanul gondolkodni tud, hogy bármely kitűnő hadsereg képes lenne nagy eredményeket elérni megfelelő vezérkar, megfelelő hadvezetők nélkül. És mit érnének a legkitűnőbb hadvezérek megfelelő hadsereg nélkül. És azt is nagyon jól tudja mindenki, hogy még ez a két tagozat sem elegendő. A vezérek és a hadsereg közt még egész sora a különféle tagozatoknak nélkülözhetetlen, amelyek a cél érdekében megnyilatkozó legfelsőbb akaratot átviszik a hadsereg tömegéhez. Így van ez a gazdasági és birtoklási viszonyokban is. Az országnak a nagy-, közép- és kisbirtokos osztályokra egyaránt szüksége van, s ezek helyes arányától függ az egészséges gazdasági és szociális élet." *Magyar Gazdák Szemléje,* 1914. jún.

90 Példaként idézünk egy exponált jobboldali radikális programírásból: „A birtokreform uralkodó eszméjévé, domináló motívumává kell nőni annak a gondolatnak, hogy a nemzeti középbirtokos középosztály irányító, egységesítő nagy tényezőjét megszervezzük, új életre keltsük egészséges nemzeti fejlődésünk számára. ... Teremtsük meg mindenütt a középbirtok és a középbirtokos harmonikus elhelyezkedését, amit a történelmi középosztály szétzüllése következtében vesztettünk el. A középbirtok köré csoportosuló kisbirtokok, a középbirtokos köré sorakozó kisgazdák új életre keltik a nemzeti fejlődés számára múlhatatlanul szükséges egyensúly biztosítékát. Minden határban kell legalább egy középbirtoknak, minden faluban legalább egy középbirtokosnak lennie. Elvül szolgálhatna, hogy a földek különböző minősége szerint kellene minden 1000–6000 holdban egy 100–800 holdas középbirtoknak elhelyezkednie. Ahol a nagybirtok rovására eszközölt kisajátítással nem lehet ezeket a középbirtokokat megteremteni vagy azért, mert az illető nagybirtok ama kivételek közé tartozik, amelyek gazdasági közérdekből fenntartandók, vagy pedig azért nem, mert az illető határ csupa kisbirtokká van már parcellázva, akkor a középbirtok a kisbirtokoknak megfelelő kisajátítása és középbirtokokká egyesítése útján teremtendő meg." Szegedy Miklós: *Magyar holnapunk.* Bp., 1917, 100–101.

91 Ezt a folyamatot egy polgári radikális cikk így regisztrálja Erősdy Torda megyei munkapárti főispánnak a megye vezető birtokos családai elleni harcáról szólva: „A mostani főispán típusa a teljesen bürokratizálódott gentrynek, aki már nem gondol birtokmentésre, szerzésre vagy visszaszerzésre, hanem a fizetéséből akar megélni a családjával együtt holta napjáig. Sokan vannak ilyenek is, de még sem társadalmilag, sem gazdaságilag önálló erőt nem képviselnek, s éppen ezért mindig valami meglevő erőre, a hatalom birtokosaira kénytelenek támaszkodni." M. P.: Az Erősdy-ügy. *Huszadik Század,* 1910, 2. félköt. 209–212.

92 A kérdésről l. Kovács Ernő: A magyar szabadkőművesség válsága. *Magyar Gazdák Szemléje,* 1916. máj.

93 A magyar szabadkőműves Szövetségtanács 1902. okt. 6-i ülésének jegyzőkönyve. OL. *Szabadkőműves Levéltár.* Szimbolikus Nagypáholy iratai. P 1083. 19. köt.

94 OL. *Szabadkőműves Levéltár.* Nemzeti Páholy iratai. P 1119. 1. sz.

95 Az egyesület alakuló ülésének jegyzőkönyve. OL. *Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete Iratai.* P 1234. (A továbbiakban OL. VTOE.)

96 1906. jan. 5-én az egyesület keretében rendezték meg a megyei ellenállást szervező bizalmas alispáni értekezletet. Horváth József: *Az 1905–06. évi vármegyei ellenállás története.* Bp., 1907, 47.

97 OL. *VTOE.*

98 „A magyar közigazgatásnak és különösen az önkormányzati igazgatásnak Magyarországon érdekképviselete nincs. A merkantilis és agrárius érdekek a közigazgatási érdek, tehát a valóban altruisztikus közérdek rovására előtérbe nyomulnak, és maga a belügyi kormányzat is tehetetlenül áll szemben ezzel az áramlattal, mert közigazgatási érdekképviselet nélkül nem támaszkodhatik olyan hátvédre, aminőkre a szakminisztériumok az OMGE-ban vagy a GYOSZ-ban rendelkeznek. A közigazgatási érdekképviseletet ennélfogva az általános közérdek szempontjából meg kell szervezni, és erre nincs alkalmasabb szervezet, mint a másfél évtizedes múlttal rendelkező Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete. ... Egységes és céltudatos közigazgatási politikát eddig Magyarországon nem folytattak, a szervezett egyesület lesz hivatva ilyen politikát megteremteni. ... Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az egyesület a jövőben a vármegyei tisztviselők erkölcsi és anyagi érdekeit felszínen ne tartaná." Horváth József referátumából az egyesület 1917. dec. 29-i XV. rendes közgyűlésén. OL. *VTOE.*

99 Ivánka Pál: *A magyar társadalom megszervezése.* Gyoma, 1908, 26–30.

100 A Gazdaszövetség vezető funkcionáriusainak s központi hivatalnokainak évi fizetése 1908-ban: igazgató 10 000 K, titkár: 5400 K, másodtitkár: 4800 K, helyettes szerkesztő: 2100 K, fogalmazó: 1800 K. *Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből. 1896–1908.* Bp., 1908, 286.

101 A főfoglalkozású érdek-képviseleti tisztviselő mint új, sajátos és politikai szempontból jelentős hivatalnoktípus a tízes években már foglalkoztatja a társadalmi érdeklődésű köröket. Varga Jenő Méhely Kálmán: *A munkáskérdés lényege* című könyvéről írt recenziójában ezerre becsüli Magyarországon az érdek-képviseleti tisztviselők számát. Ebben természetesen benne vannak a tőkés érdekképviseletek is, sőt ezek alkotják a többséget. *Huszadik Század,* 1916. 2. köt. – Más szerző 1914-ben számukat 200–250 főre teszi. Tonelli Sándor: *A magyar közgazdasági érdekképviseletek.* Bp., 1914, 55. – A nagy különbség a becslésben onnan származhat, hogy Tonelli feltehetően csupán a főhivatásúakat számítja, míg Varga becslésébe beleveszi azokat is, akik mellékfoglalkozásként vállalnak érdek-képviseleti állást. Ezekből a számokból azonban még nem kapunk kielégítő képet az agrárius szervezetek hivatalnoki gárdájának nagyságáról, mivel az idézett szerzők nem tekintik érdekképviseletnek az üzleti jellegű agrárius szervezeteket, a szövetkezeteket, amelyek a legtöbb munkaerőt foglalkoztatták. A szorosan vett érdekképviseleti szervek funkcionáriusai ennek az apparátuskomplexumnak csúcsát alkották. – A korszak végén már felmerült a politikai irodalomban az érdek-képviseleti hivatalnokok eminens politikai jelentőségének felismerése. Pl. „Meg kell állapítanom, hogy a »Köztelek« írástudói, ha egyoldalúan is, de nagyszerű közigazgatási írómunkásságot fejtenek ki. Kár, hogy Magyarország közgazdasági kezelése nem ezekre és némely ipari és kereskedelmi szervezetek titkáraira és írástudóira van rábízva. Ideje volna beszüntetni azt a rendszert, hogy nálunk a jogászok és csak a jogászok értenek mindent." Pályi Ede: *Magyarország a háború után.* Bp., 1917, 56.

102 Az egyik legjelentősebb agrárius szövetkezeti vállalkozás helyettes vezetője a szövetkezeti hivatalnoki állásokat a dzsentrimentés számottevő tényezőjeként aposztrofálta. „... a fogyasztási szövetkezetek nagyobb arányú elterjedése ellen politikai szempontból is igen komoly észrevételek tehetők. Ugyanis abban nincs véleménykülönbség, hogy középosztályunk megerősítése nagy politikai szükséget képez. De hát ki merné azt állítani, hogy a szövetkezeteknél alkalmazott üzletvezetők politikai szempontból egyenértékű faktorok lennének az önálló kereskedőkkel." Páris Frigyes: Észrevételek a szövetkezeti

mozgalom irányáról. *Magyar Közélet*, 1903. márc. 15. – Egy érdekes megjegyzés arról, hogyan szolgált a szövetkezeti állás ugródeszkául kifejezetten politikai jellegű állás eléréséhez az agrárius mozgalomban: „... volt már rá eset, hogy kvietált huszárkapitányt, minden vállalkozással megbukott szövetkezeti tisztviselőt vagy hirdetési ügynököt tettek meg egy-egy hírlapvállalat vezetőjévé." Szabó László: *A modern újságírás*. Bp., 1913, 19.

103 Jól érzékelteti a spontán gazdasági tevékenységtől irtózó bürokratikus magatartást Gávai Gaál Jenőnek egy birtokpolitikai programcikke, melyben nehezményezi, hogy Magyarországon nincsen birtokpolitika, pedig, írja, a birtokpolitikát is, mint minden politikát, „intézni kell", nem szabad engedni, hogy „magától intéződjék". Gávai Gaál Jenő: A magyar birtokpolitika jelentősége. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910.

104 „Mi ma, 1914. esztendőben, a balkáni háborúk után valahogy megszürkülten, hideg józansággal, folytonos számítással élünk, és valljuk be, hogy a nagy nemzetközi emberideálok, mint a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség, nem lelkesítenek. Nézzük a nemzeteket, és nem aszerint boldogok, hogy van-e alkotmányuk vagy szabadságuk, hanem a legbrutálisabb abszolutizmus alatt is boldogok, ha van vasútjuk, gyáraik, utaik, olcsó az élelem, a hús, a szappan, drága a munkabér, és kevés a gyerekhalandóság. Ma a nemzetek szívesen hódolnak be a szuveréneknek, ha azok kitűnő gazdasági, népjóléti és szociális politikát folytatnak." Kiss Menyhért: Március Idusa. *Egyetemi Lapok*, 1914. márc. 15.

105 Buday Barna: *Magyar problémák*. Bp., 1917, 109–110.

106 Egy másik hasonló röpirat, egy átfogó agrárius bankhálózat-tervezet (mely a terv szerint szintén több volna, mint csupán pénzintézet: ellátna szociálpolitikai feladatokat is) a funkcionáriusstábnak a nagybirtok alá rendeltségét egészen szervilis módon fejti ki: „A pénzintézet minden vidéki fiókja, minden egyes város, község és falu plébánosa természetes őrszeme és katonája lehetne annak a szervezett keresztény tőkének, amelynek manővereit a központból intézné és igazgatná a Főpapság és Főnemesség közvetlen ellenőrzése és felügyelete alatt álló igazgatóság." *Magyarország gazdasági bankja. A keresztény érdekek szövetkezése a nemzetközi nagytőke ellen*. Anonim gépirat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár birtokában. Raktári szám: 8795. 25–26.

107 Egy néppárti szerző szerint: „Egész Európában, mint látjuk, két irányzat áll egymással szemben, a liberalizmus és a szocializmus. Mindkettő az államhatalom teljes összpontosítására, a társadalomnak centralizációja liberális óhaja szerinti megrendszabályozására, a személyes szabadság korlátozására és a független polgári élet megszüntetésére törekszik. Mindkettő a kényuralom eszközét akarja megszerezni az általa képzelt „állam" részére, s a különbség közöttük csak az, hogy míg az első a nagy tőkepénzest, addig a másik a tudatlan flotans tömeg nyers erejét akarja »állama« egyeduralkodójává tenni." (Zimándy Ignác): *Szózat a néphez*. Bp., 1895, 23–24.

108 „A plutokratikus uralom a modern imperializmussal együtt a polgári államot mai alakjából kivetkőztetni s talán az emberi jogokat is, melyekért száz év előtt oly nagy küzdelem folyt, veszélyeztetni fogja. A nálunk előrehaladottabb nyugati államokban már előbb fogjuk észlelhetni azt, hogy erőtömörítés céljából miként szervezkednek majd mindazok az osztályok, amelyek a jelenben még szervezve nincsenek, de a tőkések és munkások fent vázolt szervezkedése mielőbb rákényszeríti majd ezeket hasonló szervezetek alakítására, hogy ily úton képesekké váljanak ellensúlyozni amazok hatalmát. Az erők emez ellensúlyozásában rejlik egyik fő tényezője a társadalmi békének. ...Ahol nincs méltányosság, s a társadalmi erők egymást nem ellensúlyozzák, ott előbb-utóbb az államhatalomnak kell fellépnie s államszocialisztikus rendszabályokkal megvédeni azokat, akik önerejükből magukat megvédeni nem képesek. A plutokratikus túltengés valószínűleg véget fog vetni a szabadságnak, és előbb államszocializmusra, később pedig

kollektivizmusra fog vezetni. Ezt a túltengést kell tehát megakadályozni a társadalmi szervezkedések és az etikai felfogás terjesztése által." Károlyi Sándor: Uzsora és közszellem. Beszéd az 1902. máj. 27-i uzsora-szakértekezleten. *Hazánk*, 1902. máj. 28.

109 Károlyi Sándor levele Darányi Ignáchoz 1905. dec. 21-én. OL. *Darányi Iratok*. 8. doboz. P 1441.

110 „... Bécs azon vágya, miképp a magyar nem értelmesek tömegét – szocializmust kiáltván – megnyerje, míg államszocializmus és Polizei-Staat van a kosár fenekén..." Károlyi Sándor levele Darányi Ignáchoz 1905. dec. 6. OL. *Darányi Iratok*. P 1441.

111 Károlyi Sándor levele Darányi Ignáchoz 1905. dec. 21. I. h.

112 „... a szocializmus most már minden oldalról dédelgetett gyermeke lett a kornak. Az alkotmányosság hanyatlása nyomán ébredő abszolutizmus egyfelől – a liberális eszmék sírján életre kelő ultramontánizmus: a keresztény szocializmus neve alatt, más oldalról fogják őt karon..." Békésy Károly: *Szabadelvű társadalomban*. I. köt. Kolozsvár, 1911, 7–8.

113 Idézi Petrassevich Géza: *Magyarország és a zsidóság*. Bp., 1899, 128.

114 „A szövetkezeti boltokban nagyon sokféle árut árultak. Nevezetesen úri ruhaneműeket, képes levelezőlapokat, gigerliöveket, srófos irónokat, selyemkendőket, finom asztali borokat, porcelán- és üvegedényeket, sétapálcákat stb., szóval norinbergi és rövidárukat, divatcikkeket, fehérneműeket és rőfösárut, csecsebecséket, amellett minden néven nevezendő háztartási, gazdasági és élelmi cikkeket. Hivatalosan konstatálva lett, hogy összesen 320-féle cikk hozatott forgalomba." Páris Frigyes: *Tájékoztató a ruthén akciónál való működésem felől*. Bp., 1904, 27.

115 „A mezőgazdasági érdekképviselet törvényes szervezését hosszú idők óta hiába várjuk: gazdasági egyesületeink itt állanak sovány anyagi eszközökre és kevés érdeklődésre támaszkodva. Közben az állam karja egyre messzebb nyúlik; új és újabb hivatalos szervezetek keletkeznek; amelyek mindinkább több érdeket kötnek le, és szélesbítik az állami mindenhatóságot. Csupán a hegyvidéki segítőmozgalmak az ország negyed részét bürokratizálták." Buday Barna: *I. m.* 14.

116 Darányi Ignáchoz írt 1905. dec. 21-i levele. I. h.

117 OL. K 149–1902. BM Res 26. cs.

118 „A modern igények kielégítése nap-nap után több és súlyosabb áldozatot követel. A szeszélyes korszellem megmételyezi a régi egészséges magyar társadalmat, életfelfogást és életbölcseletet. A kényelemimádás, költekező passziók űzése, a személyes kívánalmak túlbecsülése könnyelmű vagyonfecsérlést, ez pedig tönkrejutást eredményez. Így következett be rohamosan a magyar földbirtokos középosztály hanyatlása és elszegényedése. Az országba mindenfelőlről szabadon beözönlő bárdolatlan idegen kizsákmányolja a vendégszerető, becsületes, nyílt szívű magyar nép szerencsétlen helyzetét." A röpirat itt a zsidóság és az erdélyi románok szerepéről ír, akik szerinte „sok helyen hazafiúi becsületében és erkölcsében rontják meg a mostoha viszonyok közt tengődő és még laikus és romlatlan magyar nemzetet". Király Péter: *Vészkiáltások*. Szeged, 1904, 44.

119 „... tengődő ipar és kereskedés, elszegényülő földművelő osztály, szaporodó proletariátus, szocializmus és munkáskérdés, melyek nálunk ... az antiszemitizmus gyűjtőnév alatt találkoznak." Tóth Gáspár: *A magyar konzervativizmus programja*. Bp., 1884, 63–64.

120 Illusztrációként idézzük Paska István nagybélicsi plébános Kaas Ivorhoz írt, 1909. jan. 28-i levelének egy passzusát: „Felvidéken a Kath. Népszövetség igen jó eszköznek bevált arra, hogy vele a pánszlávizmus és a judaizmus ellen védekezzünk ... Most, amikor a pánszlávoktól és az ő társaiktól, a szociáldemokratáktól nem kell félni, most a zsidóságtól akarom híveimet emancipálni. Ősszel nyélbe ütöttem egy keresztény mészárszéket, és az oly jól sikerült, hogy még Zsámbokrétről is itt vásárolnak húst. Vasárnap, jan. 31-

én össze fogom hívni a népszövetség tagjait, hogy egy keresztény boltot létesítsünk, illetve a zsidókat teljesen feleslegessé tegyük." OL. *Kaas Ivor iratai.* P 336. 3. doboz.

121 „A néppárt, mely kezdetben a német centrum hagyományai iránt indult, tehát ultramontán volt, anélkül hogy támadó antiszemitizmust propagált volna, ma tisztára antiszemita párt." Vázsolyi Vilmos: Alma Mater. *Pesti Hírlap,* 1900. szept. 15. *Beszédei és írásai.* Bp., 1928, 2. köt. 94.

122 Klaus Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn.* 2. Aufl. Essen, 1943, 184.

123 Petrassevich Géza: *Magyarország és a zsidóság.* Bp., 1899, 3.

124 *I. m.* 91.

125 *I. m.* 4.

126 Erről az Istóczy-párt egykorú szabadelvű bírálója a német példákra utalva: „Előbb a vallási türelmetlenség volt a kútfő, s a nép butasága volt a médium. Ma a tudomány, a fajok különbségét kutató, determinizmust hirdető tudomány vetette fel a kérdést in abstrakto, s a birtokait elpazarló, a polgári kereseti pályáktól irtózó, régi előjogai után visszasóvárgó német »Junkerthum« s az újabb közgazdászati fejlemények által részben kiveszésre vagy átalakulásra ítélt kisiparos osztály vitte ki azt a világba." *Filoszemita Füzetek,* (Szerk. Báttaszéky Lajos.) 1884. júl.

127 BM res. 1901. OL. K 149–1901-BM Res. 25. cs.

128 Az ún. „keresztmozgalmat" jelen tanulmány szerzője utalt önálló tanulmányában feldolgozta, ezért itt külön nem tér ki elemzésére.

129 Nagy József: *Magyar keresztény ifjúság.* Bp., 1902; *Nemzeti ideál.* Bp., 1901; *Szemere Miklós és a magyar ifjúság.* Szerk. Kováts Lajos. Bp., 1901. – Hozzávehetőek még a keresztakció korifeusainak az 1901. májusi selmecbányai diákkongresszuson mondott felszólalásai. Szöveget l. *Diákkongresszusi Lapok,* 1901. máj. 24–30.

130 *Magyarország gazdasági bankja.* Bp., 1907, 18.

131 „Volna még egy pár üdvös s a baj orvoslásához radikális eszköz ... Ilyenek volnának a bankok decentralizálása, a váltóképesség megszorítása, az uzsoratörvény revíziója, az ipar terén a szabad ipar eltörlése s a céheknek a kor viszonyaihoz mért alakban visszaállítása, az 1867. XVII. és az 1895. XLIII. tc. eltörlése, vagyis a zsidók vallási, polgári és politikai jogainak a lehetőségig való megszorítása." Petrassevich: *I. m.* 133.

132 Petrassevich: *I. m.* 124–128.

133 Ilyen általános vagyoni kataszter elkészítését követeli a Statisztikai Hivataltól a Néppárt egyik vezető agitátora, már kifejezetten a zsidók tőkerészesedésének felmérése céljából. Miklóssy István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása.* Bp., 1913, 71–72.

134 „Külön-külön, mindenik kir. törvényszék területén 3–5 évenként törvénnyel vagy ezt pótló igazságügyminiszteri kormányrendelettel meg kellene határozni szám szerint, hogy hány orvos, hány ügyvéd és hány gyakornok számára van biztosítva a kereset után való tisztességes megélhetés. Hányan telepedhetnek le és nyerhetnek becsületes úton existenciát egy-egy királyi törvényszék, aztán egy-egy királyi járásbíróság székhelyén, illetve területén. Minden igazságszolgáltatási területegységre vonatkozólag szigorúan meg kellene határozni a jogszolgáltatás körében működő köz- és magánfunkcionáriusok létszámát (létszámuk minimumát és maximumát)." Király Péter: *Magyar szocializmus.* Debrecen, 1906, 36–37.

135 „A kisiparost védelmezzük, támogassuk, mert a gyár a plutokrata útját egyengeti. Ha mi ezt védelmezzük, meg kell dőlni az országnak. A pénzember ugyanis mindig kozmopolita. Nekünk a magyar fajt kell érvényre juttatnunk, aki szívében, vérében magyar, ezt kell támogatnunk, nem pedig azt, aki hatalmas tőkével kezdve, vagyonát megtízszerezi, s nem hazánknak, hanem a kufárkodásnak s az egész emberiségnek él. A kisiparost kell tehát támogatnunk a tőke rovására, hogy tisztességgel megélhessen." Magasházy László felszólalása 1901. máj. 28-án. *Diákkongresszusi Lapok,* 1901. máj. 30.

136 „... vásároljunk csak keresztény ipartermékeket s csak keresztény kereskedő közvetítésével, **még akkor is, ha külföldre adjuk ki a pénzünket.**" (Kiemelés tőlem – Sz.M.) Petrassevich: *I. m.* 133.

137 „Ma már nem előbástyája, hanem talán utolsó fellegvára ez az ország a Szeretet vallásának, melyet a nyugati államok utilitárius és materiális politikája csaknem mindenütt megfosztott erkölcsi erejétől, spirituális tekintélyétől..." *Magyarország gazdasági bankja*, 24.

138 „(Az ifjúság) számoljon azzal a tudattal, hogy a világ föltartóztathatatlanul halad a szocializmus felé. Ne ijedjen meg tőle, hanem iparkodjék ennek keresztény erkölcsi alapon leendő sima fejlődését biztosítani." Brázovay Kálmán: *A kereszt.* Bp., 1901, 27.

139 „A nép nyomora, a gazdasági egyenlőtlenség, a zsidók elleni gyűlölet napról napra növekszik, napról napra élesíti az ellentétet keresztény és zsidó, szegény és gazdag, polgár és proletár között. Jön idő, amidőn elpattan minden húr, elszakad minden foszladék, amely a mostani társadalmat összetartja, s amidőn a tömeg joga kiszabadul sáncaiból, amikor a népszenvedély megindul útján: akkor többé irgalomról nem lehet szó ... És ennek a kitörő népszenvedélynek első és nem ártatlan áldozata a zsidó lesz. ... S Magyarország mit várhat, mit remélhet ettől a szociális forradalomtól? Van-e nekünk egy kis reménysugarunk a jövőben? Nincs! semmink sincs! E mellett a mostani kormányrendszer mellett mi magunk is tehetetlenül belefulladunk abba a vérfürdőbe, melybe a zsidót fullasztja a tömeg." Petrassevich: *I. m.* 204–205

KÖZÉPOSZTÁLY ÉS ÚJKONZERVATIVIZMUS
Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között

A kilencvenes évek politikai küzdelmei: az agrárszocialista mozgalmak, a nemzetiségi kérdés kiéleződése, az egyházpolitikai harcok olyan problémákat vetettek fel és az uralkodó osztályok belső erőviszonyainak olyan eltolódását eredményezték, amelynek gondolati kifejezésére a Tisza Kálmán-korszak szabadelvű párti gondolatköre már nem volt elegendő. Maga az a körülmény, hogy a liberalizmus mint **uralkodó** eszme elvesztette monopolhelyzetét, gyökeresen új ideológiai szituációt teremtett.

Az 1860–1890-es évek között lényegében minden társadalmi réteg a liberális eszmerendszer valamilyen radikalitásfokán fejezte ki törekvéseit. Konzervativizmus, szabadelvűség, baloldali függetlenségi demokratizmus – ugyanazt a liberális polgári rendet igyekeztek gyorsabb vagy mérsékeltebb ütemben kiépíteni. A különbség közöttük a fejlődés tempójában s nem irányában volt. Azok a politikai áramlatok, amelyek ettől gyökeresen eltértek, vagy még erőtlenek voltak, mint a korai munkásmozgalom, vagy rövid életűek, mint az Istóczy-féle antiszemita párt. A kilencvenes években azonban már számottevő erőként lépett fel a szocialista munkás- és agrárproletár-mozgalom, s a Néppárt, valamint az agrárius irányzat megszületésére színre lépett a liberalizmust alapjaiban tagadó, önmagát vele szemben önálló politikai eszmeként tételező elvi konzervativizmus. Ez utóbbit a továbbiakban **újkonzervativizmus**nak nevezzük. A nemesi eredetű földbirtokosréteg számottevő részének elvi konzervatív alapra helyezkedésével a liberalizmus megszűnt a dualista kormánypártok osztályalapját képező nagybirtokos-tőkés koalíció egységes ideológiája lenni. A Széll-kormány idején az újkonzervativizmus arisztokrata szárnyának politikai prominenseit tömörítő Nemzeti Párt csatlakozott a Szabadelvű Párthoz, ezzel magán a párton belül megszűnt a liberalizmus ideológiai egyeduralma. A kormánypárt polgári érdekekhez kötődő szárnya számára is elkerülhetetlenné vált, hogy az új helyzethez igazodva vagy a liberalizmus korszerű, a felvetődött új problémák magyarázatára alkalmas formáit keressék, vagy maguk is konzervatív irányba orientálódjanak.

A századfordulót követő másfél évtizedben mindkét irányban felismerhető törekvés a kormányzat polgári szárnyán belül. A tízes évek elejéig ezt a folyamatot nem könnyű nyomon követni. A koalíció éveiben a kormányon újkonzervatív ideológiai alapra helyezkedett pártok vannak: az Alkotmánypárt, a Néppárt, sőt ekkorra már legnagyobbrészt ide sorolható a Függetlenségi Párt is. A szabadelvű tábor oly mértékű jelentéktelenségbe szorul, hogy a soraiban

folyó eszmei fejlődés mozzanatai alig észrevehetőek. A polgárság ideológiai fejlődését mindenesetre döntően befolyásolja, hogy 1906 és 1909 között a burzsoá érdekeket a koalíciós kormány politikai csúcsain nem liberális, hanem újkonzervatív vezető garnitúra képviseli. Amikor a kilencszázas és tízes évek fordulóján az immár Munkapárt néven fellépő volt Szabadelvű Párt újra kormányra kerül, sőt az 1910-es választáson elsöprő győzelmet arat, láthatóvá válik, hogy a nagypolgárság kormányszintű politikai képviselete, Tisza István tábora a konzervativizmus felé tájékozódás vonalán haladt, s a kormánypárt ideológiai arculatát egy ugyan nem újkonzervatív, de elmosódottabb módon mégis alapvetően konzervatív jelleg határozta meg. Nem azt jelentette ez, hogy a Munkapárt tőkés szárnyának – s a tízes években a pártnak már messzemenően ez az erősebb szárnya – ideológus hangadói vagy publicistái a gazdaságpolitika, az általános kormányzati elvek, a parlamenti formák kérdésében feladták volna a liberalizmust. A választójogi harcban a szavazati jog kiterjesztése ellen elsősorban a nagypolgári liberalizmus érveivel folyik a küzdelem. A nacionalizmus vált konzervatív színezetűvé a munkapárt ideológiájában. Ennek rangja pedig az 1905–1906-os függetlenségi válság és a nemzetiségi problémák élezödése folytán egyre nagyobb az ideológiai elemek hierarchiájában. A munkapárt ideológiája épp emiatt a belső ellentmondás miatt nem áll össze szerves egésszé. Ennek az ideológiának nem konzisztenciája, hanem **stílusa** van. A stílust pedig a konzervatív ihletésű nacionalizmus adja. Ez utóbbi s nem az eszmék funkcionális összefüggése tartja össze, adja meg jellegét. A nacionalizmus erősödő konzervatív színezetét a nemesi tradíció elkötelezett vállalásában ismerhetjük fel. A formanyelv, amelyben a nemzeti problémákat megfogalmazzák, az egykori középnemesség, az úgynevezett dzsentri hagyományának kifejezésvilága.

Az elvi liberalizmus újrafogalmazására törekvő polgári erők a századfordulón kiszorultak a Szabadelvű Pártból. Szervezeti keretet nem a parlamenti pártokban találtak, hanem a **szabadkőművesség** egyleti életében. Itt, a páholyok belső életében bontakozik ki elsősorban a liberális eszmekör polgári demokratikus irányú továbbfejlesztésének programja; itt alakul ki a **polgári radikalizmus.** Ez a politikai tábor azonban már nem a magyar finánctőkét képviseli, mint egykor a szabadelvű liberalizmus: a Munkapárt gerincét alkotó banktőkével élesen szemben áll. Az önállósodó ipari tőke nyitva tartja ugyan ajtóit a polgári radikalizmussal összefonódott irodalmi törekvések felé, de becsapja a politikai polgári radikalizmus irányában. A tőke ágazatai közül csupán a kereskedelmi tőke jelent számukra bázist; ennek érdek-képviseleti szervezetében, az OMKE-ban (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) jelentős polgári radikális befolyás érvényesül. A demokratikus mozgalom bázisa azonban a szabad foglalkozású értelmiség és a magánhivatalnok-réteg haladó gondolkodású politikai elitje. Nem az uralkodó osztályok politikai képviseletének felső szintjén indul demokratikus politikai offenzíva, hanem az értelmiség szélesebb társadalmi terepén.

Ez a terep pedig döntő jelentőségű annak az uralomfenntartási stratégiának a szempontjából, amelyet az uralkodó osztályok újjárendeződött koalíciója a század első évtizedének végére kialakított. Ennek a stratégiának központi tényezője ugyanis a kettős uralkodó osztály – a finánctőke és a nagybirtok – érdekei szempontjából politikailag intakt államhivatalnok- és értelmiségi réteg kinevelése és kontroll alatt tartása. Olyan politikai adminisztrációt hordozó polgári középréteg, amely garanciát jelent az uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának végrehajtására és olyan osztályharcos fellángolások esetén, amilyen az agrárszocialista mozgalom vagy a darabontkormány alatti szociáldemokrata aktivitás volt, az uralmi rend védelmében önálló aktivitásra képes. Ezt az intaktságot hivatott biztosítani a dzsentritradíció fogalmaiban és képvilágában kifejezett nacionalizmus. Ugyanarról az eljárásról van szó, mint ami a polgári hadseregek tisztikarát kizárja a politikai gyakorlatból. Az elvi igazolást ott is a nemzeti és a politikai megkülönböztetése adja, mely szerint a mindenkire egyformán érvényes államérdekből következő feladatok (melyek szimbolikus formát nyernek az **állameszme**, illetve a **nemzeti eszme** fogalmaiban) élesen elkülönülnek a pártpolitika és a parlamenti élet szintjén jelentkező partikuláris politikai érdekektől. A kettős uralkodó osztály közös érdeke mint minden állampolgárra érvényes nemzeti eszme fogalmazódik meg, és ez elsőbbséget élvez a különböző osztályok és rétegek sajátos érdekeit megfogalmazó politikai eszmékkel szemben. Mivel a magyar politikai gyakorlatban nem volt kivihető, hogy az államhivatalnoki kart kizárják a választásokból és eltiltsák politikai pártok tagságától, a nacionalizmus fenti értelmezése sem jelentett kizárólagos biztonságot az olyan ideológiák befolyása ellen, amelyek magának a nemzeti problematikának adnak demokratikus értelmezést. Ezért vált szükségessé a nacionalista nevelés kifejezetten konzervatív szemlélete, mely a dzsentritradíció áthagyományozásával egy **álnemesi öntudatra épülő kasztszellem** kialakulásához vezetett.

Ezt a politikai funkció alapján kasztosodott polgári középréteget nevezi az egykorú szóhasználat **középosztálynak**, ellátva azt a – konzervatív értelemben vett – **„nemzetfenntartó"** attribútummal.

A polgári radikális mozgalom egy demokratikus elkötelezettségű értelmiség kinevelésének törekvésével alapjaiban veszélyeztette a fenti stratégia eredményességét. A fenyegető veszély elhárítását célzó aktivitás elsősorban a dzsentrihagyományhoz tapadt középosztály körében mutatkozott meg. Mielőtt szemügyre vennénk magukat a politikai megnyilvánulásokat, vessünk egy pillantást azokra az ideológiai formákra, amelyekben ez a középosztályi öntudat színre lépett, majd nézzük meg közelebbről, hogyan radikalizálódtak ezek az ideologikus formák a polgári radikális támadásra reagáló ellenoffenzíva során.

A hivatalnok középréteg eszmei arculata

Az alapvető ideológiai sztereotípia – mint említettük – a dzsentroid középosztály nemzetfenntartó szerepének bizonygatása. Az állandóan ismétlődő vélemény mélyén (mely szerint csak a magyar történelmi középosztály bír az állam fenntartásához, vezetéséhez szükséges politikai képességekkel) egy sokkal lényegesebb koncepció húzódik meg, mint pusztán az az állítás, hogy a politikai életben mindig is részt vett középnemesség nagyobb átörökíthető politikai tapasztalatkinccsel rendelkezik, mint a polgári rétegek. Az elképzelés magva az, hogy Magyarországon a nemesi középosztály alkotja azt az elemet, mely egyedül képes a társadalom mint társadalom – mint funkcionálisan rendezett szerves egész – **szervezésére**.

A társadalom szervezése ebben az esetben azon a szociológiai hipotézisekre alapozott véleményen alapul, hogy egy társadalom összetartó erejét a társadalom konvencionálisan, hagyományosan alakult erkölcsi normái, ízlésbeli elvei, az élet minden területét átszövő magatartási szabályai alkotják; az a társadalmi jelenség, melyet **Durkheim** iskolája **szociális kontrollnak** nevezett (értve ezen azokat a viselkedési elvárásokat, amelyek nemteljesítését a társadalom olyan nem intézményesített, nem hivatalos formákban bünteti, mint a közvélemény nyomása vagy a társadalmi kiközösítés számtalan árnyalata). Egy-egy társadalom szociális kontrollrendszerét egy meghatározott, a társadalmi életben kulcsszerepet betöltő réteg hordozza, mely később esetleg továbbfejlesztheti vagy áthagyományozhatja azt a többi rétegre. Ebben a **reprezentatív** szerepben áll tehát a társadalomszervező, az összetartó funkció. Ez a réteg mint „társadalmi példakép" prezentálja a többi réteg számára a társadalom magatartásnormáit, s rendelkezik azzal a **presztízzsel**, lélektani kényszerítő erővel, hogy ezeket a normákat azokra is rákényszerítse – minden erőszakszervezet, hatalom nélkül –, akikre ez terhes, vagy önző érdekeikkel ellenkezik (ezeknek az önző érdekeknek érvényesítése a par excellence polgári princípium).

Ez az informális presztízs, ez a társadalmi mediátor, mely a normákat az egész nemzet felé közvetíti, legtöbb társadalomban az **úriság** mint általános társadalmi princípium. Ez az úriság a magasabb erkölcsi eszményt képviseli az önösséggel szemben, s a társadalmi altruizmust az egoizmussal szemben. Itt szintézisbe kerül a Durkheim- és a Tarde-féle iskolákból származó elmélettel a benthami utilitarizmus konzervatív kritikájának Magyarországon rendkívül eleven tradíciója. Abban a vulgáris formában, ahogy a koncepció hazánkban terjed és hat, a francia szociológia tanait nem maguk az említett francia klasszikusok képviselik, hanem sokkal inkább eszméik népszerűsítője és laposítója, a bízvást prefasisztának nevezhető **Gustave Le Bon**. A koncepcióból későbbi, már a tízes évek utáni továbbfejlődése során kibontakozik az általános kultúrkritikai tartalom, mely már a mondottakban is benne rejlik: a társadalom összetartására, organikus igazgatására az úri princípium, a hagyománytisztelet, a konvenciózus

magatartás képes. Ezt veszélyezteti a modern fejlődés, amennyiben érvényre juttatja a burzsoáziában megtestesült önzést, mely a társadalom fenntartását az érdeken alapuló kooperációra óhajtja építeni; a társadalom együttműködését és összhangját nem a hagyományok és konvenciók **ösztönösen, emocionálisan ható kötelékeire**, hanem az érdekek egyezésének **racionális belátására** alapozza – ezzel homokra építi a társadalom épületét, és kiszolgáltatja az anarchia Szküllájának –, míg a másik oldalról, mint egyetlen megmaradt társadalmi összetartó erő, az állami despotizmus Karübdisze fenyeget.

A magyar nemesi hagyomány társadalomfenntartó erejét igazoló fejtegetések mélyén ekkor már jól felismerhető latens antiszemitizmus húzódik. Jelen volt ez már a gondolat újkonzervatív-agrárius előzményeiben is, amely azt igyekezett bizonyítani, hogy a társadalomban hegemóniát gyakorló osztály uralmának történelmi létjogosultságát nem csupán az illető uralkodó osztály társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye alapján ítélhetjük meg (tehát annak alapján, hogy földbirtokos-, gyáros-, pénztőkés stb. rétegről van-e szó), hanem döntő szerepet játszik az értékelésben az illető réteg tagjainak származása, hagyományai, konvencionális kötöttségei. A századfordulói agrárizmus itt még elsősorban a földbirtokos- és földművelő tevékenység évszázados tradíciókhoz kötött voltát szegezte szembe a mobil pénztőke nem konvencionális – Tönniesszel szólva „gesellschaftlich" – voltával. Ezzel a szemléletmóddal állt összefüggésben az agrárius irodalom vulgáris „kultúrkritikai" szemlélete, amely a gazdasági élet reagrarizálását követelte, a falu megerősítését a tradícióölő várossal szemben. Az agrárius propaganda szerint a polgári eredetű elem behatolása az addig hagyományőrző gazdasági tevékenység jellegének megváltozásával – az újkonzervatívok szemében megfertőződésével, megbomlásával – fenyegetett. Ezért változatlan követelés maradt, hogy a földbirtok maradjon meg a nemesi eredetű rétegek tulajdonában, melyek – úgymond – származásuknál fogva a konvencionalista magatartás letéteményesei. Ez a koncepció a századforduló után a hivatalnok-dzsentri elemeknek az agrárius mozgalmon belüli térnyerésével még inkább elterjedt, s új híveinek kezén egyre nagyobb mértékben antiszemita színezetet kapott. Az agrárius mozgalomban ez idő tájt kialakuló jobboldali radikális színezetű dzsentroid irányzat már kezdettől fogva brutális nyíltsággal hirdette, hogy a magyar nemesi származás „megnemesíti" ugyanazt a kizsákmányolótevékenységet, ami a „zsidó" tőke irányításával a társadalom romlásához, pusztításához vezet.

Az a sajátos fejlemény, hogy különösképpen a birtokosréteg származási hagyományhoz kötöttsége kapott jelszószerű megfogalmazást, igen korai előzményre tekintett vissza. Az Istóczy-mozgalom előretörése idején az akkori szabadelvű kormányzat az antiszemita propagandával szemben azt hangoztatta, hogy „egy kormány számára mindegy, ki fizeti az adót" – azaz: az ország gazdasági jóléte szempontjából közömbös, hogy az ország vagyonos elemei milyen származásúak. Ez a Tisza Kálmán-i jelszó az újkonzervatívok szemében a leg-

súlyosabb botránykő volt; mintegy szimbóluma a „romlott" liberális gondolkodásmódnak. Reá feleletként született az agrárius mozgalom vezérjelszava: **„Akié a föld, azé az ország!"** – tehát az ország sorsa attól függ, milyen származású, milyen hagyományi kötöttségű réteg rendelkezik a földbirtokkal. Figyeljünk fel a jelszó nacionalista töltésére is: a megőrizendő hagyományrendszer – melynek a nemesi eredetű réteg a letéteményese – konkrét körülhatárolást kap: nem más, mint a nemzeti sajátosságok folyamatos áthagyományozását garantáló **nemzeti hagyomány**. A nemesi hagyományt elsajátító középosztályi úri réteg általános „társadalomfenntartó" szerepe így értelmeződik át sajátos nemzetfenntartó szereppé.

Ebben a megvilágításban nemzeti katasztrófaként jelenik meg az egykori dzsentri középbirtokos-réteg lesüllyedése, a „birtokos középosztály pusztulása". A dzsentritradíciót elsajátító hivatalnok-értelmiségi középosztály fogalmaiban radikálisan átalakul az a magyarázat is, amelyet a dzsentri tönkremeneteléről a kilencvenes években még maguk az agráriusok is adtak. A századforduló előtt ugyanis még azok is, akik fájlalták a dzsentri hanyatlását, hangsúlyozták, hogy költekező, könnyelmű életmódjával maga az oka tönkremenetelének. Ekkor még a dzsentriálláspont is önkritikus, szószólói a Széchenyi-hagyományt követve ostorozták saját osztályukat, a bennük megtestesülő „nemzeti bűnöket". Az agráriusok maguk a dzsentriköltekezést a feudális-nemesi életforma megnyilvánulásának tartják, s szorgalmazzák a takarékos, szakképzett burzsoá vállalkozói magatartás elsajátítását. A századforduló után megváltozik a hang. A költekezés most már mint az új polgárosult életforma természetes következménye szerepel: a fogyasztási lehetőségek növekedésével elkerülhetetlenül, természetes következményként nőnek az igények is, és a megnövekedett igények kielégítésére a dzsentribirtok jövedelme már kevés. A középbirtokosnak és a kis fizetésű hivatalnoknak rangjához, társadalmi állásához illő színvonalon kell élnie, s ebben tönkremegy. A tönkremenetel oka most már a körülmények kényszere.

Az önkritika eltűnését követi a körülmények józan mérlegelésének fokozódó hiánya is. Helyét egyre inkább a ressentiment-nal teli, gyűlölködő bűnbakkeresés foglalja el. Bűnös az egész „liberális éra", mely nem gondolkodott az éretlen középnemesség helyett, s nem bástyázta körül paternalista rendszabályokkal, hogy megvédje birtokaikat a szabad verseny következményeitől. Bűnös maga az 1848-as jobbágyfelszabadítás, mely egy csapásra megfosztotta őket jövedelmeiktől, „végkielégítést" nem adva megfelelő megváltás formájában, amivel vállalkozásba kezdhettek volna. Bűnös természetesen és mindenekfölött a kíméletlen burzsoá konkurens, különösen a legveszélyesebbnek tartott zsidó polgárság. A bűnbakkeresés belső logikája az általános jelenségektől a konkrétebbek felé vezeti őket. Ressentiment, elvakult gyűlölet nem is igen lelheti fel tárgyát elvont fogalmakban, folyamatokban, korszakokban, gazdasági formákban, hanem személyeket, konkrét társadalmi csoportot, megfogható ellenséget kell találnia.

A megtámadott dzsentroid középosztály ideológiai tudatában tehát az antiszemitizmus irányában radikalizálódnak a nemesi hagyomány és az újkonzervatív liberalizmuskritika áthagyományozódott elemei. Elsősorban ezt képviseli minden középosztályi színezetű politikai ellentörekvés, mely szembeszáll a polgári radikalizmussal.

A haladó polgári fronttal s azon belül mindenekelőtt a polgári radikalizmussal szemben a reakció frontvonalán a **klerikális tábor** politikai szervezetei lépnek föl legharcosabban. Az egyház már a kilencvenes években rendkívüli politikai tudatossággal szállt szembe a liberalizmus és demokrácia minden formájával. Az új ellenség ugyanis érzékeny ponton támadott: az egyház közoktatási monopóliumát vette célba. Attól ugyan egyáltalán nem kellett a klérusnak tartania, hogy ebből az agitációból új egyházpolitikai törvények születnek, hogy megindítója lehet egy törvényhozási szintig eljutó szekularizációs kampánynak, de az új mozgalom felfedezte a közoktatás olyan új területét, amely kívül esett az egyház oktatási hatókörén, s amelynek jelentőségét a klerikális mozgalom éles szemű politikai agitátorai azonnal felismerték. Ez a terület az **iskolán kívüli népoktatás** volt, az elsősorban szervezett munkások, kisebb részben parasztok között végzett szabadoktatási mozgalom.

A felnőttoktatás, a népművelő kurzusok elsősorban a nagy nyugati szocialista mozgalmak gyakorlatából kerültek a magyar radikálisok programjába. Ilyen irányú tevékenységük 1906 elején kezdődött a Társadalomtudományi Társaság kebelében működő **Társadalomtudományok Szabad Iskolája** alakításával. Ez elsősorban egyetemisták haladó szellemű szociális képzésével foglalkozott, de nagy gondot fordított munkáskurzusok szervezésére is. A szervezet a **Demokrácia** szabadkőműves páholy égisze alatt működött (ebből vált ki később a tisztán polgári radikális **Martinovics**-páholy), s jórészt ez finanszírozta. A következő lépés 1907-ben – a pécsi szabadoktatási kongresszus alkalmából – a **Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete** megalakítása volt. Ennek egyetemi szervezeteként alakult a **Galilei Kör**.

A radikalizmus és a szabadgondolkodás sikeres behatolása az egyetemi ifjúság körébe a pesti egyetemen – amely pedig már 1901–1904-ben a klerikális tábor szilárdan meghódított támaszpontjának látszott – erősen nyugtalanító volt a klérus számára. Ezt súlyosbította, hogy a klerikális akcióbázis másik területére is veszélyes betörés történt. 1906–1907-ben **az egyházi és világi tanítók körében is ellenállás** mutatkozott a **klérus** egyre erősebb és nyomasztóbb **politikai tevékenységével kapcsolatban**, mely ugrásszerűen megerősödött Apponyi, majd még inkább Zichy János kultuszminisztersége idején. Ennek az ellenállásnak keretét képezte az 1906 novemberében alakult **Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete**, mely elsősorban gazdasági érdek-képviseleti szakegylet volt, azonban polgári radikális irányítás alatt állván a szekularizációt, a természettudományos alapra épülő korszerű világi közoktatás megteremtéséért folytatott harcot is feladatának tekintette. Mindez elég ok volt arra, hogy a klerikális front figyelmének középpontjába azonnal a polgári radikálisok kerüljenek.

A Néppárt a századforduló után

Az egyház politikai szervezete a Néppárt volt. A koalíció idején a püspöki kar többé-kevésbé azonosította magát vele. A párt magát az egyház teljes felhatalmazással bíró képviselőjének tekinthette a parlamentben és a kormányban. Ez a helyzet a munkapárti kormány létrejöttével gyökeresen megváltozott. A párt erőteljesen elkötelezte magát a koalíció s általában a közjogi politika mellett. Ez ekkor már távolról sem fedte a felső klérus álláspontját, mely beilleszkedett az uralkodó osztályok új elrendeződésű szövetségébe, és a Munkapártban maradéktalanul érdekei képviselőjét látta. Különösen szorosra fűzte a Munkapárt és a felső klérus kapcsolatát **Vaszary Kolos** prímás kiintrikálása hivatalából s a Munkapárttal való együttműködés alapján álló **Csernoch** prímás kinevezése. A közoktatást az új kurzus sem vette ki a klérus kezéből (Székely Ferenc liberálisabb minisztersége után Zichy János még erőteljesebb klerikális tendenciájú kultuszminisztersége következett).

Ezek a fejlemények lazították a Néppárt vezetésében a politikai felelősségtudat érzését, s erősítették a mindig is meglevő demagóg vonásokat. A párt tömegmunkája, szociális tevékenysége szorosan egybefonódott az agráriusok hasonló működésével. Az *Alkotmány* és a keresztényszocialista *Igaz Szó* s az *Új Lap* teljes mértékben magukévá tették az agráriusok gazdaságpolitikai követeléseit. A központi probléma ezeknek a lapoknak hasábjain is a dzsentribirtok tönkremenetele, illetve „megmentése". Ezt éles és hangsúlyozott antiszemita formulázással hangoztatták, egybekapcsolva a kisiparosok és a parasztság sérelmeivel összefüggő antiszemita sztereotípiákkal. A sláger az *Alkotmány* hasábjain a zsidó „visszaéléseket" leleplező statisztika, ezek közül is elsősorban a tönkrement dzsentribirtok helyét elfoglaló zsidó birtokosok és bérlők statisztikája. Az arisztokrata tekintélyek és a Függetlenségi Párt jobbszárnyáról átváltott főhivatású képviselők vezérsége alatt a párt eleven szervezeti élete egy új politikustípus kezébe megy át. Az úgynevezett „hecckáplánok" területe ez, ahogy a baloldali zsurnalisztika őket egykor nevezni szokta. A fiatal agilis lelkészek, akik nem azt ambicionálják, hogy a hierarchia szolgálati grádusain a kor mértéke szerint haladva, fokról fokra jobb plébániákon át idős korukra elérjék a kanonokságot, hanem felismerik a gyorsabb és jobb érvényesülés lehetőségeit a politikai, szociálpolitikai stb. szervezetekben, egyházi-politikai sajtóban. Belőlük és az egyházi mozgalmak akcióbázisának egyéb területeiről kerülnek ki a „jövő emberei" a Néppártban és a Keresztényszocialista Pártban. Huszár Károly tanító, Haller István újságíró ennek az új politikustípusnak reprezentánsai. Közülük kerülnek ki a Néppárt harcos jobboldali publicistái: Burján Károly és Miklóssy István középiskolai tanárok, Keményfy K. Dániel, Jehlicska Ferenc, Kmoskó Mihály.

A Szent Imre Kör

A Néppárt és a politikai klerikalizmus eleve szervezett akcióbázisra támaszkodhat a plébániák hálózatában, melyek egyben automatikusan a Néppárt és a Katolikus Népszövetség helyi szervezetei is. Ehhez járul – a jelentkező radikális tendenciák ellenére – az egyház befolyása alatt álló egyházi tanítók és középiskolai tanárok rétege. Változatlanul fontos része marad az akcióbázisnak a századforduló után is a **klerikális diákmozgalom**. Ha ebben az időszakban a katolikus szervezetek nem is fogják át a diákság olyan jelentős részét, mint 1901-ben a híres „keresztmozgalom" idején, sokkal nagyobb állandóságot és szervezettséget tanúsítanak, mint a függetlenségi diákegyletek. Miután a közjogi harcok csillapulásával a diákok politikai aktivitása általában csökkent, a katolikus (és részben az egyéb felekezeti) szervezetek befolyása volt viszonylag a legerősebb. A klérus diákszervezeteit diákjóléti intézményekkel bástyázta körül. A pesti egyetemen kezükben volt az Egyetemi Segítőegylet és a Mensa Academica. A legerősebb katolikus ifjúsági szervezet a főváros egyetemén a **Szent Imre Kör** volt, az 1901-es ún. keresztakció közvetlen szüleménye. Ennek tekinthető mellette a protestáns oldalon a **Bethlen Gábor Kör** is. A Szent Imre Kör bázisa és háttere, mely befolyását biztosítja, az 1900-ban alakult Szent Imre Kollégium, jelentős diákjóléti intézmény ebben az időben, amikor bentlakásos diákszállások még igen kis számmal voltak a fővárosban. Jelentőségét mutatja megalapítója s első igazgatója, Glattfelder Gyula fényes karrierje, nemkülönben nagy jövőt biztosít magának egy másik kollégium igazgatója, Vass József. Ez is mutatja, hogy az egyházon belül az újabb, modernebb szervezetek a mozgékonyabb szellemű ambíciózus papok számára az egyházi érvényesülés milyen új lehetőségeit tárták fel. A kör taglétszáma 1913-ban 500 fő. 1903-tól lapja jelenik meg *Keresztény Magyar Ifjúság* címen.

A jezsuita irányítás alatt álló Mária Kongregációk

Az 1910-es evek elején az egyházon belüli szélsőjobboldali irányzat, a polgári radikálisokkal szemben álló klerikális front élvonalába a jezsuita rend magyarországi tartománya kerül. A budapesti rendházat, a hírhedt Mária utcát megszálló gárda Innsbruckban nevelkedik, innen hozza magával az osztrák Néppárt legradikálisabban jobboldali, reakciósságban Luegeren messze túlmenő szárnyának eszmeiségét. A hírhedt antiszemita publicista, Josef Eberle tanítványai ők. A rend jól ismert szervező munkája céltudatosan törekszik az értelmiségre gyakorolt befolyás kiterjesztésére, ezen belül elsősorban az oktatás ellenőrzésének megszerzésére. Nem csupán az egyetemek, hanem a középiskolák meghódítása is a célok közé tartozik. Szervezetük, melyet e cél szolgá-

latába állítanak, a Mária Kongregációk hálózata. A kongregációk nem politikai jellegű szervezetek, nem is szorosan vett, liturgiához kapcsolódó vallásos egyletek. A társas élet, a „szabadidő-felhasználás" katolikus szellemű kereteinek szánják őket. Vallásos társas egyletek tehát, rétegszervezet-jellegű felépítéssel. Működik ugyan iparoskongregáció is, de a kongregációk fő tevékenységi területe a „jobb körök", a magasabb beosztású hivatalnokok, értelmiségiek, egyetemi és középiskolás diákok „lelki gondozása". A tudatosan kitűzött cél a klérushoz hű politikai elit nevelése, befolyásos, magas pozíciójú emberek tömörítése exkluzív, előkelőséget, társadalmi rangot sugalló szervezetbe. A tagok világnézeti „formálása" rendszeres szemináriumszerű képzéssel történik. Ezeket az összejöveteleket a Loyola Ignác-féle lelkigyakorlatok módszerével tartják, de elsősorban nem vallási, hanem politikai-ideológiai kérdésekkel foglalkozna.

Ez az értelmiségi elitet nevelő tevékenység mereven autokratikus felépítésű szervezeti keretben, szigorú papi ellenőrzés alatt folyt. A kongregációk összessége maga nem képezett centralizált felépítésű szervezeti hálózatot. Az egyes kongregációkat a megyéspüspök engedélyezte és ellenőrizte. A püspökök mellett, velük azonos joggal – különös pápai privilégiumként – szervezhettek kongregációkat a jezsuita tartományok. Ez a körülmény biztosította mindenütt a katolikus világban a Jézus Társaság különleges befolyását a kongregációkra. Az egyes kongregációk élén teljhatalmú vezetőként a püspök vagy a jezsuita tartományfőnök által kinevezett lelkész elnök, az ún. **prézes** állott; mellette, jóval kisebb vezetői kompetenciával, a világi tagok által választott világi elnök, az ún. **prefektus** tevékenykedett. A szigorúan zártkörű foglalkozásokon a részvétel a tagok számára kötelező volt. A jelenlétet külön erre specializált tisztségviselő, az ún. **janitor** ellenőrizte.

A jezsuita vezetés tehát a kongregációk szervezeti életében vasmarokkal tartotta kézben a magasabb kvalifikációjú értelmiségi tagságot is, nem csupán a kongreganisták zömét kitevő iskolás gyermekeket.

A kongregációk kaszinójellegű szerepet is betöltöttek – vezetői ezt a jelleget gondosan ápolták –, előmozdították a résztvevők számára hasznos ismeretségek szerzését, kapcsolatok kialakítását. Az irányítók célja minél több kulcspozícióban levő ember „beszervezése" volt, a politikai, gazdasági, kulturális stb. élet minden területéről. Amikor a kongregációk megerősödtek, kimondottan törekedtek arra, hogy különböző területeken kongreganistákat juttassanak kulcspozíciókba. Ez a stratégia sok hasonlóságot mutat az agrárius érdek-képviseleti szervezetek gyakorlatával és törekvéseivel. Azok belátták, hogy a közjogi alapon rendeződött pártstruktúrát más jellegű párttömörüléssel felváltani nem képesek, így nem újabb pártalakításra törekedtek, hanem arra, hogy a meglevő, egymással közjogi alapon szemben álló politikai pártokat, szervezeteket infiltrálják. Az ott található agrárius szemléletű embereket **egyletszerű szervezéssel** tömörítették, és – egészen hasonlóan a kongregációk

törekvéséhez – kulcspozíciókat igyekeztek szerezni a politikai, társadalmi élet minden területén, bizalmas embereik pozícióba segítésével.

Ezekben a törekvésekben már az ellenforradalmi korszak társadalmi egyesületeinek, sőt titkos társaságainak előzményeit fedezhetjük fel. A kongregációknak kifejezett **protekciószervezet**-jellegük volt (ebben bizonyos mértékig hasonlóak voltak azokhoz a torzképekhez, melyeket a szabadkőművességről a szélsőjobboldali mozgalmak rajzolni szoktak). Ezt a hasonlóságot a kongregációk tudatosan vállalták, és szinte jogcímként használták fel saját törekvéseik igazolására, arra hivatkozva, hogy ilyen ellenféllel szemben nem lehet más eszközöket használni, mint saját fegyvereit fordítani ellene.

A tízes évek elején mintegy 180 kongregáció hozzávetőleg 20 000 tagot tömörített. Az 1911-es évben működött 181 kongregációból 101 férfi-, 81 nőkongregáció volt. Ez az állomány nemek szerint 9816 férfira és 12 951 nőre oszlott; a tagság szervezeti jellegét tekintve 10 973 rendes tag, 6749 távol levő tag és 5045 fő jelölt, illetve jelentkező. Ez a létszám csaknem teljes egészében az ún. középosztályból került ki, számban legjelentősebb tényezője az elemi és középiskolás ifjúság volt.

A jezsuita rend új keletű politikai befolyását **Tomcsányi Lajos** magyarországi tartományfőnök alapozta meg. Mellette tevékenyen részt vett ebben a szervező munkában **Bernhard Zsigmond** budapesti házfőnök, **Martinovich Sándor**, a magyar egyházon belüli cölibátusellenes mozgalmak nagy ellenfele, antiszemita pamfletíró. Az iparosok kongregációját **P. Bóta** építette ki, ennek különösebb jelentősége nem volt. Annál nagyobb azonban a magasabb köröket, hivatalnokokat és értelmiségieket szervező **Urak Kongregációja**, melyet 1903-ban nyolc taggal alapított **P. Bus Jakab** kongregációprézes. Ez a kongregáció volt a jezsuita befolyás magva. Számbeli gyarapodása rohamos volt: 1909-ben már száz tagot számlált. Jelentőségét egy kulcsember adta, br. **Barkóczy Sándor** kultuszminisztériumi tanácsos, 1904 és 1912 között a minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetője. Ő volt a kongregáció lelke s egyben az a világi prominens, aki kiépítette a klerikális s azon belül szorosabban a jezsuita kongregációs front befolyását az állami középiskolák tanárainak sorában. Az Urak Kongregációja keretében szervezett és rendszeres politikai nevelőmunka folyt, ez a kongregáció volt leginkább titkos társaság jellegű

A kulcsfontosságú középosztályi kongregáció vidéken is terjeszkedett. A budapesti Urak Kongregációja Egerben, Győrött, Nagybecskereken, Nagyváradon, Sopronban, Szegeden, Temesváron, Vácott és Zomborban rendelkezett vidéki fiókszervezetekkel. Ezekkel együtt összesen 405 főt tömörített 1910-ben, ebből 150 állami iskolai tanár volt. Az egykori liberális sajtó szerint a kongregációnak az értelmiségen belül a tanárokon kívül még jelentős befolyása volt a katonatisztek körében és a bírói karban. A budapesti Urak Kongregációja 1910-beli 170 tagjából és tagjelöltjéből a legnagyobb számmal képviselt foglalkozások voltak: 41 tanár, 16 ügyvéd, 12 minisztériumi tisztviselő, 11 minisztériumi

hivatalnok (nem jogvégzett), 8 orvos, 6 katonatiszt, 5 bíró. A tagok és jelentkezők között fellelhetünk több olyan nevet, amely majd az ellenforradalmi korszak idején fog közismertté válni. A későbbi politikai prominensek közül már 1910-ben a kongregáció kötelékében szerepelt Huszár Károly, az ekkor még kereskedelemügyi minisztériumi fogalmazó Szcitovszky Tibor, Váry Albert, az ellenforradalom majdani főügyésze; a tudományos notabilitások közül: Egyed István, Friedrich István, Kerékgyártó Árpád, Rézler Gyula, Luttor János.

A „Magyar Kultúra" folyóirat

A jezsuita gárda fő politikai tevékenysége a polgári radikálisok ellen irányul. Ennek a harcnak igazi vezére a kongregációk frontján nem a fentebb felsorolt páterek egyike volt, hanem egy náluk fiatalabb jezsuita: az innsbrucki tanulmányai befejezése után 1910-ben Budapestre visszahelyezett **Bangha Béla**. A tanulmányai idején már kitűnő szervezőnek és agitátornak bizonyult lelkész azonnal megkapta a második és harmadik legfontosabb kongregációs kulcspozíciót: az egyetemi kongregáció prézese lesz, és vezetője a Szent Szív-apácák égisze alatt működő **Úrinők Kongregációjának**. Ez utóbbinak világi hangadója Barkóczy báró felesége. Bangha azonnal hozzálátott, hogy újabb frontot nyisson a „destrukció" ellen.

A szellem magasabb szféráit a tízes években teljesen hegemón módon uralta a progresszív tábor. Az agráriusok a kilencvenes években még úgy léptek fel, mint egy modernebb szemlélet hirdetői. Ők vetették fel szociálpolitikai reformterveik során a szociológia jelentőségének gondolatát, kapcsolódva a Le Play-, Tarde- és részben a Durkheim-féle szociológiai irányzatokhoz. A Társadalomtudományi Társaság megalakulása azonban a szociológiát visszaszerezhetetlenül a baloldal birtokává tette. A filozófia területén a múlt század utolsó két évtizedében a természettudományos racionalista világszemléletet újabb irracionalista hullám kezdte felváltani, s ez Nyugaton a század elejére uralomra jutott. A magyar katolikus körökben felfigyeltek erre a kortendenciára, de nemigen került szóba érdemleges kihasználása az apologetika és egyházi propaganda céljaira. A szépirodalomban, költészetben és a művészet minden területén ez az idealista hullám még korábban és erősebben jelentkezett Európában, elsősorban Franciaországban, de Magyarországon a népnemzeti irányzat mintegy hivatalos irodalomszemlélet maradt, sőt ezt a hivatalos jelleget éppen a kilencvenes években kapta, amikor a kozmopolitizmus felbukkanó réme elől az újrafogalmazott nemesi nacionalizmus – egyebek között – e mögé a bástya mögé húzódott, mint a nemzeti értékek megbízható letéteményese mögé. A modernebb irodalom minden formája – a décadence, a szimbolizmus vagy más, később színre lépő irányzatok – egyaránt elutasításra találtak. A klerikális oldalon nincsen nyoma annak, hogy egy új, elmélyültebb spiritualizmus kibontakozását meglássák benne, amelynek a vallásos világképpel számos érintkezése van. A primitív-prűd,

prédikációk fűzfaverselésére szorítkozó „épületes" költészet pártolói a modern költészetben csak az erotikát, az élvezetek kultuszát, a keresztényi alázattal összeférhetetlen gőgös individualizmust látták.

A *Nyugat* irodalmi forradalma új helyzetet teremtett, olyan kihívást jelentett szellemi téren, mely elől már nehéz volt kitérni. Magyarországon a szellem – úgy tűnt, megingathatatlanul – a „baloldalon állt". Bangha fő feladatának azt tekintette, hogy ezen a helyzeten próbáljon változtatni. Olyan folyóiratot akart alapítani, amely kielégíti az igényes értelmiségiek szellemi szükségleteit is, amely korszerűség tekintetében versenyképes a *Nyugat*tal. Ennek a törekvésnek szolgálatában indítja meg 1913-ban a *Magyar Kultúra* című havi folyóiratot. A lap részben szépirodalmi, részben világnézeti. Elméleti téren megkísérli felvenni a harcot a *Nyugat* és köre ellen s velük szemben kijátszani az akkor már nagy jelentőségű modern francia katolikus költészetet (Claudel, Péguy, Jammes). Ezek a lépések azonban erőtlenek. Nincsen szó semmiféle katolikus avantgardizmusról. A modernség inkább az elméleti érvelésben, mint a szépirodalmi részben jelentkezik. A papos prüdéria szelleme változatlanul tovább él hasábjain.

Bangha másik fő törekvése bevetni a magyar konzervatív köztudatba mestere, **Eberle** vezérgondolatát, azt, hogy a „zsidó" (értsd: liberális) polgárság hatalmának legfontosabb tényezője a modern sajtó kézben tartása. Eberle ezt mint a kapitalizmust jellemző világjelenséget írja le, magyar tanítványai a hazai sajtó – állításuk szerint – különlegesen „elzsidósodott" voltát hangsúlyozzák. A konzervatív tábor legfontosabb feladatának tartják a kor nívóján álló nagy példányszámú napilapok (de legalább egy napilap) alapítását (vagy egy meglevő lap megvásárlását). Bangha a napilapot a tömegmozgalom-szervezés nélkülözhetetlen eszközének tartja, s mivel Magyarországon a mozgalomszervezés feltételei lényegesen rosszabbak a fejlett kapitalista országokénál, a napilapot a mozgalom szervezeti gerincének is szánja.

A magyar politikai katolicizmus rendelkezett ugyan több napilappal is, ezek – az *Alkotmány* és az *Igaz Szó* – azonban a két katolikus párt birtokában voltak, s a jezsuita tartománnyal szemben a néppárti és keresztényszocialista vezetők körében erős ellenérzés és bizalmatlanság élt. Másrészt a két lap oly rosszul szerkesztett és hatástalan volt, hogy Bangha környezetében fel sem merülhetett az a gondolat, hogy ezeket a meglevő lapokat próbálják ellenőrzésük alá vonni s újjászervezni. Ezeket a lapokat a szélesebb egyházi közvélemény jelentős része is erős kritikával kezelte, a katolikus sajtó fellendítésének kérdése már Bangha fellépése előtt is napirenden volt. Az 1907-es katolikus nagygyűlés alakít is egy **Katolikus Sajtóegyesületet** Prohászka Ottokár, Gerely József (az *Egyházi Közlöny* szerkesztője) és Buttykay Antal ferences szerzetes vezetésével. Mintául a bécsi **Piusverein** szolgált. Ennek az egyesületnek jelentéktelen és nem elsősorban politikai, hanem hitbuzgalmi tevékenysége csupán az *Alkotmány* korszerűsítésére és fellendítésére vonatkozó tervezgetésben merült ki. Bangha sajtóagitációja kifejezetten politikai célzatú volt. Bázisként a vezetése alatt álló hölgykong-

regációt használta. A *Magyar Kultúra* is az itt működő hölgyek adományaiból indult, s az ő előfizetéseik tartották fönn. 1911. december 27-én a hölgykongregáció tagjaiból megalakult a **Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete**. Az egylet a Kálvin téren külön helyiséget rendezett be, és egyleti értesítőként kiadta a *Sajtó* című, 30–40 000 példányban megjelenő lapocskát, mely Bangha sajtóagitációja orgánumaként szolgált. Az agitáció első lépése az volt, hogy megkíséreltek az egyes kongregációk kebelében sajtószakosztályokat létesíteni. Ezek a következő feladatokat látták el: előfizetőket gyűjtöttek katolikus lapok és folyóiratok részére, továbbá – ez már szorosan vett értelemben politikai agitáció volt – kampányt folytattak annak érdekében, hogy liberális lapok előfizetői lemondják ezeket az előfizetéseket. Templomok előtt, utcán árusították a felekezeti lapokat. Kampány folyt avégett, hogy a kongregációk tagjai rendszeresen keressék újságárusoknál a katolikus lapokat, s ezzel befolyásolják az újságosokat. Végül a szakosztályok feladatai közé tartozott a pénzgyűjtés az alapítandó napilapra. A fenti feladatokban elért eredményekről az egyesület 1913. április 13-án tartott második közgyűlésén elhangzott beszámoló a következő tájékoztatást adta: a sajtóhölgybizottság létszámát 461 főre emelték, szereztek 1774 új előfizetőt katolikus lapok számára, és elérték a „destruktív" lapok háromszáz előfizetőjének lemondását. A sajtóagitáció szervei lettek a tízes évek közepére a kongregációkon belül a jezsuita csoport politikai tevékenységének szervezeti támaszpontjai. A Bangha-csoport befolyását a kongregációkon belül gyakorlatilag a sajtóosztályok számával mérhetjük. Ezek, mivel az agitáció a hölgybizottság kezében összpontosult, elsősorban a nőkongregációkban alakultak. 1912 végén a működő 54 nőkongregációból 24-ben tevékenykedett sajtószakosztály.

A „zsidó" sajtó elleni hangulatkeltés azonnal élénk visszhangra lelt a jobboldal széles köreiben. Minden ellentét ellenére azonnal magáévá tette a Néppárt és a keresztényszocialisták, felzárkóztak a kampányhoz az agráriusok, és nem maradt hatás nélkül a Függetlenségi Párt orgánumaira sem. A „keresztény sajtóért" folyó harc programja rövid idő alatt a szélsőjobb központi jelszavai közé emelkedett.

A polgári radikálisok és katolikus szélsőjobb között folyó küzdelem a tízes években – az egyetemi diákszervezetek, a középiskolai oktatás, a napisajtó ellenőrzéséért – nem kisebb cél érdekében folyt, mint azért, hogy eldöntse: a monopoltőkés időszak kibővült állam- és gazdaságigazgatási feladatköreiben egyre nagyobb szerepet játszó, szűkebb értelemben vett államhivatalnok-réteg és az ennek a rétegnek szélesebb társadalmi bázisát képező értelmiség nyitottá válik-e a radikális demokratikus irányban továbbfejlesztett liberális eszmék befogadására, vagy a stilizált álnemesi hagyomány mellett elkötelezett politikai bürokrácia alakul ki. Az eredmény az értelmiségi-hivatalnok középrétegek kettészakadása volt. A tízes évektől a szétváló „polgári középosztály" és „keresztény középosztály" külön-külön hagyományokat, értékrendet és ideálokat követett, s közöttük a szakadék egyre inkább mélyült.

A „MAGYAR GIRONDISTÁKTÓL" AZ ÉBREDŐ MAGYAROKIG

Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből

Már az egykori közvélemény borzongó meglepetéssel szemlélte azt a szervezettséget, ideológiai felkészültséget és egy levert forradalom pillanatában viszonylag szélesnek tekinthető tömegbázist, amellyel 1919 augusztusában, a Peidl-kormány bukása után, még jóval Horthy csapatai bevonulása előtt az ellenforradalom erői Budapesten rendelkeztek. A felületes szemlélő számára is nyilvánvaló lehetett, hogy itt jóval nagyobb, szervezettebb erők vonultak fel, mint amelyeknek jelenlétét a kizsákmányoló osztályoknak és bizonyos kispolgári rétegeknek a proletárdiktatúrára való ellenséges reagálása önmagában megmagyarázhatta volna, még akkor is, ha figyelembe vesszük a júliusban már megmutatkozó belső nehézségek demoralizáló hatását és a Tanácsköztársaság ismeretes hibáit. Az erő, amely az **Ébredő Magyarok Egyesülete**, a **Magyar Országos Véderő Egylet**, a **Területvédő Liga**, az egyetemi zászlóaljak s a belőlük megalakult **Turul Szövetség** soraiban színre lépett, nem csupán az ellenforradalmi pillanat szülötte volt, hanem egy kialakult szélsőjobboldali politikai mozgalom megjelenése, amelynek előzményei visszanyúlnak **a két forradalmat megelőző időszak éveibe**. A dualista korszak politikai színpadának rivaldafényében dúló közjogi harcok sokáig homályba borították a dzsentrihagyományokat őrző államhivatalnok- és értelmiségi rétegek végletesen soviniszta, klerikális, antiszemita tendenciáit. Ezek elsősorban visszahatásként alakultak ki; a polgári származású és mentalitású értelmiségi rétegek fokozottabb társadalmi érvényesülésének, mindenekelőtt a polgári radikálisok tevékenységének reakciójaként.

1917-re a háború okozta szenvedések az egész országban kiélezték a társadalmi ellentéteket, s ennek az éleződésnek – a magyar társadalomfejlődés történeti sajátosságainak megfelelően – visszás vonásai is voltak. Az általános elégedetlenséggel együtt bizonyos antiszemita hangulat erősödése is érezhető volt a közvélemény erre hangolt részeiben. Ennek erejét szítja a hadiszállítók gazdagodása, a feketéző „lánckereskedők" és a Lengyelországban folyó harcok elől beözönlő újabb galíciai menekülthullám. A probléma kilép eddigi – viszonylag szorosan tartott – keretei közül. 1918. augusztus 6-án a közélelmezés kérdésével foglalkozó képviselőházi vita a lánckereskedelem és az árdrágítás kérdésének vitájává alakul át, ahol a galíciánerek működése kerül a középpontba. A vita antiszemita demonstrációvá fajul.

A pusztán anyagi érdekeket biztosító pozíciókra leső konkurenciairigység nem egyetlen s nem is legfontosabb motívuma a hivatalnokelem körében kialakult antiszemitizmusnak. A nemzetiségi önállósodási törekvések elleni harc, a munkásság választójogi küzdelme, a mezőgazdasági munkásság megmozdulásai

a közigazgatási döntések meghozatalában és végrehajtásában szerepet játszó hivatalnokréteget fokozatosan zárt politikai kaszttá alakítják, melyben kialakul annak tudata, hogy rajta áll a nemzetiségek feletti uralom: a „magyar birodalom" fenntartása és az adott politikai status quo biztosítása. Ezt a hivatalnokkaszt az egykori középnemesség, illetve dzsentri kedvelt kifejezését átvéve szívesen nevezi **„nemzetfenntartó szerepnek"**. A kifejezés használata elárulja, hogy a hivatalnok-értelmiségi kaszt ideológiája, melyben politikai szerepét és öntudatát kifejezésre juttatja, elsősorban a volt dzsentri hagyományainak átvállalásában formálódik ki. A hivatalnokréteg a dzsentri utódának tekinti magát. Ez számára nem csupán bizonyos politikai szerepet jelent, hanem azt is, hogy életben tartja, hordozza, áthagyományozza azokat a magatartási formákat, viselkedési mintákat, melyek a dzsentriréteget jellemezték. Ezek a magatartási formák számukra nem egy szűk nemesi réteg tulajdonságai, hanem magának a magyar nemzeti sajátosságoknak koncentrált formái. Ezek megőrzése magának a nemzet nemzeti mivoltának megőrzését jelentik. Ezeknek a nemzeti jellemvonásoknak öntudatlan és tudatos ápolása tette a régi nemességet „nemzetfenntartóvá", ezt a szerepet veszi át az új hivatalnok „középosztály". A polgári hagyományokban felnőtt értelmiségi és magánhivatalnok-réteg, melynek politikai törekvéseit részben a polgári radikalizmus fejezi ki, nem csupán aktuális politikai veszélyt jelent, mint egy toleráns nemzetiségi politika esetleges képviselője vagy a munkásmozgalom potenciális szövetségese a választójogi harcban, hanem annak fenyegetését, hogy társadalmi hegemóniája kiszorítaná a közéletből a dzsentri magatartási formákat, s ezzel – úgymond – magát a magyar nemzetet forgatná ki nemzeti mivoltából.

A hivatalnok és értelmiségi középosztály már a tízes években is támogatott több szélsőjobboldali, antiszemita törekvést. Még inkább így lesz ez, amikor a háború utolsó éveiben egyre erősebben előtérbe kerülnek megélhetésének problémái. Helyzetük rosszabbodása és egyre jobban megnyilatkozó elégedetlenségük mellett fontos körülmény a menekült tisztviselők első megjelenése a fővárosban az erdélyi román betörés idején.

Mint ismeretes, 1918 októbere után az elcsatolásra kerülő területek megszállásakor hatalmas menekültáradat zúdul Budapestre. Elsősorban ezek a menekültek válnak már az őszirózsás forradalom alatt az ellenforradalmi szervezkedések politikai és tömegbázisává. Menekült tisztviselőkből alakul a budapesti **Székely Nemzeti Tanács**, ők a **Területvédő Liga** s az ekkor alakult **Ébredő Magyarok Egyesülete** aktívái. Ezt a bázist 1919 őszén készen kapja a győztes ellenforradalom.

Alkalmazotti szervezetek

A hivatalnok középrétegnek nem csupán azok a megmozdulásai voltak erősen jobboldali tendenciájúak, melyek közvetlen politikai formában, politikai

szervezetek keretei között fejezték ki a „nemzetfenntartó öntudatot", hanem konzervatív politikai tendencia jellemezte anyagi követeléseiket kifejezésre juttató **érdek-képviseleti** törekvéseiket is.

Anyagi helyzetük romlása a háború utolsó éveiben intenzívvé teszi a hivatalnokok egyleti életét. A magánhivatalnokok érdekvédelmi szervezkedése korábban sem volt ismeretlen Magyarországon. A Szociáldemokrata Párt égisze alatt viszonylag számottevő magánalkalmazott-szakszervezetek működtek. A magánhivatalnok-réteg volt a polgári radikális mozgalom fő bázisa; s számos polgári radikális vezető tevékenyen részt vett foglalkozása érdek-képviseleti szervezeteinek munkájában is. A köztisztviselők hasonló jellegű szervezkedése azonban sohasem érte el ezt a szintet. Baloldali befolyás s ennek hatására olykor erélyes, harcos érdek-képviseleti fellépés a közszolgálatban álló értelmiségiek közül csak a tanítók körében volt észlelhető 1906–1907 körül. A köztisztviselők, az állami alkalmazottak is rendelkeztek nem jelentéktelen súlyú és létszámú szervezetekkel, ezek azonban – a körülményekből adódóan – nem voltak osztályharcos szelleműek.

Az államhivatalnokok, illetve alkalmazottak két, kimagaslóan legjelentősebb szervezete a Függetlenségi Párt érdekeltségi körébe tartozott. Már pusztán a képviselt foglalkozás létszámánál fogva is, a legnagyobb társadalmi és politikai erőt a **Vasutasok Nemzeti Szövetsége** képviselte. 1914-ben a vasút alkalmazottai 233 000 főnyi létszámukkal a 330 000 állami alkalmazott több mint kétharmadát tették ki (ebben a számban nincsenek benne a városi, községi és törvényhatósági önkormányzatok hivatalnokai és a katonatisztek). A vasutasszervezet az 1904-es nagy vasutassztrájk szülötte volt. Ekkor kerül a Függetlenségi Párt égisze alá, mivel a párt harcosan kiállt a vasutasok követelései mellett. A szövetség később egyre reakciósabb színezetet kapott. A **koalíció** idején függetlenségi irányítás alatt (élén gr. Batthyány Tivadar állott) jelentős szerepet játszott a horvátországi vasutakkal kapcsolatos magyarosító akciókban. Általában szélsőséges sovinizmus jellemezte. A vasutasok ismeretes munkásarisztokrata-helyzetének (nyugdíjjogosultság!) demoralizáló hatásán túl ennek a szervezetnek a vasutasok tömegei felett döntő befolyása – mellyel a szociáldemokrata vasutas-szakszervezet nemigen tudott versenyezni – volt a közvetlen oka a vasutasok ismert ellenforradalmi szereplésének a két forradalom idején, továbbá annak, hogy 1919 után a vasutasok számottevő bázisát képezték a kereszténységszocialista szakszervezet-kísérleteknek és az ébredők szervezeteinek.

A közigazgatás „érdekvédelme"

A második legjelentősebb köztisztviselő-szervezet, a **Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete** jelentéktelen kezdetek után – 1903. október 4-én alakult 2514 taggal (1900-ban a megyei tisztviselők összlétszáma 5510 fő) – voltaképp-

peni létrejöttét az 1905-ös vármegyei ellenállásnak köszönhette, amelynek egyik szervezési központja volt. A szervezet alapítója s vezetője **Horváth József**, a Fejérváry-kormány elleni megyei ellenállás egyik vezére. Az 1903-as alakuláskor a szervezet gyűlésein csupán jámbor fizetésemelési kéréseket emlegetnek. 1905–1906 után a hang megváltozik. Az új követelés magva: ellenszolgáltatásul a megyei ellenállásért a kormány szanálja az eladósodott hivatalnokokat. Az eredmény nem marad el: az 1908. november 20-i választmányi ülésen már bejelentik, a kormány az 1908-as költségvetés terhére kiutal egymillió koronát a hivatalnok-hitelszövetkezet részére. A siker után ugrásszerűen megnő a szervezet önbizalma. A megyei hivatalnokok érdek-képviseleti szervezetüket nem a munkavállalók, hanem a munkaadók érdekképviselete mintájára tervezik kiépíteni. Ez a tervezett érdek-képviseleti tömörülés, melynek körvonalait Horváth József az egyesület 1917. december 29-i közgyűlésén vázolja fel, az elgondolás szerint ugyanúgy félhivatalos elismeréssel bírna, mint a nagy munkaadó-szervezetek, s ugyanúgy befolyásolhatná nem csupán a hivatalnokok szorosan vett foglalkozási érdekeit, hanem munkaterületük, a közigazgatás általános problémáit, és ahogy az OMGE és a GYOSZ is mérvadóan befolyásolják a gazdaságpolitika döntéseit.

A fenti tervezetek túlmennek az egyszerű érdekvédelmi tevékenység körén. Az elkülönült, önálló társadalmi réteg már minden lényeges ismérvével rendelkező hivatalnok középosztály törekvéseit olvashatjuk ki belőlük. Nevezetesen azt, hogy érdekeit, akaratát érvényesítse a politikai életben, megkíséreljen befolyást szerezni a politikai döntésekre, részesedni a politikai hatalomból. A hivatalnokság a modern polgári társadalomban kétféle úton kísérelheti meg, hogy **mint hivatalnokréteg** önálló erőként lépjen fel a politika színpadán. Az első út az érdek-képviseleti szervezkedésé. Ebben az esetben a hivatalnokság nagyszámú tömege mint **munkavállaló** lép fel, hasonlóan a kétkezi bérmunkások tömegeihez. Az ilyen jellegű szervezetek példáiként a munkásszakszervezetek szolgálnak, tevékenységük tipikus formája a politikai színezetet öltő **bérharc**. Az ilyen jellegű mozgalmak többnyire baloldali színezetűek. Másrészt a hivatalnokság önálló politikai tényezőként való érvényesülésére módot ad azoknak a lehetőségeknek a kihasználása, amelyekkel a hivatalnok **állásánál fogva** rendelkezik a politikai döntések befolyásolásában. A hivatalnokságnak ezen az úton járva az a jelentős helyzeti előnye, hogy módja van saját rétege, politikai irányzata törekvéseit a hivatalnoki szaktevékenység révén a partikuláris politikai érdekek fölött álló tiszta közérdek látszatával leplezni. Az ezen az úton haladó hivatalnoki törekvések nem alakítanak ki az érdekképviseletekhez hasonló, autonóm szervezeti, mozgalmi formákat. Ebben az esetben a **hivatali apparátus maga válik politikai mozgalommá**. Ennek a politikai formának jellegzetes megnyilatkozásai a fejlett állammonopolista kapitalizmus talaján észlelhetők. Ott az állami és gazdaságigazgatási bürokrácia válik a liberális kapitalista tendenciákkal szemben a gazdaság állami intézkedésekkel való sza-

bályozására törekvő gazdaságpolitikai dirigizmus természetes hordozójává. A puszta gazdaságpolitikán túl kialakulnak az egész politikai életet átfogó politikai és ideológiai koncepciók, melyek rendszerint az állami bürokráciát valamiféle közvetítő, döntőbírói szereppel igyekeznek felruházni a szemben álló osztályok harcában. Ezeknek a „menedzser" irányzatoknak számtalan változata alakul ki a modern kapitalizmus talaján, fasiszta jellegűektől politikai értelemben liberális és mérsékelt-konzervatív árnyalatokon át demokratikus változatokig.

Magyarországon a hivatalnokság politikai önállósodási tendenciái – melyek természetesen, mint láttuk, igen távol állottak a fejlett nyugati formáktól – a réteg reakciós hagyományai következtében szükségszerűen konzervatív-jobboldali irányban bontakoztak ki. Valamiféle „közigazgatási szocializmus" homályos tervei a megyei tisztviselők körében a nagybirtokos agrárius mozgalom század elején kidolgozott liberalizmuskritikájához, konzervatív nagybirtokos-álláspontról kifejtett tőkeellenes szociális demagógiájához kapcsolódnak, s a politikai fronton is a nagybirtok pártjai mellé állnak. A polgári demokratikus forradalmat közvetlenül megelőző időben, majd a forradalom alatt a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete is bekapcsolódik az ellenforradalmi szervezkedésekbe, s megkísérli a megyei autonómiát a forradalom ellen fordítani.

A harmadik, az előzőeknél lényegesen kisebb súlyú szervezet, a minisztériumi hivatalnokokat tömörítő, huszonhárom kisebb szakegyletet összefogó **Állami Tisztviselők Országos Egyesülete** kormányégisz alatt működő tömörülés volt, 1917 végén 12 000 taggal (minisztériumi tisztviselők létszáma 1910-ben: 13 017 fő). Távolról sem játszott olyan politikai-társadalmi szerepet, mint az előzőek. Egyetlen jelentősebb tényked̈ése 1917 őszén tisztviselőkongresszus megszervezése volt.

A hivatalnokszervezkedésnek a politikai életbe való bekapcsolódására mód nyílt azonban tiszta érdek-képviseleti vonalon is, amennyiben ezeket a szervezeteket politikai párthoz hasonló politikai mozgalmakká próbálták kifejleszteni. A középosztály mint a tőke és a munkásság között álló harmadik erő a pártpolitikai spektrumban is helyet találhatott magának, nem csupán az államapparátus osztályok feletti közvetítő szerepének képzetében. Ebben az esetben abba az ipari és mezőgazdasági kisárutermelőket, kiskereskedőket, minden rendű és rangú középrétegeket ilyen harmadik erővé szervező érdekképviseleti-politikai tömegmozgalomba kellett a szervezett hivatalnokságnak is betagolódnia, melynek létrehozása az agráriusoknak a századforduló óta vágyálma volt. A háború idején a progresszív, részben marxista irodalom hatása alatt szélesebb kispolgári, értelmiségi körökben is elterjedt az a felismerés, mely szerint a politikai pártok minden esetben valamely társadalmi osztály burkolt érdek-képviseleti szervei, s a politikai közérdek képviselőinek leple osztály- (képviseleti) törekvéseket takar. Mindebből e rétegek azt a következ-

tetést vonják le, hogy minden tisztán politikai (Magyarországon ez gyakorlatilag közjogot jelent) program alapján álló párt elavult és káros, ezért szorgalmazzák, hogy az egyes társadalmi osztályok, különösen az eddig még szervezetlen kispolgári osztályok tömörüljenek nyíltan érdek-képviseleti célokat követő pártokba. A merészebbek már kifejtik az ebben a gondolatmenetben benne rejlő következtetést is: az egész pártstruktúra érdekképviseleti-korporatív jellegű átalakítását. Nem csupán a jobboldalon bukkannak fel ilyen jellegű törekvések, hanem polgári radikális színezetű demokratikus körökben is. Ezt igyekezett képviselni az 1918 októberében, húsz szakegyletből alakult, liberális tendenciájú **Szellemi Munkások Pártja**, a polgári radikálisokhoz közel álló jogász, **Szirtes Artúr** korporatív jellegű koncepciója, konzervatív oldalon pedig a **Thoroczkay Viktor** főispán javasolta, kispolgári rétegeket tömörítendő **Országos Független Gazdasági Párt** terve.

A magyar államhivatalnokok mozgalmai természetesen a jobboldali kezdeményezések felé gravitálnak. A hivatalnokság belső felépítése bizonyos tekintetben kicsiben tartalmazza a korporatív eszme osztályharcot elkenő-elfojtó lényegét, amennyiben a hivatalnokszervezetek magukban tömörítik az állami hivatalok három, egymástól éles cezúrával elválasztott társadalmi elemét: a jogot végzett, vezető feladatokat ellátó, döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő **fogalmazói kart**; a polgári iskolát végzett, adminisztratív, technikai feladatokat ellátó **segédhivatalt** – a klasszikus szépirodalomban szereplő kishivatalnokokat –; és a hivatalokban kisegítő munkát végző **kezelőszemélyzetet** (altisztek, hivatalszolgák); amely rétegek között pedig – az éles osztályellentétek objektív megléte következtében – kézenfekvő volna a feszültség. Magyarországon azonban a dzsentribeáramlás miatt még a segédhivatali tevékenység is „úri" foglalkozás. A rangkülönbség inkább kifelé érvényesül, a tisztán polgári eredetű magánhivatalnok-réteg felé. Az állami számvevő és irattáros előkelőbbnek tartja magát a kisebb cég prokuristájánál is. A magánhivatalnoki állások kisebb végzettséget igényelnek. A cégek csak kevés jogvégzettet alkalmaznak, a magasabb hivatalnoki állásokat is jobbára kereskedelmi iskolát végzett hivatalnokokkal töltik be.

A hadigazdálkodás hatása

A középosztályi érdekek hivatali apparátus segítségével történő politikai érvényesítésére nem csupán a közigazgatási apparátus útján kínálkozott lehetőség. Alkalmasabb keretnek látszott a háború alatt kiépült **kötöttgazdálkodási rendszer**. A háborús nyersanyag- és áruhiány szükségessé tette a fontosabb anyagok központi, államilag szabályozott elosztását. A nagykereskedelem funkcióit monopol jogú állami elosztási központok, a hatalmas bürokratikus szervezetek vették át. Ezek a gazdaság fölötti ellenőrzést birtokolva, ideális

keretet kínáltak minden antiliberális gazdaságpolitikai törekvés számára. A központok mint a háborús nyomorúság szimbólumai általános népszerűtlenséget vívtak ki. A „keresztény középosztály" legtudatosabb képviselői mégis hamar felismerték azokat a lehetőségeket, amelyeket saját törekvéseik szempontjából a központok kínáltak.

A kötött nyersanyag-gazdálkodás háborús rendszere példát mutatott arra, hogy állami hivatalok szervezeti hálózatával befolyásolni lehet a tőkés gazdaság üzleti életének törvényeit, sőt ezeket alá lehet vetni tisztán politikai megfontolásokból született intézkedéseknek. Ahogy a háborús kötöttgazdálkodás alárendelte a tőkés gazdaságot a háború politikai céljainak, úgy egy a háború után módosított formában fenntartott hasonló kötöttgazdasági rendszer hitel- és adópolitikával, szabályozott devizagazdálkodással, szállítási kedvezményekkel alávetheti a kereskedelmi és ipari tőkét olyan politikai célzatú korlátozásoknak, melyek a kötöttgazdálkodást ellenőrző államhivatalnok-réteg érdekeit is kielégítik.

A homályos, töredékes formában jelentkező kötöttgazdálkodási elképzelések közös jellemzője volt, hogy csupán az elosztásra vonatkoztak, a profit újraelosztását célozták, magát a termelést nem kívánták befolyásolni. Céljuk az volt, hogy az ipari és kereskedelmi tőke profitjának egy részét államilag kisajátítsák s a kispolgári, illetve egyéb középrétegeknek juttassák, csökkentve ezzel a társadalmi feszültségeket. A tőkés termelés szabályozására – például a beruházások állami befolyásolása által –, tehát valamiféle „tőkés tervgazdálkodásra" nem alakul ekkor ki program, még halvány formában sem. Ennek megfelelően a háború alatt felbukkanó kötöttgazdálkodási elképzelések **szanálási** és nem fejlesztő célzatúak voltak, nem a leginkább fejlődőképes termelési ágak fejlődését kívánták előmozdítani, hanem szanálni az elmaradott ágazatokat a teherbíró ágazatok rovására.

A program kialakításában nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy példaként támaszkodhattak egy széles körű és a maga módján színvonalas publicisztikai áramlatra, mely egyre nagyobb befolyásra tett szert a német jobboldali közvéleményben. Németországban már korábban és rendszeresebben kiépült a hadigazdálkodás intézményes rendszere, s ott már a háború elején kialakul az az elsősorban jobboldali ideológiai áramlat, mely ezekben a majdani korszerű gazdálkodás, sőt az egész politikai organizáció modelljét látta. Vezető teoretikusai **Walter Rathenau, Johann Plenge, Rudolf Goldscheid** voltak, majd a háború végén (amikor az irányzat általánosan elterjedt) a szélsőjobb olyan vezéralakjai, mint **Moeller van den Bruck** és a *Preussentum und Sozializmus* című röpirattal fellépő **Oswald Spengler**. E törekvések itt is elsősorban az önálló politikai erővé szerveződő államhivatalnok középosztály érdekeit képviselték. Míg Magyarországon ez utóbbi réteg az uralkodó osztályok közül a nagy- és középbirtokos nemesség érdekeit is közvetítette gazdaságirányítási terveiben – előbb, mint maguk a nagybirtok politikai képviselői ennek tuda-

tára ébredtek –, Németországban az uralkodó osztályok főerői közül a Ruhr-vidéki szén- és acéltőke állt e tervek mögé, amelyben az erős és érett monopolista tendenciák sikeresen háttérbe szorították a gazdasági liberalizmust, s amely egy jobboldali gazdaságpolitikai dirigizmusban látta a legfőbb lehetőséget a gazdaság és társadalom erőinek az imperialista háború szolgálatába állítására, mozgósítására. A szervezett, bizonyos korlátozott tervgazdálkodást megvalósító szupermilitarista állam ideálja nem csupán a döntő katonai fölény mindenkori biztosítását ígérte a jövő számára, hanem a széles középosztályi tömegek számára egyfajta polgári alapon megteremtett mérsékelt szocializmust, a kollektivitás eszméjének, a közérdek szempontjainak érvényesülését az „önző privátkapitalizmussal" szemben; a kisembereknek szociálpolitikai gondozást, továbbá a modern technika érvényesítését a társadalom irányításában, s ezzel a technikai utópiák megvalósítását, egy „amerikai méretű" modernség virágkorát. Az „államszocializmus" ilyen eszméit még a jobboldali szociáldemokraták egy, a *Sozialistische Monatschaft* folyóirat körül tömörült csoportja **(Paul Lensch, Ludwig Quessel)** is terjesztette; ők a tervgazdálkodás szocialista eszméjének előretörését vélték benne látni, lehetőséget a kapitalizmus valamiféle progresszív irányú reformjára. Ez természetesen növelte a tanok vonzóerejét.

Az új német eszméket hamarosan felfedezik maguk számára a kombattáns katolikus folyóiratok: a *Magyar Kultúra* és az *Élet;* a hírhedt kártyás és politikai kalandor, **Szemere Miklós** által pénzelt antiszemita folyóirat: *A Cél;* a Függetlenségi Párt függetlenség kérdésében radikális, de a középosztály dzsentritradícióit ápoló értelmiségi hetilapja, a **Milotay István** szerkesztette *Új Nemzedék;* s végül a konzervatív erők régi, patinás szócsöve, **Rákosi Jenő** *Budapesti Hírlap*ja. **„Már hivatkoztunk e helyütt a svéd Kjellén tanárra, aki gyönyörű logikával fejtette ki, hogy a német militarizmus nem egyéb, mint szervezett állami élet, s mint ilyen a haladásnak s a szabadságnak legerősebb támasza. Ezt a felfogást hirdeti most a gazdasági téren a német szociáldemokrata Lensch Pál, aki nemrég megjelent munkájában** *(Drei Jahre Weltrevolution,* Leipzig, 1915 – **Sz. M.) azt bizonyítja, hogy Németország a maga szervezett gazdasági életével a haladást és a szabadságot jelenti, míg Anglia a maga szervezetlenségével a reakció fészke"** – írja az utóbbi egy vezércikkében.

A hadigazdaság mint szociálpolitikai modell

1917-ben már általános az aggodalom, mi lesz a háború után, hogyan fognak a frontot járt tömegek visszailleszkedni a kizsákmányolás korábbi kötöttségeibe, hogyan fognak alakulni a szociális problémák akkor, amikor a háborút végigszenvedettek tömege lép majd színre követeléseivel. Az „államszocialista" gondolatokat részben ezek a problémák táplálják. A javított, fenntartott és to-

vábbépített hadigazdálkodási rendszer mutatkozik alkalmasnak, hogy úrrá legyen majd a szociális problémákon. Minden szerző számára nyilvánvaló, hogy valamiféle földreform elkerülhetetlen lesz. A korporációs koncepciókkal rokon gondolat a munkás és munkaadó közötti döntőbíráskodás bevezetése sztrájkok elhárítására. Mindezeken túl a szociálpolitika várható ezer napi problémája: rokkantak, hadiárvák, özvegyek ellátása, segélyproblémák, hadikölcsönügyletek rendezése, a termelés visszaállítása békegazdálkodásra (átmenetgazdasági kérdések) mind-mind az államra, az állami szociálpolitikára váró feladat. Nagy része olyan, hogy közvetlenül belenyúl valamilyen vonatkozásban az osztályharc centrális kérdéseibe: a munkás és munkaadó viszonyába vagy abba, hogy miként történjék a profit újraelosztása az uralkodó osztályok különböző rétegei között.

A fentebb tárgyalt sajtóorgánumok körül tömörült politikai csoportok mindegyike azon az álláspontón van, hogy a háború után fenn kell tartani a nyersanyagelosztás, a devizagazdálkodás, az államilag monopolizált külkereskedelem hadigazdálkodási rendszerét; s fönn kell tartani annak népszerűtlen szerveit, az anyagelosztási központokat is. Mind a klerikális sajtó, mind az *Új Nemzedék* védelmébe veszi őket a liberális tőkés és az elvi-liberális polgári radikális körök bírálatával szemben. A kötöttgazdálkodás fenntartása és kiépítése azonban nem látszik elegendőnek a háború utáni problémák megoldásának pénzügyi megalapozására. Ennek céljaira merülnek fel az egyszeri vagyondézsma, a részleges kisajátítás különböző elgondolásai. A Rathenau–Goldscheid–Moellendorff-féle német–osztrák vegyesgazdaság-elképzelések mellett a magyar hivatalnok-szélsőjobboldal inkább hajlik a nagytőke egész ágazatainak kisajátítására.

Homályosan felvillan olykor az egész nagytőke kisajátítására törő, jobboldali-konzervatív kispolgári szocializmus víziója is. Az államosítás gondolatát a még bizonyos kispolgári baloldali beütéseket is megőrzött **Új Nemzedék-kör képviseli.** Vezérük követelése: **„Államosítása az összes közszállítással foglalkozó üzemeknek, s állami lefoglalása és igénybevétele a mezőgazdasági termények módjára minden a hadiszükségleteket szolgáló ipari termelésnek.”** (Milotay: Új csillagok alatt. *Új Nemzedék,* 1917. jún. 17.) Az államosítási elgondolások között a leginkább megalapozott és az agráriusoktól örökölt antiliberális koncepcióba beleillő a bankok államosításának ideája. A jobboldali kapitalizmusbírálat a gazdasági élet közvetítő tényezőire (kereskedelem, hitel) koncentrálódik. Bennük látja a termelő, „schaffendes Kapital”-lal szemben a tőke élősdi elemét, amely nem termel értéket, csupán spekulációs jövedelmet zsarol ki a társadalomból. A kereskedelem s a hitel, a bankok kiiktatása a társadalomból a liberalizmus ellen tervezett csapás fő vonala. A kisajátított bankok egy nagybirtokos és keresztény-középosztályi ellenőrzés alatt álló állam kezében biztosítanák a történeti uralkodó osztályoknak a nagytőke fölötti kontrollt, megteremtenék az utóbbiak számára a nagytőke profitja részleges kisajá-

tításának lehetőségét, az ezt kivitelező hivatalnok középosztály számára pedig az állami pénzügyigazgatás hatalmas hálózatában az új állások eldorádója nyílhatna meg. A modern német példaképektől kölcsönzött gondolatmenetbe belefolyik a régi agrárius utilitarizmusbírálat érvelése: a bankok államosításával, úgymond, megvan a lehetőség, hogy a pusztán haszonelvi alapon működő (tehát immorális) tőkét „altruizmusra" kényszerítsék, arra tehát, hogy profitérdekei rovására segélyezze, szubvencionálja a gazdasági versenyben alulmaradó termelési ágakat, elsősorban természetesen a nemesi közép- és nagybirtokot és esetleg az utóbbi politikai tömegbázisát képező kispolgárságot is.

Szociális demagógia a szociális mozgalom ellen

A részleges kisajátítás, az egyszeri vagyondézsma programja azonban a szélsőjobb politikai vezérkara számára más terjeszkedési lehetőségeket is kínál. Kínálkozik a mód, hogy mozgósítsák tömegeikben mindazt a gyűlöletet és ellenérzést, amely a háború során felgyülemlett a hadiszállítókkal, a háborús vagyonok élvezőivel szemben. Kézenfekvő követelés a háborús vagyonok kisajátításának jelszava, mellyel a nagybirtok elterelheti a figyelmet saját kisajátításáról, a földreform-követelésekről. **„Le a vagyonos osztállyal! Ezt üvölti a derék magyar sajtó, s eközben természetesen csak a régi ingatlanok tulajdonosai ellen hirdet Dávid király jelvénye alatt irtóhadjáratot. Le a háborús vagyonnal, mondjuk mi, és nem bánjuk, ha az állam valamennyire azonmód ráteszi a kezét"** – írja a katolikus szélsőjobb egyik orgánuma (*Élet*, 1918. jún. 16.).

Az 1916–1917-es háborús évek hivatalnokelégedetlenségét kifejező érdekképviseleti megmozdulások, amennyiben politikai színezetet öltöttek, egy konzervatív „államszocializmus" programjának körvonalait vázolták fel, s a hadiszállítók, a hadikonjunktúrát kihasználó burzsoázia elleni ellenszenv az örökölt politikai hagyományt követve antiszemita formákban tudatosodott, radikalizálva a kötöttgazdálkodásra törekvő reformterveket. A háború utolsó évében ezek a törekvések már nem csupán az érdekképviseleti-egyleti élethez tapadva jelentkeztek, hanem közvetlenül, **politikai formákban**: politikai folyóiratok vonzáskörében, politikai egyesületekben. Ezek programja elsősorban a hivatalnok elem pszeudodzsentri-öntudatát, **„nemzetfenntartó szerepét"** juttatja kifejezésre, felvéve magába az érdek-képviseleti követeléseket is. Mindezt az eddigieknél is élesebb antiszemita tendenciával.

Az 1918. januári sztrájk felvillantja az uralkodó osztályok számára a forradalom veszélyét. A bomlás szimptómái már mindenütt mutatkoznak. 1918 tavaszán felbomlik az a torz politikai szövetség, amely 1917-ben még magában foglalta a Munkapárt minden ellenfelét az Alkotmánypárttól és a Néppárttól a függetlenségiek Károlyi-szárnyán, a Vázsonyi-féle liberálisokon át a polgári radikálisokig és a szociáldemokratákig. Utóbbiakat a választójogi reform és a

béketárgyalások reménye kapcsolja a Munkapárttal szemben álló polgári koalícióhoz. Most indul meg az a polarizáció, amely már nem a közjogi ellentétek vonalán választja ketté a politikai táborokat, hanem létrehozza azt a frontalakulást, amelyre a frontvonal két szélső oldalán mind a radikális jobboldal, mind a radikális baloldal törekedett a századforduló óta. Az egyik oldalon kialakulóban van a szociáldemokrata, polgári radikális, Károlyi-párti függetlenségi progresszív front, vele szemben másik oldalon az uralkodó osztályok főerőinek kialakulóban levő új osztályszövetsége, amely magában foglalja az Alkotmánypárt, az Apponyi-féle függettlenségiek, a két katolikus párt és a Munkapárt követőit. Lényeges fejlemény, hogy Vázsonyi csatlakozik ehhez a táborhoz, s ezzel a nagytőke tábora zárttá válik a progresszív oldal felé. Megszűnik az a mindkét irányban nyitott átmeneti alakzat, amit a Vázsonyi-féle liberális párt ekkor, a háború utolsó szakaszában jelentett. Kialakulóban van az Alkotmánypártból, az Apponyi-féle függetlenségiekből és a Munkapártból az uralkodó osztályok új gyűjtőpártja, amely újra egy pártkeretbe törekszik tömöríteni az uralkodó osztályok főerőit, átvéve azt a szerepet, amelyet hatalma csúcsán a Munkapárt játszott. Az új párt szervező magva ennek megfelelően nem az erősen kompromittált Munkapártnak, hanem az Alkotmánypártnak a vezérgárdája. Az új tömörülésben a Munkapárthoz képest egyensúlyeltolódások mutatkoztak a szövetkező rétegek erőviszonyaiban. Az arisztokrata nagybirtok súlya csökkenni látszott, vele szemben erősebb lett a finánctőke befolyása. Az Alkotmánypárt posszibilis vezérei, akiktől az új párt megszervezését várták, ezekben a hónapokban már nem elsősorban az arisztokrata latifundium, hanem a nagytőke exponensei voltak. Ezek a vezérek: **Andrássy**, **Apponyi** és **Bethlen István**. Közülük, az események előrehaladtával, egyre inkább Bethlen súlya növekszik. 1918 folyamán már miniszterelnök-kombinációba is kerül. Súlyát részben erdélyi volta növeli, tekintettel az Erdéllyel kapcsolatos problémák megnövekedett jelentőségére. Másrészt viszont jelentős a befolyása az agrárius táborban, és ez már nem mind a nagybirtok érdek-képviseleti mozgalmában érvényesülő befolyás jelentős, hanem mint kapcsolat az osztályszövetség harmadik – az arisztokráciához képest szintén megerősödött – tényezőjéhez: a hivatalnok-értelmiségi, valamint középbirtokos (ezerholdas) **dzsentroid** táborhoz, melynek legfontosabb szervezete, politikai képviselete még mindig az agrárius mozgalom. Erre a harmadik tényezőre a forradalmi veszély árnyékában, a progresszív front elleni harcban az uralkodó osztályok új frontjában jelentős feladatok várnak.

A kereszténypolitika színre lép

A harc ugyanis éleződik. Vázsonyi igazságügyminiszter már-már hisztériás forradalomfélelmének megnyilvánulásai („eltaposom") és a hírhedt **Konsten-**

ügy, mely a Függetlenségi Párt balszárnyát azzal akarta kompromittálni, hogy gyanúba hozta: kapcsolatban állott a januári sztrájk szervezőivel (a mintát valószínűleg a francia soviniszták eljárása szolgáltatta a pacifisták ellen rendezett Caillaux kirakatkémperben), új módszerek feltűnését mutatták a magyar politikai életben. Ezek mind az éleződés tünetei. Mérvadó, *A Cél* és az *Új Nemzedék* köreinél összehasonlíthatatlanul számottevőbb politikai tényező részéről is hangzik el felhívás az uralkodó osztályok új tömörülésére, kifejezetten a szélsőjobb jelszavai alatt: Károlyi Mihály testvére, gróf **Károlyi József**, a polgári demokratikus forradalom alatti ellenforradalmi szervezkedésekben oly jelentős szerepet játszó Fejér megyei főispán már korábban, a képviselőház 1917. március 19-i ülésén meghirdeti a „**keresztény koncentráció**" programját. Nála a keresztény kifejezés már teljes egészében a majdani ellenforradalmi kurzus szóhasználatának megfelelően szerepel. „**Felülkerekedett egy nem keresztény irányú materiális áramlat ... melynek ismérve az összetartozás, a folyton szerepelni vágyás ... Minden kormány háta mögött mindig megtaláltuk, Magyarországon is, máshol is ... Ez a faji materializmus Magyarországon magyar nemzeti, magyar faji mivoltunkat és ősi keresztény mivoltunkat veszélyezteti ... ezzel szemben csak összetett, csak egyesült erővel lehet felvenni a küzdelmet. Ha van koncentráció, amelyet örömmel üdvözölhetnék, amelyben csekély erőmhöz képest közreműködnöm örömöm volna, ilyen keresztény koncentráció volna az egy keresztény koncentráció, amely magában foglalná mindazokat, akik – mint én – a keresztény világnézetnek meggyőződésből hívei, akikkel együtt ezt a keresztény világnézetet mint eszközt és mint fegyvert használnók fel ... Az összeműködésnek és a koncentrációnak keresztény alapon való keresztülvitele azt a nagy előnyt is nyújtja, hogy sok különbséget, amely az egyes pártok között van, eliminál, mert a keresztény szó magában foglalja a józan és meggondolt konzervativizmust és a legmodernebb szociális eszméket**" – mondja.

A Cél szerkesztősége 1917 elején kibővül. Felelős szerkesztő a tekintélyes műkritikus, **Farkas Zoltán** lesz. A reprezentatív szerkesztőbizottságba belép **Császár Elemér**, **Prohászka Ottokár** és **Raffay Sándor**, tehát az agráriusok mellett a klérus is fokozza részvételét. A protestáns Raffay Sándor belépése jelzi, hogy a protestáns körök is kezdenek felzárkózni a szélsőjobboldali frontba, melyben eddig elsősorban a katolikus egyház vett részt.

Tevékenyen ügyködött a „**felekezeti béke**" ilyen színezetű létrehozásán a lap mecénása és politikai irányának legfőbb meghatározója, **Szemere Miklós**, aki már korábban is szívesen foglalkozott hasonló gondolatokkal. Szemere kora nagyvilági és éjszakai életének jellegzetes figurája volt. Már a kortársak számára sem volt közismert, hogy az eredetileg kevés vagyonú, de fényes címerű középnemest, botrányai miatt elcsapott diplomatát féktelen politikai ambíció fűtötte. Legendás bőkezűsége, mellyel kártyán és lóversenyen nyert pénzét fűnek-fának osztogatta, jórészt politikai összeköttetések szerzését cé-

lozta. 1918 tavaszán elhatározta, hogy személyesen bekapcsolódik a szélsőjobboldali egységfront szervezésébe. Megszokott modorát követve, 1918. március 13-án a Nemzeti Kaszinóban százszemélyes lakomát rendez politikai notabilitások részére. Ezen meghirdeti a bolsevista forradalom fenyegető veszélyét, felkéri minden jelentős pártárnyalatból összegyűlt vendégeit, tegyenek félre minden másodrendű kérdést, mely elválasztja őket egymástól, különösen tegyék félre az „áldatlan" választójogi kérdést, és egyesítsék erőiket a forradalmi veszély elhárítására. A vacsorán jelen van: Pallavicini György, Sigray Antal, Bottlik István, Szász Károly, Vojnits István, Buccheim, Wekerle, Vészi József, br. Papp Géza, Polónyi Géza, Tóth János, Glück Frigyes, Csathó Aurél, Lenkey Gusztáv. A vacsora nem indít el semmi új kezdeményezést, és nem jár semmi szemmel látható eredménnyel, a szélsőjobb vezérfigurájának véreskardhordozására a nagy pártok vezetői nem siettek táborba szállni. Főleg nem az ő vezérlete alatt. De szóba álltak vele – s ez nem keveset jelentett: a Szemere által képviselt jobboldali radikalizmus ázsiójának megnövekedését a mérvadó politikai körökben.

A szélsőjobboldali csoportok tudatosan törekedtek korszerű módszerekkel dolgozó tömegmozgalom szervezésére. Teljesen egyetértettek abban, hogy a kulcskérdés a sajtó. Mind *A Cél,* mind az *Új Nemzedék* köre vallotta, hogy a modern napisajtó a korszerű és hatékony propaganda alapja, s hogy a liberális tőkés oldal monopóliuma e téren minden ilyen irányú törekvésüket meghiúsíthatja. Fő célnak tekintették tehát a **„keresztény sajtó"** (értsd: a „nem zsidó" sajtó) mielőbbi megszervezését, legalább egy korszerűen szerkesztett szélsőjobboldali napilap megindítását. Az ellenfél a túloldalon nem csupán a *Huszadik Század* és a *Világ* volt, hanem egyre inkább a nagy, üzleti alapon működő polgári lapok: a Miklós Andor-konszern lapjai és a Légrády-konszern *Pesti Hírlap*ja. Ezek a modern, hatásukat nem vezércikkekre vagy a népnemzeti ízlésideál felfogása szerint „művelt és kulturált" publicisztikára, hanem széles körű bel- és külpolitikai, valamint gazdasági információk közlésére alapozó lapok, melyek korábban a munkapárti kormánnyal szemben legalábbis jóindulatú semlegességet tanúsítottak, most, a már láthatóan vesztes háború végén egyre határozottabban polgári liberális, sőt olykor demokratikus tendenciát követtek.

A katolikus sajtóakció

A szélsőjobboldalon belül egyetlen csoport lép túl a tervezgetéseken, az, amelyik legkorábban hangsúlyozta ennek a kérdésnek fontosságát: **Bangha Béla** jezsuita szerzetesnek, az értelmiség megnyerésén buzgólkodó katolikus kongregációk egyik vezéralakjának köre. Bangha 1917 elején indítja meg nagyszabású akcióját egy korszerű katolikus sajtóvállalkozás megteremtésére.

Előkészítésként meghívja osztrák mesterét, a radikális jobboldali sajtópropaganda szakértőjét, az osztrák néppárt egyik legjobboldalibb prominensét, **Joseph Eberle** publicistát, aki 1917. január 7-én előadást tart a Bangha vezette **Katolikus Sajtó Hölgybizottságban** *A sajtókérdés a világháború fényében* címmel. Az előadás tanulságait azután maga Bangha vonja le az általa szerkesztett *Magyar Kultúra* hasábjain, egy terjedelmes cikkben, s ebben programként meghirdeti a **Sajtóvállalat** megalapozását. A várt hatás nem marad el, gr. **Batthyány Vilmos** nyitrai püspök felajánl 70 000 koronát az ügy szolgálatára. Ezzel az ajánlattal kezében már elkezdhet házalni Bangha a püspököknél és világi notabilitásoknál, ha tudva is, hogy nem számíthat osztatlanul kedvező fogadtatásra. A jezsuitáknak hagyományosan rossz a híre az egyházon belül, a klérus olyan vezetői sem látnának szívesen egy ilyen fontos akciót a kezükben, akik az üggyel egyébként rokonszenveznének. Nem várható támogatás a Néppárt vezetői részéről sem, hiszen az akciónak félreérthetetlen a Néppárt ellen irányuló intrikajellege is. Nem támogatja a munkapárti kormányt pártoló **Csernoch** prímás sem. Az akció mégis jól halad. Második jelentkező mecénás gr. **Széchenyi Miklós** nagyváradi püspök. 1917 végén megalakul a jövendő vállalat szervezeti magva. 1918 elején a még meg sem alakult vállalatnak már húsz hivatalnoka van. Januárban megjelenik a *Magyar Kultúra*ban a **Központi Sajtóvállalat** alapítási tervezete. Sikerül megnyerni egy sor tudományos (Angyal Pál, Bochkor Mihály és Kmety Károly jogászprofesszor) és politikai (Batthyány Strattman László és gr. Széchenyi Emil főrendek, Károlyi József, Reinprecht Antal, Steuer György, Széchenyi György főispánok, Bernolák Nándor) nagyság aláírását. Április 15-re a kibocsátott részvényekre begyűlik tízmillió korona alaptőke (a lapalapításhoz kötelező induló összeg hárommillió korona). Az alakuló közgyűlés összejön, de az alakulásra nem kerül sor, mert a kormány a papírhiányra való hivatkozással nem engedélyezi újabb lap megindítását. Az új szervezet azonban ebben a formában is elég ahhoz, hogy a szerveződő szélsőjobb számára újabb koordináló szervet, újabb politikai gócot létesítsen. Bangha teljes aktivitással folytatja a szervezést. Hogy leendő lapját szakavatott kezekre bízza, a nyár folyamán az Athenaeum Vállalattal egyezkedik, hogy az vállalja kiadását. 1918. június 12-én megtartják a vállalat „alkotmányozó gyűlését". Vezérszónok az udvarnagyi bíróság elnöke, **Wolff Károly**, akinek ez a politikában az első szereplése, s aki ettől kezdve a szélsőjobboldali mozgolódás egyik legfontosabb tényezőjévé válik. Már az alapító nyilatkozat névsorából látható: a vállalkozás első perctől kezdve nem korlátozódott a szorosan vagy tágan vett egyházi körökre, hanem a jobboldal minden árnyalata azonnal érdeklődött s bekapcsolódási lehetőséget keresett. Az OMGE egyik prominense, **Zelenszky Róbert** például levélben sorolja fel Banghának azokat a „keresztény" publicistákat – elsősorban az *Új Nemzedék* szerzőit –, akiket alkalmazásra javasol az új vállalkozásnál.

Az *Új Nemzedék* köre teljes erővel részt vesz a „keresztény sajtó" megteremtéséért folytatott propagandaharcban. Ők súlyosan nehezményezik azt is, hogy a sajtón kívül a könyvkiadás és az irodalmi élet is liberális polgári hegemónia alatt áll. Terveik között szerepel szélsőjobboldali könyvkiadók létesítése, mecénási tevékenység, mellyel a modern magyar irodalmat vissza lehetne hódítani a progresszió táborából. Milotay felhívással fordul a jobboldalt támogató, anyagi fedezettel rendelkező agrárius szervezetekhez, az OMGE-hoz, Gazdaszövetséghez, Hangyához, Földhitelintézethez, vállalják el ezt a mecénásszerepet. A visszahódításban maguk is serények. Megkísérlik hízelgő korholással megkörnyékezni Móricz Zsigmondot, kisajátítani Adyt, sőt azt sem átallják, hogy Szabó Ervint halálakor olyan beállításba helyezzék, hogy erkölcsileg intakt, szellemi vitalitással telített alakja „kirítt" a magyar szociáldemokrácia „németes" filiszterségéből.

A Wekerle-kormány alakulásakor Milotay szintén a fenyegető bolsevista forradalom ellen hirdet harcot. Ekkor fogalmazza meg a forradalommal szemben saját politikai platformként a **„magyar girondizmus"** hatásos jelszavát, amely azután a polgári demokratikus forradalom idején is egyik jelszava lesz az ellenforradalmi szervezkedéseknek.

Új szervezetek

Az eddig tárgyaltakon kívül 1917 végén újabb szélsőjobboldali szervezet alakul, a **Magyar Társaság**. Magja **Concha Győző** konzervatív jogászprofesszor tanítványi köre. Tagjai agrárius és klerikális beállítottságú közigazgatási tisztviselők, jogászok és közgazdászok, köztük több főhivatású érdek-képviseleti tisztviselő. Programjuk megfelel a szélsőjobb többi csoportja agráriusok által ihletett középosztály- és dzsentrimentő programjának; sajátos vonása, hogy foglalkozásuknak megfelelően érdeklődésük középpontjában a megyereform és a közigazgatás egyéb problémái állanak. A társaság szoros kapcsolatot tart fenn a **Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesületével**, a **Községi Jegyzők Országos Egyesületével**, és egybefonódik az *Új Nemzedék* körével. Milotay és **Márkus László** rendszeren részt vesznek a társaság heti összejövetelein, majd 1918 októberében, közvetlenül a forradalom előtt a két kör lényegében egybeolvad. A Magyar Társaság elnöke **Dessewffy Emil**, titkára előbb **Módossy Gedeon**, majd **Czettler Jenő**. Jellege szerint ez a szervezet amolyan jobboldali ellenpárja a polgári radikális Társadalomtudományi Társaságnak. Szakosztályokra tagozódik, meghatározott témákról ankét jellegű vitaüléseket rendez, a **Magyar Társaság Szabadiskolája** néven szabadoktatási intézményt tart fenn, ugyanakkor sok tekintetben megfelel azoknak az elittömörítő, exkluzív magasabb értelmiségi és hivatalnoktársaságoknak, melyek célja a vezető értelmiségi-

ek összegyűjtése „karrierre szövetkezés" végett, azzal a törekvéssel, hogy a társaság tagjai segítsék egymást az érvényesülésben. A túlságosan önző cél az ilyen társaságoknál – egymás közötti szoros érintkezésben is – a „nemzeti szellemmel áthatott" elit kinevelésének jelszava mögé rejtőzik. Az ilyen jellegű szervezetek az ellenforradalmi korszak hírhedt jobboldali titkos társaságainak előfutárai voltak. A Magyar Társaság tagjainak száma alakulásakor körülbelül száz, 1918 tavaszáig, az egyesület első évzárásáig ötszázra emelkedik.

Élénk aktivitásba kezd 1917 végén, 1918 elején egy újonnan született társadalmi egyesület, melynek gyanúsan hangzó nevén kívül látszólag semmi köze a szélsőjobboldali törekvésekhez. A **Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság** korrekt tudományos alapon működő egészségvédelmi, szociálpolitikai egyesület. 1917. november 24-i megalakulásakor két kérdéscsoporttal foglalkozó szakemberek törekvései találkoznak programjában. Részben a háború során vészes mértékben elterjedt nemi betegségek elleni harc az egyesület feladata, részben annak tanulmányozása: milyen szociálpolitikai eszközökkel lehetne előmozdítani a veszélyesen csökkenő tendenciájú magyar népszaporodást. A társaság elnöke gr. **Teleki Pál**, aki egyben a **Hadigondozó Hivatal** s a **Turáni Társaság** elnöke is. Teleki „vezérkari főnöke" a fajegészségügyi társaságban, aki az elfoglalt elnök helyett az ügyeket ténylegesen intézi, helyettese a Hadigondozó Hivatalban: **Hoffmann Géza**, *A Cél*-kör oszlopa. Hoffmann a külügyi szolgálatból került a hadigondozás adminisztrációjába. Évekig a kettős monarchia berlini konzulja. Ezekben az években szoros kapcsolatba került a német szélsőjobb leghatalmasabb szervezetével, az **Alldeutscher Verband**dal, s teljesen annak eszmei befolyása alá kerül. Elsajátítja és magáévá teszi az ebben a német körben hivatalos álláspontnak tekintett rasszista koncepciót, melynek az alldeutsch szervezetek áltermészettudományos színezetet adnak. Hoffmann a fajelmélet egy sajátos területén képezi ki magát szakértővé. Ez a terület a rasszista eugenika, melynek vezérgondolata: a társadalom zárja ki az öröklésből mindazokat, akiktől szerintük várható, hogy előnytelen tulajdonságokkal bíró utódokat segítenek világra. Ilyenek: betegek, alkoholisták, továbbá – s itt bújik ki a szög a zsákból – mindennemű aszociális tulajdonsággal bíró emberek (ezek lehetnek bűnözők, de lehetnek politikai ellenzékiek is!) s végül előnytelen idegen faji tulajdonságok beolvadt hordozói. A „káros" elemek elkülönítésére a „fajtisztaság" apostolai a házasság jogától való megfosztástól a sterilizáción át a börtönig és az állampolgárságtól való megfosztásig az elkülönítés legváltozatosabb eszközeit kilátásba helyezték. Hoffmann a társaságot saját eugenikai elképzelései propagálásának szolgálatába állítja. A szervezet kitűnő propagandalehetőségeket kínál: saját folyóirata van *Nemzetvédelem* címen, ezenkívül módot ad tanulmányok publikálására, pályázatok kiírására. Mindezeket a lehetőségeket Hoffmann igyekezett is kihasználni, s nézeteit mint a társaság hivatalos programját propagálni.

A preventív ellenforradalmárok

A középosztályi szélsőjobb publicisztikájában megszólalnak az uralkodó osztály két fő „osztaga", a nagybirtok és a nagytőke mellett „harmadik erővé" szerveződő réteg legradikálisabb követelései. A háborús vagyonok kisajátításának követelése, a numerus clausus már korábban felmerült programja mellett hangot kap az **„őrségváltás"** igénye: a keresztény középosztály kapjon újabb állásokat, pozíciókat a (zsidó) polgári elem rovására. Egyes felvillanásokban már a militáns jobboldali radikális, az eljövendő különítményes hangja szól. Illusztrációként idézzünk itt csupán két szövegrészt ebből a publicisztikából, olyat, melyben már félreérthetetlenül a „fasiszta forradalmár" veti előre árnyékát. Egy viszonylag hosszabbat, egy állítólag frontról küldött anonim olvasólevelet: **„Egy napsugaras, rezgő hajnalon odaérkezünk a Város alá, és megfújjuk aranyöblű, érchangú harsonánk ... Csillogva csillog a kardunk acélja ... a pengére egy szó van beedzve: Igazság ... Előre küldjük már mostan a hírünket a lovagvilágban kürtös csatlósunkkal, hogy készülnek a harcra a keresztes vitézek, bátor hitvallói Istennek, hazának ... Készülünk és egyszer ott leszünk a kapuk alatt, és beküldjük tollunk néktek szószátyár lovagok, otthon vitézkedők. És álltok-e ugyan mielibénk majd, kik most csahos szájjal mocskoltok be mindent: hitet, hazát, vallást; kik előbújtok undok patkányodvatokból ... Keresztény magyarok ... új hadak nyergelnek turáni síkokon, kard van a kezükben, meg fehér lobogó. Csak várjátok őket öreg harcosok! ... Mi, ifjú vitézek megindulunk egyszer egy csillagos estén és – jövünk..."** (N. L.: Jövünk ... *Élet*, 1918. máj. 5.) És egy röviden velőset: **„Átmenetet keresünk a háborúról a békére. Leszámolás kell ide, nem átmenet."** (Huszár Károly: A keresztény szocializmus, mint a magyar jövő politikai fejlődésének iránya. *Magyar Kultúra*, 1918. okt. 20.)

Augusztus–szeptemberben megérlelődik az egymással most már kapcsolatra lépett, laza, de egységes mozgalommá szerveződött szélsőjobb körében a **preventív ellenforradalom** gondolata. Arra nem látnak lehetőséget, hogy a hivatalnok-értelmiségi tömegeket Budapesten fel merjék vonultatni nyílt, esetleg fegyveres összecsapásig elmenő harcban a szervezett munkásság tömegeivel. Budapestet, a budapesti utcát uralja a szervezett baloldal, a szervezett munkásság. A terv, amit szövögetnek, a falu felvonultatása a főváros ellen. A vidéket a közigazgatási tisztviselők vezetése alatt a **Gazdaszövetség** helyi szervezetei segítségével óhajtják mozgósítani. Bíznak a vármegyék ellenállásában egy balra tolódott kormány ellen. Az októberi napok lázas kormányalakítási intrikáiban Gödöllőn egy paraszti **Marcia su Budapest** terveit suttogja Károly király fülébe Huszár Károly, Windischgrätz Lajos. Ezeknek a terveknek folytatása a forradalom idején az a tervezet, melyet **Friedrich** hadügyi államtitkár megbízásából **Gömbös** készít 1918 decemberében egy ellenforradalmi puccs előkészítésére, amelyben az „alapgondolat" Budapest izolálása a vidéktől, az

országnak megyei és járási alapon való megszervezése. Ennek a tervezetnek folytatása és már karikatúrává torzult betetőzése **Horthynak** mint szegedi hadügyminiszternek „pacifikálási" tervezete, melyben meg akarja szüntetni Budapest fővárosjellegét, két külön városra akarja bontani a „bűnös várost", és hat katonai „kormányzóságra" osztani az országot.

Október forró napjaiban már konkrétabb és aktuálisabb a forradalom veszélye. A két legszervezettebb és legerősebb csoport, a **Központi Sajtóvállalat** és **A Cél-kör** megkezdi a preventív ellenforradalom szervezését. Szeptember végén a KSV egyik, Bangha által rendezett, egy bank épületében tartott megbeszélésén a kibontakozást a jelen levő jogászok ugyan még nagyrészt olyan javaslatokkal akarják megoldani, mint a nádori méltóság helyreállítása, de az egyik pap résztvevő már így veti fel a problémát: **„Az a kérdés, hogy tudunk-e kétezer Manlichert szerezni és hozzá kétezer embert, aki meri adott esetben elsütni, avagy megelőznek bennünket a forradalmárok."**

1918. október 28-án az **Altenburger Gyula** meghívására összegyűlt személyek és csoportok elhatározzák, hogy a Nemzeti Tanáccsal szemben hasonló jellegű és feladatú – csak természetesen ellenforradalmi program alapján működő –, szükség esetén a kormány feladatait is átvenni képes szervezetet alakítanak. A szervezet a **Nemzetvédelmi Szövetség** nevet veszi fel. Négytagú vezetőséget választanak. Tagjai: **Altenburger Gyula, Wolff Károly, Bangha Béla, Raffay Sándor.** Október 29-én és 30-án egy sor szervezet csatlakozik a szövetséghez: tanárok, vasutas-, postásszervezetek, a rendőrfelügyelői kar; 30-án este eljön a községi jegyzők szervezetének küldöttsége **Rónay Béla** vezetésével és az egyetemi ifjúság egy csoportjának küldöttsége **Antal Istvánnal** az élen. Késő este **Pekár Gyula** elkalauzolja a Munkáspárt előkelő küldöttségét. Tagjai: gr. Schönborn-Buchheim Károly, gr. Teleki József, gr. Széchenyi György, br. Solymossy Jenő, Tasnády Szücs András. Buchheim a Nemzeti Kaszinó nevében felajánl 25 000 koronát az ügy javára. Éjfél után küldöttség megy Lukachichhoz és Hadik miniszterelnökhöz.

Másnap kitör a forradalom. A társaság szétzilálódik. Magja azonban már decemberre magához tér, s új tevékenységbe kezd. Ők alapítják meg a **Területvédő Ligát.** 1919. február–márciusban újra megélénkülnek a szélsőjobboldali ellenforradalmi szervezkedések.

A dzsentritradíciókat ápoló, dzsentri társadalmi magatartás-ideálokhoz igazodó, a kapitalista versenyben a polgári mentalitású középrétegekkel szemben elmaradó hivatalnok- és értelmiségi rétegek, az ún. **keresztény középosztály** latens elégedetlenségét, polgárgyűlöletét, veszélyérzetét a háborús nélkülözés olyan mértékig fokozza, ahol az politikai erővé válik. A forradalom veszélye, majd maga a forradalom ezt az erőt politikai mozgalommá szervezi, önmaga ellenreakciójaként kitermeli a középosztályi reakció ellenforradalmi frontját, az eljövendő ellenforradalmi rendszer nem egyetlen, de legéletképesebb csíráját.

SZABÓ DEZSŐ, A POLITIKAI GONDOLKODÓ

Szabó Dezső Kolozsvárt született nagyon erősen protestáns hagyományú református értelmiségi családban. A század első éveiben elvégezte a budapesti bölcsészkaron a magyar–francia tanári szakot. Egyetemi tanulmányai idején az Eötvös Kollégium diákja volt. Ez meghatározta későbbi szellemi fejlődését. Szakja és a kollégium egyaránt predesztinálták arra, hogy elsősorban a francia kultúra hatása alá kerüljön. A francia kultúrhatás a század eleji Magyarországon, élesen eltérve a későbbi, két háború közötti helyzettől, elsősorban a felé a szellemi világ felé fordította az érdeklődő lelkeket, amelyet politikailag jobboldalinak szoktak nevezni. Ekkor a német hatás a német munkásmozgalom, a marxizmus hatását jelentette, a francia szellemi élet viszont a fin de siecle költészetet, a mögötte háttérként magasuló katolicizmust, méghozzá a Dreyfus-per körüli harcok agresszív politikai katolicizmusát és Bergson filozófiáját jelentette. Ady szinte egyedül állt azzal, hogy francia élményei elsősorban a francia baloldali politikai gondolkozás hatását jelentették reá. Szabó Dezső esetében különös mértékben érthető, hogy mást látott, mert mást is keresett a francia szellemi életben, mint Ady. Az Eötvös Kollégiumban a francia nyelvet Jean Tharaud nyelvtanártól tanulta. Ez a francia oktató testvérével, Jérome-mal együtt jelentős résztvevője volt a század eleji francia szélsőjobboldal, az új arcú királypárti mozgalom publicisztikájának. Jelentőségét mutatta, hogy hazájában éveken át titkára volt Maurice Barres-nak, a francia szélsőjobb egyik vezérének. A diák Szabó Dezső tehát politikai gondolatokat a francia jobboldali radikalizmus ideológusaitól tanult. A francia munkásmozgalom gondolkodói közül egyet ismert meg, George Sorelt, az anarchoszindikalizmus ideológusát, azt a dubiózus munkásmozgalmi teoretikust, akinek erőszak-fetisizáló tanításai sajátosan érintkeztek a szélsőjobboldal bizonyos eszméivel. Szabó Dezső korai politikai gondolatait később, 1920-ban így foglalta össze: „Egység, egység, egység: ez lett életem örök refrénje." Arra nézve pedig, hogy a társadalom életében mi hozza létre az így idealizált egységet, Párizsban azt tanulta, hogy „dogma, hierarchia, diszciplína nélkül nincs emberi teremtés". Ezekkel a gondolatokkal Szabó Dezső a magyar szellemi életet nézve előkelő társaságban van: Lukács György heidelbergi éveiben hasonló eszmei hatások alatt állott, elsősorban ő is Sorel hatása alatt, s hasonló gondolatokat fejtett ki akkori barátainak. Az egyik barát, Thomas Mann az ilyen tárgyú beszélgetések alapján Lukácsról mintázta a *Varázshegy* című regény egyik figuráját: Naphta pátert.

A regényalak számára közömbös, hogy a hierarchia, dogma és fegyelem eszméjét milyen politikai lobogó alatt felsorakoztatott mozgalom valósítja meg. Naphta egyforma nyitottsággal várja ezt a politikai katolicizmustól vagy a for-

radalmi munkásmozgalomtól. Szabó Dezső 1920-as nézeteiben teljesen hasonló módon van jelen ezt a kettősség: „A kereszténység és magyarság életkérdése, hogy minden jelképes gondolat szárnya legyen, hogy a legszélesebb emberiességet s a legmodernebb, a legtágasabb szociális haladást jelentse. Hogy a kereszténységnek és a magyarságnak az örök emberi forradalom élén kell állni." Ezeket a sorokat ugyan 1920-ban, a forradalmak után írta, nem utolsósorban azért, hogy magyarázza, kimagyarázza a forradalmak melletti – mindjárt ismertetésre kerülő – állásfoglalását, elfogadhatjuk, hogy 1913 táján valóban úgy láthatja, hogy a dogma, rend és fegyelem hiperszervezett társadalmát a szociális feszültségekkel terhes, elmaradott Magyarországon a szociális forradalom fogja hozni, nem a katolikus szélsőjobboldal.

A hasonló szemléletű emberek számára ennek a rendnek két ellensége van. A **kritikus intellektuel**, akinek vitriolos bírálata kikezdi a dogmát és a dogmahitet – minden tartalmú dogmahitet –, és a szabad piacon működő **polgár**, elsősorban a forgalmi szektor: kereskedelem, hitelélet, részvénytőzsde képviselői. Ők nehezen rendelik alá gazdasági tevékenységüket egy szervezett rend gazdaságszabályozó fegyelmének. Lukács-Naphta nézeteihez képest Szabó Dezső szemléletének van egy olyan reakciós rétege, amely a filozófusnál hiányzik: Tharaud. Szabó Dezső mestere szélsőséges **antiszemita** és a francia jobboldali eszmekörön belül a **rasszizmus** egyik fő képviselője. Jól érthető, hogy ezzel a szemléleti réteggel is megterhelve Szabó Dezső a magyar társadalomban mind az intellektuel, mind a tőkés ellenségfiguráját speciálisan a zsidó intellektuelben és a zsidó tőkésben fedezi fel. Ez határozza meg viszonyát a forradalmakhoz. Erről utólag, többször idézett 1920-as, magyarázkodó írásában így ír: „A Károlyi-kor volt számomra a legtűrhetetlenebb szenvedések kora. Élesen láttam, hogy van egy út, melyen mindent megmenthetünk. Ha a közeledő kommunizmust kikerülhetetlen – és az volt! –, csináljuk meg mi, magyarok, mi álljunk a rohanó idő élére, legyen az összes faji energiáink kirobbanása. És lenne most integrális Magyarország, a rabló idegen minden harácsolása magyar tőke lenne, s az entente másként beszélne az erőssel!" Szabó Dezső csatlakozott a Tanácsköztársasághoz egy cikkével, amely a *Nyugat* Tanácsköztársaság alatti számában jelent meg. Álláspontját, mint látjuk, a kurzus alatt is fönntartja. Feltehető, hogy a proletárdiktatúra szociális programját elfogadta, a kifogása az új rend ellen az volt, hogy benne vezető szerepre jutott éppen az a „destruktív-gyökértelen" értelmiségi elem, amelytől a dogmahitet és fegyelmet féltette. Rasszista fogalomrendszerében ezt úgy fogalmazta (talán már 1919 augusztusa előtt is), hogy a „magyar forradalom" végrehajtását kisajátították a „zsidók". A kurzus azonban új dogmafanatikus-diszciplinált tömegmozgalmat hívott létre, amelytől – hiszen a zászló színével szemben, mint láttuk, közömbös volt – a forradalom szociális céljai és a kívánt hiperszervezett rend megvalósulásának új lehetőségét remélte. Ezért nem politikai szélkakasként, hanem nézeteihez hűen viselkedett, amikor elsőként csatlakozott a győztes ellenforradalomhoz, és a fehér

kurzus ideológusaként lépett fel. Néhány évvel később ezt így írja le: „Ismeretes, hogy a két forradalom a maga ostoba vagy bűnös tendenciáival reakció gyanánt egy hatalmas tömegpszihcét teremtett. Ez a tömegpsziché igen gyakran a tömeghisztéria, sőt: a tömegőrület formájában jelentkezett, de magában hordta egy egészség, igazság és magyarság felé vivő kor minden elemét. És ha a kommün bukása utáni időkben lett volna egy olyan társadalmi réteg, vagy legalább olyan emberek, akik a kellő irányban ragadták volna magukkal ezt a tömeglelket, ezt a kort meg is lehetett volna forradalomszerűen, aránylag rövid időn belül valósítani." A nagyon rövid idő alatt nyilvánvaló lehetett számára, már 1919 őszén, hogy a fehér kurzus a társadalmi viszonyokat nem forradalmasítja, nem hajtja végre más lobogó alatt a levert forradalom fő célkitűzéseit. A fehérterror éveiben, 1920–1923 között már nem Naphta páter „forradalmi ellenforradalmát" várta megvalósulni, hanem az események alakulásának hatása alatt újrafogalmazta koncepcióját.

Az új koncepció nem volt egészen új nála. Lényeges előzménye volt fő műve: a Tanácsköztársaság alatt íródott vagy legalábbis ekkor befejezett *Elsodort falu* című regény. Ez a könyv az összeomlott magyar társadalom átfogó kritikája, néhány sajátos szempontból nézve. Itt ezek közül kettő fontos: a könyv, mint címe is mutatja, a magyar társadalom fő tényezőjének a **parasztságot** tekinti, a polgári magyar társadalmat pedig fajelméleti szemszögből elemzi. A rossz princípiumot jelentő polgárság, a zsidóság – a könyv a kurzusantiszemitizmus ideológiai alapkönyvévé lett – és a jó princípiumot jelentő fajmagyar parasztság a két pólus. Amikor a kurzus különítményesei nem tudják létrehozni a diszciplináló fegyelmezett, hierarchikusan szervezett tömegmozgalmat, Szabó Dezső követhetően eszmei fejlődésében feladja ezt az eszmét: a hiperszervezett rend mozgalom általi megteremtését, sőt magát a hiperszervezett rendét is. Átfogó társadalomintegráló erővé a faj lesz számára, az alapvető társadalmi kérdés pedig a fajiságot hordozó parasztság helyzete. Reményét a különítmények után Nagyatádi Szabó István parasztpártjába veti. Ez jelentős politikai fordulat: a Kisgazdapárt alkalmazkodik ugyan a fehér rezsim viszonyaihoz, mint a kistulajdonos földművelők pártja kommunistaellenes, de mindent egybevetve a politikai baloldalhoz tartozik. Szabó Dezső ideológiai koncepciója a húszas évek elején két irányba divergáló koncepció körül alakul át. Egyrészt ekkor fejti ki egy koherens rasszista ideológia eszmerendszerét, másrészt társadalomképe átalakul a parancsuralmi rendszer igenléséből egy kistulajdonosi társadalom igenlésévé.

1923-ban Szabó Dezső szakít a kurzussal. Politikai mozgalom élén addig sem állott. Szócsöve egy jelentéktelen diáklapocska volt. Az ellenforradalmi rend konszolidációja idején a politikai élettől látszólag visszavonult független szépíróként és publicistaként hangoztatja nézeteit, melyekre továbbra is az egyetemi ifjúság, elsősorban a hivatalos nacionalista diákszervezet, a Turul tagsága figyel, akikre változatlan hatással van. A kurzus és az ellenforradalmi rend bírálata ugyanolyan éles hangú, mint antiszemitizmusa. A bírálat nála mindig rasszista

érvekkel történik. Szabó Dezső alakítja ki ekkor, a húszas évek elején a fajelmélet Magyarországon használatos legjobban kezelhető elméletét. Az ő fejtegetéseiben minden bírált társadalmi tényező mögött valami asszimilált idegen etnikum uralmi törekvése rejlik. A polgárság, a tőke természetesen zsidó, a kurzus bázisát jelentő hivatalnoki-katonatiszti elem sváb, a klérus sváb és tót, az arisztokrácia a „legidegenebb nemzetiség".

Fentiekből látható már, hogy ki mindenkit tekint a húszas években ellenségnek. Pontosan meghatározza az ellenségeket 1928-ban megjelent *Az ellenforradalom természetrajza* című írásban: „Az ellenforradalom részvénytársaság három nagy részvényese: a magas **klérus**, a magas **arisztokrácia**, a magas **kapitalizmus**: Magyarországon majdnem abszolute idegen képletek." A magyar uralkodó osztályok egésze tehát, s hozzájuk vehetjük az ún. keresztény középosztály kurzust és Bethlen-rezsimet támogatók zömét is. Nézzük meg ezután, mindezekkel szemben milyen politikai rendet gondol el: 1923-ban *Rokámból romantika* (Rocambole korabeli ponyvaregény-figura) című írásában átfogóan kifejti: „A zsidókérdés csak egyik része a magyar demokrácia problémájának. A feudális, klerikális, commercialindusztriális kapitalizmus viszonya a dolgozók tömegéhez, egymáshoz való viszonyuk, arányos részesedésük az államban, a munka kizsákmányolásának intézményes megszüntetése: ez az egyetemes probléma. Ha egyszer megvalósítjuk ezt a magyar demokráciát, ha egyszer lehetetlenné teszünk intézményesen minden kizsákmányolást, akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés önmagától elesik. Mert akkor sem a zsidó, sem más faj nem zsákmányolhatja ki a magyar dolgozók millióit: nem, még a magyar zsiványok sem, és nem akadályozhatják meg őket fejlődésükben. Akinek tehát igazán a magyarság érdeke a hitvallása, aki igazán fajvédelmet akar: küzdjön a magyar demokrácia megvalósításáért, hívjon és szervezzen minden akaratot erre a küzdelemre. És ebben a küzdelemben természet szerint azokkal a rétegekkel kell összefognunk, melyeknek organikus létérdekük ennek a demokráciának a megvalósítása." Az antiszemitizmus tehát már nem egyetlen, sőt nem is központi probléma, hanem a szociális kérdés egyik része. Új koncepcióját demokráciának nevezi. A rétegek között, amelyeket az uralkodó osztályokkal szemben mozgósítani igyekszik, első helyen természetesen a parasztság áll. Ez a koncepció, amelyet azután a harmincas években, a Gömbös-kormány idején továbbfejleszt, a század eleji konzervativizmus hagyományához kapcsolódik. A **szociálprotekcionizmusnak** nevezett áramlathoz, amely bizonyos – a társadalom számára különösen fontosnak nyilvánított – rétegeknek gazdaságpolitikai úton végrehajtott jövedelem-újraelosztással (adózással, vámtarifával) nagyobb jövedelmet kíván biztosítani, mint amelyet azok az adott gazdasági helyzetben a piacon elérni tudnak. Így kívánt újraelosztást a konzervatív tábor – a nemzeti hagyományok megőrzésében játszott szerepre hivatkozva – mind a nemesi eredetű földbirtokosrétegek, a dzsentribirtok, mind pedig a parasztság javára. Szabó Dezső ezt az eszmét popularizálja, alakítja át mai szóval szólva: egy **populista** ideoló-

giává, hogy kihagyja a nemesi nagybirtokot, s egyoldalúan a parasztság előnyére kívánja az újrafelosztást. Az újrafogalmazásban rejlő demokratikus lehetőség nyilvánvaló, s hozzátehetjük még azt is, Szabó Dezső nem holmi újraelosztó bürokrácia paternalisztikus hatalmi intézkedéseivel akarta végrehajtani ezt a jövedelem-újrafelosztást, hanem autonóm parasztszervezetek befolyásának súlya által. A koncepciónak azonban mégis súlyos hátulütője van: ha megvalósul, a tőkés társadalom prosperáló gazdasági szektorait terheli meg adóval, s az elvont jövedelemből olyan rétegeket szanál, amelyek nem csupán szegények, hanem elmaradott, alacsony hatásfokú gazdálkodást űznek. Az indokolt szociális segély ebben a formában elmaradottságot konzerválhat.

Szabó Dezső új gondolatai sem maradtak visszhang nélkül. Az irodalmi stílusmegújító hírében is álló literátor a konszolidált időszakban is vonzotta az ifjú értelmiség azon nacionalista csoportjainak érdeklődését, akik keresték a magyar nacionalista ideológia korszerűsítésének módjait és lehetőségeit. A kíméletlen leleplezőre figyelt mindenki, aki a nacionalista eszmekörön belül maradva opponálta Bethlen autokratikus rendszerét, amelyet a politikai és gazdasági konszolidáció megszilárdulása után egyre szélesebb politikai körök éreztek mindent elsorvasztó diktatúrának. Szabó Dezső egyik ihletője lett Móricz Zsigmond és az újrafelfedezett Ady mellett annak a fiatal értelmiségi áramlatnak, amelyből a harmincas években a népi írók mozgalma kibontakozott. Ihletője volt, de nem csatlakozott hozzá. A gazdasági válság éveiben, 1928–1933 között egy ideig Bajcsy-Zsilinszky *Előőrs* című hetilapjába ír rendszeresen, de Bajcsy-Zsilinszky pártjához sem csatlakozik.

1932–1933 fordulóján a hazai és világpolitika bekövetkezett változásaira reagálva magatartása több tekintetben módosul. Magyarországon 1932 őszén Gömbös kerül kormányra, és kormányzása éveken át azt a látszatot kelti, mintha a kibontakozó jobboldali „reformpolitika" Szabó Dezső eszméit kezdené megvalósítani. A „lépéskényszerbe" került ideológus igyekszik nézeteit bővebben, az aktualitásokhoz erősebben kapcsolódva, pontosabban kifejteni. Nem csatlakozik Gömböshöz, igyekszik félreérthetetlenné tenni hívei számára, hogy alternatívát akar az álreformokkal szembeszegezni. A kifejtések azonban mégis olykor igazodnak a gömbösi kérdésfeltevésekhez. Valamint távolodik a koncepció a Nagyatádi-mozgalom ihlette korai változattól, de lényege azonos marad. A másik, még súlyosabb változás 1933 legelején Hitler hatalomra jutása. Ennek megítélésében Szabó Dezső rendíthetetlen. Az első világháború idején nem csupán a háború ellen foglalt állást, hanem a császári Németország hódító törekvései ellen is. A húszas években pedig, miután a kurzus ellen fordult, az asszimilált zsidó polgársággal is erősebben szembefordult az asszimilált német középosztályi elemmel. Az új német imperializmus, militarizmus minden eddiginél veszélyesebb voltát teljes világossággal ismerte fel, és igyekezett ellene publicisztikai fegyverzetével küzdeni. Felismeri, hogy a német terjeszkedéssel szemben új külpolitikai orientációt kell kialakítani a magyarságnak. A teoretikus Szabó Dezső

nem pillanatnyi külpolitikai kapcsolatokban, nem diplomáciában gondolkozik a kérdésről, hanem magának a magyar nemzettudatnak dimenziójában. Meghatározni igyekszik, hogy mely népek, mely országok Magyarországnak mintegy természetes szövetségesei. Mivel a német orientáció a keresztény nyugati Magyarországnak a nyugati világhoz, az annak részét alkotó Közép-Európához tartozásából indul ki, Szabó Dezső 1935-ben deklarálja Magyarország Kelet-Európához tartozását. Kifejti, hogy Európában vannak nyugat-európai népek, ezek a polgárosult nációk: a francia, angol és a német is, valamint vannak kelet-európai népek: a magyar, lengyel, horvát, szerb, román, török, görög. Vagyis a kis parasztnépek. Mindkettőnek jelentősége van: annak is, hogy kicsi, annak is, hogy paraszt. A populista-szociálprotekcionista parasztállam-koncepció európai dimenzióba helyeződik. Még fontosabb az, hogy a kelet-európai testvérnépek kis népek. A magyar létszámát tekintve kis nép, mégis a hagyományos magyar nacionalizmus, kinőve a történeti magyarság ún. „történeti nép" voltából, abból ugyanis, hogy a középkoron végig folyamatosan fennálló államkerete volt (ha nem is volt ez az állam mindig független), **nagynemzeti nacionalizmus**. A szélsőséges nacionalizmusát tekintve megingathatatlan Szabó Dezső meghirdeti a magyarság **kis nép** voltát, s ezzel magának a hagyományos magyar nemzettudatnak revízióját, méghozzá demokratikus tendenciájú vagy legalábbis demokratikus lehetőségeket magában rejtő revízióját készíti elő. Különös fontosságú, hogy rokon helyzetű keleti néppé minősít két szomszéd népet, amelyek államához magyar lakta területet csatoltak, sőt bizonytalan egy harmadik: a cseh megítélésében. Ezzel nacionalista talajon revideálja az irredenta politikát, a területi revízió koncepciójával másik nacionalista koncepciót állít szembe. A koncepció konzekvenciája: az egyesült Kelet-európai Államok létrehozásának meghirdetése. A kisnemzet-tudat kimunkálása fokozott jelentőséget nyer 1938-ban a nyilasmozgalom fellendülésével. A nyilasok ellen írt egyik nagyszabású pamfletjében leleplezi a nyilasok csatlós nacionalizmusát, amelyik a „beolvasztásra ítélt" népben mintegy érzelmileg a nacionalizmushoz hasonlóan átélhető fanatikus vonzalmat és azonosulást kelt a „beolvasztó nép" iránt. Ez a csatlós vonzalom pedig arra szolgál, „nehogy a kis népek békés együttműködése védelem lehessen a Nagyhatalom étvágya ellen".

A nyilas előretörés és a német terjeszkedés korábbi antiszemitizmusa teljes revíziójához vezeti el. Már 1923-as fejtegetésében is megfogalmazódik a revízió lényege: a zsidó polgárság feltételezett kizsákmányoló hatalmát ne zsidóellenes korlátozó intézkedésekkel szorítsák vissza, hanem a magyar népi rétegek, elsősorban persze a parasztság pozícióinak erősítésével. Ezt 1938-as nyilasellenes tanulmányában: *A végzet ellen: Hungarizmus vagy halál* című röpiratában egyértelműen összegzi: „Ha a zsidóság gazdasági elnyomást és kizsákmányolást jelent, nem a zsidóság, ha a németség kiszorítást jelent az élet minden területéről, nem a németség ellen kell külön, kivételes intézkedéseket, szenvedély-törvényeket hozni ... A leszorított magyarság egyenlősítését, szükségszerű új honfoglalá-

sát, államalkotó jogai visszaszerzését nem új numerus claususok, nem ad hoc részmegoldások sorozataival, hanem egy új, minden szabadságában, minden egyenlőségében intézményesen biztosított demokrácia megépítésével fogjuk elérni. Végül *Az antijudaizmus bírálata* című írásában kimondja a fő érvet: „a zsidóság mögött mégsem áll egy százmilliós nép borzalmas fegyveres ereje". A prioritás most már egyértelműen ez: a német veszély nem csupán nagyobb veszély, mint a feltételezett zsidó befolyás, hanem az egyetlen veszély. Egyértelműen állást foglal az első zsidótörvény és az ellen, hogy magyar állampolgárok között jogok tekintetében különbségek legyenek.

Gömbös halála után és a második világháború idején – anélkül, hogy csatlakozott volna bármely szervezethez – lényegében a németellenes értelmiségi táborhoz tartozott, ahhoz a körhöz, amely a világháború idején az ún. „kiugrási politika" táborát alkotta. Nézeteit nem csupán a *Magyar Nemzet*ben és a *Szellemi Honvédelem Naptára*ban megjelent írásaiban terjesztette, hanem szóban is. Rendszeres időközökben vacsorákat rendezett egy vendéglőben, ahol kötetlen előadásokban adta elő koncepcióját. 1945 februárjában, Budapest ostromának tetőpontján a megrendült egészségű ember éhen halt. A népi mozgalom vállalta örökségét, annak balszárnya is: a NÉKOSZ róla nevezte el egyik kollégiumát. A Rákosi-időszak leszűkített hagyománykörébe természetesen nem férhetett bele, amikor 1956 után újra megjelentek írásai, bebizonyosodott, hogy nem élte túl a kényszerű elhallgatást, egy lezárult korszakhoz tartozik, szellemi öröksége nem sokat mond a mának.

Az életrajz és a pálya elmondása után még néhány dolog: Szabó Dezső mozgalmakon, szervezeteken kívül helyezkedésével jelenség volt. Tudatosan, szándékosan, mondhatni megtervezetten volt az. Egyik kimunkálója a kelet-európai politikai folklór egy jellegzetes típusának, a **politikai prófétának**. Arról a dologról van szó, amit Ady óta a magyar költő váteszi hivatásának szoktak emlegetni. A kelet-európai értelmiségi, s azon belül is kiváltképp a kelet-európai író, nem csupán művész, hanem a társadalom értékeinek, mindenekelőtt a nemzeti társadalom értékeinek, a sajátos nemzeti értékeknek letéteményese. Erre nem holmi vezérré választás legitimálja, mint a politikust, hanem művészi elhivatottsága, a művészi géniusz joga. A próféta dolga, hogy a népszerűtlen igazságokat kimondja. A hatalomnak is, a népnek is a szemébe. A prófétát, megint csak szemben a politikussal, nem a siker igazolja. Ellenkezőleg: a próféta akkor jut hivatása magaslatára, amikor megkövezik. Minél magányosabb, annál elhivatottabban képviseli a közösség igazi énjét. Szabó Dezső mintája a prófétaságban (is, mint írói stílusban és annyi minden másban) Ady volt. Ady bizonyos pózait vette át és fejlesztette tökélyre, elsősorban póz mivoltukban tökélyre. A Szabó Dezső-manírok – most a viselkedési manírokra gondolok, nem az íróiakra – a prófétaattitűd részei: legendás összeférhetetlensége, az, hogy szűk tanítványi körrel vetette magát körül, s időről időre azokat is elmarta, mind idetartozik.

Sajátos tehetségén kívül a prófétaszerephez kapcsolódik pamfletíró volta, az utolsó dolog, amiről még szólni kívánok néhány szót. Csak néhány fordulatot idéznék fel az elhangzott idézetekből: „ellenforradalmi részvénytársaság", arisztokrácia = „legidegenebb nemzetiség" és még egyet: 1923 = a kurzus epitheton ornansa: „görény kurzus" (jegyzetbe tett indoklás: „sunyi, lop és büdös").

Összegezve: jelentősége elsősorban abban állott, hogy rasszista nyelven tudott elmondani társadalmi problémákat úgy, hogy azok nem oldódtak fel a rasszizmusban, megőrizték szociális probléma voltukat – nem úgy, mint a fasiszta rasszizmusokban. Ezzel hatott rossz irányba is, jó irányba is. A rossz lehetőség az volt, hogy eszközt adott a rasszista ideológia életközelibbé tételéhez, a jó hatás az volt, hogy rasszista nyelven elmondva szociális problémák eljutottak olyan középosztálybeli rétegekhez, amelyek csak ezen a nyelven értettek, amelyek, ha ugyanezeket a társadalmi problémákat bármely baloldali dialektusban mondták el nekik, meg sem értették.

AZ ARANYTOJÁST TOJÓ TYÚK TÖRTÉNETÉHEZ

Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában

(Az alábbi fejtegetés kizárólag a **hagyományos-nacionalista** gondolatkörbe tartozó publicisztikát tekinti át, a **szociáldemokrata, marxizáló, polgári radikális** publicisztika tervgazdaságképét nem tárgyalja.)

A politikai és azon belül gazdaságpolitikai liberalizmus mély gyökeret sohasem eresztett Magyarországon. A gazdaságra vonatkozó szemlélet mindenkor tartalmazott etatista vonásokat. Nem véletlen, hanem akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy az első rangos – gazdaságra vonatkozó – publicisztikai művek egyike a századfordulón Somló Bódog: *Az állami beavatkozás* című könyve; egy olyan könyv, amely egyébként éppen a liberális eszme megújításának és hazai viszonyokra való alkalmazásának kereséséből született. A gazdaság irányításának mikéntjére vonatkozó részletekbe bocsátkozó, szakszerű gazdaságpolitikai művek nemigen születtek, de a politikai publicisztika gondolatkincsébe korán bekerült az állami beavatkozás igenlésének eszméje, s ennek funkciójára és céljaira vonatkozóan világos és meglehetősen egységes felfogás alakult ki.

A közép-európai s azon belül a magyar gazdaságpolitikai gondolkozást maradandóan befolyásolta a tőkés gazdálkodás alapjait lerakó, múlt század derekán kibontakozott konjunktúrát, a némethez hasonló magyar „Gründerzeit"-et követő 1873-as válság, amely erősen megrázta a magyar kapitalizmus éppen lehelyezett alapjait, és maradandó nyomokat hagyott a gazdaságra vonatkozó gondolatokban. A hatás elsősorban nem gazdasági volt; a gazdasági fejlődés dinamikája hamar eliminálta a válság okozta fejlődési megtorpanást. A kialakulóban levő bizalom ingott meg magával a tőkés konjunktúrával szemben. A spekuláció, az üzlet ekkor válnak a magyar nyelvben gyanús csengésű szavakká; közülük a spekuláció egyenesen valamiféle bűnözés határmezsgyéjén egyensúlyozó aktivitást jelöl – eltérően a nyugati nyelvek egy részétől, ahol értékközömbös üzleti tevékenységet jelent. A gazdasági tevékenységben – a kialakult közfelfogásban – csupán a termelésnek, a javak létrehozásának van igazi létjogosultsága, a javakból való haszonszerzéshez a jogtalan, az élősdi gazdagodás kísértetének vádja tapad. Ez a szemlélet határozza meg az 1918 után kialakult elképzeléseket a gazdasági tervezésről. Mindegyikükben ott él alapmotívumként az üzletelés visszaszorításának, a spekuláció kikapcsolásának törekvése. A termelő szektor fétisizálásszerű, egyoldalú igenlése a **forgalmi szektorral** szemben kezdettől fogva meglevő ellenérzésekkel párosult. Már a fogyasztási javak piaca, az áruelosztás kereskedelem útján való bonyolítása is ellenérzéseket keltett – noha a kiskereskedők nagyszámú tömegét a konzervatív és vele szomszédos közfelfogás elismerte értékes társadalmi elemnek. A beruházási javak piacával

szemben azonban teljes volt az elutasítás; bank és tőzsde a jogtalan nyerészkedés bűnbarlangjai voltak.

Ez az 1880-as évektől kezdve artikulálatlanul jelen levő szemlélet, amely megfogalmazást ekkor az Istóczy-féle antiszemita párt törekvéseiben talált, a kilencvenes években határozott alakot öltött. Ekkor lép fel a politikai katolicizmus és az agrárizmusnak nevezett nagybirtokosi érdek-képviseleti mozgalom programjában és ideológiájában az a törekvés, amelyet a modern politikaelméleti irodalom **szociálprotekcionizmusnak** nevez. Ez a törekvés arra irányul, hogy társadalmi csoportok politikai eszközökkel – adókedvezmények, kedvező vámtételek, szubvenciók, szállításitarifa-előnyök, további konkurenseik adminisztratív korlátozása – magasabb jövedelemhez jussanak, mint korlátozatlan piaci viszonyok alapján az adott körülmények között számukra lehetséges lenne. Ilyen védelmet igényelt magának több országban, így hazánkban is a nemesi eredetű nagybirtok mindkét alapvető rétege és a kispolgárinak nevezett rétegek: parasztság, kézműves kisiparosok, kiskereskedők. A kiskereskedők kivételével mindegyik szociálprotekcionizmust igénylő réteg fő ellensége a gazdaság forgalmi szektora volt. Egyrészt mint a segélyezésüket lehetővé tevő kötött gazdasági formák – iparszabadság-korlátozó intézkedések, kamatlábkorlátozás uzsoratörvényekkel s hasonlók – fő ellenlábasa, másrészt mint nyomorúságukat okozó „parazita", „árdrágító" gazdaságpolitikai tényező. A szociálprotekcionista törekvések a forgalmi szektort adminisztratív elvek szerint működő, nem haszonelvű felépítésű elosztási rendszerrel, politikai elgondolások és nem üzleti elvek szerint működő fogyasztási, hitel-, beszerzési és értékesítési szövetkezetek átfogó hálózatával kívánták felváltani. A tervek szerint ezek a szövetkezetek monopol jogúak lennének, és kizárólagos joggal végeznék a felvásárlást. A szociálprotekcionista politikai törekvés jegyében létrehozott **Hangya** fogyasztásiszövetkezet-hálózat az egész Horthy-korszakon keresztül a konzervatív tervezési elképzelések középpontjában állt.

A háborút követő ellenforradalom éveiben a különítményes szélsőjobboldal publicistái továbbfejlesztették ezeket a gondolatokat. Lapjuk, a *Szózat* hasábjain ölt laza körvonalakban alakot az a tervezési elképzelés, amely szerint a gazdaság megkötésének és szabályozásának alapvető feladata a **tönkremenő rétegek szanálása a prosperáló gazdasági erők terhére.** Ezt a feladatot a háborús gazdálkodás intézményeiként létrehozott elosztási központok voltak hivatottak ellátni. Fenntartásukért, szerepük növeléséért és kiterjesztéséért a *Szózat* szívós zsurnalisztikai küzdelmet folytatott 1919 őszén és az 1920-as esztendőben.

A húszas–harmincas évek fordulóján nem halványulnak ezek az elképzelések. Nem, noha ekkor a válságból kivezető út keresése kézenfekvően arra irányítja a figyelmet, hogy olyan állami beavatkozási gyakorlat jöjjön létre, amely a prosperitást teremti meg, amely az életképes, prosperitással biztató ágazatokba összpontosítja a gazdaság eszközeit, hogy új fellendülést, új keresletet teremtsen. Az effajta gondolatokat kifejtő külföldi publicisztika nemigen talál

követőkre a magyar politikai gondolkodásban. A válságból kiutat kereső tervezési, kötött gazdasági elgondolások ekkor is a szociálprotekcionista irányban keresik a megoldást. A szegényedő ágazatok: kisparasztság, kisiparosok, nemzetfenntartó nemesi középbirtok „megteremtését" keresik, szanálásukat a gazdaságilag teherbíró gyáripari tőke, banktőke, nagykereskedelmi tőke rovására. Ez a program igényt tarthat népszerűségre, hiszen tartalmazza az ország legégetőbb problémáját, a parasztság helyzetének javítását. Ugyanakkor hozzákeveri ehhez a nemesi eredetű középbirtok szanálásának ügyét is, továbbá gazdaságpolitikai programként ad elő olyan programot, amelynek lehet szociálpolitikai, társadalompolitikai jogosultsága, de nem gazdaságpolitikai program. E tervek ugyanis a gazdasági fellendülést is várják attól, hogy a földhöz juttatott paraszti újbirtokosok, a támogatott egyéb kisegzisztenciák keresletet teremtenek, s kirántják a pangó ipart a válságból: Az, hogy miből termel, hova ad el ez a támogatott kistulajdonos-szektor, épülhet-e jóléte s vásárlóereje kizárólag a fejlődő ágazatokat megterhelő támogatásra – ezek a problémák ritkán merülnek fel a két háború közötti publicisztikában. Politikailag legjelentősebb ilyen program Bajcsy-Zsilinszky Endre *Nemzeti radikalizmus* programja, melynek jegyében azonos nevű pártot is szervezett az 1931-es választásra. A szociálprotekcionista szanálási vezérelv és a hozzá társuló előítélet a forgalmi szektorral szemben olyan tervgazdaságot emlegető írásokból sem hiányzott, amelyek a GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége) vonzáskörében keletkeztek. Így Fenyő Kornél *A tervgazdaság* című 1934-es írása szerint „a tervgazdasági eszme előfutárja a szövetkezeti eszme" ... „a szövetkezetek nagyon hasznos szolgálatot tehetnek a tervgazdaság ügyének. Ők volnának a központi szerv ... végrehajtó szervei." Ez az írás következetes a kereskedelmet leépíteni akaró szándékban. „Nem tartható fenn a túlméretezett kiskereskedelem, mert az a drágaság fő oka" – írja ez a kifejezetten GYOSZ-körökben keletkezett röpirat, mutatva a szociálprotekcionista hangulat minden irányban ható nyomását.

Összefoglalva: a tönkremenő, versenyképtelen ágazatoknak a prosperáló ágazatok terhére való szanálása és a gazdaság forgalmi szektorával szembeni előítélet olyan része volt a gazdaságra vonatkozó hazai közfelfogásnak, amely meghatározta nem csupán a kor uralkodó körei és a hozzájuk tapadó politikai tényezők szemléletét, de azokét a rétegekét is, amelyek 1945 után társutas elemként partnerei vagy közömbösített tolerálói lettek a kommunista párt politikájának, s nem utolsósorban áthatotta ez a szemlélet a kommunista párt által kezdeményezett termelési folyamatba és gazdaságirányításba bekapcsolódott régi szakemberek szemléletét. Ezek áthagyományozták azt a politikai látásmódot, amely eleve idegenkedett a piacviszonyoktól, annak korlátozását szívesen látta, és nem állt tőle távol az a gyakorlat sem, amely a gazdasági tervezésben fontosabbnak tartotta a veszteséges termelés szanálását a prosperáló ágazatok terhére, mint a prosperitás stimulálását; amely nagyobb bajt látott a prosperáló ágazatok esetleges – „élősdinek" érzett – magasabb jövedelmében, mint a gazdasági pangásban.

A szociálprotekcionista szemlélettől a magyar gazdaságpolitika 1945 előtt először az 1938 tavaszán meghirdetett, **„Győri program"** néven ismert fegyverkezési programban tért el. Ez a nagyszabású gazdaságpolitikai plánum 1 milliárd pengős beruházási tervéből 600 millió P-t a hadiiparra, hadseregfejlesztésre szánt, 200 milliót a közlekedés fejlesztésére, s csupán 200 milliót, az előirányzat egyötödét szociálpolitikai célokra: telepítésre, öntözésre, a mezőgazdasági hitelszervezet és a mezőgazdasági szakoktatás kiépítésére. A program pedig **csupán kis részben volt valóságos fegyverkezési program.** Ezt az a körülmény mutatta szembeszökően, hogy amíg a program a maga egészében meglepően sikeresnek bizonyult 1940–1942 között (ui. mindaddig, amíg a háború meg nem semmisített minden prosperitáslehetőséget, jelentős gazdasági fellendülést eredményezett, az egyetlen ilyet a Horthy-korszakban), az egyetlen terület, ahol szinte semmi eredmény nem mutatkozott, éppen a hadseregfejlesztés volt. A program keretében kifejlesztett hadsereg-gépesítési típusok – az Árpád harckocsi és a Botond tüzérségi vontató – jelentéktelen teljesítményű harci eszközök voltak; a hadba lépő Magyarország gépesített erőit jobbára kerékpáros alakulatok képezték. A program nem valódi fegyverkezési program volt tehát, hanem céljául a gazdasági fellendülés megteremtését tekintette; a fegyverkezési programként való meghirdetés inkább politikai eszköz volt avégett, hogy az ekkor senki által nem kifogásolható honvédelmi tervet a kormányzat szembeszegezhesse azokkal a tőkéskörökkel, amelyek ugyan fő haszonélvezői voltak a terv nyomában keletkezett konjunktúrának, de a meghirdetés időpontja túlságosan vészterhes volt, semhogy bízzanak benne és szívesen vállalják az egyszeri vagyondézsma terheit, amellyel a kormányzat a tervet finanszírozta. A „Győri program" az első nagszabású gazdaságpolitikai program volt tehát, amely nem a tönkremenőket akarta szanálni, hanem a prosperitásra képesnek ítélt ágazatokba irányította a gazdasági eszközöket, azzal a – bevált – reménnyel és céllal, hogy ezek konjunktúrája visszahat a szanálandó paraszti rétegek helyzetére is. Figyelemre méltó, hogy egy egykorú gazdaságpolitikai tanulmány véleménye szerint a nagy összegű közlekedésfejlesztés – ezen belül elsősorban az úthálózat fejlesztése – nem a kereskedelmi forgalom fellendítését célozta, hanem az **idegenforgalom** fellendítését; tehát az egyik olyan gyorsan megtérülő befektetésekkel dolgozó gazdasági ágazatot, amely a modern időkben számos esetben mutatkozott alkalmasnak arra, hogy elmaradott országokban jelentős külföldi devizabevételt teremtsen.

A „Győri program" külföldi mintákat követett. Nem német és olasz példát, amelyekre a kötött gazdaságot szorgalmazó publicisztika ekkoriban figyelni szokott, hanem hasonló helyzetű kisebb térségbeli országok példáját. Az egyik példa Csehszlovákia húszas évekbeli, elsősorban szintén hadseregfejlesztési programként elindított nehézipar-fejlesztési programja volt. A cseh programnak érdekes és itteni figyelmet érdemlő politikai sajátossága az, hogy az Agrárpárt, Hodzsa Milan pártja kezdeményezte, tehát nem a nagytőke pártja, hanem egy – a

Schaffendes Kapital

Nagyatádi Szabó István-féle magyar Kisgazdapárttal több vonatkozásban összehasonlítható – birtokosparaszti párt. Tette ezt elsősorban azzal a nacionalista megfontolással, hogy csökkentse az átöröklött cseh országrészbeni ipar német jellegét a cseh jelleg javára. Ez a program nem csupán a cseh katonai erőt növelte számottevően, hanem jelentős prosperitást is stimulált. Hogy a cseh gazdasági törekvések milyen érdeklődést váltottak ki, jelzi, hogy a harmincas években lefordították és Budapesten kiadták Karel Englisnek, a csehszlovák nemzeti bank elnökének, az említett iparosítási politika egyik animátorának egy könyvét, amely éppen egy tervgazdasági koncepciót fejtett ki. Történt ez akkor, amikor az élesen csehszlovákellenes Magyarország könyvpiacán ritka portéka volt a lefordított cseh könyv. Még közvetlenebb példát adott a Pilsudski halála utáni lengyel politika, amely már 1936-ban kidolgozott egy politikai vonalat, amely szervesen elvezetett egy ottani győri programhoz. Pilsudski halála után a lengyel rezsim tekintélyi vezetője Rydz-Smigly marsall hadseregparancsnok lett, aki a hadsereget szánta az egész politikai élet integráló tényezőjének. Már 1936 májusában meghirdetett, ekkor még csak szavakban, jelszóként egy hadseregfejlesztési programot. Ennek jegyében 1936 júniusában a marsall egy faluban megrendezett egy jubileumi ünnepet, ahol 150 000 paraszt vonult fel előtte. Rydz-Smigly az ünnepséggel mozgósítani akarta az eladdig az üldözött Witos-féle parasztpárt táborához húzó paraszti tömegeket, avégett, hogy felzárkóztassa őket a honvédelem-fejlesztési programhoz. A hadseregfejlesztés jelszavához tervgazdasági jelszavakkal hirdetett kötött gazdasági programok is társultak, elsősorban a mezőgazdaságot illetően: termékszerkezet állami ellenőrzése, szabott árak, törpebirtokok összevonása, a paraszti birtoknagyság növelése szerepeltek napirenden. Kezdetben itt is inkább szociálprotekcionista irányba indul el a katonai rezsim reformpolitikája. 1938 áprilisában azonban ott is meghirdetésre kerül a lengyel „Győri program": bejelentik hadiipari területi körzetek létesítését s nehézipari beruházások állami támogatását ezekben a körzetekben.

A magyar „Győri program" elsősorban a legfejlettebb ipari ágazatoknak: a finommechanikai igényű gépgyártásnak és az elektromos iparnak adott lökést. A hadiipari megrendelések ebben az esetben az egész ipari fejlődésre kedvezően szelektáltak. A „Győri program" nyomán kibontakozóban levő konjunktúra jó alapot rakott le későbbi iparosítási politika számára; az ötvenes években kibontakozott feszített ütemű iparosítási politika azonban nemcsak hogy nem ezekre az alapokra épített, hanem – azt lehet mondani – felszedte ezeket az alapokat, amikor nem a legkorszerűbb ipari területeket: a kibontakozóban levő elektromos ipart és a közlekedési gépgyártást fejlesztette tovább elsősorban és a legnagyobb ráfordítással, hanem visszatért a dualizmustól örökölt ipari bázis: a vasipari alapanyaggyártás erőltetett fejlesztéséhez, tehát egy az előbb felsoroltaknál jóval kevésbé korszerű, fejlett országokba való exportra nem képes ágazat bővítéséhez. A „Győri program" által adott impulzus még csak az indító lökést adta a korszerű termékek gyártásához; ezek termelési volumene a háború évei-

ben még kicsi volt: a továbbfejlesztés lehetőségei azonban jók voltak. Ebben az időszakban a kvalifikált munkaerő kinevelése is jelentősen előrehaladt. A nyersanyagszegény, de összfejlettségéhez képest kvalifikált ipari munkaerővel már viszonylag jól ellátott országban a kézenfekvő iparosítási stratégia a munkaigényes s nem az anyagigényes ipari ágazatok kifejlesztése lett volna.

A „Győri program" által kezdeményezett iparfejlesztési politikát a kommentáló publicisztika kezdettől fogva tervgazdasági kísérletnek értékelte. A programot ötéves tervként emlegették, s igyekeztek felépíteni rá egy átfogó gazdaságirányítási koncepciót. Ezekben a fejtegetésekben megjelenik néhány okfejtés, amely figyelmet érdemel az 1948 utáni tervezési gyakorlat tapasztalatai szempontjából. (A következő idézetek saját fordításaim, Surányi-Unger Tivadar német nyelvű tanulmányában – Sz. M.) „Ha ... a nagy állami beruházási tevékenységeket más termelési ágazatok terhére hajtják végre, úgy nem hoznak létre az egész gazdaságban semmiféle valódi fellendítő erőt" – írja Surányi-Unger, jól jellemezve a szűkös források mellett feszített növekedési tempót erőltető fejlesztési politika jellegzetes veszélyét. Felmerül a „Győri program" gazdasági politikáját értelmező irodalomban **a személyi fogyasztás és a közfogyasztás szembeállítása**, azzal a tendenciával, hogy a közösségi fogyasztást – politikai érték rangjára emelve – előnyben részesítsék. Erről mint általános elvről Surányi-Unger így ír: „Az egyoldalúan individualista és materialista állásfoglalás a nemzeti jövedelmet és a nemzeti vagyont kizárólag azoknak a javaknak a területén érzékeli, amelyek közvetlenül piacszerű és pénzszerű értékkel bírnak. Ilyen korlátozással a nacionalista és idealista beállítottság semmi esetre sem érthet egyet. Számára azok a javak is a nemzeti vagyonhoz tartoznak, amelyeknek nincsen ugyan individuális értéke, viszont közértéke van, mivel nem egyéni szükségletek, hanem közszükségletek kielégítése a rendeltetésük. Ennek megfelelően akkor is a nemzeti jövedelem növekedését látja, ha az individuális értékek csökkenése áll szemben a közértékek emelkedésével." Surányi-Unger fogyasztásnövekedést korlátozó tényezőket is lát és üdvözöl az általa ismertetett gazdaságpolitikai intézkedésekben. „A lakosság életszínvonalának az ötéves terv által szándékolt emelésének nem szabad a fogyasztás túlzott növekedésévé fajulnia" – írja, ugyanis ez szerinte inflációs tendenciát eredményezne. A fogyasztás korlátozásának igenlése itt egy gyakorlati intézkedésnek mint ilyennek helyeslése – nem elv; szükség – nem erény. A háború alatt azonban napvilágot lát olyan tervgazdaságot hirdető koncepció, Molnár Károly *Tervgazdaság* című könyve, amely már elvként állítja szembe a beruházási ütemet és a fogyasztást, nemzeti kötelességként hirdetve meg a fogyasztás minél nagyobb korlátozását a beruházások növelése javára. A tervgazdaság feladatait nyolc pontban összegző fejtegetésében harmadik pontként ezt adja elő: a tervezésnek „Gondoskodnia kell minden olyan fogyasztás megakadályozásáról, amely a termelést nem segíti elő, hogy ezáltal minél nagyobb felesleg álljon elő a jövő felépítése érdekében ... Minél kevesebbet fogyasztunk, annál több jut

beruházásra, a jövő felépítésére." Nem a háborús erőfeszítés időszakára korlátozott elképzelésről van tehát szó – nem a háborús győzelem érdekében kell összehúzni a nadrágszíjat –, hanem általános elvről: a beruházásokban előlegezett nemzeti jövő mindenkor értékesebb a jelenben élők jóléténél, utóbbiak fő dolga állandóan az áldozathozatal. Molnár Károly idézett röpirata jellegzetes összefoglalása mindannak, ami tervgazdasági elképzelés az ellenforradalmi korszak esztendeiben kialakult. Ez a könyv már inkább technokratikus, mint szociálprotekcionista szemléletű, de a gyökér közös: gazdasági folyamatban csupán a javakat létrehozó igyekezetet és technikai tudást kíván látni, míg magát a gazdálkodást vissza kívánja szorítani, mivel számára az a spekulációs nyerészkedéssel azonos. „Nem pénzben, hanem javakban, árukban, munkaórákban kell gondolkoznunk" – írja. A spekuláció kiküszöbölésének rendkívül egyszerű eszköze van elképzelésében: szabott állami árak. A spekuláció ugyanis az árkülönbségekkel való manipulálás révén nyerészkedik. Kötött árak mellett csak az olcsóbban termelés növelheti a hasznot. Hogy a költségcsökkentés nem csupán termelékenyebb munkával történhet, hanem anyagkispórolásos minőségrontással is, láthatóan nem fordul meg a fejében. Nem csupán az árakat kötik meg, hanem a termelést is kontingentálják: „A gyáriparnak nincsen más feladata, mint a kiutalt nyersanyagból a rendelt árut előállítani" – írja. A kontingentálás megszervezéséhez modellként a kartell szolgál. Ez a monopolintézmény jelenik meg a korábbi tervgazdasági elképzelésekben is mint a termelés megszervezésének formája. Az ipar úgy működik, mint egyetlen nagyvállalat, amelynek az eredeti vállalkozások csupán részlegei. A gondolat kivehetően a csehszlovák nemzeti bank elnöke, Karel Englis könyvéből származik. Molnár Károlynál a termelést a monopolszervezetű nagykereskedelmi hálózat orientálja. A korábbi szociálprotekcionista gondolat itt újra megjelenik. Nála is a Hangya-szövetkezetek hálózata a termelés befolyásolásának fő szerve. Innen utalják ki az anyagot, és a Hangya hálózat vásárolja fel a termelt árukontingenst. A forgalmi szektorral szembeni ellenérzés summázata egyrészt: „A kockázat kikapcsolása az iparból és kereskedelemből lényegesen olcsóbbá teszi az áruk eladási árát." (Jellemző, hogy a szociálprotekcionista elképzelés végtelenül eltúlozza a kereskedelmi haszon költségnövelő voltát, míg viszont egy bürokratikus elosztási apparátus költségei nem jutnak eszébe.) „A műszaki személyzet fontosságban visszanyeri az őt megillető helyet, a spekuláció megszüntetésével a kereskedelmi tevékenység a második helyre szorul vissza." A könyv a beruházási tevékenységet előnyben részesíti a fogyasztással szemben, mégis elképzelése csupán a folyó termelés szabályozásáról van, a beruházási tevékenység célrendszeréről nincsen. Ez viszont azt mutatja, hogy az elnevezés használata ellenére még ebben a legmesszebb menő gazdaságirányítási koncepcióban is csupán dirigizmusról van szó, nem gazdasági tervezésről – utóbbi ugyanis elsősorban éppen a beruházási tevékenység tervezését jelenti.

Az utóbb ismertetett könyv, amely mintegy összegzi a tervgazdálkodásra vonatkozó mítoszok és előítéletek Horthy-kori gondolatkincsét, jól példázza, hogy a korszak gazdaságra figyelő értelmiségében számottevő tábora volt a termelési és beruházási gigantomániában és naturális elosztásban gondolkodó, alapjaiban gazdálkodásellenes szemléletmódnak. Az ötvenes évek tervgazdaságának vadhajtásai olyan talajból sarjadtak ki, amelyet itt-ott olyan előfutárok is megoldoztak, akik a politikai spektrum egészen más részén jutottak el az „aranytojást tojó tyúk" szemlélethez.

MAGYAR NEMZETTUDAT-PROBLÉMÁK A HUSZADIK SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1945-ben a magyar nemzettudat legfontosabb problémája az volt, hogy szembenézzen a jobboldali múlttal. Az egészséges társadalmi fejlődés létkérdése volt, hogy fel tudja-e dolgozni a társadalmi tudat a magyar fasizmus jelenségét, és elkerüli-e azt az eszmei fejlődészavart, amit a háború utáni Németországban "unbewältigte Vergangenheit"-nek neveztek. A probléma lényege az volt, hogy a magyar társadalom a kritikus önvizsgálat során **nemzeti problémaként** kezelje a magyar jobboldaliságot, olyan kérdésként, amelyet az elemzőnek mintegy belülről átélve kell megválaszolnia; de ennek az átélésnek nem szabadott azonosulást jelentenie, hanem éppen ellenkezőleg, a belülről való átélésnek kellett elvezetnie a gyökeres, éppen azért, mert nemcsak végiggondolt, de belülről átélt gyökeres szakításhoz. Nem volt szabad tehát a problémát olyasféle aufklärizmussal elemezni, amely nacionális kiindulópontról kezeli a problémát, magát a nemzeti mibenlétet, a nemzeti fejlődést tekinti problémának, s a megoldást a nemzet mint társadalomszervezési forma meghaladásában, valami – a nemzetnél átfogóbb – integrációs formában találja meg. A vereség pillanatában éppen erre rendkívül érzékeny társadalom ezt a „nemzetietlen" megoldást is nemzet voltából való kiforgatása szándékaként utasította volna el – ha esetleg nem is nyíltan, nyomtatásban megjelent megnyilatkozásokban. A modellt talán Ady szolgáltathatta, az a mód, ahogyan ő belülről, reá is vonatkozó nemzeti problémaként élte át a magyar elmaradottság sokban rokon problémáját. Nem kisebb veszély volt azonban az olyanfajta nemzeti önbírálat, melyben a keresztény bűnbánat formulái alatt az azonosság dominál a meghaladni való múlttal szemben, az az érzés, hogy bármennyire is bűnösök voltak a magyar fasiszták, „mégiscsak magyarok voltak", a „mi kutyánk kölykei", s ez az azonosság a lényeges, nem bűneik. Ez a fajta nacionalizmus a magyar fasizmus németimportvoltát igyekszik bizonyítani, s a nyilas pártot Szabó Dezső-sen a „svábok", a volksbundisták szervezeteként elintézni. Szembe kellett nézni azzal, hogy a magyar fasizmus az öntörvényű magyar társadalomfejlődés következménye volt, s ezzel a szembenézéssel együtt is elkerülni a „fasiszta nép" teóriáját, mely szerint mindenki náci volt az 1944-es Magyarországon, s így a népre a háborús bűnben elmarasztalt szervezetekre vonatkozó kollektív megtorlás várna. Szembe kellett nézni azzal, hogy a magyar társadalom fejlődésének reakciós vonásai, amelyek a fasizmushoz (is) elvezettek, a magyar nemzeti sajátosságok részeivé váltak. Ebből nem következik automatikusan a fasiszta nép, mivel reakciós vo-

nások a fasizmus bizonyos lehetőségét jelentik, nem magát eme lehetőségek teljes mértékű kibontakozását, ugyanígy egyszerűsítés lett volna, ha a fogalmazást, mondjuk, a „reakciós nép" formulává enyhíti a kritikai elemzés. Viszont ugyanígy távol állana az igazságtól, ha a magyar népet par excellence „haladó néppé" vagy – mint Marx 1848-ban tette – „forradalmi néppé" minősítik. A magyar reakciósságot a magyar sajátosságok részeként tekinteni azt jelentette, hogy a magyar nemzet haladó szemléletű tagjai is olyan problémaként kell hogy kezeljék, amely őket is érinti, amely reakciós vonások valamilyen formában őket is meghatározzák. Nem „bűnbánó" azonosulással és nem aufklärista kívülről nézéssel, hanem belülről kellett átgondolni a problémát, és eljutni a következtetéshez: a magyar társadalomnak nemzeti mivoltában, mint nemzetnek kell megújulnia, új nemzeti identitást kell találnia. A hangsúly a jelzős szerkezet mindkét tagján van: újnak is, nemzetinek is kell lennie.

A fasizmus összeomlása feltárta és nyilvánvalóvá tette, hogy a fasizmus nem „koreszme", hanem a szervezetlen modernizálás fejleménye: az elmaradott társadalomnak (egyik lehetséges) válasza a „modernizációs kihívásra". Az összeomlás után azonnal jelentek meg könyvek, melyek általános korkritikai elemzésben kísérelték meg meghatározni a fasizmus helyét az európai fejlődésben. Ilyenek voltak Prohászka Lajos: *A mai világ erkölcse* és Szécsy Lajos: *Az erőszak kora* című könyvei. Prohászka, hasonlóan Huizinga: *A holnap árnyékában* és Lukács: *Az ész trónfosztása* című műveihez, a politikai ideológia alapjává vált irracionalizmusban keresi a fasizmus gyökerét. A magyar fejlődés elemzői elsősorban a magyar polgárosodás elmaradott voltában lelik fel annak okát, hogy „Valahol utat vesztettünk." Szekfű megfogalmazása nem hagy kétséget afelől, hogy mi mindnyájan az utat vesztettek közé tartozunk, nem csupán az 1945-ben nem igazoltak. Bibó István, a másik legfontosabb elemző, magát az „eltorzult magyar alkatot", a „zsákutcás magyar történelem" termékét veszi vizsgálat alá. Bibó a joggal hírhedt „nemzetkaraktert" értelmes, tartalmas fogalomként kezeli, de nem a történelem fölött lebegő örök változatlanként, hanem a polgárosodás során kialakult társadalmi magatartásként. Következtetése félreérthetetlen. A történelmi pillanatban a nemzeti sorskérdés: megváltoztatni az eltorzult magyar alkatot, végrehajtani a magyar társadalom következetes demokratizálását, s ezzel együtt megteremteni az új, demokratikus nemzeti identitást, az új, immár nem eltorzult magyar alkatot. A felzárkózás Európához, a modernizáció a magyarság fennmaradásának, nemzetként, teljes értékű népként való továbbélésének alapkérdése. Bibó és Szekfű, s mellettük még többek, kritikai munkásságában esély látszott arra, hogy megvalósulhasson az Ady-platformon történő átalakulás: leszámolás a reakciós nemzeti múlttal, méghozzá úgy, hogy a magyar társadalom ezt a leszámolást ne a nemzet és haladás újabb konfliktusaként élje meg, ne úgy, hogy a haladásért le kelljen mondanunk a nemzetről, hanem nemzeti újjászületésként. Ez a nagyigényű szellemi folyamat ígéretes kezdeteiben volt még, amikor az 1948-as fordulat megakasztotta. Vele a

magyar társadalmi tudat demokratizálódásának egyik legjelentősebb történelmi alkalma mulasztódott el végzetesen.

A feldolgozásra váró nemzeti problémák legfontosabbjai közé tartozott a Trianonban elcsatolt, s ebben a helyzetben az 1947-es párizsi béke által is megerősített határon túli magyar kisebbségek helyzetének megítélése, és egyidejűleg a szomszéd népekkel való viszony átértelmezése. A területi revízió lehetősége nyilvánvalóan végérvényesen múlttá vált, ennek tudomásulvétele részévé vált a nemzeti tudatnak. A probléma megoldása minden erről gondolkodó politikai irányzat számára valamiféle federáció volt, amelynek közeli kialakulását 1945–1948 között a közeli történeti jövő szükségszerű fejleményének tekintették. A Duna menti államok konföderációba tömörülése megoldhatta a határon kívüli magyarok helyzetének rendezését területi revízió nélkül – az őket körülvevő többségi népek államnemzet voltának megszűnésével –, és új alapra helyezhette a magyar és a szomszédos népek kapcsolatait. A federáció gondolata jelen volt a közelmúlt demokratikus eszmei örökségében minden táborban: a népiek és a polgári radikálisok egyaránt ebben gondolkodtak. A federációban gondolkodás – ha a federáció nem is valósult meg – maradandó jelentőségű a nemzettudat fejlődése szempontjából, mert a **kisnemzeti tudat** formája volt. Meghaladását jelentette minden kultúrfölény-, szupremácia-, magyar birodalmi reminiszcenciának; azok, akik a magyar nemzetet egy majdani federáció tagjaként gondolták el, egyenlőnek, hasonlónak tekintették a térség többi elmaradott kisnépével. A kisnépi tudat együtt fejlődött a federációban gondolkodással. A problémát **Bibó** vetette fel *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című könyvével. A federáció problémája közvetlen politikai volta miatt ilyen nyíltan nem láthatott napvilágot, de jelen volt a „Dunatájban" gondolkodás felbukkanásában. Radisics Elemér szerkesztett ezen a címen kiadványt, de nem csupán igényes kiadványokban, hanem a „bázison" is. „Ébredj már Dunatáj, / Régi seb, te se fájj!" – énekelték a NÉKOSZ fiataljai. Maga a federáció politikai programja is benne volt a levegőben. Weishaus Aladár lakáson tartott szemináriumainak témája volt, és ismert volt a magyar kommunista vezetés érdekeltsége is a Jugoszláviából kiinduló federatív tervekben. 1948-ban a jugoszláv–bolgár vámunió (és esetleg rögtön federáció) terve Magyarországon is élénk érdeklődést keltett, a NÉKOSZ jugoszláviai vasútépítői ebben az új szocialista államközösségben gondolkodtak, annak építőiként érezték magukat. Összegezve: a federáció mint politikai eszme az újjáalakuló magyar nemzettudatban a kisállamiság, a kisnemzeti mivolt tudatosításának formája volt, és alternatíva a területi revízióval szemben a határon túli magyarság problémájának megoldására.

A dunatáji térség kisnépeivel való elvi azonosság gondolata nem változtatott azon, hogy az elmaradottság behozásának szüksége az Európához való felzárkózás végrehajtásaként merült fel. A tabula rasa helyzet, az összeomlás okozta szükségszerű újrakezdés, a teljes újjáépítés kényszere a lemaradás behozását reális nemzeti feladatként jelenítette meg. Reálisnak tűnt, hogy az elkerülhetetlen

újjáépítést együtt hajtsák végre, egységes folyamatként a felzárkózással. Az újjáépítés csak új ország építését jelenthette, az elmaradott helyén korszerű országét. Ez lehetőséget adott arra, hogy a társadalom a nemzeti önfeladás érzése nélkül nézhessen szembe elmaradottságával. Az eladdigi elmaradottság most elismerhető volt, mert reális perspektíva volt közeli meghaladása. Szükségtelen volt tehát már a ragaszkodás a nemzeti identitástudat „kompenzatív" összetevőjéhez, ahhoz az ideológiához, amely úgy „vállalta" az elmaradottságot, hogy poetizálta, romantizálta, s a szükségből erényt csinálva esztétikai értékkel ruházta fel azt, amit gazdasági szemmel, a civilizációs szint mértékével csak nyomorúságnek lehetett látni. Nem volt tehát szükség az újrakezdés pillanatában a „keleti" nemzettudatra, mivel ez az elmaradottság vállalását jelentette, kultúrkritikusan magasabb rendűnek állítva az elmaradottabbat, kétségbe vonva a civilizáció értékét. Az újrakezdő magyarság keletiségében újra a meghaladni kívánt elmaradottságot látta csupán, s újra európai népnek, nyugati nemzetnek tekintette magát. Az oktatás, a „hivatalos" álláspont 1867-től 1945-ig ugyan ezen az alapon állt, s azt hirdette, azt oktatta, hogy a keresztség felvételével a magyarság európai nemzet lett, a „keresztény világ" része, azonban a millenniumtól kezdve a keleti származás jelentőségének tudata éppen a legigényesebb szellemi körökben rivalizált ezzel a nyugati identitástudattal, s a két háború között a közfelfogás nagyobb része tekintette a magyarságot a „Kelet Népé"-nek, amely éppen keleti volta, származása folytán van „egyedül" Európában. 1945-tel hosszú korszakra eldőlt a magyar identitástudatban a magyarság nyugati nemzet voltának tudata.

A régi „keleti" identitástudatból egy összetevő azonban megmaradt a magyar nemzettudat 1945 utáni új, demokratikus modernizációképében is. Az 1945-ben újjászülető magyar társadalom is agrárországnak tekintette Magyarországot. A modernizáció igénye ekkor válik nemzettudatunk szerves részévé, de ebben a tekintetben hagyományos gondolati ösvényen haladt. A háború alatt a kisgazdapárti publicisztika a modern agrárország képét vázolta fel, mint a magyar demokratizálás programjának jövőképét. Dánia volt a modellország, a Dánia-program a magyar társadalom széles körei számára a demokratikus-nemzeti újjászületés gazdasági-társadalmi programját tekintette. Az 1945-ös fordulat, a földreform központi jelentősége lényegében megerősítette a hitet ebben a felfogásban, politikailag igazolta ezt a programot, növelte hitelét. 1945-ben az MKP álláspontja is azt látszott megerősíteni, hogy a múlt rossz fejlődésében az elmaradottság oka a történelmi nagybirtok, a latifundium volt, nem a magyar társadalom agrár jellege, a földreform mint a forradalmi folyamat tengelye azt mutatta, hogy minden demokratikus erő számára evidens: az egyéni kisparaszti fejlődés nem csupán az agrártársadalom modernizálásának járható útja, hanem kiindulópontja lehet magának az egész társadalom korszerűsítésének.

Az 1945-ös fordulat után új módon vetődött fel a magyar zsidóság nemzeti fejlődésben játszott szerepe, a nemzeti újjászületéshez való sajátos viszonya,

saját identitása problémája is. Az **asszimiláció** lehetősége teljesen új módon vetődött fel számukra. Arra látszott mód nyílni, hogy a zsidóság a magyar demokratikus (majd szocialista) társadalomba a nemzeti asszimiláció nélkül (hiszen az – annak szorosan formai jegyei alapján: saját nyelv, elütő vallási szokások – már régen lezajlott), mintegy azt „megkerülve" baloldali-kommunista identitásuk alapján tagolódjanak be újra. A zsidó identitásból – úgy tűnt – át lehet lépni kommunista identitásba, és ezzel a szocializmust építő magyar társadalom szervesen beilleszkedett, integrált tagjává lehet lenni, minden mástól való különbözés nélkül, anélkül hogy a sajátosan magyar nemzeti társadalomba való sajátosan nemzeti beilleszkedésnek bármiféle szüksége felmerülne. Ez a zsidó identitásból kilépni kívánók számára lehetővé ígérte tenni, hogy ezt az átlépést minden nemzeti önfeladás, etnikai kapituláció nélkül megtehessék. Aki – mint ez 1944-ben véresen kiderült – magyarként nem tudhatott nemzsidó lenni, kommunistaként az lehet, kommunistaként megszűnik zsidó identitása, azonossá válik a nemzsidó származású kommunistákkal, s mint a szocializmus felé haladó ország vezető erejének tagja, semmi módon sem tagadható ki a magyar társadalom integrációjából.

Megnyílni látszott az út a zsidó identitásukat megtartani, sőt most végre elismertetni akaró zsidó származású magyarok részére is. Az új rend minden törvényi és társadalmi korlátozás alól felszabadította a cionista mozgalmat is. 1948-ig nem látszott akadálya annak, hogy a zsidó identitását megtartani kívánó közösséget sajátos politikai tudattal is bíró etnikai-kulturális közösségként ismerjék el.

Nem lakkozott-e ez a kép? Magyarországon 1944/45-ben tartalmában forradalmi folyamat ment végbe, de pszichológiailag nem forradalomként. A magyar társadalom jelentős része még nem jutott el a Horthy-rendszerrel való belső szakításhoz. Az országot felszabadították, nem maga szabadította fel magát „saját kezével". S ami történt, nem mindenki élte meg felszabadulásként. Azzal is szembe kell nézni, hogy 1945 januárjában valószínűleg többen várták a német felmentő sereget, mint a szovjet csapatokat. Reájuk is vonatkozik mindaz, amit a nemzettudat kezdődő demokratizálódásáról írtam? Reájuk, a Bárdossy életben maradásának drukkolókra, az igazoltatás kárvallottjaira, azokra, akik a malmosok elleni „népítéleteket" pogrommá akarták „átfunkcionálni", Mindszenty nyomasztóan nagy politikai táborára? Ez a „másik Magyrország" 1945-ben föld alá szorult, de ott létezett. Mindezt nagyon jól tudva az a véleményem, hogy amit írtam, reájuk is vonatkozik. Ez a „másik Magyarország" még 1948-ban is igen nagy népességű volt, talán nem volt kisebb, mint a progresszió „egyik Magyarországa". Viszont, ha felidézzük a neonácizmusra vonatkozó, jelszóvá lett könyvcímet: *Az az öl termékeny még...* – úgy azt mondhatjuk, ez az öl meddő volt már. Megújulásra, helyzete újraértelmezésére képtelen. Pedig az újraértelmezés, az újrakezdés számukra is elkerülhetetlen volt. A föld alá szorult reakciós Magyarország politikai életképessége is az újrakezdés képességén múlott.

A magyar fasizmus tömegei is átélték azt, hogy a „csodafegyvert" az amerikaiak találták fel, nem a németek, Göring és Goebbels számukra is egyik pillanatról a másikra vicclapfigurává váltak, akik a röhejbefeledettség Nirvánájába kísérték el Krokodil Grosst (egy német katonai alakulat fedőneve, amely 1944-ben minduntalan elhangzott a Rádióban a légiriadó bejelentését követő német nyelvű szolgálati közleményben). A reakciósok és korábbi fasiszták is jót mulattak a *Mágnás Miskán* vagy a *Díszmagyar*on, Tasziló és „Légy oly bátyám" számukra is bohózati szereplők lettek. A régi Magyarországot oly erővel zúzta szét a történelem, hogy összeomlása pillanatában nevetségessé, komédiává vált – s a hatalomimádatba szédültek olyan gyülekezete számára, mint a magyar reakciósok és fasiszták tábora volt, mi sem ölhetett gyilkosabban, mint a nevetségesség. A királyság hagyománya, melyet a politikai katolicizmus Mindszenty körül kialakult vezetési központja görcsösen ápolt, hívei tömegei számára is az – általuk sem visszavágyott – úri múlt hagyománya volt, nem nemzeti tradíció. Az emigráns Horthy sem vált a reakciós pletyka-kultúra számára a nemzeti hagyományfolytonosság szimbólumfigurájává, Habsburg Ottó pedig, akit Mindszenty annak akart megtenni, erre a szerepre még Horthynál is alkalmatlanabb volt. A reakciós politikai katolicizmus nem tett lépést múltja kritikus felülvizsgálatára, szellemi újrakezdésre, a nemzeti probléma új megközelítésére. Magatartásuk egy rég ismert mintát követett, olyan mintát, melynek a múltban éppen a katolikus konzervatizmus tábora volt legnagyobb bírálója: a **sérelmi politika**, a **gravaminális magatartás** mintáját. Ennek rossz hírét pedig azokba is belenevelték, ezt a magatartást azok is sterilnek érezték, akik azonosultak érzelmileg a sérelmekkel. Ha a nemzeti problémáról új szempontok szerint, igényesen próbáltak gondolkodni, a reakciós tábor is azokon a csapásokon indult meg, melyet ellentábora már kitaposott. A Magyar Közösség táján sem zárkóztak el egészen annak felismerésétől, hogy a népkultúra 1945-ös reneszánszának több köze van a magyarsághoz, mint a „csuhajrececének", s a népi kollégisták tábortüzeinél énekelt népdalokban több lehet a „mélymagyar" szubsztancia, mint a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország"-ban. Ezek a körök is azokat a „labdákat" ütötték tovább gondolatilag, amelyeket a másik oldal adott fel nekik. Az újraértelmezési folyamat során lassan kezdtek létrejönni azok a hajszálcsövek, melyeken a nemzeti probléma demokratikus értelmezésének eszméi a reakciós társadalmi közegbe is átszivárogtak. Itt a folyamat érthetően sokkal lassúbb volt, mint a progresszív oldalon, de megindulóban volt, s nem volt alternatívája. 1948-ban ez a kapillaritás is eltömődött, majd elsorvadt.

Az 1948–1953 közötti vezetés nemzetkoncepciója elsősorban azt tartotta szem előtt, hogy a szocialista átalakulásra való politikai áttérés ne járjon a nemzeti hagyományfolytonosság megszakadásával. A vezetők jól érzékelték a történeti hagyomány különösen nagy jelentőségét az örökölt magyar politikai kultúrában, s ezért az MKP már az 1945-ös újrakezdéskor a haladó hagyomány kidolgozott kommunista koncepciójával lépett színre. A Révai–Andics–Mód

Aladár által kidolgozott kommunista történetkoncepció az 1848-as függetlenségi hagyomány rehabilitását jelentette. Az MKP ezzel a lépéssel együtt haladt az új demokratikus tábor többi erőinek zömével: a parasztpárt színvonalas népi gárdája teljesen hasonló úton haladt, lényegében erre az útra lépett, sokkal kisebb szellemi színvonallal, a Kisgazdapárt is, csupán a szociáldemokrata balszárny, a Huszadik Század körül újraéledő polgári radikalizmus kicsiny tábora, Zsolt Béla pártja buzgólkodott a polgári radikális eszmei örökség újjáélesztésén. A nagy koalíciós pártokat nézve, még a szociáldemokrata tábornak is volt olyan része, ti. a „Századok és tanulságok" történelemátértékelő sorozat kiadói (Ács Tivadar, Tolnay György, Hegedűs Géza, Rónai Mihály András), akik szintén a 48-as hagyományhoz nyúltak vissza. A többi iránti minden nagyrabecsülés mellett sem lehet kétséges, hogy szellemileg a legigényesebb munkát a kommunista átértékelő tevékenység végezte. Révai indíttatásai alapján a marxizmus legerősebb szellemi eszköztárával adták meg a – valójában történelmi küldetése végéhez ért – függetlenségi eszmekörnek azt a gondolati formát, amelyet a régi függetlenségi párt megteremteni nem tudott. Ironikusan szólva: ötven évvel később Révai fogalmazta meg Justh Gyula pártjának virtuális ideológiáját.

Az új, immár népi demokratikus nemzettudat központi politikai értéke tehát, megfelelően a 48-as hagyománynak, a **nemzeti függetlenség** volt. Gyökeres változást jelentett ez a magyar politikai kultúra átöröklött beidegzettségeihez képest, mivel 1849 óta ebben a politikai kultúrában a „történeti nemzet" hatalmi helyzete, valamilyen szintű nagyhatalmisága prioritást élvezett az állami, a nemzeti függetlenséggel szemben. Ha ezt nem is igen hangoztatták nyíltan, a független állam a kisállam szinonimája volt – reálisan: önálló magyar állam nemigen lehet más, mint kisállam. Ez pedig a balkáni kis népek sorába süllyedést jelentette, mellyel szemben a dualizmus korlátozott függetlenségét egyértelműen előnyben részesítették. 1945 után tehát az állami függetlenség lett a központi érték, a legfontosabb nemzeti igény: a függetlenség. A népi demokratikus vezetés felfogása szerint ezt a függetlenséget az amerikai imperializmus fenyegette, vele szemben a Szovjetunióval való szoros politikai kapcsolat elsősorban a függetlenség garanciája volt. Az 1948 után kialakult viszonyok sok tekintetben alapot adtak ehhez a szemléletmódhoz. Az internacionalista elvi alapon álló szocializmus egyértelműen nemzetállami keretben kezdett épülni, sőt a nemzetállami vonások több tekintetben markánsabbakká váltak, mint korábban. A szocialista gazdaság nem nemzetközi gazdasági integráció keretében épült, hanem a legszigorúbb állami gazdasági autarchia keretében. A szocialista országok közötti külgazdasági kapcsolatok autarch gazdálkodási egységek szervetlen kapcsolódásai voltak, elfogult szemlélő tudatában könnyen tűnhettek gazdasági függőséget jelentő, nem egyenjogú gazdasági kapcsolatok rendszerének. A határok a szomszéd szocialista országoktól merevebben zártak el, mint a revíziós ellenségeskedés legelvadultabb időszakában. A szocialista tábor inkább volt államközi viszonyrendszer, melyet a Szovjetunió tekintélye fogott össze, mint szerves gaz-

dasági-politikai kooperáció-egység. A nemzeti függetlenség minden más fölé helyezése éppen ilyen helyzetben hamisnak és visszásnak tűnt, hiszen az egy nagyhatalom körül kiépült szocialista tábor viszonyai túlságosan is függő helyzetként jelentek meg, s ezt a rossz politikai közérzetet a kapcsolatok egyenjogúságának valóságos megsértései is táplálták.

A határon túli magyarság problémája ezekben az években a hivatalos sajtóban és propagandában nem jelenik meg külön problémaként. A nemzeti elnyomást az elmélet a tőkés elnyomás specifikus esetének értelmezte, kettős tőkés kizsákmányolási helyzetnek. Így nézve, a nemzeti kisebbségeket a szocializmus különlegesen súlyos kizsákmányolástól szabadította fel, a nemzeti kisebbségek a szocialista országokban kétszeresen felszabadíttattak. Más elnyomatási helyzetről elméletileg nem lehetett szó. A nemzetiségi probléma kulturális autonómiát jelent. A széles közvélemény számára 1948–1953 között – összehasonlítva akár az előző, akár az utána következő időszakokkal – sokkal kevésbé állt a nemzeti probléma a gyújtópontban. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a politikai élet sokkal közvetlenebb problémái foglalkoztatták elsősorban az embereket, a nemzeti problémák tekintetében is. Hozzátartozik azonban a képhez az is, hogy nem is igen volt sérelem. Magyarokat értek ugyan sérelmek a szomszéd országokban is, de ritkán magyar mivoltukban, jobbára inkább olyan társadalmi, politikai okokból, melyek nem különböztek az ottani „államnemzet" tagjainak sérelmeitől. A népi demokratikus Romániában és Csehszlovákiában a vezetés fő politikai ellenségeként a román és a cseh nacionalizmust tekintette, s vele szemben a nemzetiségekben is igyekezett szövetségesre találni. Megmutatkozott ez a kulturális autonómia kiszélesülésében: Kolozsvárt magyar egyetem is létesült, Romániában jele volt ennek a középszintű káderpolitikában is. Magyar volta miatt nemigen ért diszkrimináció senkit. Nem volt más kép az 1949 után ellenséges országgá vált Jugoszláviáról sem. A Tito-ellenes propaganda képtelen durvaságai között sohasem tűnt fel a magyar nemzetiségek elnyomására vonatkozó utalás.

Az iparosítási program is nemzeti problémákat vetett fel. Az új, demokratikus magyarságtudat modernizációs tudat volt, központi kérdése volt az ezeréves magyar elmaradottság felszámolása. Az iparosítás ennek programja (is) volt, minden alapja meglehetett – első látásra –, hogy nemzeti programként fogadtassák el a széles társadalommal. Mégsem így történt, mert beleütközött a magyar identitástudatnak egy korábban már említett összetevőjébe: a **földművesnemzet-tudatba**. A dunatáji régióban két társország is volt, melynek nemzeti tudata a modernizációs probléma tekintetében másként alakult, mint a magyar. Romániában, és kisebb részben Jugoszláviában, a nemzeti tudat részét képezte annak számontartása, hogy az ország hatalmas természeti kincsekkel, gazdag ipari nyersanyagforrásokkal rendelkezik, s a modernizáció, azaz – ide tartozó fogalmazással – a nemzeti felemelkedés útja ezeknek a tartalékoknak feltárása. Ezekben az országokban az valóban a nemzeti függetlenség problémájaként je-

lentkezett. Nem csupán arról volt szó, hogy az elmaradottság körülményei között nem került sor a román olaj és a szerb réz teljes kiaknázására, hanem még nagyobb hangsúllyal arról, hogy eddig ezeket a kincseket idegen tőke aknázta ki, gyarmati kizsákmányolás alá vetve az országot. A nemzeti állam kezébe vett feszített ütemű iparosítás programjának messzire nyúló gyökerei voltak a román és a szerb nemzettudatban. A nemzettudat része volt a potenciális olaj-, illetve rézország tudata, ezért az iparosítás a gyors fellendülés, a nemzeti felvirágzás ígéretét jelentette. A magyar nemzettudat ezekben a tekintetekben egészen más volt. A „történelmi nemzet" öntudatú Magyarország politikai hagyományából hiányzott a gyarmattudat. Magyarország 1867–1918 között sem tekintette magát Ausztria gyarmatának, helyzetét nem tekintette idegen tőke kizsákmányolásának. Még fontosabb, hogy más kép élt a tudatban az ország természeti kincseiről. A magyar haza is „tejjel-mézzel folyó Kánaán", természeti kincsei minden mással vetekednek, de a magyar természeti kincs a termőföld, az „acélos magyar búza", amelynek magas sikértartalmát minden nebuló megtanulta már az elemi iskolában. Az 1945–1948 között alakuló demokratikus magyarságfelfogás is modernizációt akart, de agrármodernizációt, nem iparosítást. „Duna menti Dánia" vagy „szocialista Kert-Magyarország" jelszavai megmozgathatták volna a nemzeti öntudatot, ilyen programot feszített ütemmel is szívesen vállalt volna a magyar társadalom, de a „Vas és acél országa" idegen programként hatott olyan országban, melynek nemzeti sajátossága, hogy nincsen se szene, se vasérce.

Elmaradott országokban a **társadalmi integráció** kérdései nagyobb mértékben jelennek meg nemzeti problémaként, mint a fejlett országokban. Az elfogadott társadalmi magatartásmodellek és a tőle való deviancia, marginalitás, szubkultúrák a nemzet egysége problémájaként szerepelnek, magukkal hozva azt, hogy az elvárt magatartásmód nemzeti mentalitásként számon kérve jóval nagyobb konformitással érvényesül, mint enélkül. Etnikai előítéletekkel keveredhetnek, vagy esetleg kifejezetten etnikai előítéletekként jelentkeznek olyan előítéletek, melyek fejlettebb országokban csupán társadalmi előítéletnek számítanak. A társadalom jól vagy rosszul integrált voltának sajátos mértéke, hogy kialakult-e egységes presztízsrendszer a társadalom számára nyújtott teljesítmények mérésére. Az integráció zavarát jelenti általában, ha azonos jövedelmű csoportok nem azonos presztízst élveznek. A jövedelem a legáltalánosabb presztízsmeghatározó, jelentőségét a szocialista társadalom sem helyezi hatályon kívül, de ezt nem tekinti kizárólagosnak. Helyébe léphet a képzettség vagy a politikai elkötelezettség. Az integráció az egységes érvényesülésen múlik. Ha azonos pozíció elnyerésében ütköznek a megbízhatóság és a képzettség szempontjai, vagy kisebb képzettséggel jelentősen magasabb jövedelemhez lehet jutni, ez jelentős dezintegráció-forrás lehet. A magyar társadalom kétféle integrációproblémát is örökölt 1945 előtti elődjétől. 1945-ig tömegesen jelen voltak a társadalomban azok, akiket „társadalomalattinak" kell nyilvánítanunk, mivel szociális helyze-

tük nem biztosította számukra a társadalomban szokásos presztízs minimumát. Lényegében a társadalomalattiság jelenléte jelenti a patriarchális viszonyokat: a patriarchiális viszony a társadalomalattiakkal szembeni viszony. Az 1945 előtti Magyarországra gondolva azokról az emberekről van szó, akiket nem lehetett magázni, akiket ha egy csendőr vagy szolgabíró magázott volna, ugyanolyan képtelenül hatott volna, mintha magázott volna egy gyereket. Az 1945-ös fordulat ezt a helyzetet egy csapásra megszüntette. 1948–1953 között ez a fajta társadalomalattiság nem volt többé jelen a magyar társadalomban. Ez a nemzeti integráció lényeges lépését jelentette. A fogyatékos integráció másik problémája volt a századvégtől 1945-ig két társadalmi mobilitást reprezentáló értelmiségi elit: az úri és a polgári értelmiség jelenléte – egyike a problémáknak, ahol társadalmi előítélet etnikai előítéletként, antiszemitizmusként jelentkezett. A kétféle értelmiséget az 1945-tel megindult átalakulás megszüntette, és az új népi értelmiség gyorsított, programszerűen végrehajtott kinevelésével helyére a régi és az új értelmiség kettősségét állította. Az új, a népi értelmiség a maga szélességében nem vált az új társadalmi magatartási modell reprezentálójává. A modellt egy új társadalmi réteg, a politikai funkcionáriusok rétege reprezentálta. Értékreprezentáló szerepükben azonban volt bizonyos korlátozottság: kérdés volt, hogy az általuk markánsan reprezentált mentalitásminta össztársadalmi érvényű-e, amelyet mindenkinek követni kell, vagy pedig ez a markáns magatartás a politikai élcsapat „különös ember" voltának kifejeződése általuk. Uriság és polgáriság érthetően elvetett magatartás lett, de helyét nem vette át a „káderség". Egy markáns magatartási mintákban nevelt társadalom ilyen minták nélkül maradt, hiányát a nemzeti társadalom integrációja lazulásaként élve meg. Az új magatartás hordozója kézenfekvő módon a népi értelmiség lett volna, sőt kellett volna hogy legyen, ezt mindenki tőle várta. Reá várt, hogy a szocialista és nemzeti életforma-kultúrát a népi szintézisben megteremtse, kiformálja. Ezt azonban megakadályozta a „káderattitűd" jelenléte. Az új értelmiség jelentős tömegű, nem kifejezetten funkcionárius részére a „funkciómentalitás" nem hatott olyan vonzó vagy presszionáló erővel, hogy maga képére formálja, de ahhoz elég erősen, hogy meggátolja a tőlük – a káderektől – független sajátos népi értelmiségi magatartási minta kialakulását. Ezt a helyzetet befolyásolta, hogy a funkcionárius tábor értelmiségi része csupán mintegy felerészben állott az új, népi értelmiség tagjaiból, másik fele a régi polgári értelmiség zsidó származású tagjaiból tevődött össze. Ez a polgári indíttatású értelmiség egyszerre mutatta népi származású harcostársai felé magatartása „polgári csökevényeit" és a görcsös és visszásan ható erőlködést, hogy „népi" módon viselkedjék.

Súlyosan ütött vissza, hogy az 1948–1953 közötti vezetés 1949-ben feladta a már készen álló lehetőséget ennek a problémának megoldására. A NÉKOSZ kialakult kerete, kimunkáló műhelye volt olyan mentalitáshordozó értelmiségi – ne féljünk a szótól – elit kinevelésére, mely szemléletében, magatartási kultúrájában szintézisbe hozta a szocializmust, a népiséget és a magyarságot. Az

1948 utáni vezetés sem arra nem talált módot, hogy megkísérelje felélesztení ezt a kezdeményezést, sem arra, hogy más, egyenértékűvel pótolja. A mondottak azt sejtethetik, hogy a szocialista értelmiség mentalitási kettősségében az antiszemitizmus újjászületésének lehetősége rejlett. Nem ez volt a helyzet. Ebben a tekintetben az új funkcionárius-értelmiségi réteg egyeséges jelenségként jelent meg a társadalom szemében. A fentiek értelmében integrált helyzetet jelentett az, hogy népi és polgári származású funkcionárius között presztízs tekintetében nem volt különbség. Barát egyformán azonosult velük, ellenség egyformán ellenük volt. Bizonyos népi értelmiségi identitástudat volt ugyan, de nem vált élesen külön a kommunista magatartás egészétől.

Az 1953–1954-es vezetés hozott változásokat a nemzeti probléma tekintetében. Az új vezetés hangsúlyozottan törekedett nemzeti hangvételre. Nagy Imre kormányprogramjában „kis magyarokról" beszélt, amikor a közoktatás helyzetét taglalta, a népfrontot ekkor keresztelték át Hazafias Népfrontnak. Konszenzus lehetőségét kínálták a kormányzat és a közfelfogás között egy egységesen vállalható hazafiság jegyében ezeknek az éveknek átütő sportsikerei. A sport adott lehetőséget ekkor a magyar társadalomnak nemzeti identitása intenzív átélésére, méghozzá olyan módon, melynek nem kellett a fennálló hatalom számára veszedelmekkel terhes nacionalizmusként megjelenni, amely kormányt és népet inkább összekapcsolt, mint szétválasztott. Nagy Imre ennek a lehetőségnek kihasználására adta ki a „Magyarország sportnagyhatalom" jelszót.

Az 1956-os pártellenzék nézetrendszerében jelentős helyet foglalt el a nemzeti probléma, tartalmilag azonban nézeteik nem különböztek a Révai–Andics–Mód-féle függetlenségi szemlélettől, azzal a fontos különbséggel, hogy az 1954-es nemzetiesebb hangvétel után, annak egykori kezdeményezőjétől ugyanennek a koncepciónak hirdetése nagyobb hitellel hangzott, mint korábban a Rákosi–Gerő-vezetés részéről. 1956 őszére az iparosítás megtette hatását a nemzeti identitástudatra is. Az októbert megelőző hetekben szinte drámai erővel formálódott ki egy új iparosítási koncepció, félreérthetetlenül a nemzettudat részeként: a sajátos magyar bázison történő iparfejlesztés: az urán- és bauxitparadicsom mítosza. „Azt kérdezik Pesten-Budán, / Hová lett a magyar urán?" – skandálták október 23. egyetemista tüntetői. Ez a gondolat megjelenik Gertler Viktor 1957-ben bemutatott *Láz* című filmjében is.

56 újrafogalmazta a kisnemzeti tudatot. Új formájaként a **semlegesség** eszméje jelent meg, mint a kisnemzeti helyzet adekvát politikai formája. Ideológusaként **Németh László** lépett fel *Magyar Műhely* című, 1957-ben, a *Kortárs* első számaiban közreadott programadó esszéjében, ahol ennek az új kisnemzeti tudatnak a számára újrafogalmazta a **nemzeti hivatás** eszméjét is. A nemzeti hivatás a nacionalista ideológiákban meglehetősen egysikú fogalom. Igen különböző nemzetek nacionalizmusában a nemzeti hivatás mindig az uralkodás. A magyar nagynemzeti tudatban ez korábban az „államalkotó képességben" manifesztálódó nemzetiségek feletti uralmat jelentette. Németh László előadásá-

ban a sajátosan kisnemzeti nemzeti hivatás: a kisállamoknak kell a szocializmus kiformáló műhelyeivé lenni, a társadalmi kísérletezés laboratóriumaivá – mivel (tanulmánya kimondatlan, de félreérthetetlenül sugallt következtetése szerint) erre a szocialista nagyállamokat méreteik, nagyhatalmi szerepük nem teszik alkalmassá.

Németh László kisebbségi véleményt képviselt, talán egyedül állt azzal az itt kifejtett felfogásával, mellyel az új magyar kisnemzeti identitást az elnemkötelezett, harmadik világbeli tábor identitásában gondolta. Az 56-os magyar közfelfogás változatlanul nyugati államként, nyugati nemzetként identifikálta a magyarságot. Ez határozta meg, és határozza meg máig is, alapvetően a szocializmus eszméjéhez való viszonyt is. A Horthy-rendszer azért iktatódott ki a magyar reakció hagyománytudatából is 1956-ra, mert nem „nyugati" kapitalizmust láttak benne. A szocializmus marxista–leninista, szovjet modellű felfogásával szemben is nagymértékben befolyásolta a nyitottságot vagy elzárkózást, hogy „nyugati" vagy „keleti" szocializmusként sorolják be, a fejlett vagy a fejlődő világhoz számítják. A szocializmus „keleti" modelljei érdektelenségbe ütköztek, akár jobbosok voltak, mint a jugoszláv, akár balosak, mint a kínai, a Nyugat utolérésének hruscsovi programját viszont jóindulatú figyelem kísérte.

Az 1956 utáni konszolidáció idején az új vezetés egészen más viszonyba került a nemzeti problémával, mint elődjei. A leküzdendő 56-os eszmék első sorában a nacionalizmus állott. A nacionalizmus és a vele egy sorba állított, ebbe a problémakörbe sorolt népi szemlélet külön pártdokumentumok tárgyát képezte. Ezekben a dokumentumokban az új vezetés abban a tekintetben revideálta elsősorban a korábbi vezetés nemzetkoncepcióját, hogy szembefordult a függetlenségi tradícióval. Az állami függetlenség mint legmagasabb rendű nemzeti érték helyére a polgárosodás anyagi jellegű előmozdításának értékeit helyezte. Az új szemlélet legfontosabb eszmei megnyilvánulása **Molnár Erik** koncepciója volt a függetlenségi hagyomány történeti értékeléséről. Molnár Erik elmélete nem tartozott kifejezetten az új vezetés ideológiájának körébe. Az újrakezdésnek szélesebb alapot akart adni, mint amely alapon az 1956. november 4. utáni pártvezetés állott. Egyszerre volt bírálata mind a Révai–Andics–Mód-történetképnek, mind az 56-os pártellenzék nemzetfelfogásának. Az 1956. november 4-i vezetésnek saját, új alapelvű nemzetkoncepciót akart adni, s egyszersmind lehetőséget az 56-os pártellenzékiek felzárkózása számára is. Az új koncepció elvetette azt a teóriát, amely a Habsburg-abszolutizmussal szemben kialakult rendi ellenállás egyre fejlettebb formáit tekinti a magyar polgárosodás politikai alapjait megteremtő előzménynek, nem marxista nyelven szólva: politikai modernizációnak. Ellenkezőleg, az abszolutizmus = polgárosodás, rendiség = feudalizmus ekvivalenciákból kiindulva állást foglalt amellett, hogy a polgárosodást a 17–19. században a bécsi abszolutizmus segítette elő, vele szemben a Bocskai-felkelés, majd Bethlen harcai a feudális pozíciókat védő rendi ellenállás megnyilvánulásai voltak. Maga Molnár Erik nem terjesztette ki ezt a gondolat-

menetet a Rákóczi-felkelésre és 1848–1849-re is, de a következtetés implicite benne rejlett, s mindazok a széles értelmiségi körök, a történész szakközvéleményen messze túl, melyek kezdettől a legnagyobb érdeklődéssel figyelték a koncepciót, maguk világnézete számára a konzekvenciákat levonták. Nyilvánvaló volt, hogy az új történetfelfogás közeli rokonságban áll Szabó Ervin egykori koncepciójával, mely az 1848–1849-es felkelést is rendi felkelésnek tartotta, s kétségbe vonta polgári forradalom jellegét. Molnár Erik koncepciójának széles körben való népszerűvé válása a hatvanas években a polgári radikális mozgalom újrafelfedezéséhez vezetett, elsősorban az ennek a hagyománynak mindenkor elkötelezett Horváth Zoltán könyve nyomán, s a politikai eszmélés fontos részévé vált. A polgári radikális hagyomány fényében a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek reakciós mozgalmak voltak, a polgárosodás gátlói. Az új vezetésnek a koncepció eszmei fegyvert adott kezébe, hogy egyszerre utasítsa el kritikusan a Révai-féle függetlenségközpontú marxista nemzetfelfogást, s ezzel megtegye az első lépést a személyi kultusz eszmei örökségének ideológiai meghaladásához, ugyanakkor elutasítsa az 56-os nemzetszemlélet függetlenségközpontúságát is. Úgy tűnt, az új vezetés kétfrontos harci stratégiájának adekvát történeti koncepcióját s egyben a történeti megalapozásból kiindulva adekvát nemzetkoncepcióját jelenthette Molnár Erik elmélete. Az új vezetés hallgatólagos megítélése szerint azonban az új történetkoncepció – az 1948–1953-ban érvényben volt hivatalos álláspont átfogó bírálatával – több engedményt tett az 56-os pártellenzékiek utóvédharcának, mint amennyi eszmei muníciót adott volna az ellenük folyó ideológiai harcban. Ezt kell feltételeznem, mert miközben a volt pártellenzékiek örömmel fogadták a személyi kultusz időszaka egyik eszmei koncepciójának bírálatát – ezen az oldalon a koncepciónak jó visszhangja volt –, a hivatalos fogadtatás tartózkodó volt, s Molnár Erik koncepciója nem vált az új vezetés hivatalos történet- és nemzetpolitikai álláspontjává. A 48-as hagyomány korábbi kultusza megszünt, ezzel azonban ki is merült a hivatalos ideológiai tevékenység ebben a kérdésben.

Mielőtt ennek a problémának további áttekintésére kísérletet tennék, e helyt adok kitekintést a határon túli magyarság problémájára, ahogy a konszolidáció időszakában, az ötven–hatvanas évek fordulóján felvetődött. Az 56 utáni, még évekig kiélezett helyzetben az égető hazai problémák minden érdeklődést lekötöttek. A határon túli magyarság helyzetével szemben a hazai közvélemény közömbös volt, jóllehet helyzetükben 1956 után problémák kezdtek mutatkozni. Legsúlyosabb jele volt ennek a kezdődő nemzetiségpolitikai változásnak 1959-ben a kolozsvári magyar egyetem egybeolvasztása a helyi román egyetemmel. Noha az egyetem beolvasztását tragikus események kísérték (Szabédy László öngyilkossága), szinte semmi visszhangot nem keltett a hazai közvéleményben. A visszhangtalanságot nem lehet egyszerűen a magyar sajtó elhallgatásának rovására írni, azoknál sem volt visszhang, akik külföldi rádiókból mindenről tudtak.

A kitérő után folytatva a megszakított gondolatmenetet: Annak, hogy a po-

litikai vezetés nem tette hivatalos álláspontjává a Molnár Erik-koncepciót, más – mélyebb és átfogóbb – oka is volt, mint a fentebb említett. Az új vezetés jól látta, hogy a tömegeket nem lehet egyik napról a másikra megnyerni.

Arra ugyan lehetett volna esetleg mód, hogy a Rákosi-vezetés katasztrofális útjára lépve rákényszerítse a még szembenállókat őszintétlen, képmutató, verbális lojalitás-gesztusokra, ahogyan az 1948–1953-as vezetés arra kényszerítette a vele egyet nem értők tömegeit, hogy abszurditásig vitt, megalázó azonosulás-megnyilvánulásokat tegyenek, és elsősorban az – enyhén szólva nem épp népszerű – főtitkárt dicsőítsék. Az új vezetés azonban eleve más módszerben gondolkozott. A szembenállókat nem lehetett valamilyen bibliai pálfordulással egy fordulattal elkötelezett hívekké tenni. Szembenállásukat csak fokozatosan lehetett felszámolni. Első lépés a szemben álló tömegek politikai semlegesítése volt. Rövid idő alatt nem lehetett elérni, hogy ezek a szembenállók szakítsanak nézeteikkel, de sokat lehetett tenni azért, hogy depolitizálódjanak, fokozatosan, lépésről lépésre **közömbösekké** váljanak szemben álló nézeteik iránt. A semlegesítés vonatkozott a nemzeti problémára is, hiszen a szembenállás egyik legfontosabb eszmei motívuma a nacionalizmus volt. A pártvezetés nem számolt azzal, hogy a Molnár Erik-koncepció szembe tudja fordítani a függetlenségi eszme szenvedélyes híveit eddigi nemzetfelfogásukkal. Egy, a függetlenségi eszmét frontálisan támadó ideológiai koncepció inkább provokálhatta ezeket a tömegeket, a függetlenségi elkötelezettséggel szembeni közömbössé válás helyett eszméikhez való ragaszkodásra ösztönözhette volna inkább őket. Ugyanekkor – ennek a feltételezhető gondolatmenetnek alapvető igazsága mellett – Molnár Erik nézetei és az újrafelfedezett polgári radikális eszmei örökség alkalmasnak mutatkoztak arra is, hogy a nemzeti eszmével való elvi szembefordulás megfogalmazásának eredete legyenek. Az erre a szellemi mozgásra „odafigyelő" táborban elsősorban az a polgári radikális gondolat éledt fel újra, mely a nemzet-haladás problémát „vagy"-gyal köti össze, a problémát egyoldalúan a haladás oldaláról veti fel, s elveti magát a nemzetet, mint a haladást általában gátló, anakronisztikus, a fejlődés gátjává vált társadalomszervezési formát. A gazdaság és a politika fejlődése ezt a felfogást sokban igazolni látszott. A világ mind Keleten, mind Nyugaton nagy lépéseket tett a nemzetek fölötti, a nemzetállam kereteit túllépő gazdasági és politikai keretek irányába. Az ötvenes évek gazdaságpolitikai hibáinak bírálata során **a hatvanas évek első felében** fontos helyet kapott ezen iparfejlesztési stratégia egyoldalú autarch jellegének, a nemzetközi munkamegosztás által történt elhanyagolásának kritikája. Azok, akik a nemzetet mint társadalomszervezési formát túlhaladottnak vélték, okkal úgy ítélhették a fejlődés tendenciáját, hogy az a KGST és a Közös Piac és ezen túl a nemzetfölötti állami integrációk felé tart. Ennek a gondolatnak jegyében élte reneszánszát a hatvanas években az Osztrák–Magyar Monarchia hazánkban és Nyugaton egyaránt. Nálunk az eredményes nemzetközi munkamegosztás, a magasabb külpiaci

integráció kedvező múltbeli példáját fedezték fel benne, Nyugaton a több nemzetű, soknemzetiségű állam mintájának tekintették.

A nemzeti eszmével szemben valóban kialakuló közömbösség is kapott szemléleti formákat a Molnár Erik-koncepciótól. A **technokrata apolitizmus** a múltba visszatekintve értékesnek minden korszakban csupán a technikai-gazdasági civilizációs fejlődést tekintette, a politikai aktivitást, s különösen annak radikális formáit azonban – lettlégyen az akár forradalmi, akár függetlenségi-gravaminális nemzeti radikalizmus – a technikai-gazdasági fejlődés szempontjából diszfunkcionálisnak, fejlődést gátlónak tartotta. A Molnár Erik-álláspont ihlette írásokban ez a fajta közömbösség is meglelte nézetei igazolását.

A magyar társadalom politikai tényezői között volt olyan irányzat, amely megkísérelte az adott lehetőségek között felvenni a harcot a közömbösödés ellen: a **népi írók** tábora. Mivel legnagyobb mértékben a nemzeti eszmével szembeni neutralizálódás nyugtalanította őket, elsősorban arra törekedtek, hogy elérjék: a neutralizálódott társadalom azonosítsa magát nemzetként. Elsősorban ezt fejezte ki **Veres Péter** állandóan hangoztatott követelménye: nemzetben gondolkozni. **Illyés Gyula** is a neutralizáció ellen akart hatni azzal, hogy animálni kívánta a nemzeti büszkeséget, fellépett a „fasiszta nép" vádja ellen; olyan írásaiban, mint a *Malom a Séden,* azt igyekezett sugalmazni, hogy a németek elleni magyar ellenállásnak széles bázisa volt, és jelentősek voltak méretei. Veres Péter, amikor a „frizsiderszocializmus" jelszavát megalkotta, a fogyasztói szocializmus ideáljában elsősorban a társadalmat demobilizáló, semlegesítő, nemzeti vonatkozásban is közömbösítő jelenségek ellen lépett fel. Ez a népies bírálat tetőpontját a társadalmi dekadencia olyan jelenségeinek kritikájában érte el, mint az öngyilkosság, a válás, az alkoholizmus anomáliásan magas volta, s velük szemben a születések csökkenő száma. Mindez számukra elsősorban nemzeti probléma volt, napjaink nemzeti sorskérdései. Írásaikban áthallásosan sejttették azt a véleményt, hogy ezek a jelenségek a közömbössé váló, a neutralizálódott nemzet dekadenciájának megnyilvánulásai. A legfontosabb ilyen dekadenciatünetnek a népszaporodás csökkenését tartották. Illyés Gyula és még inkább Fekete Gyula kampányt indítottak a kérdés iránti figyelem felkeltésére. Ez a probléma közvetlenül – a dekadencia mélyebb okaira való utalások és áthallások nélkül is – nemzeti sorskérdés. Eredményeként jelentős körben terjedt el a nemzet fizikai létében való fenyegetettségének pszichózisa. Ebben a hangulatban közvetlenebbül összekapcsolódott a nemzeti problémával a fogyasztói szocializmus bírálata is, mivel a fogyasztói magatartás szerepelt annak a közömbösségnek és önzésnek motívumaként, amely miatt a házaspárok nem vállalnak gyereket. Az a társadalmi reszentiment, amellyel a „kicsi vagy kocsi" alternatívája vagy az „önző antianya" bűnbakfigurája megfogalmazódott, ebben az összefüggésben nemzeti reszentimentként jelent meg: irritáltságként azokkal szemben, akiknek nem a nemzet fennmaradása a legfontosabb, hanem egyéni jólétük.

A konszolidáció éveiben új vonásai voltak észlelhetők az antiszemitizmusnak. A korábbi magyar politikai fejlődésnek, az ellentmondásos polgárosodásnak ez a következménye, a leghírhedtebb magyarországi politikai előítélet érthetően nem szünt meg tíz-tizenöt év alatt azok gondolkodásában, akiket korábban sok évig hatalmában tartott. Ami belőle nem volt több, mint csökevényjelenség, káros, de sorvadóban levő tudati maradvány, az már csak azért is kis társadalmi veszélynek tartható, mert nagymértékben generációs kérdés, okkal várható, hogy 1945 után felnőtt fiatal emberekben nem alakul ki. Amiről a konszolidáció időszaka kapcsán néhány szót írni akarok, azért kíván említést, mert nem egyszerűen a régi előítélet maradványa volt. 1948–1953 között a régi értelmiség antiszemita érzelmű részének nézeteiben, a „rendszer" általános megítélésében nagymértékben szerepet játszottak antiszemita elfogultságok. A rendszert mint rendszert „zsidó rendszernek" tartották. Ezt ezerszer hallva különösen szembeszökő volt, hogy egyes emberek megítélésénél ez a szempont kevesebbet nyomott a latban. A zsidó származású kommunisták esetében számba vették a származást, ez az előzményekből nyilvánvaló. A figyelmet érdemlő nem ez, hanem az, hogy nyomát sem észleltem 1948–1953 között annak, hogy ezek az antiszemita régi középosztálybeliek jóindulatúbban ítélték volna meg esetenként a népi származású funkcionáriusokat, azzal az előítéletes elfogultsággal, hogy „ezek legalább nem zsidók". A szembenállás a „rendszernek" szólt, a népi értelmiséggel szemben külön előítélet forrása volt, hogy „gyorstalpaló tanfolyamon" képzett „kontár" létükre ugyanolyan értelmiséginek merik magukat tartani, mint ők, a régi „szakemberek". 1948–1953 között a reakciós számára minden funkcionárius egyforma volt, származásától függetlenül. Ilyen előzmények után annál inkább figyelmet érdemel, hogy 1958–1959 táján feltűnik ez a fajta megkülönböztetés. Most kezd szempont lenni a „káder" származása, most tűnik fel az a szempont, hogy „kommunista ugyan, de legalább derék népi káder, nem zsidó". Miután az 1957. nyári pártkonferencián a Révai mögött felsorakozott Rákosi-emigrációs szektásság megsemmisítő vereséget szenvedett, az új vezetés konszolidációs politikájával szembeni szektás ellenállás „Táncsics-körös" része elsősorban a népi értelmiséget, a népi származású funkcionáriusokat igyekezett megnyerni saját táborául az új vezetéssel szemben. Az új értelmiség soraiban azzal toboroztak híveket, hogy a vezetés híveinek „jobbosságát", elítélni való mérsékletét a kommunista káderek, a kommunista értelmiség régi értelmiségből származó részének feltételezett polgári reminiszcenciáiból akarták magyarázni. A kommunista értelmiség „polgári" származású része elleni hangulatkeltés így kifejezetten antiszemita színezetet nyert. Ez az új keletű antiszemitizmus társadalmi, nem nacionalista jellegű előítéleten alapult, ennyiben szorosan nem is tartozna a témámhoz, mivel azonban az antiszemitizmus a legtöbb időben elsősorban nacionalista színezetű előítélet, a folyamatosság megkívánja az említést.

A konszolidáció előrehaladtával, 1963–1968 között az új keletű szektásság

– ebben is hasonlítva a lengyel „partizánokhoz" (hellyel-közzel hatásokról is szó van, nem csak hasonlóságról) – bizonyos nacionalista színeket is kapott, méghozzá a függetlenségi nacionalizmus színeit. A szektás ellenzék 1961–1962-es felmorzsolása után néhány évig azzal próbálkozott, hogy a „hruscsovizmus"-sal szembeni ellenállásnak bizonyos nemzeti hangszerelést adjon. A távolban Kínára, a közelben Romániára és az említett lengyel „partizánokra" tekintve azt igyekeztek sugalmazni, hogy lám a keményebb proletárdiktatúra követelése összefér a nemzeti önállóság erősítésének programjával, míg „a revizionista pártvezetés szervilisen követi a moszkvai vezetés revizionista vonalát".

A konszolidáció, majd a gazdaság helyzetéhez képest adekvát gazdaságirányítási rendszer létrehozásáért folyó több éves reformtevékenység lezárulása után, a hetvenes években új módon jelentkezik újra a nemzeti probléma, jóval nagyobb erővel, mint a hatvanas években és az ötvenes évek második felében. Mindez nem csupán a hazai körülmények következtében történik, hanem beilleszkedik szélesebb nemzetközi folyamatokba. A hetvenes évek magyarországi nemzeti öntudatra ébredése sok tekintetben egy világjelenség hazai megnyilvánulása. A világ több részén észlelhető az **etnikai reneszánsz**, olyan etnikumok saját identitásigénye, melyek körében korábban hosszú időkön át nem volt ilyen igény, sőt gyakorta előfordul, hogy eddig nem létező etnikai igények jelennek meg. Mindez a hagyományos nemzeti tudatok identitásszemléletére is hat. A „történelmi" nemzettudatok is – melyekről a hatvanas évek korfelfogása olykor túl gyakran úgy ítélt, hogy a kialakuló magasabb gazdasági állami integrációk anakronisztikus, elsorvadó tudati formákká tették őket – új életre kelnek. Intenzitásukat, megnyilvánulási formáikat is befolyásolja a kis etnikumok identitástudatának, identitáskeresésének megnyilvánulása.

Magyarországon i az : 56 utáni konszolidáció nyomán neutralizálódott társadalom új öntudatkeresése nyilvánul meg az etnikai reneszánsz jelenségeiben. A konszolidáció során a magyar társadalom partikularizálódott, neutralizálódott része nem csupán visszaszorult a politikai szférából a privátélet szférájába, nem csupán végigélte a privatizálást, hanem ezt a folyamatot a magánélet háborítatlanságának visszanyeréseként is tapasztalta, amit a Rákosi-korszak zaklatásai után nagyfokú új szabadságlehetőségként élt meg. A hatvanas években a társadalom jelentős része a magánélet önelvűségét a legjelentősebb társadalmi vívmánynak tekintette. Birtoklásáért hallgatólagosan lemondott a politikai közösséghez való tartozás tisztázásáról. Nem állt szemben, de el sem kötelezte magát, így politikai identitástudattal vagy ezt helyettesíteni képes identitástudattal nem rendelkezett. A hetvenes évekre oldódik az a görcsösség, amellyel a társadalom a magánélet önelvűségét vívmányként élte meg. Megjelenik az igény, hogy kilépjen a privatizálás atomizáló hatásából, magát közösségként azonosítsa, anélkül azonban, hogy fel kelljen adnia semlegességét. A neutralizálódott társadalom olyan közösségformát keresett, mely elfogadható a kormányzat ré-

szérol is, olyan konszenzust, amely ugyanakkor nem feltételezett mindenáron teljes azonosulást.

Ez az új politikai közösségtudat a társadalom **informális** szerveződéséből indul ki. Olyan tudati forma felé tendált, amely az **informálisan felfogható** társadalom közösség voltát fejezi ki – de nem kisközösség, hanem makroközösség tudata. Az egyetlen informális szerveződésű makroközösség a nemzet. Ezért a nemzettudat lett a privatizáltságból kilábaló társadalmi közeg új politikai azonosságtudata.

Az etnikai reneszánsz nyugati formáihoz kapcsolódik ebben az öntudatosodási folyamatban, hogy kialakította az új nemzeti szemléletnek mintegy szubkulturális megjelenési formáját. A hetvenes évek **táncház**mozgalmában az újrafogalmazandó, újra átélt magyar nemzettudat abban a formában nyilvánult meg, amely sokban hasonlított az alternatív kultúrák etnikai-kisközösségi kulturális mozgalmaihoz. A megindult magyar etnikai reneszánsz a táncházakon át behatolt az ifjúsági szubkultúrák világába, azok egyike lett.

Az új nemzeti közérzetnek nem csupán szubkulturális mikrokultúrára van szüksége, hanem a hagyomány folytonosságának megteremtésére is. Ez a folyamat más folyamatokkal összekeveredve zajlik le. Keretét egy másik kulturális korjelenség adja: a **nosztalgiahullám.** A hatvanas években a semlegesítés eredményezte privatizálódás rossz társadalmi közérzettel járt együtt. A rossz közérzet világosan megkülönböztetendő a politikai feszültségtől (triviálisan szólva attól a helyzettől, amikor az emberek haragszanak). Feszültség nem volt már a hatvanas években, de a közérzet rossz volt. Mindennek már akkor szoros köze volt nosztalgiákhoz. A hetvenes évekre a közérzet javulása nem utolsósorban a nosztalgiához való megváltozott viszonyban volt érzékelhető. Ezt paradoxonnal fejthetem ki. A nosztalgiahullám ugyanis akkor állt be, amikor megszűnt a nosztalgia. Amikor nem ült már rajta a privatizált társadalom kedélyén a korábbi közéletisége után a nosztalgia, amely közérzetét megmérgezte. A hatvanas évek hangulatát a kor nagy közérzetregényei: a *Rozsdatemető,* a *Mélytengeri áramlás* vagy Sarkadi darabjai fejezik ki. Bennük, kimondatlanul vagy kimondva, ott a nosztalgia: „fényes szelek nosztalgia" (kimondva: *Próféta voltál szívem),* „olvadás-nosztalgia" (kimondatlanul). Amikor elhalkulnak ezek a nosztalgiák, akkor át kell élni más közérzettel azt a világot, amit korábban így éltünk át. A világ még nem változott annyit, mint a közérzet. Ugyanazt kell kellemesnek, otthonosnak, bensőségesnek átélnünk, ami nemrég még a hábetlerség kietlensége, trivialitása, kisszerűsége volt. Az átélés nem jöhet a saját bensőségből, a saját korábbi élményből-közvetlen nosztalgiából. Az eggyel korábbi korszakok, a még majdnem személyes közelségű történeti múlt felidézése segít hozzá, hogy saját élményvilágunkat poétikusan újra átéljük. A Hábetler család, a Szabó család világát Krúdy világa felidézésével tesszük költőivé. Krúdy: nemcsak újra kiadott művei, nemcsak Huszárik filmje, de még szakácskönyve is, de még álmoskönyve

is, és a szecesszió, a diákkorunkban tingli-tanglinak tartott romantikus zene – mind-mind ahhoz segítenek, hogy a személyünket körülvevő kis-milieu-t átjárja a még átélhető közelmúlt kis-milieu-jének visszaálmodott költőisége. Ha Krúdy számára költői lehetett a század eleji Józsefváros, lehet, kell lenni költőiségnek a lakótelepen, a panelházban is. A kis-milieu otthonosságának átélésével egybefonódik a nagyobb milieu otthonossá válásának átélése is. Itt is a hagyomány segít, ez a két – kisebb és nagyobb – milieu otthonosságát építő múltba fordulás a nosztalgiahullám. Az új nemzeti érzés is a megszakadt, méghozzá érzelmileg megszakadt, tehát nem az elmélet, hanem a személyes átélhetőség szférájában megszakadt hagyományfolytonosságból (is) akar megújulni. Nem a nagy kulturális megújulási törekvések viszonya ez a hagyományhoz. Ezek jobbára szembefordulnak jelenünk hagyománykincsével: kiüresedettnek, laposnak, lélektelennek és ízléstelennek érzik az átörökölt tradíciót. Ezek a nagy megújulások úgy teremtik újjá a hagyományfolytonosságot, hogy a közelmúlt sekélyes hagyományától elementárisabbnak érzett korábbi hagyománykincshez nyúlnak vissza. A nosztalgiahullám a fordított folyamat. Egy hagyományvesztésként s ezzel együtt identitásvesztésként átélt szakasz meghaladtával egyszerűen vissza akarja állítani a hagyományfolytonosságot. Oda nyúl vissza, ahhoz a tegnaphoz, ahol a folytonosság 1945-ben, a forradalmi átalakulással megszakadt. Először a politikailag már közömbössé vált tegnapelőtthöz. A századelő reneszánsza filmben, publicisztikában, népszerű tudományos irodalomban, tévében. Az egykori boldog békeidők nosztalgikus tudata nem csupán azt segíti elő, hogy saját korunkat „régi szép időknek" éljük át, de azt is, hogy mindez az új hazafias közösségtudat atmoszférája is legyen. A „csak a szépre emlékezést" azonban a hagyományfolytonosság visszaállításában a kevésbé szép közelebbi múlt újraátélése is követi: szükségessé válik az új identitástudathoz, hogy a teljes folytonosság identitásának tudata legyen. A nosztalgiahullám eléri a harmincas éveket: a filmeken megjelenik az ekkori divat, a könnyűzenében a charleston, a lemezjátszón Karády, s végül kilépve, túlmenve a kis-milieu-emlékezés, régi szép idők hangulatiságán, eljut a múltvisszaérzés a második világháborúig. Megkísérli feldolgozni a Don-kanyar-élményt; végrehajtani az egykori nemzeti katasztrófa azonosuló újraátélését, olyan azonosulással azonban, amely nem jelenti a múlt esemény politikai átértékelését. A nosztalgiahullám – összegezve – a magánmilieu újraátélésével együtt a mai közösségi viszonyok nemzeti közösségként való megélését is elősegíti.

Mivel az új nemzettudat tábora kerülni akarja a konfrontációt, nem a függetlenségi hagyományhoz kapcsolódik, hanem a függetlenségi fellendülések helyett a mával analógnak érzett „felhalmozó" korszakok hagyományához. Újra felfedezik Széchenyit (Kunszabó Ferenc esszéje) – ennek a hagyományvonulatnak mindenkori szimbólumát. A hivatalos álláspont elébe megy az új törekvéseknek: szobrot állítanak Széchenyinek Kecskeméten, megünneplik a Széchenyi-hagyományt népszerűsítő Szekfű Gyula halálának évfordulóját. A függetlenségi, 48-as

hagyomány idézése az ifjúsági szubkultúra része lesz. Az ifjúsági szubkultúra reprezentatív kifejezőjének tekinthető Illés-zenekar 1968-nak *1948. március* című számát szenteli, a hetvenes évek végén pedig utóda, a Fonográf zenekar megzenésít és koncertjein előad olyan Petőfi-verseket, mint az *Európa csendes, újra csendes* és a *Nemzeti dal*. A közhangulat tendenciájának szembeszökő jele azonban, hogy a nyolcvanas évekbe lépve ugyanez a zenekar a rockoperájában, az *István, a király*ban látványosan átvált a függetlenségi nosztalgia bírálatába.

A hetvenes évek nemzettudat-megújulása leginkább megfogható a határon túli magyarság helyzetéhez való viszonyában. Ez a probléma 1945 óta most került először a nemzeti problematika középpontjába. Az új nemzeti érdeklődés számára – minden kétséget kizáróan – a Trianonban elcsatolt magyarok magyarnak megmaradása vagy asszimilációja kényszerülése a ma nemzeti sorskérdése. A kiváltó okok között legelöl nyilvánvalóan ennek a problémának, ennek a veszélynek realitása a legfontosabb. Egyes szomszéd országok nemzetiségi politikájában a hetvenes években tovább erősödött az a tendencia, amely a nemzetiségi politikában 56 után beállt fordulatokkal vette kezdetét. Vagyis a nacionalizmus elleni eszmei harc modellje: harc a kisebbség nacionalizmusa ellen, engedmény az „államnemzet" nacionalizmusának. Az utazás kibővült lehetősége, a családi, baráti, szakmai kapcsolatok kiszélesedése erősítette a szomszédos országokban élő magyarok helyzete iránti érdeklődést. A figyelemnek azonban nem csupán ezek a kézenfekvő okai vannak. Része a kisebbségi magyarok helyzetének újraértelmezése a hazai etnikai tudat reneszánszának.

Most van helye, hogy értelmezzem: milyen értelemben használom az etnikum kifejezést. Az etnikum archaikus közösségforma, a (polgári) nemzetet, sőt az államot megelőző közösségi szerveződés. Két közösségalkotó tényező szervezi egybe: a **nyelv** és a **kultusz**. Az etnikum **nyelvi közösség** vagy/és **vallási kultuszközösség**. Az etnikum nem képez eredetileg kifejlett társadalmi munkamegosztási struktúrát. Ez már a nemzet. A közönséges-egykori triviális tudományos szóhasználatban egy termelési-munkatevékenységi arculatú népközösséget jelent: így voltak pásztornépek, földművelő népek, kereskedő népek. A nemzetállamok (korában) a nemzetté (kifejlett társadalmi munkamegosztási struktúrává) nem vált etnikumok jelennek meg – beékelve nemzetek „testébe" – **nemzetiségként**. Sajátos esete a nemzetiségi helyzetnek, amikor olyan etnikai csoportról van szó, amely egy más államban szervezetten élő nemzet elszakadt szórványa. Ez a nemzetiség a **nemzeti kisebbség**. A nyugati etnikai reneszánsz tehát (potenciális) nemzetiségekre vonatkozik, nem kisebbségekre. Ahol (a munkamegosztási struktúra kifejlettsége értelmében) nemzetek élnek egy másik anyanemzet területén, ott federációk alakulásának problémája merül fel. Ezek nemzet voltát (pl. Horvátország autonómiája a történelmi Magyarország keretében) általában igen antidemokratikus országok is valamiképp elismerték. Az etnikum eleve és elsősorban kulturális közösség. Közösség voltának minden más dimenziója kialakulatlan. A nemzetiségi jog ezért elsősorban kulturális autonómiák

kérdése. A nemzetállamok korában kialakult nemzetek **politikai közösségek**, melyek a nemzet kulturálisközösség-helyzetét a nemzet mint politikai közösség egy dimenziójának tekintették. Egy, az államkeretben élő etnikum esetében – ahol ezt az etnikumot nem kezelik nemzetként, tehát tagjait a saját nemzethez tartozóknak tekintik – a nemzetiségpolitikai tolerancia elmehet odáig, hogy esetükben eltűri a nemzeti közösség „megcsonkítását" a kulturális dimenzió kiiktatásával. Az illető etnikum az adott nemzet tagja mint a politikai közösség része, kulturálisan azonban van ettől elkülönült, saját identitása. Ez gyakorlatilag persze az „anyanemzet" kulturális közösségében (is) részvételt, kettős kultúrát jelent, hiszen másként nem élhetnek az illető ország polgáraiként: bírniok kell a többségi nyelvet, ismerni a törvényeket és szokásokat. Így alakul ki „politikai nemzet" fogalma, amely a más etnikumú polgárokat a nemzet idegen ajkú tagjaiként, az egykori Magyarország esetében román ajkú, német ajkú, ha a kultusz az etnikai meghatározó jegy: Mózes-hitű magyarokként. Lényegében ezen a nyomon haladt a szocialista országok nemzetiségpolitikai koncepciójának kialakulása. A Nagy Októberi Forradalom elvileg meghirdette a nemzetiségi állam normális formájaként a federatív államot, ahol a nemzetiségek társult politikai közösségekként, társult nemzetekként élnek egymás mellett, élvezve az állami szuverenitás fontos attributumait, beleértve az elszakadás jogát is. Ez történetileg csupán egy követelményt fogalmazott meg, s arra adott alapot, hogy a továbbiakban a radikális nemzeti-nemzetiségi autonómiatörekvések a federatív államot tekintsék a modern társadalom elfogadható demokratikus megoldásának a nemzetiségi problémára. Az elszakadási jog modellt jelentett a felszabaduló gyarmati országok számára, amely szerint viszonyukat rendezzék akár a volt gyarmattartó országgal, akár a létrejövő új, több etnikumú államok belső életében. Magában a szocialista világban az elszakadási jog nem került alkalmazásra, a forradalom utáni időben, a sztálini korszakban pedig effajta autonómiáról sem lehetett szó.

A nemzetiségi problémát a szocialista országok valóságos nemzetiségi politikája nem az elszakadási jogot is involváló federatív elv, hanem Otto Bauer kultúrautonómia-felfogása szerint rendezte, amely lényegében a politikai nemzet koncepcióját adaptálta a szocialista állam számára. A nemzetiségek politikai közösségként a nemzeti államba szervezett szocialista politikai közösséghez tartoznak, etnikai vonásaikat illetően viszont szabadon gyakorolhatják anyanyelvi kultúrájukat (probléma van itt eleve abban az esetben, ha a domináló etnikai meghatározó jegy nem nyelvi, hanem vallási). Erre adta Sztálin az ismert formulát: Szocialista tartalom – nemzeti forma. A szocialista rendszerek hallgatólagosan feltételezték, hogy a nemzeti problémák tekintetében lényegesen közömbösebb szocialista állam politikai közösségébe könnyebb lesz a nemzetiségek beilleszkedése, mint korábban a nacionalista polgári rendszerekébe.

A fejlett országokban lezajló etnikai reneszánsz kialakított egy szemléletet, amely elfogadja bizonyos etnikai identitástudatok létrejöttét, melyek olyan et-

nikumokkal azonosulnak, amelyek sehol nem válnak nemzetté. Elfogadja abban az értelemben, hogy nemzeti identitás tekintetében nem rendeli őket továbbiakban – a politikai nemzet elve szerint – valamely nemzethez. Elfogadja, hogy egy nemzet politikai közösségéhez való tartozás nem kell hogy a nemzethez való tartozást jelentse a nemzeti identitás értelmében. Ezzel a nemzeti identitás értelme megváltozik: megszűnik a nemzetállam-felfogás, mely értelmében nemzet = politikai közösség. A nemzeti identitást meghatározhatja pusztán az etnikai identitástudat is. Az etnikai identitás tekintetében a nemzetállam korának nemzetfelfogása – ha ezt nemzetiségi államok esetében nem is vallották be – az etnikumot átmeneti formának tekintette. Csak a nemzetet tekintette korszerű társadalmak össztársadalmi szerveződési formájának, az etnikum előtt csak két lehetőséget látszott állani: vagy nemzetté képes szerveződni, vagy beolvad valemely nemzetbe. A nemzetállami felfogás ilyen értelemben – alkalmankénti tolerancia mellett is – mindig asszimilációt akar. A felfogás hetvenes évekbeli átalakulása más oldalról is megközelíthető. Az etnikai közösség **természetes közösség**: tagjai a nyelv és a vallási szokások révén automatikusan tartoznak hozzá. Ezzel szemben a politikai közösségek választhatóak: ebben az értelemben a nemzethez mint politikai közösséghez tartozás ugyanúgy egyénileg, elkötelezettséggel eldönthető, mint egy párttagság. A nemzet mint kulturális közösség e közé a két közösségforma – természetes (etnikai) és politikai közösség – közé iktatja azt a közösségi formát – a kulturális közösséget –, melyben a beleszületett-természetes és a választott-elkötelezett összetevő keveredik. Egy walesi, illetve occitan valószínűleg megválaszthatja, hogy a francia vagy a walesi, illetve occitan kultúrközösségbe akar-e tartozni. Az a nemzetiség, aki nem vagy tökéletlenül beszéli az államnyelvet, ilyen értelemben nem választhat. A nemzet fogalma úgy módosult, hogy a nemzet mint **nem** természetes közösség sem csupán politikai, hanem politikai és kulturális közösség, ahol a nemzeti identitást, a nemzeti hovatartozást mindkettő egyenlő jelentőséggel határozza meg. Másként tagja mindenki nemzetének mint politikai, és másként, mint kulturális közösségnek. A kulturális identitás is vett fel politikai vonásokat. Egy etnikai közösség tekintheti magát az állam politikai közössége tagjának csupán politikailag, nemzetileg nem, nemzeti kisebbségek pedig nemzetileg lehetnek annak az államnak a politikai közösségéhez tartozók, ahol laknak, és lehetnek nemzetileg annak a nemzetnek a kulturális közösségéhez tartozók, amelynek a kisebb, elszakadt szórványa. Így a nemzet mint kétféle nem természetes közösség lehetővé teszi, hogy a két közösség szerint két nemzethez lehessen tartozni. Ez módosítja az egykori politikai nemzetszemléletet, mely éppen ezt a lehetőséget zárta ki, tételezve az egyetlen nemzethez tartozást, mint a nemzetként létezés egyetlen lehetőségét.

A nemzet mint kulturális közösség elválása a politikai közösségtől a hazai nemzeti tudat újrafogalmazása számára is lehetőséget teremtett. A hetvenes évek magyar társadalmi informális létében, informális társaságában akarja ma-

gát közösségként tételezni. Ez a tételezett közösség össztársadalmi terjedelmű közösség, de nem politikai, hanem kulturális közösség. Egy olyanféle kompromisszum körvonala lappang itt, hogy a politikai hatalom nem állít szembe ezzel az autonóm módon, alulról újraformálódott kulturális közösséggel „hivatalos kultúrát", viszont a magát nemzetként tételező informális társadalom nem szervezi magát alternatív politikai közösséggé a „hivatalos" politikai közösséggel szemben. Itt a kulturális és politikai közösségnek olyanszerű elválása történik, ami a kisebbségi helyzetre jellemző. Az újra közösségi tudatot kereső privatizált társadalom – amely ki akar lépni a **közömbösítettségből**, anélkül azonban, hogy teljesen feladná **semlegességét** – oly módon tételezi magát informális szerveződöttségében gyökerező s így bizonyos tekintetben autonóm kulturális közösséggé, hogy nemzet voltában hozzászámítja magához a határon túli magyarságot, amely már eladdig is (bizonyos tekintetben) hasonló módon tételezte magát nemzeti közösségként. A határon túli magyarrság helyzete iránti nagyon nagy mértékű érdeklődésnek az (is) az oka, hogy ezzel az újraéledt összetartozás-tudattal a hazai magyarság saját magyarságtudatát fogalmazza újra.

A kulturális és politikai közösség artikulálatlan, de észrevehető megkülönböztetése lehetőséget ad, hogy a közfelfogás a magyar állam politikai közösségén belül elismerjen eladdig el nem ismert etnikai identitásokat mint kultúrközösségeket. Ahogy – az új felfogás szerint – maga a magyarság más kultúrközösség mivoltában és más a politikai közösséghez való viszonyában, ez a helyzet elgondolható a magyar közvélekedésben más etnikumokra vonatkozóan is.

A határon túli magyarság helyzete azért is kerül a nemzeti tudat dimenziói közül előtérbe, mert a legkevesebb konfliktust tartalmazza a politikai hatalommal. A magyar kisebbség helyzetében ott a legtöbb probléma, abban a szomszéd országban, amelynek más téren is konfliktusai vannak a szocialista táborral mint egésszel. Ez könnyítette, hogy az itt élő kisebbségek helyzetével való törődés kismértékű konfliktusforrás volt a vezetés és a nemzeti megújulási hangulat között. Sőt a határon túli magyar kisebbségek helyzete, a vele való intenzív törődés konszenzuslehetőség a nemzeti megújulási szándék és a politikai hatalom között. A nemzeti kisebbségek helyzetének javításáért való kiállást, az e téren való aktivitást a nemzeti közfelfogás mintegy próbakőül, a kormányzat hazafiasságának megítélési kritériumaként használja.

A határon túli magyarság problémája új módon veti fel a kisnemzet–nagynemzet problémáját is a magyar köztudatban. Az etnikai reneszánsz hazai hatása bizonyos tekintetben a nagynemzeti tudat újratermelődéséhez vezetett. A trianoni határon belül élő tízmillió magyar kisnemzet, de a határon túl élő összes (ebbe ilyenkor az Amerikába szakadt és a világ minden tájára szétszóródott magyarság is beleszámítódik) esetleg nagynemzetnek tekintheti magát. A nagynemzeti tudat újjászületésének oka elsősorban az, hogy az új nemzeti öntudatosodás fontos része a nemzeti büszkeség. A hetvenes években a magyar nemzettudat teljesen túljutott a „fasiszta nép" egykori frusztrációján, és maga mögött

hagyta a „tragikus magyarság" hangulatvilágát. Magyarságunkat nem szükséges már elmaradottságunk és reakciósságunk ellenére igenelni, lehetőség van már rá, hogy fenntartás nélkül azonosuljunk vele. Az új nemzettudat szerint a magyar történelem nem tragikus történelem, hanem normális történelem. Nem az elmaradottság leküzdéséért folyó sziszifuszi erőfeszítés, a levert forradalmak és szabadságharcok sorozata, hanem minden szakaszán vállalható múlt. Az új nemzettudat a magyar múlt minden mozzanatával azonosulni akar, így akar visszatekinteni történetére. Ezért oly nagy a készség arra, hogy ne csak a millenniumi kor „boldog békeidők" hangulatát élje át nosztalgikusan új magánéletisége megemelésére, hanem a millenniumi kor nemzeti büszkeségét is felidézze nosztalgikusan új közéletisége megemelésére. A magyar társadalom a nemzeti önmarcangolástól a semlegesítettség amnéziáján keresztül jutott el a nemzeti büszkeséghez. Az út során elmaradt a magyar elmaradottság politikai következménye: a magyar reakciósság kritikai feldolgozása s a kritikai feldolgozás eredményének integrálása a magyar nemzettudatba. Az elmaradottság meghaladása egy demokratikus nemzettudat kialakulása nélkül zajlott le. Demokratikus nemzettudat nem előkészítője volt az elmaradottság meghaladásának, hanem jó irányú fejlődés esetén utólagos következménye lesz.

Az új nemzeti öntudatosodás reálisabban ítéli meg a modernizációs problémát a korábbi korszakoknál. A probléma létezése elismert, ugyanakkor a magyar nemzet olyan nációként szemléltetik, amely megindult a modernizálódás útján, s ha a teljes eredménytől, a legfejlettebb országok szintjétől messze is van még, az elmaradottságból már kilábalt, modernizációs teljesítményei jelentősek. Sem a teljes értékű felzárkózás nem él az új nemzeti tudatban új nemzeti hivatásként, sem az adott szint esetleges elvesztése, az elmaradottságba visszasüllyedés, a fejlődő országgá válás nem jelenik meg mint fenyegető nemzeti katasztrófa rémképe, mint új nemzeti sorskérdés. Az adott közepes fejlettség az új nemzeti szemlélet számára elfogadható. Sőt bizonyos nemzeti önelégültség tapad hozzá, mely a szocialista társországokkal szembeni önhitt, bázisszemléletű összehasonlításokra való készségben mutatkozik meg. Az összehasonlítási alap nem a legfejlettebb, hanem – csekély nemzeti igényességgel – a bajba jutott közeli vagy kicsit távolabbi szomszéd. A magyar mezőgazdaság tisztes sikerei euforikus hangú (egészen más témáról rendezett) vitaüléseken már a nemzetközi élvonallá stilizálódnak. A hangulat a múltszemléletre is visszavetítődik. Az új nemzeti öntudat a magyarságot egyetlen múltbeli korszakában sem tartja oly mértékben elmaradottnak, mint a korábbi öntudat tette.

Az életszínvonal hetvenes évekbeli gyors megugrása új integrációs problémákat vetett fel. Bizonyos tekintetben újra megjelent a társadalomalattiság – az ötvenes-hatvanas években már meghaladott – problémája. A munkásság legalacsonyabb képzettségű és fizetésű (nem mindig egyben jövedelmű) rétegei nagyobb mértékben jelennek meg a társadalom értékvilágába be nem illeszkedő, szubkulturális értékek által vezérelt közegként, mint korábban. A fokozatos

társadalmi előmenetel hatvanas években kialakult láncolata (segédmunkásból kitanulás esti kurzuson szakmunkássá, azután jobb szakma kitanulása, azután esti technikum, majd esetleg – a legsikeresebbeknél – egyetem) megszakadt a segédmunkás–betanított munkás határvonal táján, rétegszerűen állandósul az a társadalmi közeg, amelynek tagjai generációról generációra nem végzik el az általános iskola nyolc osztályát, s eleve megbékélnek azzal, hogy egész életüket segédmunkásként fogják eltölteni. A nemzeti tudatot ez az – önmagában tisztán társadalmi – probléma azáltal érinti, hogy az új társadalom alá szorult elem jelentős részét a cigányság teszi ki, amelynek éppen ez – a segédmunkásként-betanított munkásként foglalkoztatottság – első asszimilációs lépcsőfoka, a rendezett munkaviszonyok, állandó kereset első állomása. Az, hogy a segéd/betanított munkás–szakmunkás mobilizációs váltásnál a cigányok még könnyebben elakadnak, mint a nem cigány származású csoportok, fokozottan nemzeti integrációs problémává teszi a szociális kérdést. A cigányság mobilitásában nem az a probléma, hogy még kevés a cigány orvos vagy a cigány tanár – ezek száma feltehetően megfelel a szerves fejlődés mértékének –, hanem az, hogy az építkezésen a maltert (olykor szinte csak) cigány hordja, de (nem a pallérok, a munkavezetők, hanem) a cementet hozó teherautó-sofőrök, a betonkeverő gépet kezelő gépészek között alig akad cigány. Ez az asszimilációs első lépés felkelti a befogadó közegben az asszimilációs feszültséget. A cigányság elleni előítélet korábban is volt a magyar társadalomban, de egészen másféle, mint ma. A két világháború közötti korszak számára az akkori, még nem asszimilált, a társadalom integrációján kívül levő muzsikus és vályogvető vagy vándor cigányok a társadalom alatt voltak, de mert egyúttal kívüle is, nem voltak ellenséges érzelmek tárgya. Az előítéletek lenézőek voltak, de egyáltalán nem ellenségesek. Ellenkezőleg: azt mondhatni, a harmincas évekbeli magyar társadalom számára a cigányok indiánok voltak (mint az akkori, nem a múlt századbeli Amerika számára), a viszony (a lenézés is) patriarchális volt. A hagyományos magyar élet kedves színfoltjának, magyar etnográfiai érdekességnek tartották őket, sőt magának a magyar nemzeti identitástudatnak volt része, hogy Magyarországon cigányok vannak, a magyar muzsikát csak ők húzhatják a magyarság fülébe. Eltűnésük nem csupán szegényítette volna a magyar életet, de magyar voltunkban tett volna bennünket szegényebbé. A hetvenes években éppen a cigányság kezdődő asszimilációja tette a patriarchális előítéleteket ellenséges előítéletté. Képletesen szólva a magyar cigánykérdés (most már kérdés) indiánkérdésből négerkérdéssé vált. A beilleszkedő cigányság lumpenként, szubkultúraként érzékelődik, amely megbontja a magyar társadalom integritását, a magyar társadalmat lumpenséggel fertőzi. Az etnikai előítéletek megszokott dinamikája szerint az a lumpenmentalitás, amely minden lumpennél (nem csak a cigány származásúnál) tellelhető, valamiféle „cigány" viselkedésként jelenik meg a társadalom tudatában, s a cigányság szaporodása nemzeti veszedelemként.

A társadalmi integráció problémáját jelenti továbbra is, hogy egyformán jel-

lemző a hetvenes években is az egységes, össztársadalmi értékrendnek mind az igénye, mind a hiánya. A nemzeti tudatosodás az új egységes nemzeti-társadalmi értékrend és magatartási kultúra megteremtését ígéri, de nem talál egységes elfogadásra. A semlegesítésből az össztársadalmi közösségként való értelmeződést adó identitástudat felé való törekvés igen széles, de nem minden errefelé törekvő kívánja a nemzetként való identitás újjászületését. A semlegesítés magával hozta a nemzeti problémával szembeni közömbösséget és magának a nemzeti államlétnek elvi elutasítását. Az ezt egykor végiggondolók jelentős része meg akarja tartani ezt a felfogását, s magát mint közösséget a nemzetnek modernebb, tágabb szemlélete alapján, európeérként azonosítani. Ez a szemlélet – az újonnan éledő nemzeti öntudattal szemben – újra **urbánus** magatartásként jelenik meg, s vele szemben az új nemzeti öntudat **népiesség**ként. Ez az egykori népiesség lényeges újrafogalmazása, hiszen megszünt egykori paraszti, azaz népi tartalma. Nincs már parasztság abban az értelemben, ahogy ők értették, és nincs már paraszti eredetű népi értelmiség sem, melynek szószólói lehettek; szociális értelemben az értelmiség a hetvenes évekre már egységes. A népiesség ma nemzetit jelent, az új nemzeti öntudat sajátos ideológiaként való megfogalmazását. Újra kettős értékrend alakult ki: népi/nemzeti és urbánus. Hordozóiként reprodukálódott az értékreprezentáló, értékközvetítő értelmiségi elit kettőződése is. A konszolidáció időszaka létrehozta az értelmiség szociális egységét, meghaladta a régi és új/népi értelmiség különbségét. Értékhordozó értelmiségi elitet azonban nem teremtett. Az ötvenes értékek reprezentáló elitje, a „káder", mint normatív magatartási típus, az ötvenes évek második felében eltűnt a társadalom életéből. A funkcionáriusok siettek legjobban levetkezni ezt a népszerűtlen magatartást, s helyette „műszaki értelmiség" módra viselkedni. A népi értelmiség, mint korábban írtam, nem formált ki sajátos, a „káder" magatartástól megkülönböztethető identitást, a műszaki értelmiség pedig nem mindenkire vonatkoztatható magatartási mintát adott, hanem csupán bizonyos foglalkozási rétegek lehetséges magatartását. Az össztársadalmi értékek reprezentálása a semlegesítés időszakában megoldatlan, mert megoldhatatlan volt. A hetvenes évek szélesebb értelmiségi közege számára újra megjelent a népi és urbánus értékvilág alternatívája. Noha népi/nemzeti és urbánus semmiképp nem azonosítható zsidó és nemzsidó különbséggel, a két értékorientáció feszültsége tartalmaz antiszemita elemeket. A még mindig létező antiszemitizmusnak ez a nemzeti problémához tartozó vonatkozása a hetvenes években.

Az etnikai reneszánsz magával hozta, hogy Magyarországon is megjelent egy olyan etnikai identitástudat és identitásigény, melyet hosszú ideig elfojtottak: a zsidóság identitásigénye, és egy újonnan jelentkező: a cigányságé. A magyar zsidóság egésze számára nem valósult meg az az 1945-ös lehetőség, hogy baloldaliként úgy lehessen a magyar társadalom – beleértve ebbe azt is, hogy a magyar szocialista nemzet – tagja, hogy elmaradhasson a sajátos nemzeti asszimiláció, a magyarrá válás önfeladó gesztusaival: kikeresztelkedéssel, névmagyarosítással.

A hetvenes évek nemzeti öntudatosodása ismét egy nemzeti öntudatú társadalomhoz viszonyítja a zsidó származásúakat. Úgy látszik, újra vagy magyar identitástudatot kell felvenni, vagy sajátos zsidó azonosságtudatot. A zsidó származású magyarok fiatal generációjának egy jelentős része igényt tart arra, hogy a hazai politikai közösségnek ne magyar, hanem zsidó azonossággal lehessen tagja. Ennek legfőbb korábbi politikai akadálya – az, hogy a zsidó etnikum Magyarországon nem a nyelvi, hanem a vallási etnikummeghatározó jegyhez kapcsolódott – megszünt. Az új etnikai tudat számára a zsidó kultikus hagyomány nemzeti és nem vallásfelekezeti kérdés. A cigányság körében jelentkező igény etnikai identitása elismerésére elsősorban szociális helyzetéhez kapcsolódik. A cigányság remélheti: nemzetiséggé szerveződve s nemzetiségként elismerve nagyobb lehetőséget kap arra, hogy autonóm nemzetiségi szervezeteken át érvényesítse társadalmi igényeit, mint a jelenlegi szociális érdekérvényesítési mechanizmusban.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a magánvállalkozás nagyobb lehetőségei fokozták a semlegesített társadalom önelvűvé válását. A társadalom informális szerveződése gazdasági alapot kapott, és formálisan is szervezhető termelési kultúraként kristályosodott. Ennek a társiasságnak még nagyobb mértékben az új nemzeti identitástudat az ideológiája, mint korábban a pusztán a semlegesítettségből való kilábaló társadalom identitástudatának. A második gazdaság kisvállalkozásként való elismerése az eddig sok tekintetben negatív, bizonyos állapottól eltávolodó folyamatnak pozitív identitást adott. Nem egy gazdálkodási csoport, egy réteg ideológiájáról, nem „GMK-nacionalizmusról" van szó a továbbiakban sem, hanem arról, hogy a társadalom nagy része informális társadalmi viszonylatai felől kiindulva akarja magát nemzetként tudatosítani.

Fejtegetésem végén bezárult egy gondolati kör. 1945-ben a magyar társadalom nemzeti feladata a demokratikus nemzeti tudat megteremtése volt. A mai nemzeti öntudatra ébredés feladata is még mindig ugyanez. Ebből a szempontból nézve a törekvés elsősorban biztató: a társadalom autonómia- és közéletiség-igénye fejeződik ki benne. Aggasztó vonások is vannak azonban: a nagynemzeti tudat ébredezése, a „nosztalgiahullámos" nemzeti büszkeség felszínessége, a társadalmi integráció feszültségeinek „nemzeti" dimenzióba vetülései és az, hogy a nemzeti öntudatosulás nem tudta feldolgozni a magyar polgári fejlődés elmaradottságának politikai következményeit. Így az előtt a feladat előtt áll, hogy a demokratikus nemzeti tudatot a magyar szocialista fejlődés elmaradottságából fakadó politikai következmények feldolgozása során kell kialakítania.

REFORMTÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON A HUSZADIK SZÁZADBAN

A reform mint politikai, nem vallási kifejezés – ismeretesen – a XIX. század elején, a reformkorban jelent meg a magyar politikai szótárban. Azóta állandóan jelen levő része a magyar politikai kultúrának. Különböző időkben a reform természetesen mást-mást jelentett. Eredetileg a reformkorban a polgári átalakulásnak parlamenti útját. Reform és forradalom – ebben a felfogásban – csak eszközeiben különbözött, tartalmában azonos volt. 1867 után a reform lényegében modernizációt jelentett. A polgári fordulat a polgári forradalom megtörténte értelmében lezajlott, kormányzati intézkedésekkel, céltudatos társadalmi tevékenységgel olyan dolgokat kellett létrehozni, amelyek a fejlett országok állapotát megvalósítják Magyarországon. A századfordulóig ez a modernizáció egységes folyamat volt: a technika, gazdaság, politika, kultúra területén összefüggő, egymástól el nem választható, egymással szembe nem állítható dolgokat jelentett. A XIX. században Oroszországban, 1867-ben a Monarchiában, a század elején Törökországban, Perzsiában a parlamenti intézmények meghonosításában gondolkodtak a reformátorok, mert úgy gondolták, hogy a modern politikai kultúra, a parlamenti rendszer nélkül a modern technika sem honosítható meg egy elmaradott országban. Ez a XIV. század végén változik. A modernség az egyes területeken elválik egymástól: más dolog lesz a technika és a gazdaság, és más – mondjuk – a kultúra korszerűsége. A politika modernizálására pedig már ellentétes, egymást kizáró elképzelések születnek. A német szélsőjobboldal egyértelműen modernizátor a technika terén, de ellensége az avantgárd művészetnek. Felfogásában már nincs jelen olyan gondolat, hogy egy modern országban feltétlenül avantgárd festészetnek és építészetnek is kell lennie, mert enélkül nem egészen korszerű az ország. Fontosabb ennél, hogy a politikai modernség megszűnik egységes lenni: nem jelenti feltétlenül azt a polgári demokráciát, melyben egyszerre lép színre az általános titkos választójog által meghatározott demokratikus politikai közösség, a modern szociálpolitika s a modern szélsőjobboldali törekvés, mely a politikai modernség újabb fokozatának egy tényezőjét, a szociálpolitikát kijátssza a parlamentarizmus, a polgári demokrácia ellen.

A századfordulón a magyar ipari fejlődés megugrott, s éppen ez tette anakronisztikussá az addigi, lényegében liberális, hatvanhetes politikai berendezkedést. A magyar politikai rezsim mindenképpen ellenállt annak, hogy a politikai modellt hozzáigazítsák a bekövetkezett iparfejlődéshez. Nem terjesztette ki a választójogot az ipari munkásságra s egyéb fontos népi rétegekre sem, és nem kezdeményezett a szociálpolitika terén olyan reformlépéseket, melyek korább-

ban, a modern intézmények meghonosításában részei voltak Tisza Kálmán rendszerének. A polgári demokrácia és a szociálpolitika polgári demokratikus alapon való megvalósítása a századforduló után ellenzéki politikai aktivitásként lépett színre a Horváth Zoltán által második reformnemzedéknek nevezett polgári radikalizmus keretében. A polgári radikalizmus még egységesnek tekintette a modernizációt: a polgári demokráciát tekintette a modernség egyetlen aktuális formájának, s az országot lényegében nyugati országgá akarta tenni.

A Horthy-rendszerben a reformnak egészen más elképzelése lépett színre. A **modernizátor reformmal** szemben ezt **szociálprotekcionista reformnak** nevezem. A modernizációs reform úgy akar korszerűsíteni, hogy a legfejlettebb, az adott esetben prosperitásra leginkább képes ágazatokat, jövedelmét az adott piaci viszonyok között leginkább növelni tudó gazdasági tevékenységeket igyekszik fejleszteni, arra számítva, hogy az általuk elindított fellendülés áldásaiból fokozatosan a társadalom többi tényezője is részesül. Ezzel szemben a szociálprotekcionista reform a prosperitásból kimaradtakat akarja gazdaságpolitikai eszközökkel – adókedvezménnyel, kedvező vámtarifával, állami szubvencióval – magasabb jövedelemhez juttatni, mint amilyen jövedelemhez az adott helyzetben szabad piaci viszonyok között juthatnak. A modernizáció a hírhedt „Máté-effektus" szerint indul el: „Akinek van, adatik, akinek nincs, azt is elveszti, amije van" – azaz: a modernizációs reform nem a legrászorulóbbak helyzetén kezd el segíteni, hanem a legjobban menőket teszi még gazdagabbá, s később válik csak ez mindenki hasznára. A szociálprotekcionista reform a legjobban rászorulókon akar azonnal segíteni. Ez a Horthy-Magyarországon természetesen a parasztság. A parasztság nyomora okozza a társadalmi feszültségeket, és a nacionalista közfelfogás szemében a parasztság a magyar nemzeti sajátosságok, a magyar faj jellemvonásainak letéteményese. Ha a parasztság tönkremegy, vele a nemzeti sajátosságok pusztulnak el, a magyar nemzeti identitás megbomlik. Rajta segíteni azért nemzeti ügy is, nem csak szociális probléma. A szociálprotekcionista reform a **szanálási elv** szerint működik: a legrosszabb helyzetűeken akar segíteni. Olyanokon, akik – a magyar birtokos kisparasztságról van szó – nem csekély mértékben a korszerűtlen termelés következtében kerültek ilyen nyomorult helyzetbe. Ez az eljárás lényegében a legkorszerűbb termelés terhére akarja „megmenteni" a legkorszerűtlenebbeket.

A két háború közötti időszak a szociálprotekcionista reformtörekvések kora. Szélsőjobboldaltól mindenféle középirányzatokon át a szélsőbalig, mindenki a parasztság szociálprotekcionista megmentésében gondolkodik. A modernizációs reform kiszorul a politikai gondolkodásból.

A reformfogalom ebben a korszakban újabb értelmezést nyer. Jelent politikai vagy gazdasági **modellváltást**. A fasizmus más politikai modell, mint a polgári demokrácia, a Roosevelt-féle New Deal pedig komplex modell: egyaránt jelent új gazdasági és politikai modellt. A magyar reformtörekvések természetesen, a kor politikai erőviszonyainak megfelelően, elsősorban fasiszta modell-

változásban gondolkodnak, leginkább a Gömbös-kormány idején. De ugyanekkor Zilahy Lajos (és talán Magyary Zoltán is) a magyar New Deal koncepcióját kíséreli meg elfogadtatni Gömbössel. Erősebb azonban a reform másfajta átértelmezése: a reform olyan változtatási törekvés politikában, gazdaságban, társadalomszerkezetben, kultúrában, mely végrehajtható az adott politikai modell szervezeti formáiban és személyi állományával. A Gömbös-kormány és az azt követő kormányok idején a reform leginkább ezt az utóbbit jelenti a politikai retorikában.

A Horthy-rendszerben egyetlen érdemleges reform történik, amely jelentősen befolyásolja a rendszer egészét: ez nem a Nagyatádi-féle földreform, nem a Gömbös-kormány inkább névleges, mint valóságos szociálprotekcionista intézkedései, hanem egy átfogó modernizációs – tehát nem szociálprotekcionista! – reform: a **Győri program** néven ismert fegyverkezési program 1937-ben, amely lényegében ipari fejlesztési program volt, és az ipar és általában a gazdálkodás legkorszerűbb tevékenységi köreit fejlesztette erőteljes politikai eszközátcsoportosítással. 1939-től 1942-ig kezdeti életszínvonal-emelő hatása már látszott.

1945-tel nem reform zajlott le Magyarországon, hanem **forradalom**. Teljes rezsimváltozás. Elsősorban a földreform volt az, amely nevétől eltérően nem reformot jelentett, hanem – ahogy olyan, egymástól különböző akkori politikai gondolkodók, mint Szekfű és Bibó egybehangzóan állították – forradalmat, lényegében a Horthy-rendszer felszámolását, megdöntését. Az 1945–1948 között fennállott új demokráciában több politikai irányzat lépett színre fontos reformtervekkel. Az 1945-ös választásokon abszolút többséget szerzett Kisgazdapárt körében a „Dánia-modell" volt a meghatározó reformprogram. A történelmi nagybirtok forradalmi felszámolása után létrehozott, kisbirtokoskeretben űzött mezőgazdasági termelés korszerűsítése. Az alapintézmények ebben az elképzelésben az alulról, öntevékenyen létrehozott hitel-, fogyasztási, értékesítő-, géphasználati szövetkezetek, azaz azok, melyeket Lenin számításba vett szövetkezeti tervében. Nem termelő szövetkezetek tehát. Ezek a szövetkezetek – az elképzelés szerint – üzleti alapon működtek volna. Nem politikai intézmények lettek volna elsősorban, mint a korábbi, hasonló vágányon mozgó szociálprotekcionista szövetkezetelképzelések.

Az 1945–1948-as ún. demokrácia másik fontos reformelképzelése a kommunistapárt és a parasztpárt egységes programjaként napirendre került terv az **új népi eredetű értelmiség** létrehozásáról. A terv elsősorban politikai célzattal bírt. A volt uralkodó osztályok nyilvánvalóan végleges felszámolása után az új rezsimnek egyetlen politikai ellenfele volt: az ún. „keresztény vagy úri középosztály". Ezt a réteget és egyben bizonyos tényezőiben politikai kasztot kellett az új rendnek újonnan kinevelt, számára megbízható értelmiséggel helyettesítenie – lehetőleg minél hamarabb. A kommunistapárti-parasztpárti terv az volt, hogy a szegényparasztság eladdig a társadalom magasabb szféráiból és a politikai vezetésből kiszorított rétegeiből kell ezt az ún. értelmiséget létrehozni: tör-

ténelmi igazságszolgáltatásként, ennek a rétegnek társadalomba, történelembe emelése végett, s azért is, mert bennük nyer az új rend politikailag feltétlenül megbízható középosztályt, politikai vezető réteget. Ennek az új értelmiségnek a kinevelésére hozta létre a kommunista- es a parasztpárt együttes vállalkozásként a NÉKOSZ-t. Az új program jelentős veszélyforrásra mutatott rá indirekte. Ha az új rezsim eltávolítja a régi reakciós értelmiséget és vár addig, amíg felnevelődnek új, népi eredetű szakemberei, megszakítja az értelmiségi, intellektuális fejlődés egész kontinuitását, olyan helyzetet alakít ki, amelyben a szakmai rutin folyamatosságát minden szinten és minden foglalkozásban újra kell teremteni, amikor minden rutint elölről kell újra elsajátítani. Veszedelmes helyzet. Ezt az utat járta Németország szovjet megszállási zónája, a későbbi NDK, ez az oka annak, hogy az NDK leszakadt Nyugat-Németország fejlettségi szintjéről. A másik út viszont, ti. hogy az ellenséges beállítottságú régi értelmiség megmaradt középosztályhelyzetében, politikailag veszélyezteti az új rend berendezkedését. Az új rezsimnek módja volt ezt a két veszélyt elkerülnie. Az öröklött értelmiségnek mintegy felét az a zsidó származású értelmiség tette ki, amelyet az 1944-es kiirtási kísérlet oly mértékben a régi, megbukott rend ellenségévé tett, hogy azonosították magukat – szociológiai értelemben régi értelmiség létükre – az új renddel, s annak politikailag megbízható, de szakmai tudása és hagyományai szerint régi értelmiségi garnitúrát biztosítottak. Ez eredményezte azt, hogy a magyar népi demokratikus átállás nem keletnémet módra történt. A régi értelmiség úri részének politikai kiszorítása ellenére a szakmai rutinok folyamatosságát nem törték meg, nem szakadtunk el keletnémet módra addigi fejlettségi szintünktől.

A reformproblematika 1953-ban merül fel újra. **Modellproblémaként**. A szovjet tapasztalatokban gyökerező szocializmusépítésnek nem egy, hanem két modellje van. Ez most, a Gorbacsov-féle „glasznoszty" során a Szovjetunióban is felmerült. Amikor a húszas évek végén a NEP válságba jutott, nem egy, hanem két út kínálkozott a szocialista irányba való továbblépéshez. Egyik az iparosítási program volt, amely **Sztálin** vezetésével megvalósult, a másik az a modell, amely – válsága ellenére – a NEP fenntartásából és továbbfejlesztéséből akarta kimunkálni azt a szocialista modellt, melynek a szocializmus alapjainak elmaradott országban való lerakása végett fontos modernizációs feladatokat is meg kellett oldania. Ismeretes, hogy eme utóbbi modell gondolatát **Buharin** képviselte. A magyar sajtó nemrég idézte Burlackij professzor fejtegetését, aki elhatárolta magát a húszas évek végi sztálini kollektivizálásától és iparosításától, és elsősorban az első ötéves terv eredeti koncepcióját állította szembe vele, de Buharin felfogását is úgy interpretálta, mint amely közelebb állt ehhez a helyes felfogáshoz, mint a sztálini iparosítás.

A Sztálin nevéhez kapcsolt iparosítási rendszer két dologgal jellemezhető. Egyrészt **autarch** rendszer volt. A külső, fejlettebb gazdaságok által meghatározott gazdaság hatásának kikapcsolása tette a modernizációs folyamatot kézben

tartottá, uralhatóvá, tervszerűvé. Egy világgazdaság, azaz külső gazdasági impulzusok által befolyásolt gazdaság fejlődési dinamikáját nem lehet megtervezni. Másrészt a külső források igénybevétele nélküli, külső hitelek és befektetések nélküli fejlesztés olyan színvonalú iparosítást jelentett, amelyet egy eladdig elmaradott gazdaság önerőből, az egész gazdasága mértékére kifejlesztve teljesíteni tudott. Ez nyilvánvalóan nem az akkori világ legmagasabb fejlettsége szintjén álló iparosítást jelentett. Amit az új – sztálini – rendszer adni tudott, az az volt, hogy adminisztratív-bürokratikus kényszerintézkedésekkel el tudta érni, hogy az – akkori világszínvonalhoz képest – elmaradott termelési apparátust, termelő-beruházási célokra fordított gyártást nagyobb **volumenben**, nagyobb mennyiségben tudja létrehozni, mint ahogy piacszerű gazdasági viszonyok mellett ezek létrejöttek volna. Ennek a sztálini iparosítási modellnek a lényege: alacsony termelékenységű termelési apparátust minél nagyobb mennyiségben előállítani. Ez a gazdasági növekedés extenzív bővítését jelentette. Ez ennek a rendszernek nem fogyatékossága, hanem **lényege**. Ha Gorbacsov valóban át akar térni a növekedés intenzív modelljére, ez rendszerváltozást jelent. Ez az alapjában extenzív bővítésre szolgáló gazdasági-politikai modell volt az, amelynek ideológiai alapgondolatát az „A-szektor prioritásának" ideológiai tétele fejezi ki.

Vele szemben a Buharin-modell az iparosodás piacszerű útjának elképzelésén alapult: a lakossági fogyasztás, a végfogyasztás határozza meg a termelés bővítésének mértékét. A termelő beruházások, az „A-szektor" fejlesztése ennek üteméhez igazodik. A „B-szektor prioritása" mellett fejlődő gazdaság alapjaiban kétszektorú: az állam kezében tartott szektor mellett egyenjogú magánszektor is működik a gazdaságban. A mezőgazdaság a kisárutermelés formájában működik. A többszektorú társadalmat politikailag pluralisztikus, többpárt-rendszeres, parlamentáris politikai modell fejezi ki a buharini modellben.

Magyarországon, amikor 1945-ben megindult a szovjet tapasztalatban gyökerező szocializmusépítés, nem a sztálini, hanem a buharini modell keretében indult meg a szocializmus alapjainak lerakása. 1945-től Magyarországon a szocializmus alapjainak lerakása kezdődött. Amint az újjáépítés a volt tulajdonosok birtoklási jogainak erős korlátozásával indult meg, szocialista birtoklás kezdődött. A volt tulajdonosok 1945-től oly csekély mértékben rendelkeztek gyáruk jövedelmével, hogy a tulajdonnak az ilyen mértékű korlátozása valójában hideg kisajátításnak tekinthető. Az ún. koalíciós időben Magyarországon már egy szocialista modell jött létre: a Buharin-féle modell. 1948 nem szocialista fordulat volt a polgári-kispolgári-átmeneti rendszerhez képest, hanem **két szocialista modell közötti váltás**: áttérés a szocializmus szovjet típusú építése buharini modelljéről annak sztálini modelljére.

1953-ban a szocializmus építése a sztálini modellről a buharini modellre állt vissza; pontosabban a visszaállás első politikai lépéseit tette meg. A **reform** ekkor a sztálini modellről a buharini modellre való visszaállást jelentette. Az első

az „A-szektor prioritása" ideológiai tételének feladása volt. Új gazdaságpolitika, mely elsősorban a mezőgazdaságot és a fogyasztási cikkek gyártását igyekezett fejleszteni. Mivel azonban a politikai fordulat a régi és az új modell híveinek politikai koalícióját tette a vezetés élére, tisztázatlan maradt, hogy csupán az „A-szektor"feszített ütemű fejlesztését veti-e el az új kurzus, vagy magát az A-szektor fölényét. A Nagy Imre-vezetés egyértelműen eme második úton haladt. 1954 végén, az októberi plénumon fordulat történt a tekintetben is, hogy az új vezetés politikai vonalának megfelelő politikai modellt alakítsanak ki: pluralisztikus modellt. Az új elképzelés szerint a Hazafias Népfront olyan szervezetté alakult volna, amelynek egyéni tagjai vannak. Ez annak a megvalósulását jelenti, hogy alkotmányjogilag a politikai hatalmat eladdig birtokló MDP mellett még egy, a pártonkívülieket tömörítő politikai szervezet részesül a politikai hatalomban.

1955 elején ez a politikai kurzus vereséget szenvedett. Az 1955. márciusi határozattal visszaállt az 1948–1953 között működött sztálini modellnek egy olyan értelemben korrigált változata, hogy az alapkérdésben az új modell változatlan volt: az „A-szektor" fölényét állította, de korrekciót jelentett abban az értelemben, hogy már nem ragaszkodott az „A-szektor" maximális ütemű fejlesztéséhez. A baloldali értelmiség széles köre, jelentős csoportjai nem fogadták el a sztálini alapra való visszatérést, és folytatták a politikai harcot az 1953. júniusi út visszaállításáért. A harc élére az Írószövetség állt, a harc fő orgánuma az Írószövetség lapja, az *Irodalmi Újság* lett. Ennek az 1955–56-ban folyó harcnak az élvonalában álló értelmiségi garnitúrát – ha a polgári radikálisokat második reformnemzedéknek nevezzük, és a két háború közötti demokratikus-plebejus szociálprotekcionista reform élvonalában álló népi mozgalmat is felruházzuk esetleg a harmadik reformnemzedék minősítéssel – bízvást nevezhetjük negyedik reformnemzedéknek. Annak az eszmei felvilágosító tevékenységnek a jegyében, melyet ez a negyedik reformnemzedék folytatott, kezdett kiformálódni a „B-szektor prioritása" gondolatán túl a szocialista piacgazdaság koncepciója is.

1957-ben az új vezetés lényegében az 1955-ös alapra tért vissza: az A-szektor prioritása, de nem maximalizált növekedési üteme. A konszolidáció politikai platformja nem az új vonal számára való mindenáron megnyerés, elkötelezés volt, hanem a politikai közömbösítés. Az új rezsim nem számolhatott azzal, hogy egyik percről a másikra a maga oldalára állíthatja az 1956-ban szembefordult néptömegeket. Megelégedett azzal, hogy ezek a tömegek politikailag közömbösek, nem kifejezetten ellenségesek. Ehhez a konszolidációs politikához az életszínvonal azonnali emelése is szükséges volt. Ezt az új vezetés oly módon tette lehetővé, hogy csökkentette a nem fogyasztási cikkeket gyártó beruházásokat, az A-szektor növekedését. Mivel a magyar hadsereg megbízhatatlanná vált, gyakorlatilag évekre megszüntették: a hadköteleseket évekig nem hívták be, gyakorlatilag csupán kismértékű katonai infrastruktúrát tartottak fenn, a haditermelés is leállt évekre, fontos üzemeket átállítottak a haditermelésről a

fogyasztási cikkek gyártására; a „Vadásztölténygyár" ekkor lett VIDEOTON. Elsősorban a katonai kiadások, másodsorban általában az A-szektor kiadásainak csökkenése volt az alapja a hatvanas évek eleje jelentős életszínvonal-emelésének.

Amikor a hatvanas évek második felére nem volt tovább tartható a nehézipari beruházásoknak ez a csökkent üteme, és a katonai kiadásokban, a hadseregfejlesztésben is vissza kellett állni a Varsói Szerződés átlagszintjére, nyilvánvaló lett a vezetés számára, hogy az adott gazdasági mechanizmus keretében ezzel a gazdálkodással nem tudja fenntartani a beruházáscsökkentéssel elért fogyasztási színvonalat. A rezsim politikai létkérdésnek tartotta eme szint fenntartását, s fontolóra vette a gazdasági mechanizmus reformját.

Az adott adminisztratív gazdasági mechanizmus alternatívájaként egyetlen elképzelés létezett: a gazdaságirányítás piacelvű átalakításának gondolata. Ebben gondolkoztak nagyon különböző felfogású szakértők. Más ötlet nem volt. 1964-től a legfelső vezetés elkezdi – kulisszák mögött – az ilyenfajta reform kidolgozásának előmunkálatait. A reform teljesen titokban készült, ezért – vagy ezért is – viszonylag nyílt szellemben. Ez a reform lényegében az 53/54-es reformprogram felújítását jelentette. Ez az új program politikai korlátja volt. Feltétel volt, hogy a gazdasági reformnak szigorúan gazdaságinak kell maradnia, nem válhat politikai reformmá. Követelmény volt az is, hogy a reform nem érintheti a politikai stabilitásnak a konszolidáció által elért szintjét. A piaci átalakulás pedig olyan átmeneti következményekkel kellett hogy járjon, amelyek ezt a stabilitást érintették volna. A költségracionális, sőt világpiaci bázisú árak a dotált fogyasztási-tömegfogyasztási cikkek árának emelkedését kellett hogy jelentsék, és a politikai okból létrehozott, gazdaságilag nem rentábilis vállalatok felszámolása megszüntette volna a politikai okból létrehozott, gazdasági alap nélküli teljes foglalkoztatottságot.

Miközben kibontakozott felülről a gazdasági reform, az értelmiségi elitben is új reformtörekvések jelentkeztek. Az 1953–1956-os negyedik reformnemzedéket erőszakkal felszámolták, új értelmiségi reformtörekvés ehhez nem kapcsolódhatott. Az értelmiségi reformtörekvéseknek újonnan kellett megindulniuk. Sok tekintetben más problémák elemzésére, mint amelyek a negyedik reformnemzedéket foglalkoztatták. Az új értelmiségi reformgondolat nem az 1953 előtti viszonyok bírálatára törekedett, hanem az 1956 utáni konszolidáció által teremtett viszonyok bírálatára. Olyan állapotokat kellett kritizálnia, melyet már nem az alapellátást képező javak krónikus hiánya jellemzett, sőt amelyben megjelentek a másodlagos szükségletek kielégítésének össztársadalmi méretű, tömegjelenséggé vált módozatai: bizonyos konszolidációs jóléti államiság. Ebben a helyzetben a politikai uralmat sem az 1953 előtti rendkívül brutális elnyomás jellemezte, hanem megjelentek a finom politikai manipuláció első megnyilvánulásai is, és mindenesetre egy toleráns-technokratikus és nem egy vagdalkozó, brutális önkényuralom volt a lehetséges kritika tárgya. Az új reformérzé-

kenység ezért azokhoz a nyugati, baloldali gondolatokhoz nyúlt, melyek az ottani jóléti állam, a politikai manipuláció bírálatára dolgozták ki eszmei fegyverzetüket. Elsősorban a Frankfurti iskola néven ismert marxizáló irányzat került a figyelem előterébe, majd mögötte az a marxista-marxizáló eszmei hagyomány, amely az ifjú Marxra, Lukács korai marxista munkásságára, Gramscira támaszkodott. Ez volt a „praxisfilozófia", a „marxizmus reneszánsza" értelmiségi törekvéseinek időszaka. Ez az eszmei érdeklődés konvergált azokkal a törekvésekkel, amelyek 1968-ban Csehszlovákiában és Lengyelországban a marxista gondolkodás új reformhullámát készítették elő.

Amikor az 1960/70-es évek fordulóján megindult Magyarországon a gazdasági reform, az értelmiségi reformtörekvések beilleszkedtek az általa meghatározott keretbe, és a helyzet politikai értelmezésére több fontos eszmei koncepciót dolgoztak ki. Elsőként említhetem ezek között **Jánossy Ferenc** gazdaságfejlődési elméletét, mely legszélesebb elméleti koncepcióját adta az extenzív, illetve intenzív növekedés problematikájának. **Konrád György** és **Szelényi Iván** kidolgozták a redisztribúció elméletét: felélesztették azt a liberális eszmét, hogy a megtermelt javaknak ott kell gazdaságilag realizálódniuk, ahol megtermelik őket, és indokolatlan, hogy az állami elosztási központ ezt a jövedelmet más területek fejlesztésére csoportosítja át. Nem nehéz a redisztribúció teóriája által bírált ellenfélben felfedeznünk a szociálprotekcionista álláspontot, s a redisztribúció bírálatában ily módon a modernizátor álláspont jelenik meg újra. Harmadikként említem a hetvenes évek első fele, a gazdasági reform időszaka értelmiségi reformjavaslatai között **Kemény István** szociológiai felméréseit, melyek újra felfedezték a cigányság és a szegénység problémáját Magyarországon.

1973-ban a gazdasági reform programja politikai vereséget szenvedett, miután elért ahhoz a határhoz, amikor jelentős mértékű leépítéseknek kellett volna következni: a Rákosi-rendszer nagy politikai vívmányaként ünnepelt A-szektor hasonlóan politikai eszközökkel történő felszámolásának. Az 1955-ös rezsim restaurációját jelentő 1957-es rezsim nem vállalta az önfelszámolás rendszerválságát, különösen hogy ennek a teljes foglalkoztatás megszűnése által okozandó destabilizáció közegében kellett volna megtörténnie. Ez a politikai fordulat egyben a „marxizmus reneszánsza" jegyében fellépett, a gazdasági reformhoz kapcsolódó értelmiségi reformprogram politikai marginalizálását is jelentette. A vezetés lehetőséget látott arra, hogy a gazdaság elmaradottságának felszámolását reform helyett az ugyanabban a gazdaságvezetési módszerben végrehajtott műszaki korszerűsítéssel oldja meg. A világgazdaság lehetőséget kínált arra, hogy hitelek felvételével korszerűsítsék a gazdaságot, irányítási reformok nélkül.

A rövid életű reformpróbálkozás évei fontos változást hoztak nemcsak az ország gazdasági, hanem szellemi életében is. Az 56-ot követő politikai neutralizálás lehetetlenné tette a magyar társadalom számára, hogy helyzetét politikailag értelmezze. A gazdasági reform megnyitotta a lehetőséget az előtt, hogy

a magyar társadalom helyzetét gazdaságilag értelmezze. A hetvenes évek elejétől a magyar szellemi teljesítmény a gazdaságban összpontosult. Elméleti téren a legfontosabb gondolatok a hetvenes években a gazdasággal kapcsolatban születtek. Jánossy említett elmélete értelmezte a klasszikus sztálini rendszer gazdasági alapkérdését. A gazdasági reform felszámolása utáni helyzet nem állította vissza azt az ötvenes évekbeli helyzetet, amikor a gazdaságot a feszített ütemű iparosítás érdekében egyetlen centrumból szabályozták, amikor a részegységek, részapparátusok eme centrum terrorjának voltak alávetve. Eme gazdaságpolitikai despotizmus után, a gazdasági reform időszakában valamiféle gazdaságpolitikai rendiség következett. A beruházásokat nem a fejlesztő központ voluntarisztikus akarata szerint osztották el, hanem alku alapján, melyet az elosztó központ az ágazatok, a gazdálkodó és a költségvetést felhasználó részapparátusokkal való megegyezés alapján köt meg. A terv megszűnt a gazdasági elosztás irányító szempontja lenni. Ettől kezdve a hetvenes években a politikai befolyással rendelkező apparátusok nyomása kényszerítette ki az elosztást. Itt természetesen a nagy múltú, politikailag erős ágazatok szerezték meg a legnagyobb mértékű fejlesztést, tehát pont azok, amelyeket legkevésbé kellett volna gazdasági szempontok alapján fejleszteni. Az ágazatoknak ezt a gazdaságpolitikai nyomását, ezt a „rendi köztársaság"-helyzetet fejtette ki átfogó gazdasági koncepciójában **Kornai János**. Az értelmiségi elit utánpótlása a hetvenes években a Közgazdasági Egyetemen találta meg helyét, és az egyszerű emberek is legtermékenyebb, legkreatívabb gondolataikat a gazdaság, a pénzkeresés világában gondolták végig.

A hetvenes évek közepének politikai kurzusa, amely a reformokat **hitelekkel** helyettesítette (hogy ne mondjam, hitelekkel úszta meg), mivel nem az 1953 előtti vagy akár az 1968 előtti helyzethez tért vissza, nem kellett hogy magát mint antireformot definiálja. Ellenkezőleg. A reform ekkor jött csak igazán divatba, mint politikai slogan. A valódi reform idején, 1968–1973 között a reform kifejezést óvatosan használták, mert bújtatott politikai implikációja volt. Csak a gazdaság reformálásáról volt szó, a politikai modell változatlanul hagyása mellett, de mindenki tudta, hogy ez lehetetlen, hogy a piacelvű gazdaság nem működhet az adminisztratív gazdálkodás „felépítményeként" kidolgozott politikai modellben. Ezt azonban leplezni kellett. Mikor reformról valójában nem volt többé szó, a kifejezés megengedhetővé vált. Minél inkább nem reformot akart az újabb gazdaságpolitika, annál inkább igyekezett ezt **reformretorikával** leplezni. Ha a hatvanas évek végén a reform értelemszerűen modellváltást jelentett, áttérést a sztálini modellről a buharini modellre, úgy a hetvenes évek közepén a reform értelme megváltozott. Hasonult a Gömbös-kormány idején kialakult egykori reformfelfogáshoz: a hetvenes évek közepén reformon lényegében a **hatékonyabb bürokráciát** értették. Így minden reformmá vált. A tanrendváltozás oktatási reform volt, ha a főkönyvelő megcsinálta a vállalat évi mérlegét, a vállalat pénzügyi-számviteli reformját hajtotta végre, a katonaságnál az őszi hadgyakorlat hadseregreform volt.

A nyolcvanas évek elejétől, amikor sor került a hitelek visszafizetésére, ez annyiban változott, hogy az egész gazdaság, az állami nagyipar piacelvű átalakulásának reformprogramja helyébe most a magán-kisgazdálkodás törvényesítése került. Ha a hetvenes években a reformot hitelekkel úszták meg, úgy a nyolcvanas években új NEP-pel. Ez annyiban rendkívül megtévesztő volt, hogy minden szemlélő radikálisabbnak tartotta, mint az állami nagyipar piaci alapra helyezésének bármely lehetséges intézkedését: ez a kapitalizmus visszaállításaként jelent meg. A magángazdálkodás szabaddá és – tegyem hozzá – divatosabbá válásával együtt megjelent az értelmiségi közegben egy újabb reformteoréma ennek a helyzetnek racionalizálására: a **civil társadalom** teorémája. A civil társadalom, noha teoretikusai az ellenkezőjét szeretnék mondani, hallgatólag a citoyentársadalomnak, a politikai közösséget alkotó állampolgár társadalmának ellentéte lett. Az a közeg, amely a burzsoá vicinális léptékű lehetőségéért, a magántollasodásért vagy nagyon jó esetben a magángazdagodásért feladta az emberi jogokat, a politikai jogokat. Lemondott ezek követeléséről, hogy háborítatlanul gazdálkodhasson. Így tehát a civil társadalom a pénzszerzésben autonóm, de politikai jogok nélküli, politikai tekintetben a hatalmi apparátusnak korlátozatlanul alávetett közösség megfogalmazása lett.

A civil társadalom eme elképzelése körül a reformnak is új értelmezése lett. Új reformakarat, amely nekiveselkedik annak, hogy – ádáz küzdelmek árán – kiharcolja azt, ami van. Kiharcoljuk az ideológia alóli felszabadulást, hirdeti az efféle reformprogram. Hol van már bárkinek is ideológiája. A rezsim feladta a politikai ideológiát a konszolidációkor, a hatvanas évek elején. Ki kell harcolni az önelvű, ideológiamentes tudományt-művészetet? Húsz éve megvan. Kiharcoljuk, hogy az egyén ne legyen politikai kényszerek alá vetve önmegvalósításában? Régóta nincs, a magánélet politikai ellenőrzése rég megszűnt.

Ma a reform új helyzetet jelent. A gazdaság új állapotba került. A Világbank napirendre tűzte a hitelek átütemezését, ami azzal a veszéllyel jár, hogy hosszú időre elvesztve a fejlettebb országokból származó hiteleket, ezzel elveszítjük a korszerű technika innen való importját is. Az önerőre kényszerülünk, s ennek perspektívája a harmadik világ elmaradott országainak szintjére való lesüllyedés. A jelenlegi kormány megbízatása arra szól, hogy gazdasági megszorító intézkedésekkel kerülje el az átütemezést. Ez helyes, ez valóban nemzeti feladat. De a megszorító intézkedés nem reform. Nem fog a magyar gazdasággal semmi jót csinálni, a Világbanknak szól. Meg kell tenni, de több módon lehet megtenni. A kormány megbízást kaphat erre az érintett társadalomtól. Akkor, ha ez a társadalom citoyenközösségként, a politikai cselekvés szubjektumaként lép vele szemben, s erről a kormánnyal megállapodik. Lényegében ez a megállapodás az új értelme a reformnak. Ha a társadalom politikai szubjektumaként mandátumot ad a kormánynak a gazdasági korlátozó intézkedésekre, akkor elvileg megvan a lehetőség arra, hogy ezt összekapcsolják a gazdasági reformmal, az állami

gyáripar működésének piacelvű átalakításával. Ha ez ellen – hallgatólagosan – az volt az ellenérv, hogy ennek megvalósítása áremelésekkel és munkanélküliséggel járna, úgy ma ez megvan korlátozó intézkedésként mindenképpen. Ma a gazdasági reform nem kell hogy több politikai fesztültséget, megrázkódtatást okozzon, mint amit a Világbanknak teljesített korlátozó intézkedések minden reform nélkül is okozhatnak.

Ha egy ilyen reformnak tekinthető megállapodás rezsim és társadalom között a korlátozó intézkedések közös vállalására létrejön, az lehetőséget adhat, hogy a társadalom a politikai cselekvés szubjektumaként ellenőrizze az államot, ebben az esetben abból a konkrét szempontból, hogy megszorító intézkedései a feltétlenül szükségesre korlátozódnak-e, megmaradnak-e abban a keretben, amin belül a kormány a társadalomtól felhatalmazást kapott. Ez az aktuális problémán túl lehetőséget adhat arra, hogy megvalósuljon a demokratikus alaphelyzet: a társadalom, mint a politikai cselekvés szubjektuma, hatalmilag kontrollálja az államhatalmat.

Ez a demokráciaértelmezés szempontjából felvet egy fontos és aktuális kérdést. Ma sokat emlegetett dolog az **érdekképviselet** és az **önszerveződés**, valamint az **autonómia**. Mindezek fontos problémái a demokráciának, de más szintjei. A hatalom korlátozását a társadalomnak mint a politikai cselekvés egységes szubjektumának kell elvégeznie. Itt hatalom és társadalom polárisan áll fenn egymáshoz képest, egymással szembe, illetve egymás partnereként. Más szintje a demokráciának a társadalom egyes osztályai, rétegei, csoportjai egymással szembeni érdekeinek politikai képviselete. Ha ez a szerveződés **megelőzi** az előbb említettet (a hatalom–társadalom partneri viszonyát), úgy ez nem mozdítja elő a demokrácia ügyét. Ebben az esetben az államhatalom válik omnipotens érdekegyeztetővé. Ő fogja az autonóm módon megszerveződött rétegérdekekkel szemben megmondani, hogy az államérdek, az ún. közérdek (valójában költségvetési érdek) szempontjából milyen mértékben érvényesülhetnek. Ez a helyzet nem a demokrácia, hanem a paternalizmus politikai gyakorlata, olyan paternalizmusé, amely már nem egyénenként közömbösíti a társadalom tagjait politikai értelemben, hanem csoport-érdekképviselet vonatkozásában.

Az érdekképviselet nélkülözhetetlen dimenziója a demokráciának, de kialakulásának követnie s nem megelőznie kell azt a helyzetet, amikor egységes, politikailag tudatosult és képviselt társadalom került partneri viszonyba így –, mint egység – az állammal. Utána kell következnie a demokrácia magasabb stádiumaként a komplexebb érdekérvényesítési helyzetek egymással szemben kibontakozó dinamikájának.

Utolsó kérdés már csak az, hogy az adott helyzetben hogyan válik a társadalom a politikai cselekvés szubjektumává. Úgy, hogy valamely történeti múlt által tekintéllyel rendelkező intézmény átveszi a társadalom képviseletét: olyan intézmény, amelyet a társadalom erről való külön szavazás nélkül is elismer az

adott helyzetben képviseletének. Olyasvalami, mint Lengyelországban a katolikus egyház. Majd egy éve majdnem ilyen lett nálunk az Írószövetség. Ilyen képviselet lehet mondjuk a Tudományos Akadémia, egy országgyűlési képviselőcsoport vagy esetleg egy folyóirat szerkesztősége. Ma a reform lényegében ennek a széles értelemben vett társadalmi önszerveződésnek a folyamata.

HOGYAN LÁTJUK MA 1956-OT?

1956 megítélése teljes mértékben azon múlik, hogyan ítéljük meg az úgynevezett „ötvenes" éveket. Aki úgy találja, hogy a Rákosi-vezetést akár fegyverrel is el kellett távolítani, ha csak így lehetett a torzulásnak véget vetni, nyilván másképp ítéli meg 56-ot, mint az, aki számára 1948–1953 között az alapvető folyamatok alapjában helyes mederben haladtak, csak bizonyos hibák rontották a helyzetet. A kérdés, 56 kérdése igazában az: olyan rosszat jelentettek-e az ötvenes évek, amelyet akár fegyverrel is meg kellett szüntetni. Azaz elvileg lehetséges volt-e egy „desztalinizáló" forradalom, vagy a Rákosi-rendszerrel szemben fegyvert fogni minden esetben csak ellenforradalom lehetett? Ez a valódi kérdés, ehhez képest harmadlagos, hogy mi volt, ami 1956. október 23. és november 4. között történt.

I.

Az 1945 és 1956 között eltelt tíz esztendőben a meginduló magyar szocialista fejlődés két utat is járt. Két összeegyeztethetetlen utat, amely egységesen, egymással összezavarva nem lehet a mai szocialista építés hagyománya. A folyamatosságot csak az egyikkel lehet vállalni, a másikkal következetesen meg kell tagadni. 1956 kulcskérdése ebben a problematikában rejlik. 1945-ben az emigrációból hazatért pártvezetési mag elvi platformként egy vegyes gazdasági rendszert gondolt a szocialista építés megalapozására: a gyáripar kulcsszektora állami tulajdonban, mezőgazdaság, szolgáltatások, kisebb üzemek magántulajdonban. Politikai felépítményként a vegyes gazdaság pluralisztikus-parlamenti rendszerben fejezte volna ki a rendszer konszenzusába illeszkedő társadalmi erők érdekeinek politikai képviseletét. Amikor 1947-ben ennek a hosszúra tervezett átmenetnek egyik napról a másikra való lerövidítése került napirendre, a folytatásra már a másik utat jelölték meg. Ennek lényege a gazdasági fejlődés politikai eszközökkel való felgyorsítása volt. Erre nem csupán egy ezt előmozdító gazdaságpolitika szolgált, hanem egy egész gazdasági-politikai modell, amely azonosult magával a szocializmussal. A modell egy önerőből, külső segítség nélkül, tehát nem az akkori élenjáró technikával létrehozott termelési apparátust tételezett fel, amely termelési apparátus az alacsony hatásfokú technikai bázis rohamos ütemű mennyiségi gyarapításával növeli erőltetett tempóban az egész termelést. Ezzel az eljárással, ezzel az ipari bázissal el lehet érni nagyobb növekedést, mint amelyet más ilyen műszaki színvonalú ipar „magától" megvalósít. Ez a termelés extenzív bővítését jelentette. A modell lényegét kifejező doktrína:

az A-szektor prioritása, ekvivalens azzal, hogy extenzív. A termelés bővítésének extenzív volta nem a gazdaságpolitika szubjektív hibája, hanem a modell legfőbb lényege. A termelés ilyen jellegű fejlesztése szükségképpen a termelés háttérfeltételeinek létrehozásából, illetve bővítéséből indul ki: az alapanyag- és a szerszámgépipar kiépítéséből, nem a végfogyasztásból. A beruházási javak gyártását nem a felhasználó végtermék orientálja, hiszen ez csak követi az építésben a háttérbázist, ezért a fejlesztés szükségképpen voluntarisztikus, önkényesen határozza meg a tervbe vett méreteket. A gazdasági erőknek a modell felépítése szolgálatába állítása megköveteli a mezőgazdaság adminisztratív uralom alá helyezését és – mivel a feszített ütem kényszert jelent – a politikai forma a rendkívül centralizált parancsuralom. Az extenzív gyarapítás modellje eleve, lényegénél fogva a növekedési ütem politikai eszközökkel való művi gyorsítását szolgálja, az indulási koncepció még ehhez viszonyítva is feszített tempót tervezett, lényegében maximális növekedési ütemet; éppen azért, hogy a társadalom hamar túljusson azon a szakaszon, amely a fogyasztás leszorításával finanszírozza a termelési apparátus bővítését.

A másik útra való áttérésnek volt ellenzője. Nagy Imre a NEP-jellegű átmenetet elhagyó fordulat utáni szakaszban is meg akarta őrizni a vegyes gazdaság legfontosabb tényezőjét: koncepciója szerint az egyéni parasztság az állami nagyipar szektorával együtt, egyidejűleg vele belenő a szocializmusba. A két modell, a két út kicsiben megismételte azt az alternatívát, amely a Szovjetunióban a húszas–harmincas évek fordulóján az összehasonlító fejlődési szakaszban a Sztálin- és a Buharin-frakció ellentétében fejeződött ki. A Rákosi–Gerő-vezetés – ismeretesen – a sztálini útra lépett, míg Nagy Imre az egykori Buharin-platform szellemét idézte fel. Lehet, hogy az azonos helyzet termelt ki azonos gondolatokat, de az sem kizárt, hogy az 1930-ban már szovjetunióbeli emigrációban levő Nagy Imre buharinista volt, és akkori nézeteit rejtve megőrizte, átteleltette a harmincas–negyvenes éveken keresztül.

1948–1953 között a magyar szocialista fejlődés az A-szektor prioritásával jellemezhető modell jegyében indult meg. 1953-ban a fogyasztás leszorítása és az ütem erőltetésének szolgálatába állított, mindenre kiterjedő kényszer oly mértékben élezte a feszültségeket, hogy ez a modell megbukott, és átadta helyét a másiknak. Az 1953. júniusában hivatalba lépő Nagy Imre-kormány a júniusi határozat útjára lépett. Az új vezetés feladta az A-szektor prioritását. A szocialista fejlesztést a végfogyasztással, a mezőgazdasági és a fogyasztási cikkeket gyártó ipar fejlesztésével kívánta kezdeni, beleértve olyan – a fejlett országokban realizálható – exportalap kifejlesztésével is, amellyel korszerű beruházási javakat van mód importálni. Így kívánta a végtermelés bővüléséhez igazodó tempóban fejleszteni a nehézipart. Feladta a mezőgazdaság erőszakolt kollektivizálását, és a politikai modell pluralizmusában is gondolkodott. A párton kívüli tömegek képviseletének megvalósítására új alapokra helyezte a Népfrontot; ekkor keresztelték át Hazafias Népfrontra. A megélénkülő helyi népfrontszerve-

zetek munkájába bevonták a korábbi koalíciós pártok egykori kulcsembereit. 1954-ben azt is tervezték, hogy a népfrontnak lehetőséget adnak egyéni tagságra, ami pártszerű szervezetté tette volna.

1955-ben a Szovjetunióban bekövetkezett vezetőségváltozás, amelynek során leváltották Malenkov szintén „buharinista" kormányát, a Nagy Imre-vonal, a „júniusi út" bukását hozta. Az 1955. márciusi határozat feladta a maximalizált növekedési ütemet és az ehhez kapcsolódó, terrorisztikus politikai módszereket, de fenntartotta az A-szektor fölényét. Az ország legszélesebb közvéleménye nem fogadta el ezt a fordulatot, és leghatározottabban a „júniusi útra" való azonnali, teljes visszatérést kívánta. Ebben széles politikai konszenzus volt a társadalom tömeges létszámú, népi rétegeiben. A párttagságban is számottevő tábora volt a júniusi útnak. A funkcióban nem levő tagok zöme ezen a platformon állt. A vezetésben jelentős csoportok voltak, amelyek nem értettek egyet a márciusi határozattal, s nézeteiket a nyilvánosság előtt csupán pártfegyelemből leplezték. A magasabb társadalmi státust élvező mozgalmi erők sorában a kommunista értelmiség fontos osztagai: írók és újságírók az 1955-ös évben túltették magukat a pártfegyelmen, és nyílt bírálattal szálltak szembe a márciusi határozat vonalát képviselő Rákosi–Gerő–Hegedűs-vezetéssel. A pártfegyelem annyiban még kötött, hogy magát a politikai kurzust meghatározó határozatot nem támadták nyíltan, frontálisan, de erről volt szó. A harc a márciusi határozat vonala ellen, a júniusi útra való visszatérésért folyt. Nagy Imre nem adta fel álláspontját, folytatta a politikai harcot a Központi Vezetőséghez intézett beadványok formájában. Követelte nézetei széles vezetési körben történő megvitatását. A széles tömegek ebből csak annyit láttak, hogy nem gyakorol önkritikát, és kiválik a vezetésből; ez oly mértékben szokatlan volt az előző évek gyakorlatához képest, hogy széles körű politikai-erkölcsi tőkét teremtett számára. Mikor hajthatatlansága miatt kizárták a pártból, hozzáfogott politikai platformjának radikalizálásához, továbbfejlesztéséhez is. Az íróellenzék, az újságírócsoport és az 1954-től szabadlábra kerülő, rehabilitált pártvezetők többsége körülötte csoportosult. Az ilyen módon kialakult pártellenzék nem tartotta helyzetét kilátástalannak, mivel a szovjet vezetésben Malenkov nem bukott meg egészen, miniszterelnökségről való leváltása és nézetei, vonala bírálata után is tagja maradt a politikai bizottságnak. Okkal lehetett feltételezni és remélni, hogy bukása átmeneti, és az idő neki dolgozik. A Szovjetunióban 1955-ben jóval nagyobb ütemben haladt a személyi kultusz még élő áldozatainak rehabilitálása, a művészetirányítás zsdanovista cenzúrakritikájának felszámolása, mint nálunk. Mindez és a szovjet vezetés kibékülése Jugoszláviával azt mutatta, hogy hazánk még a márciusi vonal kereteibe beleférő demokratizálás terén is le van maradva.

1956 februárjában a XX. kongresszus ezt a véleményt mintegy igazolta. Most már a függetlenített párt- és mozgalmi funkcionáriusok jelentős része is, olyanok, akik alapjában egyetértettek a márciusi határozattal, s nem a júniusi út hívei voltak, követelték, hogy a pártvezetés vonja le a szovjet kongresszus-

ból folyó következtetéseket: váltsák le az 53 előtt kompromittálódott vezetőket, hajtsák végre a rehabilitációkat, és a legjelentősebb rehabilitáltakat vonják be a vezetésbe, rendezzék a viszonyt Jugoszláviával, és alakítsanak ki népközeli, a tömegek számára elfogadható vezetési stílust. A vezetés ezt nyomás alatt vég rehajtani kapitulációnak vélte, s elzárkózott előle. Erre vele szemben széles funkcionárius-ellenzőtábor is felsorakozott. 1956 júliusában végrehajtották a márciusi határozat vonalának korrekcióját követelő „mérsékelt pártellenzék" követeléseit. Rákosit leváltották, és több rehabilitáltat bevontak a vezetésbe. Mindez azonban a közhangulat számára nem volt megoldás. Nem csupán azért, mert Rákosi helyett Gerő a régi politika folytatását jelentette be, s Révai is csak a vezetés legbeavatottabbjai számára volt rehabilitált, a kijjebb levők számára a Rákosi-kor negyedik számú legkompromittáltabb figurája, hanem azért, mert a tömegakarat a márciusi határozat egyértelmű visszavonását, sőt elítélését követelte, s a visszatérést a júniusi útra: annak személyi konzekvenciájával. Július után a nyomás nem csökkent, hanem erősödött. A júniusi út vonalán álló pártellenzék a teljes győzelemre politizált. Ősszel a Gerő-vezetés már tervbe vett platformján túlmutató reformokat, de ez már nem volt elég a konszolidáláshoz. Októberben a lengyel fordulat végrehajtotta a vonalváltást, amelynek megfelelőjét Magyarországon is széles közvélemény kívánta. 23-án az egyetemisták a lengyel fordulat melletti tüntetéssel akarták kikényszeríteni a hazai fordulatot. Mivel a kora délutáni órákban kezdődő tüntetés nem eredményezte a Gerő-vezetés távozását, új Nagy Imre-kormányt, az esti órákban a megmozdulás fegyveres felkelésbe torkollott.

II.

Az 56-hoz vezető alapvető politikai folyamat jellemzése után egy kevésbé tárgyalt problémát érintenék. 56 nemzetközi hátterét. Nem a jól ismert nyugati reagálást, hanem beilleszkedését a szocialista tábor nemzetközi politikájának folyamatába. 1953-ban a Sztálin örökébe lépő pártvezetést válságos nemzetközi helyzet szorongatta. A nemrég hadrendbe állított amerikai hidrogénbomba veszedelmesen megnövelte a nyugati oldal katonai fölényét, ezen túl napirendre került Nyugat-Németország felfegyverzése, ami ezt a fölényt végzetes mértékűvé tehette. Sztálin utódai előtt a hidegháború elvesztésének rémképe sejlett fel, s ez a vezetésben, legalábbis annak egy részében egy vakmerő elképzelést szült a veszély elhárítására. A terv, amelyet Berija személyéhez szoktak kapcsolni, hajlandónak mutatkozott arra, hogy feladja a szocialista tábor részéről a Német Demokratikus Köztársaságot oly módon, hogy beleegyezik Németország nyugati alapon való egyesítésébe, annak fejében, hogy az egyesített Németország semleges lesz, azaz egy felfegyverzett Nyugat-Németország nem lesz a NATO európai haderő része. Ez a terv a Beriját előtérbe helyező változás előtt, már

Sztálin idejében felsejlik a szovjet kormánynak egy 1952-es jegyzékében. A terv létezéséről két töredékes forrás tudósít. Az egyik: Hegedűs András említést tesz arról, hogy Berija letartóztatásakor a magyar pártvezetés által kapott szovjet tájékoztatás tartalmazott egy kitételt, amely szerint Berija noteszében találtak egy ilyen szövegű bejegyzést: „NDK? Leadni?" A másik adalék: egy emigrált diplomata kezén Nyugatra került egy belső hírügynökségi tájékoztató lengyel bulletin, egy legelső „PAP bizalmas", amely viszont a Malenkov-leváltással kapcsolatos tájékoztatásban azt írta, hogy Malenkov – más hibái mellett – „támogatta Berija áruló tervét az NDK leadására vonatkozóan". Nagy Imre Malenkov „kádere" volt, és ismert volt, hogy Rákosi erősen felhasználta ellene, hogy kinevezését a szovjet vezetésben leghangosabban Berija szorgalmazta. Nagy Imre feltehetően tudott valamit erről a tervről, s szervesen beépítette elképzeléseibe. 1955-ben az osztrák államszerződést a Berija-terv megvalósítása első lépésének tarthatta, tartotta, s azt a következtetést vonta le belőle, hogy Berija és Malenkov bukása nem jelenti a terv aktualitásának elvesztését, a Hruscsov-vezetés is ezen dolgozik. Beleilleszkedett ebbe a képbe Adenauer szenzációs, 1955-ös moszkvai látogatása is. Malenkov és itthon Nagy Imre leváltásának legfontosabb oka éppen az volt, hogy miután Nyugaton a párizsi és brüsszeli szerződések eldöntötték a nyugatnémet felfegyverkezés megindítását, a szovjet vezetés új pótlólagos fegyverkezési programot kényszerült megtervezni, s ez – kényszerűen – újra az A-szektor prioritását tette aktuálissá. Azt senki, Nagy Imre sem tudhatta, hogy az 1955-ös évben a szovjet haditechnika fejlődésében olyan ugrásszerű előrelépés történt: a (potenciálisan) interkontinentális ballisztikus stratégiai rakéta rendszerbe állítása, amely történetileg egyszer s mindenkorra megszüntette a nyugati fölényt azzal, hogy lehetővé tette az addig sebezhetetlen Amerika atomfegyverrel való elérését. Ez lényegesen csökkentette a szovjet vezetés számára azt a veszélyt, amelyet a német újrafelfegyverzés jelentett; nem volt szükség már arra, hogy ezt az újrafelfegyverzést akár ekkora engedménnyel is meggátolják. Az új rakétákról a világ éppen 1956 októberének napjaiban, a szuezi válság során szerzett tudomást. 1955-ben, 1956-ban aktuálisnak lehetett tartani a Berija-tervet, s lehetett gondolkodni egyfajta tágabb értelmezésben is: hogy ugyanis nem csupán a német egyesítésről és semlegesítésről lehet szó, hanem az egész „jaltai térség" semlegesítéséről. A kibékülés Jugoszláviával azt jelentette, hogy egy ilyen helyzetű, ilyenfajta semlegességű ország elfogadható szocialista országként a szovjet vezetés számára. Erősítette ezt a várakozást a bandungi értekezlet, amely a semlegesség, az elnemkötelezettség olyan baloldali változatát teremtette meg, amelyhez bármely, bármilyen rendszerű ország felzárkózhatik. Az egyértelműen antikolonialista, nyugatellenes bandungi kezdeményezés kedvező fogadtatásra talált a szovjet vezetés részéről. Az alakuló blokknak tagja volt Jugoszlávia, sőt a szocialista táborhoz fontos tényezőként tartozó Kína is a bandungi folyamat fő mozgatói közé tartozott. Bandung azt a lehetőséget látszott kínálni, hogy a Berija-terv végrehajtása így egy nyugatelle-

nes, antikolonialista program részeként, tehát a szovjet presztízst nemhogy sértő, de növelő módon mehet végbe. Nagy Imre és köre ebben gondolkodott, s egy – a pártvezetéshez benyújtott, a szovjet és a jugoszláv követségnek is átadott és értelmiségi körökben, ma úgy mondanák, szamizdatként terjesztett – platformiratban ilyen jellegű nézeteit ki is fejtette. Amikor az október 23-i felkelés következményeképp, 23-ról 24-re virradó éjjel kormányra került, az őt felkereső szovjet delegáció, Mikojan és Szuszlov nem teszik számára nyilvánvalóvá a Berija-terv végleges aktualitásvesztését. Ellenkezőleg: az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat, amely önkritikát gyakorol a Szovjetunió és a népi demokráciák viszonyában megnyilvánult egyenlőtlenségért és nagyhatalmi sovinizmusért, és kilátásba helyezi a szovjet csapatok kivonását a népi demokráciák területéről, arról győzi meg, hogy a Berija-terv aktuális, és a magyar és lengyel válság közvetlenül napirendre tűzte. Így került sor a Varsói Szerződésből való kilépésre és a semlegességi nyilatkozat kiadására. A semlegesség formája osztrák és nem jugoszláv (bandungi) mintát követett. Nagy Imre 1955-ben mindkettőben gondolkodott, s a felkelés napjaiban a tömegek várakozásának jobban megfelelhető, a tömegek által jobban átlátható és megérthető osztrák formát választotta, amelyet – mint láttuk – szintén a Berija-terv egyik megvalósulási módjának tartott. Nem mellékes megjegyezni, hogy a másik megoldásnak is volt követője; az újra induló, Petőfi Párttá átkeresztelt Parasztpárt lapjában Németh László a bandungi típusú semlegesség mellett szólalt fel.

III.

A továbbiakban magáról a felkelésről is. Kitörésekor a pártvezetésben a felkelés felszámolására két álláspont került szembe egymással. A Gerő-vezetés elvi kérdésnek tekintette, hogy a felkeléssel „ne álljon szóba", a felkelés megszüntetésére a politikai megoldást, a kompromisszumot kapitulációnak, elvi engedménynek tartotta, s egyetlen lehetséges eljárásnak a konfrontációt, a fegyveres leverést tekintette. Vele szemben a pártellenzék, élén Nagy Imrével, úgy vélte, hogy a társadalom jelentős részének, sőt többségének szembefordulása esetén a szocialista kormányzatnak csupán fegyveres védekezésre, kulcsfontosságú objektumai, vezetési központjai fegyveres védelmére van joga, a felkelés fegyveres leverésére nem. Elvileg csupán a politikai megoldás, a kompromisszum a megengedhető eljárás a felkelés megszüntetésére. Gerő október 23-i beszédében konfrontált az akkor még nem fegyveres demonstrációval, a délutáni órákban alakult Katonai Bizottság a fegyveres leverést kívánta megszervezni. Erre a rendszer fegyveres erői nem álltak teljes egészükben rendelkezésükre. Már október 23-án kiderült, hogy a budapesti rendőrfőkapitány, Kopácsi Sándor nem hajlandó erőszakkal feloszlatni a tüntetést, éjszaka pedig az, hogy a hadvezetés zöme a politikai megoldás felé hajlik. A belügyi belső karhatalom, amelyet még

mindig ÁVO-nak neveztek, túl nagy mértékben állott a hangulati nyomás alatt, mint hogy kizárólag reá lehessen építeni. A Katonai Bizottság a tisztiiskolák növendékeire számított, alaptalanul: ők is a politikai megoldás felé hajlottak. Rajtuk kívül két erő állott a fegyveres felszámolás, a konfrontáció vonalán: az október 24-én a fővárosba hozott határőregységek és a Partizán Szövetség kommandója, a Partizán Készültség. Október 25-én a már hivatalában sem levő Gerő-vezetés erői a Partizán Készültség által leadott parlamenti sortűzzel kívántak feltehetően kész helyzetet teremteni, a Nagy Imre-vezetést magukkal rántani a konfrontációba, és a fegyveres erők ezt nem akaró tagjait mintegy kompromittálni s ezzel konfrontációba kényszeríteni. A – vélt – terv visszájára fordult. A katonai egységek jelentős részének felbomlása a felkelés oldalára való átállást eredményezte, mivel a tisztikar jelentős része úgy érezte, már az erőszakos fellépés megtagadása sem elég ahhoz, hogy elhatárolja magát a sortűztől, ennek hitelt már csak a felkeléshez való átállás adhat.

Fegyveres felkelés, polgárháborús helyzet a politikai életet mindenkor két szintre tagolja. Egyik szint a guvernamentális politika: a kormány, a hatalmon lévő párt vezető szervei, az egyéb parlamentáris pártok vezető gárdája szintje. Másik a bázisszint: az utca szintjén folyó politikai szerveződés, a fegyveres felkelés szerveződése. A felkelőkkel kötött fegyverszünet után a kormányzati szinten a Nagy Imre-kormány, az MDP, majd MSZMP vezetősége és az újra megalakult koalíciós pártok, valamint a koalíciós időkben nem létezett Keresztény Demokrata Néppárt tevékenykedett. A bázisszint szervezeteit a felkelő alakulatok és a munkahelyen alakult forradalmi bizottságok alkották. A gyárak forradalmi bizottságait esetenként munkástanácsoknak nevezték. A helyzet meghatározója az volt, hogy egyes politikai erők a politikai élet melyik szintjén működnek, illetve van-e mindkét szinten szervezetük. Ezt szem előtt tartva veszem számba a felkelést hordozó politikai erőket. A Nagy Imre-kormány magvát mindvégig alkotó pártellenzék majdnem teljes egészében a guvernamentális szinten szerveződött: a támogató értelmiségi szervezetek: a Petőfi Kör, az Írószövetség, a NÉKOSZ és a felkelés napjaiban alakult Értelmiség Forradalmi Bizottsága ehhez a szinthez tartozik. Két szálon mégis lenyúlt a bázisszintre: pártellenzékiek szervezték és vezették az Üllői út sarki felkelők egyik csoportját: a Tűzoltó utcai csoportot, pártellenzékiek alapították a felkelés első napjaiban az első felkelőújságot: az *Igazság*ot. A másik politikai erőt a volt koalíciós pártok: az újra megalakult Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt és a Petőfi Párttá átkeresztelt Parasztpárt képviselte. Csak a kormányzati szinten működtek, tevékenységük a Nagy Imre-kormány működéséhez simult, annak – mozgalmi kifejezéssel – mintegy népfrontos partnerei voltak. A fegyveres felkelés és a forradalmi bizottságok viszont csak a bázisokon léteztek. A Nagy Imre-kormány a Hazafias Népfront forradalmi bizottságaként alakult Országos Nemzeti Bizottságon keresztül próbálta – eredménytelenül – a forradalmi bizottságokat ellenőrzése alá vonni. A felkelők részéről Dudás József bizottsága megkísérelte, hogy a

forradalmi bizottságokat és a felkelőket ellenőrzése alá vonva szilárd és tartós kettős hatalmi helyzetet alakítson ki, bizottságát pedig ellenkormányhelyzetbe hozza. Néhány napos próbálkozásai nem hoztak sok sikert, amit legjobban az mutatott, hogy a Külügyminisztérium megszállása miatt a Nagy Imre-kormány karhatalma akadálytalanul őrizetbe tudta venni Dudást, senki és semmi nem mozdult meg mellette. A kormány célja a kettős hatalmi helyzet kialakulásának megakadályozása, a bázis együttműködésre kész erői integrálása, a konfrontáló bázistényezők elszigetelése, politikai marginalizálása volt. Esélyei lemérésére a néhány nap eseményei nem adnak módot. A negyedik politikai erő a politikai katolicizmus tábora volt. Ez a tábor, amelyet Mindszenty integráló figurája szervezett egy táborrá, a politikai tevékenység mindkét szintjén létezett, mindkét szinten külön szervezettel bírt: a kormányzati szinten az említett katolikus párt, a bázison Soltész János Keresztény Frontja, amely a börtönben keletkezett, és a kiszabadult és a felkeléshez csatlakozott börtönismerősök révén megvetette lábát a fegyveres csoportokban és a forradalmi bizottságokban. A forradalmi bizottságok határozataiban és a Magyar Ifjúság Pártja aláírású röpcédulákon követelt Mindszenty-kormány ötlete az ő aktivitásukat tükrözte.

Néhány szó e politikai erők programjáról, platformjáról. Október 23-án igen széles tömegekben konszenzus volt arról, hogy a márciusi határozat útjáról visszaakarnak térni a júniusi útra, annak személyi konzekvenciájával. Abban teljes egység volt, hogy a júniusi út jobb, mint az A-szektor fölényének az útja. Hogy ki állt ezen a platformon csupán, ki akarta tovább fejleszteni, s ki tekintette csupán a másikkal szemben viszonylag inkább elfogadhatónak, nehezen látható át. A felkelés néhány viharos napja nem volt elég a tisztázó politikai differenciálódás kibontakozására. A pontokba szedett platformnyilatkozatokban a négy igen különböző arculatú politikai erő álláspontja még meglehetősen egységes képet mutat. Különböző szóhasználattal nagyjából a júniusi út vegyes gazdasági rendszerét vázolják fel. A gyárak állami tulajdonban, a vállalatok vezetése valamiféle munkahelyi önigazgatás kezében. A mezőgazdaság az egyéni parasztság kezében – ettől bizonyos mértékig a Petőfi Párt vezetőségében tömörült népi írók tértek el, akik hitet tettek a szövetkezeti rendszer mellett –, a városi szolgáltatások egyéni kisiparosok, kiskereskedők kezében. A politikai rendszer politikai pluralizmus, amely tartalmazza a többpárt-rendszeres parlamentarizmust és a termelői önigazgatást. Külpolitikai orientáció a semlegesség.

Az 1956. november 4. utáni vezetés az A-szektor prioritása útjára tért vissza, s ezen belül végrehajtotta azokat a korrekciókat, amelyeket a Rákosi–Gerő-vezetés a XX. kongresszus után elmulasztott, a júliusi vezetésnek pedig már nem volt ideje. A döntést a szándékon túl a körülmények is meghatározták. A júniusi útnak már 1956 októberében is sokkal rosszabbak voltak az esélyei, mint még 1953 júniusában, mivel az ipar, ha lassított ütemben is de 1953–54–55–56-ban az A-szektor prioritását feltételező modellben épült tovább, a növekedés mesterséges gyorsítását célzó, óriási beruházási javakat gyártó szektor tovább

növekedett. 1957-ben már ennek dominanciája adottság volt, amelyet nem lehetett egyszerűen likvidálással, „a rosszul begombolt mellény újragombolásával" megszüntetni, kiindulni csak belőle, kereteiben lehetett. A júniusi út tendenciája mintegy vadon tört át először az agrárpolitikában, feltehetően nem volt véletlen, hogy Fehér Lajos, az agrárpolitika irányítója Nagy Imre korábbi bizalmasa volt. Később pedig annak a gazdaságpolitikai reformtörekvésnek formájában – immár nem vadon –, amely szervesen a júniusi út folyamatában született.

Végezetül: mi volt tehát 56? A szovjet tapasztalatokra épülő szocialista fejlődés két, alternatív modellje politikai erőinek fegyveres összeütközésig elmenő összecsapása, amely azután – Mao Ce-tung híres formulájával élve – „a népen belüli ellentmondásokat" antagonisztikussá változtatta.

Mik a tanulságai a ma számára? 56 mai értékelése útjában áll hogy teljes egészében megtagadjuk a kontinuitást az A-szektor prioritásának doktrínájával és az ezen az elven alakult 1948–1953 közötti iparosítást „rosszul begombolt mellénynek" tekintsük, s egyértelműen vállaljuk a júniusi úttal a kontinuitást. Ez ma is szellemi akadálya a gazdasági reform koncepciója kidolgozásának. Tanulsága, hogy egy szocialista vezetésnek a társadalommal támadt konfliktusa esetén kommunista kötelessége, hogy a politikai megoldásban gondolkozzék és a konfliktust a lehetőségek legszélesebb határáig menve politikai eszközökkel oldja meg. 56 drámai példája annak, hogy a csak konfrontációban, csak hatalmi eszközökben gondolkodó politika útja a szakadékba vezet. 56 felvetette a magyar szocialista társadalom pluralizálódásának eszméjét. 1958-ban a gazdasági reform még revizionizmusnak ítéltetett, az élet azonban – úgy tűnik – napirendre tűzte a gazdasági reform után a politikai reformot is. Az első, ígéretes lépések az új választási rendszer és a termelői önigazgatás elvének megjelenése a vállalati irányításban. Ez jelzi, hogy immár a politikai reform ügyét sem szabad 1958-as szemmel nézni.

Tito pulai beszédében azt mondotta – szabadon idézve –, hogy ellenzünk minden külföldi beavatkozást, de ha ez a beavatkozás lehetővé teszi a szocializmus felépítését Magyarországon, akkor a történelem igazolni fogja. Majd harminc év telt el, de – úgy vélem – a történelem még mindig nem döntötte el ezt a kérdést.

Rajtunk is múlik, hogyan fogja eldönteni.

A LEGITIMÁCIÓ TÖRTÉNELMI ALAKVÁLTOZÁSAI

A legitimáció problémája a hetvenes években, az identitás kérdéseivel együtt, a politológiai irodalom egyik „divatkérdése" lett. Mint a divatkérdéseknél lenni szokott, hamar felhígult a vita tárgyát képező központi fogalom. Ma legitimáción lényegében két dolgot szoktak érteni. Egyik felfogás szerint a legitimáció az ideológia szinonímája és az ideológia központi funkcióját: valamely politikai álláspont igazolását fejezi ki. Az ideológia fogalmához viszonyítva a legitimáció fogalma annyiban nem tautológia, hogy az alapfunkcióra szorítkozik s így megtisztítja ideológiakritikai értelemben az ideológiát a hamistudati elemektől. Mielőtt ezzel a véleménnyel kapcsolatban állást foglalnék, nem fölösleges néhány pillantást vetni a legitimáció-fogalom történeti születésére. Eredetileg a legitimitás jogi fogalmával volt azonos. Jelentette egy uralkodó vagy egy dinasztia törvényes igényét a trónra. A legitim uralkodó ellentéte a bitorló volt, aki jogtalanul foglalta el a trónt. A feudális abszolutizmus korszakával az uralom, az uralkodás törvényességének eme fogalma az államokra származott át, amelyek élén az uralkodók állottak. Lényegében a múlt századtól azt a – még mindig jogi – problémát jelentette, hogy a gyakorlatilag működő hatalomnak milyen kritériumoknak kell ahhoz megfelelnie, hogy törvényesnek tekintsék. Ez a fogalom lényeges dologban különbözik az ideológiától. Csak államokra, kormányokra, politikai rendszerekre vonatkoztatható, politikai pártokra, áramlatokra, mozgalmakra nem. Ideológiája elsősorban ez utóbbiaknak van: a politikai mozgalmaknak. Amikor mozgalmak, ezeket megszervező politikai pártok kormányra kerülnek, rendelkeznek az állam hatalmi eszközeivel, politikai rendszereket alkotnak vagy semmisítenek meg, akkor az illető mozgalom, párt ideológiája hivatott igazolni az adott kormányzás tevékenységének, illetve az adott politikai rendszer létjogosultságát és jogát arra, hogy az állampolgárok intézkedéseinek engedelmeskedjenek. Csakhogy a kormányok, a működő államhatalmak intézkedései iránti engedelmességi készség nagyon csekély mértékben származik a kormányon levő párt vagy a hatalmi eszközökkel rendelkező politikai csoport ideológiájának befolyásából. Hiszen ha így volna, akkor a kormányoknak meggyőződéssel csak párthíveik engedelmeskednének, a többiek csupán kikényszerített engedelmességet gyakorolnának. A fogalom eredete útbaigazíthat arra nézve, hogy nem erről van szó.

Az uralkodónak nem azért kell engedelmeskedni, mert jó uralkodó vagy mert nagy uralkodó – ez az uralkodó trónigényének ideológiai igazolása volna

–, hanem azért, mert törvényes uralkodó. A törvényes uralkodó akkor is jogosult uralkodásra, ha gonosz zsarnok vagy gyenge képességű államférfi. Az államok, a politikai rendszerek legitim volta is ilyesvalami. Egy kormányt nem abból a megfontolásból tartanak törvényes kormánynak, mert feltétlenül az adott körülmények között lehetséges legjobb kormánynak tekintik. A kormányokkal és az államrenddel szembeni kritikus szembenállás nem vezet szükségszerűen az adott kormány, az adott államrend legitim voltának kétségbevonásához. Hiszen parlamentáris rendszerek működésének legfontosabb feltétele, hogy az adott rendszer törvényességét nem csupán a kormánypártiak fogadják el, hanem az ellenzék is. Ha a legitimáció az ideológia rendszerigazoló funkcióját jelenti, úgy ez nyilvánvalóan lehetetlen. Még az a szélsőséges eset is gyakran előfordul, hogy politikai csoportok nagy mértékben rossznak, bírálni és változtatnivalónak tartanak politikai rendszereket, anélkül, hogy kétségbevonnák legitimitásukat.

Egész másként közelíti meg a legitimáció problémáját az a felfogás, amely Max Weber tanításaiból indul ki.

E felfogás szerint a legitimáció a működőképes, konszolidált, szervezett hatalomnak való engedelmességi készség. Ez a készség lényege szerint kikényszerített és azoktól a kényszerektől, melyeket egy pillanatban törvénytelennek tartanak, csupán folyamatossága különbözteti meg. A rablás, ha folyamatosan és rendszeresen űzik, egy idő után állammá válik. Az állítás nem képtelen. Nem kell kizárólag a maffiára gondolnunk, leírható ily módon a feudális államok keletkezése is: a földművelő vagy gyűjtögető népre települő harcias nomád nép kezdetben rabol, majd hosszú-hosszú idő után az, ami a leigázott nép számára puszta fosztogatás volt, földesúri szolgáltatások rendszerévé, feudalizmussá kulturálódik. A legitimáció az uralom szilárdságának függvénye. Nincs tehát elvi különbség egy megszállt tartomány népének kényszerű engedelmessége, illetve a korábbi hatalommal szembeni engedelmességi készség között. Ha a megszálló győz, a tartományt hozzácsatolják, a lakosság számára az új hatalom egy idő után legitim rend lesz. Ezen álláspont szerint a legitimáció az átmenetiség és véglegesség, illetve a konszolidáltság és konszolidálatlanság kérdése. Egy rend annál legitimáltabb, minél konszolidáltabb.

A kérdésben állást foglalva, magam pont ellenkezőleg gondolom. A legitimáció meghatározását olyasféle elv szerint építeném fel, mint a hírhedt jobboldali jogbölcselő, Carl Schmitt a maga szuverenitás-fogalmát. Schmitt szerint szuverén az, aki a rendkívüli állapot fölött rendelkezik. Nem a konszolidáción múlik tehát a hatalom – Schmitt szerint –, hanem ellenkezőleg, a konszolidálatlan helyzeten. Hatalma annak van, aki a konszolidálatlan helyzetben erővel rendelkezik arra, hogy konszolidáljon. A konszolidált helyzet is ezen a hatalmon nyugszik. Carl Schmitt (alapos okkal!) rossz híre ne késztessen bennünket arra, hogy teóriáját kézlegyintéssel elintézzük, mivel e teória jól leírja azt a polgárháborús hatalom-gondolatmodellt, amely kifejtetlenül, a létező szocializmus hatalomfelfogásának is hátterében áll.

Ennek éles ellentéte a liberális eredetű hatalomfelfogás, mely a konszolidációt egyensúlyhelyzetnek tekinti. Az egyensúlyhelyzetben gondolkodó számára a konszolidáció a normális állapot, durván szólva: ha semmit nem csinálnak vele, akkor a politikai élet „magától" egyensúlyban, konszolidált állapotban van. Amennyiben ez az egyensúly valamiért felborul, elvileg – afféle „közlekedő edények" módjára – magától is visszaáll, mivel azonban ez hosszú és fájdalmas folyamat, a rend, az egyensúly gyors és megbízható visszaállítása érdekében szükség van a hatalmi erő segítő beavatkozására. Ez az „éjjeliőr-állam" feladata. A létező szocializmus felfogása viszont közelebb áll Hobbes felfogásához. A társadalom „természeti állapota" a káosz, amelyet a káoszhoz vezető elementáris erők elnyomásával a hatalomnak kell felszámolnia és megteremtenie a konszolidációt. A konszolidáció tehát nem a politikai élet normális állapota, hanem a hatalom műve, melyet erővel fenn kell tartani: azaz percenként újra és újra megteremteni. Hasonló módon kell gondolkodnunk a legitimációról is, ha a szocialista viszonyokra alkalmazzuk. A kiindulás itt is a konszolidálatlan helyzet, de a továbblépés a másik irányba történik.

Felfogásom szerint ugyanis éppen az a politikai rendszer **legitimált**, amellyel szemben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmességi készsége, amikor az illető rendszer nincsen olyan hatalmi eszközök birtokában, hogy az engedelmességet erővel kikényszerítse. A legitimáció próbája a konszolidálatlan állapot, legitimált az a rendszer, amelynek rendelkezéseit ekkor is követik. Visszatérve a háborús megszállás példájához: a megszálló, aki csupán erőszakkal kényszeríti ki az engedelmességet, tipikusan legitimálatlan hatalmat gyakorol. Amennyiben viszont az elfoglalt terület lakossága készséget mutat arra, hogy kövesse a területről kiszorított hadviselő fél felhívásait, rendelkezéseit, végrehajtsa rádión elrendelt intézkedéseit: ez a legitimált hatalom példaszerű működését mutatja. A gondolat vonalán tovább haladva, a legitimált hatalomnak még egy további kritériumát is számításba kell vennünk. Ahogy nem tekintem legitimáltnak azt a hatalmat, amelynek pusztán az erőszak nyomására engedelmeskednek, hasonlóképpen azt a hatalmat sem, amely csupán anyagi előnyök biztosításával éri el az engedelmességi készséget. Ez a második elv szervesen következik az előzőből: a pusztán anyagi előnyökön nyugvó engedelmesség ugyanúgy csupán konszolidált helyzetben működik, mint a pusztán kikényszerített. Az ilyen hatalom csak addig elfogadott, amíg nyújtja a kedvezéseket, durván szólva: amíg „jól megy". Amikor Guizot felszólította a francia polgárságot: „enrichissez!", nem legitimációs bázist teremtett, hanem kiutat keresett egy legitimálatlan hatalmi állapotból, s arra akarta motiválni a polgárokat, hogy a nem legitimált hatalomnak engedelmeskedjenek; más engedelmesség-motívumot keresett, mint a legitimáció. Ez ugyanis, mint ennyiből is nyilvánvaló, a politikai hatalommal szembeni engedelmességi készségnek nem egyetlen lehetséges motívuma. A **második** kritériumot tehát olyasféleképpen fogalmaznám meg, hogy legitimáltnak te-

kinthető az a politikai hatalom, amelyet polgárai feljogosítottnak tekintenek arra, hogy tőlük áldozatot követeljen. Sőt túlmenve ezen: nem legitimált rendszer az, amely sikerkényszer alatt áll, tudja, hogy csak addig követik, ameddig sikeres. Legitimált rendszer viszont az, melyet nem a siker igazol: a vereséghez is joga van, a polgárok vereségben nem tekintik kevésbé jogosultnak a parancsolásra, mint a győzelmek tetőpontján. Ezt a helyzetet egyik oldalon jól példázza az a kritika, mellyel Hitler a *Mein Kampf*ban az első világháborús német propagandát illette, felróva, hogy eltitkolta az ellenség okozta károkat s így nem keltette fel hatékonyan az ellenség iránti gyűlöletet, míg az angol propaganda telekürtölte a világot a németek okozta károkkal s ezáltal gyűlöletet keltett, harcra mozgósított. Hitler pontosan azt nem ismerte fel, hogy a császári Németország bizonytalan legitimációs bázison állt s nem engedhette meg magának a vereségeket, ezzel szemben a szilárdan legitimált angol rendszernek nem kellett enynyire félnie a vereségektől. A legitimáció második jellemzője nyilvánult meg Churchill beszédében, amelyben azt mondotta a második világháború kezdetén, hogy erre a háborúra nem ígérhet mást az angol népnek, csak „vért és könnyeket". Hozzá kell vennünk az elmondott kettőhöz még egy harmadik kritériumot is. A legitimáció – a múlt században kialakult értelmében – a modern élet politikai jelensége, hasonlóan a modern értelemben vett politikai ideológia jelenségéhez. Az ideológiához hasonlóan a legitimáció is választási szituációt feltételez. Csak azt kell igazolni, ami kétségbevonható. A tradicionális helyzetben, amikor a fennálló állapot magától értetődő, evidens volt, alternatíváját elgondolni nem lehetett, nincs értelme a modern értelemben vett legitimációnak. Bevezetésképp szó esett arról, hogy a legitimitás eredetileg a trónigény jogosultságát jelentette. A középkorban gyakran előfordult a trónviszály, kérdés volt, hogy ez vagy az kerül a trónra, az azonban nem volt kérdés, hogy a trónra király fog kerülni és ezek a királyok azonos elvek szerint fognak uralkodni; azaz: a politikai rendszernek nem volt alternatívája. Legitimációra olyan politikai rendszerek szorulnak, amelyek helyett – elvileg mást is lehet választani. Alternatíva nélküli helyzet – elvileg – a modern politikai életben nem létezik, viszont léteznek gyakorlatilag alternatíva nélküli helyzetek, melyeket a benne élők már elgondolni is csak alternatíva tételezése nélkül gondolnak el.

A politikai rezignáció motiválta engedelmességi készséget nem tekintem legitimáció folyományának. Legitimáltnak – ez a **harmadik** ismérv – olyan politikai rendszert tekintek, amelyet polgárai legalább egy lehetséges alternatívával szemben preferálnak. Ez a kritérium is illeszkedik az elsőhöz: az az engedelmességi készség, amelyet a konszolidált helyzetben az illető helyzet alternatíva-nélküli volta motivál, a konszolidálatlan helyzetben megszűnik, hiszen ebben a helyzetben felmerül az alternatív lehetőség. Ez – mint mondottam – nem jelenti a kormányzat ideológiájával való azonosulást, s ennélfogva nem jelenti azt, hogy a rendszert legitimnek elfogadók a létezhető legjobbnak tartják és minden

lehetséges felmerülő alternatívával szemben igenlik, csupán azt a minimális feltételt, hogy van olyan más alternatíva, amellyel szemben választják, amihez képest jobbnak tartják.

Legitimáció és ideológia azonosnak tekintése esetén annyiféle legitimáció van, ahány ideológia. A fenti kritériumoknak megfelelő legitimációs bázis, amely rendszereket, nem pedig pártokat, mozgalmakat igazol, a polgári korszakban csupán kettő alakult ki: a **nemzeti legitimáció** és a **demokratikus legitimáció**. A kettő nem zárta ki egymást. Az átfogó a nemzeti legitimáció volt; azon a kevés helyen, ahol kialakult a demokratikus legitimáció, a nemzeti legitimáció is jelen volt, sőt ott is a nemzeti volt az erősebb legitimáló tényező. A **nemzeti legitimáció** azt jelentette, hogy az állampolgárok készek voltak engedelmeskedni olyan politikai hatalomnak, amelyet hazafiasnak tekintettek s feltételezték róla, hogy a legfontosabbnak tekintett nemzeti érdekek alapján áll. A nemzeti szempont prioritása olyan kormányzatokat is legitimált, melyekkel egyébként a lakosság egyáltalán nem volt elégedett, melyekkel nem azonosította magát a többi politikai kérdésben. A nemzeti legitimáció alapján volt legitimált a nyomor és elnyomás ellenére a Horthy-rendszer. A nemzeti rendszerrel szembeni alternatíva – amellyel szemben egy Horthy-rendszerrel is azonosul a lakosság – a hazafiatlan, az idegen rendszer. A nemzeti legitimációt nem minden rendszer tudta megvalósítani. Az 1871-ben létrejött Német Birodalom, noha a nemzeti eszme nevében született, a lakosság jelentős része számára nem volt legitim rendszer, a szocialista mozgalom eszmei hatása alatt álló munkásság a demokratikus legitimáció alapjára helyezkedett és elutasította a rendszert, a németség katolikus része pedig poroszosításnak tekintette a bismarcki egyesítést és más nemzeti ideált szegezett szembe vele.

A másik legitimációs bázis, a **demokratikus legitimáció** kevés helyen, az angolszász országokban, a skandináv területen, Hollandiában, Belgiumban vált valósággá. Már az is kétséges, hogy olyan demokratikus hagyományú országban, mint Franciaország, a nemzeti legitimáció mellett volt-e demokratikus legitimáció is. A demokratikus legitimitás ugyanis azt jelenti, hogy az állampolgárok valóságos, nem jelszavakban állított, ideológiákban tételezett, hanem tényleges engedelmességi készsége egyrészt azon a meggyőződésükön alapul, hogy a meghozott intézkedésről szavaztak; másrészt elfogadják az általuk esetleg meg nem szavazott kormány hatalmi jogát, mert nincs kizárva annak lehetősége, hogy a jövőben az ő pártjuk kerül kormányra.

A legitimáció ténye nem jelenti természetesen azt, hogy általa az állampolgári engedelmesség motívumai közül kikerül a kényszer, a megtorlástól való félelem. A probléma nem mint kényszer vagy önkéntesség merül föl, hanem mint az engedetlenség motívuma. A legitimált rendszerrel szemben is történik állampolgári engedetlenség: ez ilyen esetben **normaszegés**, olyan rendelkezéssel szembeni engedetlenség, amely intézkedés elvi indoklását a megszegő elvileg nem

vonja kétségbe. A tolvaj maga is lopásnak tartja, amit csinál, nem a tulajdon rendjét aláásó emancipatív tevékenységnek. Más eset az az állampolgári engedetlenség, amit a norma elutasítása, más – ellentétes cselekvésre késztető – norma motivál. A demokratikus legitimáció bázisán igazolt rendszerekben a hatalom beleszólást biztosít a hatalmi döntések előkészítésébe és engedi a meghozott intézkedések nyilvános bírálatát. Az előbbi gyakran formális, az utóbbi azonban többnyire valóság. A demokratikusan legitimált hatalom cserében megköveteli, hogy az – elvileg demokratikusan hozott – intézkedés végrehajtásával szemben ne legyen engedetlenség. A meghozott intézkedést szabad bírálni, de tilos végrehajtását megtagadni. Ez utóbbi tekintetben gyakorlatban is fontos különbség lehet a normák megszegőinek és a normák tagadóinak engedetlenségi formája között. A norma megszegője kijátssza az intézkedés végrehajtását, a norma elutasítója viszont, amennyiben politikai tiltakozást kíván tettével kifejezni, nyilvánosan szegül ellene az intézkedés végrehajtásának. Parancsuralmak esetében, ahol tilos a meghozott intézkedést bírálni, a két tevékenység egybemosódhat: az intézkedések végrehajtásának kijátszása kifejezésre juttathatja az intézkedés alapját jelentő norma elvi elutasítását. A döntéselőkészítés demokratizálása és a bírálat szabadsága elejét veheti az intézkedések végrehajtása szabotálásának és a vele szembeni polgári engedetlenségnek. A törvényeknek mindig engedelmeskedő mintapolgárok utópiáját ugyan eleddig semmilyen demokrácia nem váltotta valóra, de az valóban elérhető, hogy a szabotázs kiiktatódjék a politikai harc formái közül s a törvény kijátszása megszűnjék „virtus" lenni. „Angliában talán még ma sem polgárerény az adócsalás" – írja visszaemlékezéseiben 1983-ban Schöpflin Gyula. A legitimált demokrácia talán valóban elkerülte Közép-Európa sorsát, ahol az abszolutizmus óta sport a finánc, a végrehajtó, a vámhatóságok kijátszása. A demokratikus legitimáció válságát jelenti, hogy a nyugati világ nagymúltú demokráciáiban tömegjelenséggé váltak a polgári engedetlenségi mozgalmak. Ez a jelenség tette problémává a legitimációt. Arra mutat, hogy a fejlett tőkés országokban vagy **erodál** a legitimációs bázis: csökken legitimáló ereje; vagy **bomlik**: bizonyos legitimáló elvek elvesztették érvényüket, már nem tekintik ezek alapján legitimáltnak a fennálló rendet. A legitimáció mindkét bázisa megrendült: a nemzeti legitimáció egykori kötőereje lényegesen csökkent, noha olyan esemény, mint a Falkland-háború, azt mutatja, hogy tartalékai nagyobbak, mint olykor gondoljuk. A demokrácia értelmezése pedig módosult; ma a baloldali–újbaloldali–alternatív mozgalmak által animált ifjúság számára nem elégséges a demokratikus legitimációhoz a hagyományos parlamentarizmus. Új típusú demokratizmus-igényüket azzal az értelmetlenséggel fogalmazhatjuk meg, hogy olyan mértékben nyitott demokráciát akarnak, amely a marginalitásnak, a devianciának is helyt ad. Vagyis értelmesen: amely oly mértékben nyitott, hogy nincs benne értelme a marginalitás és a deviancia fogalmának. Azért nem legitimál már a többség, mert az a devianciákat kire-

kesztő normalitással azonos. A normalitás a konformizmussal azonos, ami par excellence antidemokratikus. Az alternatív polgári engedetlenségi megnyilvánulások elvileg nem a demokratikus legitimáció tagadását jelentik, hanem kibővítésére törekszenek, ki akarják harcolni a polgári engedetlenség törvényes ellenállási formaként való elismerését.

A hatalomnak való engedelmesség készségét nem csupán a legitimáció hozhatja létre. Konszolidált körülmények között nem legitimált rendszerek nagyobb mértékű engedelmességet érnek el, mint a demokratikus legitimáció, legalábbis, ami a hatalmi intézkedésekkel szembeni nyílt ellenállást illeti. Más a helyzet abban az esetben, ha az ellenállás a törvény kijátszásában nyilvánul meg, s szétválaszthatatlanul mosódik egybe bűnözés és ellenállás. Első látásra ugyan könnyebbséget jelent a hatalom számára, hogy bűnözésnek nyilváníthatja az ellenállást is, ez viszont visszájára fordul, ha emiatt a bűnöző is bitorolja az ellenálló nagyobb presztízsét és a bűnözést sújtó retorziók nem kapják meg azt a társadalmi helyeslést, amit egyébként általában élveznek. Ennél is fontosabb, hogy a legitimált rendszerrel szemben válsághelyzetben nagyobb mértékű lehet az engedelmességi készség, mint konszolidált helyzetben. A konszolidált körülmények között megnyilvánuló engedelmességi készség sem legitimált, sem legitimálatlan rendszer esetében nem automatikusan azonos a konszolidálatlan helyzetben megnyilvánuló engedelmességi készséggel. A német imperializmus politikusait mindkét világháborúban meglepte, hogy a parlamenti kretenizmussal, kormányválságokkal, sztrájkokkal sújtott polgári demokráciák, számításaik ellenére politikailag képesek voltak háború viselésére; 1940-ben Franciaországban a katonai összeomlás nem járt együtt politikai összeomlással.

A szocializmus új legitimációs bázist igényel. A forradalom lehet legitimációs alap. Forradalmi helyzetben az a pszichológiai állapot alakul ki, hogy a megdöntendő ancien regime a társadalom döntő többsége számára a lehetséges legrosszabbként jelenik meg, amelynél bármi jön, feltétlenül jobb. Nincs illetéktelenebb annál a kérdésnél, hogy „mit akar a forradalom"; igazolásához ugyanis tökéletesen elegendő az, hogy el akarja távolítani azt, ami mindenki szerint a lehetséges legrosszabb. Így a forradalom elfogadott élcsapatává lesz az az erő, amely legradikálisabban tagadja a mindenki által elvetett fennállót és/vagy leginkább képesnek mutatkozik gyakorlatban is az ellene való harcra. Ez a forradalmi legitimáció: nem kell, hogy mindenki egyetértsen a forradalmi főerővel és nem kell, hogy akár a társadalom többsége is azt az új rendet akarja, mint a forradalom vezető ereje. Az új, forradalomból született rendet legitimálja, hogy a legitimációt hordozó közfelfogás mindenképpen jobbnak tartja a megdöntöttnél; és az uralmat birtokló erőt a megdöntés „érdeme" azok előtt is legitimálja, akik nem értenek vele egyet. Így volt legitim a bolsevik rend a polgárháború idején azok számára is, akik az alkotmányozó gyűlési választáson ellene szavaztak. A forradalmi legitimáció és az ideológiai elkötelezettség lehetséges különb-

ségének bizonyos megnyilvánulásából csinált elméletet a Le Bon-i tömegpszichológia, amely, midőn konstatálta, hogy ugyanazon személyek turbulens tömegakciókban olyan dolgokkal azonosulnak, amelyekkel „nyugalomban" nem értenek egyet, azt a – forradalmakban szokásos – helyzetet észlelte, hogy a szereplőket a tömegharcban az elutasítandó motiválja, míg nyugalomban a helyeslendő. A forradalom teremt vagy legalábbis teremthet legitimációt. Ez történt az orosz forradalomban, s a második világháború idején Jugoszláviában. Utóbbi esetben az ellenállás jegyében a forradalmi legitimáció társult a nemzetivel, amint a Nagy Honvédő Háború is megteremtette a Szovjetunióban a nemzeti legitimációt is.

A forradalmi legitimáció bázisa azonban – érthetően – nagyobb mértékben erodálódik az idő múltával, mint a nemzeti legitimáció. A népi demokráciákban a tradicionális-polgári rendszereket külső erő zúzta szét. Az importált forradalom helyzete az új szocialista rendszerek számára nem tudta biztosítani sem a forradalmi, sem a nemzeti legitimációt. Az ötvenes években e rendszerek legitimációs bázisa az a bázis volt, amelyet az új rend saját ideológiája átfogott. A rendszer azok számára volt legitim, akik maradéktalanul azonosították magukat vele. Ez érthetően nem volt a társadalom egésze, de még – forradalmi változás esetén ez elkerülhetetlen – a többsége sem. A Horthy-rendszer bármennyire „megérdemelte" volna is, hogy forradalmi indulatok forduljanak vele szembe, nem ez volt a helyzet. A Horthy-rendszer élvezte a nemzeti legitimációt, s ez meggátolta, hogy a háború végére forradalmi helyzet alakuljon ki. A magyar tömegek 1948-ban zömükben még távol állottak a szocialista rend maradéktalan igenlésétől. Legitimáció híján azt kell közelebbről megnéznünk, hogy a sajátosan szocialista ideológiának melyek voltak azok a rendszerigazoló sugallatai, amelyek a nem azonosuló tömegekben is hivatottak voltak kialakítani az elfogadás készségét.

A rendszer mindenekelőtt proletárdiktatúraként jelent meg, olyan rendszerként, amely – a kizsákmányolás felszámolása érdekében – jobban elnyomja ellenségeit, mint a polgári rendszerek. A rendszernek elsősorban ezt a sajátosságot kellett volna elfogadtatnia a tartózkodó tömegekkel. Ehhez azonban forradalmi eredet lett volna szükséges. Konszolidált viszonyok, a „szocializmusba való viszonylag békés átmenet" nem indokolták a polgárháborúban szokásos elnyomó módszereket. Más forradalmak tapasztalatai sem igazolják egyértelműen az átmeneti forradalmi diktatúrák legitimáció-teremtő hatását. A jakobinus diktatúra nem maradt meg egyértelműen jó emlékként a francia társadalom közfelfogásában. Robespierre-ről egyetlen utca sincsen elnevezve Franciaországban, szobra sem áll sehol sem.

Ha a sztálini vezetés korszakának szocializmusképét a benne foglalt emancipatív tartalmak szempontjából vizsgáljuk, akkor is látnunk kell, hogy a proletárdiktatúra elnyomó funkciójának túlméretezett érvényesülése ezek fogadta-

tását is beárnyékolta. A volt uralkodó osztályok maradványainak elnyomása olyan átfogó elnyomó intézkedéseket igényelt, amelyek a társadalom sokkal szélesebb körét nyomták el, mint a legszélesebb értelemben vett volt uralkodó osztályok.

A szocializmus sajátos emancipatív tartalmainak érvényesülésében is volt ellentmondás. Az új rend egyrészt a munkásság osztályuralma, másrészt a munkások magasabb pozíciókba való felemelkedéséből kialakult uralmi helyzet. Elvontan elgondolva, a két dolog természetesen harmonizál. 1948–1953 között azonban a munkások uralma kizárólag a munkásokból (és más kétkezi dolgozókból) lett vezető réteg uralmaként jelent meg a társadalom előtt. A gyárban, a gép mellett dolgozó munkás uralma nemigen jelentett többet jelszónál. A munkásság uralkodóosztály volta és munkások tömeges értelmiségivé válása akkor harmonizál egymással, ha azt jelenti, hogy az értelmiség középosztályból „fejmunkássá" válik; az értelmiség megszűnik „úri rend" lenni, tehát éppen nem azt jelenti, hogy korábbi munkásokból-parasztokból „urak lesznek".

Nyilvánvaló, hogy 1948–1953 között az utóbbiról volt szó. Az értelmiség lefelé nyitottá válása nem jelentette privilegizált középosztályi helyzetének megszűnését. A nyelvhasználat árulkodó volt. Az új vezetőket „**ki**emelték", az értelmiségivé válás lehetősége a munkásság „**felemelkedésének** útja" volt. Nem az volt tehát a munkások felemelkedésének útja, hogy a munkásosztály fölül a forradalom vihara lesodort, letépett, minden rajta terpeszkedőt, s ezzel a pozícióváltozással a társadalom legfelső rétegévé vált; ahhoz nyílt meg az út, hogy a gép mellől „fel lehessen emelkedni". Nem a munkásosztály felemelkedéséről volt tehát szó, hanem az ellenkezőjéről: a munkásosztály**ból** való felemelkedésről. A munkásság uralkodó osztállyá válásának nyilvánvaló jele az lehet, ha csökken a munkás vágya, hogy a gép mellől az íróasztal mellé kerüljön. Az új rend azonban minden szavával, minden gesztusával az értelmiségivé levés értékét, jelentőségét hangoztatta s ezzel – szándékán és akaratán kívül – degradálta a munkapadnál dolgozó munkás társadalmi rangját. Ezt a plakátok munkásdicsérő propagandája nem tudta ellensúlyozni.

Aki végignézte a műszak végén kiözönlő munkásokat, nem fedezhette fel bennük a plakátokról és szobrokról lenéző overallos munkásfigurák monumentális alakját. Senki sem érezte úgy, hogy az acélkék tónusú Max Liebermann-plakátok valóságos tulajdonságokat idealizálnak. A valódi munkásból nem sugárzott az erő öntudata, a sztrájkhoz szokott munkás tudata, hogy „ha én leteszem a kalapácsot, akkor ti mind éhen fordultok fel". Olyan ember alakja volt, akit „vezetnek", aki tudatában van annak, hogy minden a „vezetésen" múlik, s nem az ő elementáris erején.

Ha egy forradalmi rend nem a felkelt tömegek forradalmából születik, arra kényszerül, hogy hagyományokra támaszkodjék. Egy hagyományt átmentett az új rend: a legszélesebb tömegek bürokratikus ihletésű meggyőződését, hogy az

ország sorsa a jó vezetésen múlik. Legitimmé válása szempontjából létfontossá gúvá vált tehát, hogy jó vezetésnek tartják-e a hozzáértő, kompetens vezeté értelmében. Nos, az új rend vezetőinek nem sikerült ezt a tekintélyt megszerez ni. (Fontos megjegyeznem, jobbára vétlenül. Vezetési teljesítményük jóval na gyobb volt, mint amilyennek 1948–1953 között a lakosság döntő többség minősítette.) Ennek oka elsősorban az új értelmiségiek és új szakmunkáso hozzáértésével szembeni bizalmatlanság volt. A régi szakember, a régi értelmi ségi és régi szakmunkás tudása rendkívüli módon felértékelődött, míg jelszóv vált a „gyorstalpaló tanfolyam". Szinte társadalmi pszichózissá vált annak a fel tételezése, hogy a szaktevékenységet néhány hónap alatt kitanult kontárok vég zik, hozzáértés nélkül. Az ellátási bajokat nagyrészt ennek a feltételezett in kompetenciának tulajdonították. Hasonló benyomást keltett az újonnan ke letkezett nagyipar irányításának szembeszökő rosszul szervezettsége a korább (sokkal kisebb volumenű) magániparhoz képest. Visszatetszést keltett, hogy vezetői kinevezéseknél az új rend fontosabbnak tartotta a politikai megbízható ságot a szakértelemnél. Megbízhatóság és hozzáértés ellentétes fogalmakká vál tak. Fiatal népi származású értelmiségiek társasági reakcióskodással demonstrál ták megbízhatatlanságukat, hogy szakemberszámba vegyék őket. Ennek a han gulatnak kevés volt a valóságalapja. Az új szakemberek képzése, objektív mércé vel mérve kifejezetten eredményes volt. Színvonaluk, az elkerülhetetlen fogya tékosságokkal együtt is, alapjában kielégítő volt. Lebecsülésük ugyanannyir indokolatlan volt, mint a régi értelmiség – jobbára nem egetverő – színvonalá nak túlbecsülése. A mezei jogászságból szalasztott volt hivatalnokok, szolgabí rók és főjegyzők, akik a közigazgatásból legfeljebb a zsidótörvények végrehajtá sára voltak képesek, tisztek, akiknek katonai tudása az újoncszekírozásban me rült ki – deklasszálásuk után a szakember rangjára emelkedtek. Elfeledték hogy egykor nem szaktudásukkal, hanem úri mivoltukkal imponáltak. Fonto szót mondtam ki: imponálás. Erről volt szó. Az új rend nem imponált. Oká nem leljük meg az eddig mondottakban. Mert mivel is imponált a Horthy-kor úri világ? Mi az imponáló a dzsentri életvitelben? Külső megjelenései: mulatás könnyelműség, pazarlása sokszor annak a pénznek, ami nincs is? E nagyvonalú ság talmisága jól ismert volt. Leginkább a művész-bohémhez hasonlított, ami lehetett kedves fiatalos dolognak tartani, dehát nem imponált soha senkinek Az úriság mással imponált: azzal, hogy félni kellett tőle. A patriarchális pök hendiség ellenállást bénító hatása imponált. A kaszt-gőg, amely merészsége adott arra, hogy uracskák pofon merjenek ütni valakit akkor is, ha a megütöt sokkal nagyobbat tudott volna visszaütni, akkor is, amikor nem védte őke csendőr; abban a biztos meggyőződésben, hogy egy urat nem üt meg egy nen úr. A Rákosi-rendszer ugyan félelmet keltett, de ezt a félelmet mindig a szerve zett hatalom, az erőszakszervezet apparátusa keltette, a funkcionárius személy szerint nem rendelkezett az úri kaszt megfélemlítő kisugárzásával, nem impo nált sem a funkcionárius, sem az apparátus.

A nem-imponálásnak azonban ennél fontosabb oka is volt. Ezzel érünk a legfontosabb rendszerigazoló kisugárzáshoz: az iparosításhoz. Maga a rendszer sem a létező szocializmus emancipatív értékeit állította előtérbe, hanem a hatékonysági értékeket. Az új rend mindenekfelett **modernizációs** rendszernek állította be magát. Alapvető feladata az ezeréves elmaradottság felszámolása, a felzárkózás a fejlett tőkés országok civilizációs szintjére, sőt annak túlszárnyalása. A modernizációs imago kétségkívül kielégítő legitimációs alap lehet. A társadalomban teljes konszenzus keletkezhet a téren, hogy a modernizáció a legfontosabb társadalmi feladat, s nem kell a modernizációs stratégiák tekintetében teljes nézetazonosságnak lennie, ha fő célja a – valami módon végrehajtandó – modernizáció. A szocialista iparosítás, mint modernizációs program, azon a módon, ahogy megvalósították, két fontos okból nem tudott legitimációs bázist teremteni. Az egyik ok az volt, hogy a Horthy-korszak nemzeti legitimációt birtokoló rendszerének is volt bizonyos modernizációs elképzelése. Ez a program ott sem volt egészen ismeretlen. Az alapvető kérdés az, hogy melyek Magyarország természeti kincsei. Elmaradott országok nacionalista modernizációs programjai jobbára a gyarmat-tudatban gyökereznek. Ez fogékonnyá teszi őket a baloldali-szocialista iparosítási ideál befogadására. Több európai népi demokrácia közfelfogásának központjában az a vélekedés állott, hogy az ország ásványi kincsekben gazdag, amennyiben ezeket kitermelik – és ami fontosabb, nem idegen tőkés vállalatok, hanem a honi gazdaság termeli ki –, az országból hamarosan olajország, réz-birodalom – s ezáltal tejjel-mézzel folyó Kánaán lesz. Ezek az országok könnyen befogadhatták a feszített ütemű iparosítás programját. A magyar köztudatban azonban az a kép élt, hogy Magyarországot mezőgazdasági termelési feltételei teszik tejjel-mézzel folyó Kánaánná: a magyar gazdasági felemelkedés alapja: a termőföld, a rajta termő acélos magyar búza, melynek gazdag sikértartalmát minden nebulónak a fejébe verték a Horthy-kori iskolában. A magyar társadalom modernizációt akart, de nem fejlett ipart, hanem fejlett mezőgazdaságot. „Szocialista Dánia", „szocialista Kertmagyarország", „Ötéves Öntözési Terv", Duna–Tisza Csatorna – efféle tervek lelkesíthették volna a magyar társadalom fantáziáját. Ezt vállalták volna feszített ütemben is, itt imponált volna a tervezési bürokratizmus gigantonámiája, ezekért a célokért szívesen hoztak volna áldozatot. A nehézipar-fejlesztés azonban idegen gondolat volt. Az adottságokból kiinduló gondolkodás azonnal fennakadt azon, hogy miért legyen acélipar ott, ahol sem vasérc, sem szén nincsen. A gazdaságról háztartási fogalmakban gondolkozó kisember elképzeléseiben a szállítási költségnek is nagyobb jelentősége volt, mint a gazdaság valóságában. Az iparosítás olyan modernizációs alternatívát kínált, amivel szemben a közfelfogás inkább agrármodernizációt akart volna. Az eredmény, hogy hazánk agrárországból – átmenve az „agrár-ipari" fejlettségfokon, 1953 tájára már „ipari-agrár" országgá vált, nem töltötte el megelégedéssel az embereket, akik inkább Dánia vagy Svájc jel-

legű, fejlett agrárországot akartak volna. Ez utóbbi országokról, különösen agrár voltuk vélt kizárólagosságáról illúziók éltek. Ez azonban csak kisebbik jelentőségű oka volt az iparosítási program elutasításának. Az iparosítási program technizálási, civilizálási programként lépett fel. A technikának azt a sokkoló modernség-élményét akarta hozni, amelyet valaha az első vonatok élménye jelentett (dehát Magyarországon ezt az élményt – mint minden kisiskolás megtanulja – Petőfi verselte meg). Ez a szovjet gyakorlat mechanikus másolásából származott. A traktor szimbólummá emelése úgy tett, mintha a magyar faluban a traktor úgy jelent volna meg 1950 táján, ahogyan a harmincas években az orosz faluban valóban megjelent. Dehát azok, akiknek Magyarországon a traktor az első rácsodálkozás élménye volt, 1950-ben már nagyapák voltak. A traktor a harmincas években már jelen van a magyar falu életében, a parasztgazdák jelentős része traktorral szántat, minden paraszt traktorral hajtott cséplőgéppel csépeltet. A traktortulajdonos cséplőgépes már 1935-ben nem kevésbé tényezője a falu életének, mint 1950-ben a gépállomás. Traktort sem a Vörös Csillag Traktorgyár gyárt először Magyarországon, hanem a Hoffer–Schranz, amelyből átkeresztelték. Az új rend nem feltalálta a traktort, még csak nem is meghonosította, hanem szaporította. Ez pedig nem imponált. A statisztika mérlegelő összehasonlításai nem keltették az először megpillantott gép elementáris hatását. S így volt ez az egész iparosítással. A gyár éppúgy nem a szocialista iparosítással jelent meg Magyarországon, mint a traktor. Az iparosítás ötvenes évekbeli szimbólumai voltaképp a múlt, egy régebbi iparosítási korszak jelképei voltak. A nagy szovjet vízierőműépítések nagyjából egybeestek a Tenessee wall-lal, 1950-ben azonban már nem a gyárkémény, a kohó, a duzzasztógát, a fogaskerék jelentette az ipari fejlettség csúcsát, hanem az, hogy Amerikában a legfejlettebb technika kilépett a gyárból, átment a termelésből a fogyasztásba, a magánháztartásba. A legmodernebb technikában az volt igazán fontos, hogy már nem csupán esztergapadot és emelődarut, hanem személyautót, televíziót, műanyag-textilt gyártottak vele. A legfejlettebb ipar szimbóluma nem az atombomba volt, hanem a televízió, amely hazahozta a mozit és a nejlonharisnya, amely minden nő lábára odavarázsolta az úriasszony selyemharisnyáját. Pont ezeket a dolgokat, ezt a fajta jólétet várta volna a szocializmustól az ötvenes évek magyar munkása. Ehhez képest elavult volt az iparosítás jelképrendszere, mely a még csak a termelésben használt technikát fetisizálta. A „vas és acél országa" program, az a terv, amely Magyarországból Vilmos császár korának Ruhr-vidékét akarta csinálni, nem mozgósított tömegeket. Ez az iparosítás nem minőségileg új technikát hozott, hanem olyasfajta gyárakat épített – óriási tömegben –, amilyen gyárak addig is voltak. A mennyiségi szemlélet nem imponált. A statisztika nem mozgatta meg a fantáziát. Az új politikai stílus meghonosította Magyarországon az addig teljesen ismeretlen összehasonlító szemléletet, amely azonban nem hasznára, hanem kárára szolgált, mert a közfelfogás

nem volt hajlandó elfogadni a megkövetelt bázisszemléletű összehasonlítást, hanem a legfejlettebbel hasonlított össze; azaz nem a Horthy-rendszerrel, hanem Amerikával. Nem érdekelte, hogy miből mennyi épült 1939 óta, miből mennyivel nőtt a termelés az 1930-as szinthez képest, csak az érdekelte, hogy mi van Nyugaton. Az összehasonlítás pedig természetesen nem a valódi USA-val történt, hanem egy mítikussá nőtt mese-Amerikával.

A rendszer alkotásai közül a legtöbb társadalmi elismerést a szociális infrastruktúra, elsősorban a nyolc osztályos általános iskola és az ingyenes egészségügyi ellátás aratta. Elsősorban ez a két vívmány felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket a lakosság a régebbi szociális intézkedések ismeretében a szocializmustól várt. Az általános iskola nagyjából mindenkinek biztosítani tudta azt az alapműveltséget, amit a korábbi polgári iskola az akkori kispolgárságnak nyújtott. Az OTI-rendelőben félnapos várakozások alatt sem sírták vissza a magánorvost, akinek honoráriuma a jól szituáltakat is földhözvágta.

A rendszer, mint korábban mondottam, nem rendelkezett más legitimációs bázissal, mint saját ideológiájával. Csak akkor volt legitim rendnek tekinthető, ha az egész nép teljes mértékben, „egy emberként" azonosítja magát ezzel az ideológiával, ezért nem tűrhetett politikai közömbösséget. Minél nagyobb volt az a tömeg, amely nem azonosult a rendszer ideológiájával, annál inkább rákényszerült a vezetés, hogy legitimációjának látszatát az azonosulás külső jeleinek erőltetésével teremtse meg. Ennek volt fő eszköze a személyi kultusz. A jelképpé emelt vezető iránti rajongás volt a fanatizmusig fokozott azonosulás megfogható megnyilvánulása. A személyi kultusz tehát nem Sztálin vagy Rákosi hiúságának és környezetük szolgalelkűségének spontán terméke volt, hanem politika: fontos funkcióval. Minél népszerűtlenebb volt egy intézkedés, annál jobban kellett tüntetni helyeslésével. A normaemelések alulról kezdeményezett munkaverseny-kampányok voltak, a beszolgáltatásban, békekölcsön jegyzésben versenyezni kellett. Itt mutatkozott meg legvisszásabban a legitimáció hiánya.

1956 után, az új vezetés felismerte a fentiekben vázolt problémákat és gyökeresen új helyzetet tudott teremteni. A korábbiakban csupán a magyar fejlődést ismertettem vázlatosan, annak számításba vételével, hogy ezek a folyamatok másutt is hasonlóak voltak. 1956-tól az egyes országok a legitimáció kérdése tekintetében is egyre inkább különböznek. A magyar fejlődés érthetően sok tekintetben más útra tért, mint a többi hasonló ország. Indokolt rögtön feltenni a kérdést, milyen mértékű ez az eltérés. Mik a magyar fejlődés jellemzői? A többi hasonló rendszerhez képest az azonos vagy az eltérő vonások dominálnak-e? Egyszóval: van-e sajátos „kádárizmus"? Úgy vélem, az azonos vonások a meghatározó jelentőségűek. A magyar fejlődés hosszú távon azonos úton jár. Az induló időszak szembeszökő különbségeiben elsősorban az nyilvánult meg, hogy a brutális törés,a sok tekintetben nulláról kezdés következtében, gyorsabban és élesebben jelentkeztek olyan tendenciák, melyek másutt később mutat-

koztak. Az ötvenes évek legvégi magyar fejlődés sok mindent anticipált más országok hetvenes évekbeli fejlődéséből.

A Szovjetunió Hruscsov-vezetés alatti legitimációs problémáiról külön kell szólnunk, mert lényegesen különböznek e korszak magyar problémáitól. Ez a vezetés jelentős lépéseket tett, hogy új legitimációs bázist adjon a szovjet rendszernek. Nem a XX. kongresszussal. A sztálini vezetés módszerei fölött gyakorolt kritikát új legitimáció alapjává tenni, a folyamatosság olyan éles megszakítását jelentette volna, amit a forradalmi legitimációhoz lehet csupán hasonlítani. Eme új legitimáció alapja szintén az lett volna, hogy „nem a régi". A kiinduló feltételezés, hogy a „sztálinizmus"-nál minden csak jobb lehet, legitimálhatta azt az új vezetést, amely szakított ezzel a vélt legrosszabbal. Ez az újrakezdés azt az előnyt is megadhatta az új vezetésnek, hogy „bármit" csinál, elfogadható, ha az nyilvánvalóan nem a sztálinizmus folytatása. Ugyanakkor ez az út mégis járhatatlan volt. Kitette volna az új vezetést annak, hogy parttalanná válva és kordában tarthatatlanul, új és új támadások indulnak a rendszer intézményei, szervezeti formái ellen, azon a címen, hogy a megtámadott dolog „sztálinista maradvány". Emellett az új vezetés minden intézkedése abba a gyanúba kerülhetett, hogy még mindig sztálinista, még mindig a „régi" szellemben cselekszik. Vagyis: forradalmi legitimációt valóban csak forradalom vívhat ki, olyan rendszer tehát, amely az előző elleni felkelésből, az előző megdöntéséből született. Olyan rendszernek, amely sok tekintetben az előző szerves folytatása, kicsi a lehetősége arra, hogy imitálja a teljes szakítást és a diszkontinuitás mímelésével teremtsen legitimációs bázist. A Hruscsov-vezetés tehát az új legitimációs bázist nem a „desztalinizációból" kezdte kiépíteni, hanem az első szputnyik 1957 őszi fellövése és az ezt követő űrsikerek hatásából. Az űrkutatás terén – a laikus szemek előtt egyik percről a másikra, ama bizonyos „derült égből jött villámcsapásként" – bekövetkezett szovjet fölény, új alapot teremtett a modernizációs legitimációnak. Míg az európai népi demokráciákban addig is létezett civilizáció, technika megsokszorozása jelentette a rendszer modernizációs tevékenységét s nem nyújtotta a technika gyökeresen új vívmányainak sokkoló élményét, most az első szputnyik és az űrsikerek meghozták ezt az élményt. A Szovjetunióban ugyan annyiban más volt a helyzet, hogy a szovjet paraszttömegeket az új rend részesítette a technika élményében, azt viszont ezek a tömegek is tudták, hogy ez a legfejlettebb országokból importált technika, nem az új rend innovációs géniuszának szülötte. 1957-ben azonban a Szovjetunió egy kulcsfontosságú területen a műszaki fejlődés élvonalába került. Az első és további szputnyikok hordozó rakétáit a szovjet feltalálói zsenialitás hívta életre. Ez a siker, ez a technikai ugrás imponáló volt. Egyrészt a Szovjetunió a vernei utópia képzeletmozgató világának területén érte utol, sőt előzte meg a Nyugatot, másrészt katonai jelentősége is nagy volt, halálos csapást mért az USA szuperfegyverzetbeli fölényére. A szovjet ipar nem csupán olyat tudott al-

kotni, ami elérte a világszínvonalat, hanem egy fontos területen maga jelölte ki, mi a világszínvonal. A szovjet vezetés e döntő siker alapján új legitimációs lehetőséget teremtett. Az átütő technikai siker újra hitelt adott a szocialista imago tételezésének, amely szerint a szocialista gazdaság a gazdasági eszközök nagyfokú összpontosításával nagyobb gazdasági hatékonyságra, azaz nagyobb ütemű növekedésre, termelékenyebb gazdálkodásra képesebb a tőkés gazdaságnál.

A Sztálin utáni vezetés 1959-ben, az SZKP XXI. kongresszusán meghirdette a 7 Éves Tervet. E szerint a Szovjetunió 7 éven belül utoléri Amerikát a termelés egy főre jutó legfontosabb mutatói tekintetében. A terv ügyelt arra, hogy ne csupán, sőt ne elsősorban az A-szektor viharos lendületű fejlesztését ígérje, a legfontosabb élelmiszerekre vonatkozóan is kilátásba helyezte az utolérést. Elsősorban tehát nagyvonalú életszínvonal-fejlesztési program volt. Ez a modernizációs legitimáció mellé másik legitimáló elvet társított: az **ígéretet.** A rendszer a gyorsuló idő s így a közeli jövő rendszereként kívánta magát legitimálni. A terv azt sugallta, hogy véget ért az alapozó korszak, amikor minden beruházás a termelést és nem a fogyasztást szolgálta, a jövőben a B-szektor és a mezőgazdaság egy ütemben növekszik a beruházási javak termelésével. A szovjet rendszer önértelmezése ugyan a sztálini időben is azt mondotta, hogy a szocializmus – nagyobb fejlődési ütemével – rövid időn belül behozza még meglévő lemaradásait, az ekkori propagandában azonban ennek alárendelt szerepe volt, a hangsúly arra került, hogy a szocializmus nem elsősorban a boldogabb jövő rendje, hanem máris, úgy, ahogy van, jobb a legfejlettebb kapitalizmusnál. Ezt azzal igazolták, hogy a munkanélküliség létét vagy hiányát, mint életszínvonal-mércét abszolutizálták, s annak alapján, hogy a szocializmusban nincs munkanélküliség, egyszerűen azt állították, hogy a szovjet dolgozó magasabb életszínvonalon él, mint a nyugati. Az utolérési program nem állított valótlant, hanem ígért, jövőperspektívát adott. Ez a legitimáció-teremtési kísérlet osztozik mindazon legitimációs kezdeményezések sorsában, melyek legitimációs bázisnak az anyagi jólétet tekintik, s hiányzik belőlük az „ideális", a csak erkölcsi legitimáló tényező. A legitimáció adott felfogása alapján kérdéses, hogy ez a fajta igazolás legitimáció-e egyáltalán. A technikai siker egyértelműen legitimált, az USA utolérésének ígérete nem ilyen erővel. Az, amit szorosan anyagilag ígért, egyáltalán nem is sorolható a legitimációs bázishoz. Oda sorolható azonban a nyitott jövőt nyújtó, gyors fejlődésre képes rendszer víziója. Az ígéret, a remény legitimáló hatása azonban kockázatos. A csalódás több ellenérzést kelt, mint az eleve el nem hitt hazugság. Az ígéret várakozásokat kelt, amiket be kell váltani. A hét éves váltó létrehozhat provizórikus legitimációt, de a provizórium véglegessé válásának kemény feltétele az ígéret teljesülése.

A szputnyik-siker nyomán támadt új legitimáció-keresés ideális tényezőkben is gondolkodott, szintén a remény, a jövő dimenziójában. 1961-ben az SZKP XXII. kongresszusán jövőperspektívaként már nem elsősorban a Nyugat élet-

színvonalának eléréséről volt szó, hanem a kommunizmus közeli megvalósításáról. A szocialista mozgalom végcéljának elérése elsősorban nem a minden anyagi szükséglet kielégítését lehetővé tevő termékbőség elérését jelentette ezen a kongresszuson s az itt elfogadott pártprogramban – ezt inkább a két évvel korábi 7 Éves Terv ígérte –, hanem a kommunizmuskép emancipatív tartalmainak megvalósulását. Napirendre, a holnap lehetőségei sorába került az állam elhalása. A kongresszus hangvétele azt sugallta, hogy az össznépi állam azt jelenti: a korábbi proletárdiktatúrától eltérően, történetileg visszafordíthatatlanul múlttá válik az elnyomó funkció prioritása és véglegesen, arra az időre, amíg állam még van, a gazdasági szervező és kulturális nevelő funkciók nyernek elsőbbséget. Az elnyomó funkció háttérbe kerülését ennek elsorvadása követi: ezzel kezdődik az állam elhalásának történeti folyamata. Konkrétan ez abban mutatkozik meg, hogy társadalmi szervezetek állami funkciókat vesznek át. Az állami ellenőrzési minisztérium funkcióját társadalmi-mozgalmi ellenőrzési szervezet veszi át, a hivatásos bíróság mellett megjelennek a társadalmi bíróságok, a hivatásos rendőrség mellett az önkéntes rendőrök társadalmi mozgalma. Ne firtassuk, mennyiben teremtettek valóságos legitimációs bázist, elégedjünk meg annak leszögezésével: ezt célozták. A vezetés a sztálini vezetés fölött gyakorolt bírálat után, a folytonosság megzavarodása, a korábbi legitimációs bázis érvényének kétségessé válása után, új legitimációs bázis megteremtésére törekedett. Ez a legitimációs bázis sugalmazó erőt remélt a folytonos haladás, a legitimáló erejű végcél fokról fokra történő megközelítésének képéből. Már a sztálini vezetés helyzetmeghatározási eljárása is a **szakaszos szemlélet** jegyében fogant. Itt a szocialista rend létrejöttének szakaszairól volt szó: a forradalom befejeződését a forradalom teremtette viszonyok hatalmi megszilárdításának hadikommunizmus-szerű szakasza követte, ezután a szocializmusba való átmenet NEP-jellegű szakasza következett, s ezután jött a szocializmus alapjait lerakó iparosítási szakasz. A végcél ebben a perspektívában a szocializmus volt. Az ezutáni fejlődés nem jelent meg konkrét perspektívaként. A szakaszok meghatározó jellemzőiből mindig két ellentétes következtetés volt levonható: a szocializmusba való átmenet szakaszán még jelen vannak a régi társadalom hordozóerői és a kistulajdon. Ebből levonható az a következtetés is, hogy fokozni kell mindezek erőszakos felszámolását, de az is, hogy teret kell adni ezeknek a még létező erőknek; gazdaságilag vegyesgazdaság, politikailag pluralista politikai rendszer formájában (munkás–paraszt demokratikus diktatúra, népidemokrácia). A szocializmus alapjai lerakásának befejeződése azt jelenti, hogy végleg felszámolódtak a volt kizsákmányoló osztályok és a kistulajdon – ebből következhet az, hogy nincs helye többé vegyesgazdasági és pluralista formáknak, ezek csökevényei elnyomását most már semmi sem korlátozza, korlátlanul kibontakozhat a proletárdiktatúra elnyomó funkciója (Molotov és csoportja 1955-ös platformja, Mao Ce Tung álláspontja); és következhet az is, hogy a múltat képviselő tényezők dezorganizálása után háttérbe szorul az elnyomó funkció.

A szovjet párt XXII. kongresszusán meghirdetett vonal másféle szakaszosság perspektíváját nyitotta meg. Ez a szocializmust tekintette kiinduló állapotnak, és a szocializmusból a kommunizmusba továbbívelő fejlődés szakaszairól beszélt. Azaz az elnyomó funkciók elsorvadásáról volt szó, a proletárdiktatúra szakaszát a Szovjetunióban az össznépi állam szakasza váltotta fel. Az újfajta, hruscsovista szakaszos szemlélet Magyarország és Lengyelország kivételével minden népi demokrácia legitimáció-teremtő aktusaiban megjelent. A hatvanas években kongresszusok sora jelentette be, hogy az illető népi demokráciában befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, felépült a szocializmus. A kongresszusi bejelentés rendszerint együttjárt a szocialista köztársaság elnevezés felvételével és új alkotmány elfogadásával, amely végleg elhagyja a népi demokratikus alkotmányokban még meglevő polgári parlamentáris formákat és alkotmányba foglalja a sajátos szocialista intézményeket. A szakaszhatár szemléleti alapja a Hruscsov-vezetés Szovjetunióra vonatkozó bejelentése volt, amely szerint a Szovjetunióban a szocializmus visszafordíthatatlan fejlődés eredménye, azaz a szocialista rend immár megdönthetetlen. Ez az elvi tétel implikálta azt a következtetést, hogy a megdöntést elhárítani hivatott elnyomó intézkedések szükségtelenné váltak. A népi demokratikus kongresszusok is ezt az elvet tették – nem mindig kimondva – legitimáló bázissá. A sztálini múlttól való fokozatos távolodás és a növekvő anyagi jólét, az elnyomó intézkedések fokozatos csökkenésével együtt a társadalom minden rétege számára elfogadható perspektíva lehetett, legitimációt alapozhatott meg.

1956 után Magyarországon a politikai újrakezdés egészen más körülmények között ment végbe, mint a fentebb jellemzett folyamatok. 1957-ben a legitimáció problémája a lakosság döntő többsége – ugyan már nem aktív, de egyértelmű és félreérthetetlen – szembenállásának megszüntetését jelentette. Az új vezetés kezdetben talán abban gondolkodott, hogy a legitimáció terén a kontinuitás helyreállítását az jelenti, ha a lakosság döntő többsége vagy egésze elfogadja a rendszer ideológiáját. Szándékosan fogalmaztam rosszul: az egész lakosságnak a rendszer elvi alapjaira helyezkedése egyáltalán nem a folytonosság visszaállítását jelenti, hiszen 1948–1953 között csupán látszat volt, nem pedig valóság, hogy a lakosság elfogadja a rendszer alapjait. A látszat újrateremtése, a valódi véleményt elrejtő képmutatás, hazug lojalitásnyilvánítási gesztusok kikényszerítése 1957-ben már viszonylag könnyen sikerülhetett volna, de a történtek világosan megmutatták a vezetés számára, hogy ez a látszat hova vezethet. A valódi lojalitást kellett megszerezni, nem a lojalitás kikényszerített imitációját. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem történhet egyik percről a másikra. Ugyanúgy lehetetlen az is, hogy az ellenséges szembenállók bibliai pálfordulattal ellenfelekből hívekké térjenek meg. A hangulati átalakulás csak fokozatosan, átmeneti formákon keresztül történhetett: a szembenállók előbb **közömbösekké** váltak, majd idővel a közömbösök eljutottak a rendszer ideológiájával való azonosulá-

sig. Fel kellett tehát adni a Rákosi-időszak vonalát, amely nem tűrt közömbösséget. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van", a szembenállók **semlegesítésének** jelszava. A konszolidáció fő eszköze a semlegesítés volt, jelentősége még a megnyerésnél is nagyobb.

A megtorlás nem volt következetes és „igazságos", abban az értelemben, hogy minden érintettet elért volna. Bizonyos számú embert elért, a hasonló dolgokban kompromittáltak nagyobb része „megúszta" (ez nem vonatkozik a fegyveres felkelés résztvevőire, velük szemben a megtorlás teljességre törekedett). 1957 végére mind azok a szabadlábon lévők, akiket retorzió ért, mind azok, akik azt elkerülték, érezhették, hogy továbbiaktól nem kell tartaniuk. Nagy jelentőségű, hogy a Rákosi-időszakkal szemben, az ügyek lezárása után nem következett hajsza. Az amnesztia után, a vezetés a retorzió által érintettek visszaintegrálására, és nem kirekesztésére törekedett. A semlegesítés gyakorlatához tartozott, hogy azoknak, akikkel szemben a megbékélési politika érvényesült, nem kellett önkritikát gyakorolniuk, lojalitási nyilatkozatokat tenniük, azaz: nem kellett látványosan átállniuk, elég volt, ha feladták a szembenállást, lehettek semlegesek. A semlegesség már lojalitásnak számított, s mert annak számított, az is volt, az is lett.

Nem kevésbé fontos része volt a semlegesítésnek a háborítatlan magánélethez való jog. 1957-ben a munkahelyeken véget ért a „közösségi élet" terrorja. Az emberek a szeminárium, Szabad Nép-félóra, üzemi énekkar, MHK, vasgyűjtés megszűnését olyan felszabadulás-élményként élték meg, ahogy valaha a jobbágyság megszűnését élhették meg a parasztok. Munkaidő végén aki akart, mehetett haza, vagy – horribile dictu – a kocsmába, emiatt nem volt kitéve zaklatásnak, sőt még finom presszionak sem. A magánélet így elnyert szabadságának máig érvényesülő konszolidáló ereje volt. Még erősebb konszolidáló hatása volt annak, hogy a vezetésnek rögtön 1957-ben sikerült a fogyasztási színvonalat javítania, és máig mindenkor biztosítani az ellátás folyamatosságát.

Az ideológia sajátos rendszerigazoló funkcióját nézve, arról már esett szó, hogy az 1957 utáni vezetés nem hivatkozott oly mértékben az ideológia rendszerigazoló hatására, mint az 1953 előtti. Az ideológia alapvető tételei nem változtak. A politikai gyakorlat 1957 utáni gyökeres megváltozásához képest az ideológia nem ment át ilyen mértékű átalakuláson. Nem magában az ideológiában történt változás, hanem az ideológiának az életben elfoglalt helyében, abban, hogy változatlan gondolati tartalma mellett, csökkent a jelentősége. 1957-ben még messze az idő, amikor párthatározat szentesíti, hogy a tudományos és művészeti életben a marxizmus hegemóniája és nem monopóliuma a cél, de a konszolidáció folyamatában már hallgatólagosan e szerint az elv szerint járt el a kultúrirányítás gyakorlata. Az illetékes fórumok diszkréten hallgattak arról, hogy egyes művészeti alkotások szocialista realisták-e, egyes tanulmányok marxisták-e. A megjelenéshez elég volt az, hogy az illető művek politikailag nem

voltak ellenségesek. A művészeti avantgardizmus tartós visszautasításában nagyobb szerepe volt a művészeti közízlés számbavételének és az avantgard művekből kisugárzó rossz közérzetnek, mint ideológiai doktrinérségnek. Az ideológia – kölcsönvéve a közgazdasági szakkifejezést – „puha eszmei korlát" lett. Ezt a jelenséget akkor észlelhették először a kultúrára figyelő értelmiségiek, amikor 1957-ben a *Népszabadság* hasábjain kampány indult az ellen, hogy színházak repertoárján, könyvkiadásban, megjelentek a régi idők szórakoztató irodalmának nagyjai: Molnár Ferenc-reneszánsz volt, színrehozták Zilahy egy darabját, kiadták a „légiós regény" ponyvaklasszikusát P. Howardot, újra megjelentettek detektívregényeket. A szórakoztató-hullám nem az 56-os értelmiség valamiféle burkolt utóvédharca volt a szocialista realizmus ellen. Ellenkezőleg, az írósztrájk megtörését célozta az, hogy a megjelenéstől tartózkodó kortárs írók helyett régi és külföldi írókat jelentettek meg, hogy fenntartsák a könyvkiadás, a színházi élet folyamatosságát. Elsősorban olyan régi és külföldi írókat, akikről várható volt, hogy különböző világnézetű, szórakozni vágyó emberek szívesen elolvassák, akik nem provokálják azokat a még szembenálló tömegeket, amelyek a szocialista realista művek újra feltűnését a rákosista restauráció kultúrpolitikai jelének tekintenék. A „lektűr-hullám" a semlegesítési politika jellegzetes és adekvát megnyilvánulása volt. Mégis, mint mondottam, a *Népszabadság* kulturális rovata harcot indított ez ellen a kiadói–színházi gyakorlat ellen. Ezeket a cikkeket nem a „táncsicskörösök" vagy Révai és követői írták, hanem – legnagyobb lendülettel és terjedelemben – a vezetési mag álláspontján álló Mesterházi Lajos. Ez a kampány valójában nem a színházaknak és a kiadóknak szólt elsősorban, hanem a hallgató íróknak. Az úri és kispolgári giccs elítélése és a szocialista realizmus változatlan érvényének leszögezése elsősorban nekik jelezte, hogy az irodalmi életbe való visszatérésük, újramegszólalásuk feltételeként szocialista realista művekkel kell újra jelentkezniök, s nem jelenhetnek meg újra lektűrszerzőként. (Ezt később csak félig kérték számon az újra megszólalóktól: lektűrszerzőkké valóban nem „képezhették át" magukat, a realista írásmódot és a közéleti töltést elvárták, de a szocialista elkötelezettség manifesztálását nem.) A kultúrpolitikai kettősség egyrészt azt jelentette, hogy megszűnt a korábbi időszak szőrszálhasogatásig merev, vaskövetkezetességgel végigvitt ideológiai konzisztenciája. Az ideológia lazább eszmei kötelékké alakult át, melyben megfér az efféle többrétegű helyzet. Másrészt pedig a kampánynak nem volt olyan következménye – mint korábban hasonló helyzetekben –, hogy a megbírált műveket levették a műsorról és a könyveket bevonták. A hullám ugyan elült, inkább magától – mivel az írók kezdődő megszólalása fölöslegessé tette –, mint a kritikai kampány adminisztratív következményeként, de hasonló művek megjelenése előtt ezután sem volt többé politikai akadály. Az ideológiai szigor, mint a példa mutatja, érezhetően csökkent, noha az ideológia azonos maradt. Ez a körülmény is gátolta, hogy a rendszer ideológiája az

egész társadalmat átfogó legitimációs bázis legyen. Az engedelmességi készség, a lojalitás, nem kötődött az ideológiával való azonosulás manifesztálásához. Az ilyen manifesztáció nem volt az engedelmességi készség indikátora; s fordítva a manifesztáció elmaradása nem deklarált szembenállást.

A konszolidáció sokkal inkább személyes és kisebb csoportbeli érdekei kielégítésével illesztette be a polgárokat a rendszer rendjébe, mint legitimáció teremtésével. A semlegesítettek beilleszkedését az egyéni érdekek kielégítése harmonikusan elősegítette, s a korábbi szembenállók politikai követeléseinek motiváló ereje fokozatosan csökkent, anélkül, hogy az e követelések elvi alapjául szolgáló politikai értékek melletti eszmei elkötelezettség ezáltal automatikusan megszűnt vagy olyan ütemben elsorvadt volna, amilyen mértékben halványult motiváló erejük. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján egyre növekvő rés támadt számukra a meggyőződés és a meggyőződés melletti elkötelezettség intenzitása között. Az ebben a helyzetben levők engedelmességi készsége, lojalitása abban a mértékben erősödött, amilyen mértékben nem kényszerítették őket értéktudatuk megváltozatására.

Itt kell szólni arról a felfogásról, amely szerint 1957 óta a rendszer legitimációs bázisa „ellátás-legitimáció", tehát azon az alapon legitim, hogy képes a folyamatos és kielégítő ellátás biztosítására. A fentiek értelmében ez fontos motívuma az engedelmességi készségnek, döntő konszolidációs eszköz, de éppenséggel nem legitimációs bázis, mert a konszolidált helyzetben való engedelmességre késztet (a konszolidáció alapkövetelményei közé tartozik a folyamatos ellátás) s konszolidálatlan helyzetben nem funkcionál. Magyarán: pontosan akkor legitim a rendszer, ha vele szemben akkor sem csökken az engedelmességi készség, ha az ellátás felborul, ha a sorban állók ugyanúgy rendületlen hívei, mint a jól ellátottak.

A legitimációt nem lehet egy politikai rendszer értéke alapkritériumának tekinteni. Nem múlik rajta a rendszer „jó" vagy „rossz" volta. Ennek az állításnak az erősítésére jó például szolgál egy olyan sikeres és sok eredménnyel dicsekedhető politikai rendszer, mint a Német Szövetségi Köztársaságé. Az NSZK jellegzetesen legitimációt nélkülöző állam. Az, hogy a megszállásból született, egy másik Németországgal együttélő állam rendszere nem birtokolhat nemzeti legitimációt, nem igényel bővebb indoklást. Az NSZK polgári demokratikus volta kétségen felül áll, mégsem birtokol demokratikus legitimációt, mert 1945-ben egy akkor – döntő többségében – antidemokratikus meggyőződésű társadalomra rákényszerítették a demokráciát. Az NSZK lakosságának az a része, amely 1945-ben már felnőtt korban volt, soha nem érezte legitimált rendnek az új viszonyokat, viszont hamarosan érvényesült körében a „gazdasági csoda" konszolidáló hatása. Az emberek talán nem helyeselték az új viszonyokat és belül nem szakítottak úgy náci múltjukkal, mint azt az NSZK hivatalos közélete tette, inkább azon az alapon illeszkedtek be az új keretekbe – készségesen! –,

hogy személy szerint nagyon sokan megtalálták a számításukat az új viszonyok között. A volt nácik hatalmas tömege anélkül jutott el az új viszonyok de facto igenléséig, hogy visszamenőleg revideálta volna önmagában a nácizmus egykori igenlését. Ez volt a „Vergangenheitsbewältigung" ismert problémája. Elvileg nem nyert tisztázást az adott jelen elfogadásának és az ellentétes elvi alapon nyugvó múlt visszatekintő igenlésének ellentmondása. Ez tette a helyzetet, a rendszert legitimálatlanná. Az 1945 után születettek új nemzedéke viszont a demokratikus legitimáció eszmei alapján állva nőtt fel, úgy, hogy közben érezte az idősebb társadalom legitimáció-nélküliségét. Ez az oka annak, hogy a demokratikus legitimáció válsága – kis túlzással – sajátosan nyugatnémet problémaként jelentkezett a nyugati ideológiai életben. Ehhez még egy sajátos nyugatnémet probléma járul. Korábban írtam, hogy a polgári világban kitermelődött két legitimáló elv közül a demokratikus legitimáció lényegesen gyengébb volt. A polgári országokban legnagyobb virágzásai idején is, mindenkor a jóval erősebb nemzeti legitimációval együtt létezett, annak árnyékában, mintegy annak védelmében. Az NSZK politikai rendszere az első és egyetlen, amely arra kényszerült, hogy a nemzeti legitimáció támasza nélkül, kizárólag a demokratikus legitimációra építse rendszere válságbiztos elfogadását. A részleges legitimálatlanság és a demokratikus legitimáció kizárólagosságának gyengesége arra indította a fiatal generációt, hogy a demokratikus legitimációt további baloldali-szocialista, vagy legalábbis szociális értékek bevonásával kiszélesítsék, s ezáltal tegyék elég erőssé arra, hogy azt a legitimációs teljesítményt is produkálja, amely korábban vagy másutt, a nemzeti legitimáció feladata. Az új generáció legitimációigénye ezen az alapon szembefordult a „gazdasági csodával", amely a régi generáció számára, mint konszolidáló késztetés, helyettesítette a legitimációt. Ma azok tanúsítanak maximális engedelmességi készséget az NSZK rendszerével szemben, akik számára ez a rendszer legitimálatlan, akik a saját haszon révén, a gazdasági csoda folytán kapcsolódnak hozzá; ezzel szemben azok, akiknek a rendszer – noha e téren erősen fogyatékosnak tartják – demokratikus legitimációval bír, az engedelmességi készségnek már-már válságossá válással fenyegető, a kormányozhatatlanná válás rémét idéző minimumát mutatják, s nem utolsósorban azért kezdik ki a konszolidációt a polgári engedetlenséggel, hogy a demokratikus legitimációt – kiszélesítve – hordképessé tegyék. Így bekövetkezhet, hogy a gazdasági csoda esetleges hirtelen összeomlása egyik percről a másikra semmivé teszi mindazok engedelmességi készségét, akikét csupán ez a gazdasági csoda motiválta, míg azok esetében, akik számára a rendszer bír – tökéletlen – demokratikus legitimációval, az engedelmességi készség a válsággal növekedni fog.

Két további magyar példa annak bemutatására, hogy a konszolidáló és a legitimáló tényezők nem azonosak. Az egyik a **szociális mobilitás** jelenségköre. Korábban kifejtettem, hogy az intergenerációs mobilitás nagymértékű bővülése, amit az új népi származású értelmiség kinevelése jelentett, 1948–1953 között

nem vált legitimációs bázissá, mivel az értelmiségi pozícióba kerülést a rendszer olyan nagy nyomatékkal propagálta „felemelkedésként", hogy ez a „fel nem emelkedett", gép mellett maradt munkások, kétkezi dolgozók társadalmi lebecsülését sugalmazta, s az új értelmiségnek a régi értelmiség középosztályi helyzetének megfelelő magasabb társadalmi rangot nyújtott. Az új rend nem lehetett egyszerre a középosztályba kerülés kibővült lehetőségének állama (aminek csak akkor van értelme, ha középosztálybelinek jobb lenni, mint alsó osztálybelinek: vagyis az értelmiség privilégizált réteg volta megmarad); és a munkások és parasztok, azaz a kétkezi dolgozók állama (aminek csak akkor van értelme, ha a kétkezi dolgozók társadalmi rangja nem kisebb a szellemi dolgozókénál). Az új értelmiség Rákosi-kori koncepciója egyszerre kívánt az egalitarizmus és az elitarizmus egymást kizáró elveire épülni s így nem válhatott legitimáló elvvé. 1957 után a mobilitás struktúrája fokozatosan átalakult. 1948–1953 között ez a mobilitás azt jelentette, hogy sokak számára lehetőség van a „nagy mobilizációs ugrást" megtenni: négy év tanulással kétkezi dolgozó gyermekéből vagy kétkezi dolgozóból rögtön értelmiségivé lenni, magasabb társadalmi rétegbe kerülni. Ez a lehetőség a hatvanas években már kisebb volt, mivel az iparosítás megkívánta létszámnövekedés, a műszaki értelmiség számbeli többszöröződése megtörtént. Arra nem volt már lehetőség, hogy az új értelmiség gyermekei mind értelmiségiek lehessenek és ezen kívül még legalább ugyanannyi, de inkább több kétkezi dolgozó gyermekéből is értelmiségi legyen. A tarsolyban hordott marsallbot NÉKOSZ-euforiája véget ért. A szociális mobilitás lehetőségei ebben a tekintetben csökkentek, ezzel szemben viszont bővült a mobilitás lehetősége azzal, hogy a mobilitási mozgás egyre szélesebb társadalmi köröket fogott át, amikor súlypontja egyre inkább áttevődött a „nagy ugrásról" a kis előrelépések láncolatára. A mobilitás modellje egyre inkább nem az volt, hogy bizonyos számú ember leérettségizvén nappali vagy esti, illetve levelező tagozaton elvégzi az egyetemet, hanem olyan folyamattá változott, amelyben a segédmunkás munkaidő utáni továbbképzéssel szakmunkásoklevelet szerez, ezt jobb szakma kitanulásával folytatja, ezt követheti az esti technikum; majd az esti egyetem. A mobilitási mozgás így sokfokozatú előrehaladási lehetőséggé vált, ezek jó része azonos társadalmi rétegen belül történt. A rétegváltás privilégium-növelő hangsúlyossága oldódott azzal, hogy csökkent a rétegváltási fokozatok különleges jelentősége. A technikus nem állt olyan magasan a szakmunkás fölött, mint a diplomás, az üzemmérnök magasabb rangú technikus volt s az egyetemet s nem főiskolát végzett mérnök alig különbözött egymástól. A „nagy ugrás" esély, de a legnagyobb nyitottság mellett sem mindenki számára elérhető cél. Az esedékes mobilitási „kis lépést" azonban mindenki reális lehetőségként tűzheti ki céljául.Az ambíció ilyen lehetősége rendkívüli konszolidáló, integráló és motiváló erőt jelentett, de legitimáció alapjává nem vált, mivel elsősorban személyes érdek határozta meg, nem „ideális" motívumok. Hozzávehetjük a legitimáló ha-

tás akadályaihoz, hogy a soklépcsőzetű előmeneteli pálya lehetősége, amely fokozatosan az össztársadalmivá válás felé tendált, nem csupán lehetőség volt, de kényszerré is vált. Kialakult a társadalmi közfelfogás, amely minél több volt az érvényesülési lehetőség, annál inkább elvárta az egyéntől az ambíciót, nem csupán nagyobb megbecsüléssel honorálta a sikert, de büntette is a lemaradást, a megbecsülés megvonásával. Egyre inkább illett feljebb jutni, s ez nem csupán előnyt, hanem terhet is jelentett. A társadalom életének minden területén szaporodtak a bürokratikus vonások, az előmenetel hivatalnoki jelleget öltött. A vezető pozíciók világában is lezajlott ez a modellváltás. Megszűnt a nagy kiemelések és nagy lebukások rendszere s átadta helyét a klasszikus hivatali előmenetel gyakorlatának. Ezzel szélesebb körben jelentek meg a társadalom életében a hivatalnok érvényesülési hadviselésének hírhedt fegyvernemei: a protekció, talpnyalás, intrika. A felfűtött diplomaéhség bizonyos területeken diploma-túltermelést eredményezett, ez pedig a bizonyítvánnyal igazolt képzettség és a valóságos hozzáértés szétválását. Az érvényesülési késztetésben túl nehezen volt elválasztható a tiszteletreméltó ambíció a megvetést érdemlő karrierizmustól ahhoz, hogy az érvényesülési késztetés, mint rendszerelv legitimáló elvvé válhasson. Konszolidáló ereje viszont igen nagy volt. Leginkább azáltal, hogy míg a Horthy-rendszer felfűtötte az érvényesülési vágyat, de csekély lehetőséget adott kielégítésére, s míg az 1948–1953 közötti vezetés sem tudott ezen annyit változtatni, mint ezt mutatni igyekezett, az 1957 utáni helyzetben a „kis lépések" érvényesülési gyakorlata egyensúlyt teremtett ambíció és lehetőség között.

Másik nagyhatású konszolidáló tényező volt a **stabilitás**, amelynek meglétét a **folytonosság** érzékeltette a társadalommal. Az 1957-es magyar vezetés gyökeresen különbözött az ekkori szovjet vezetéstől abban, hogy nem a szakaszos haladás képével igyekezett legitimációt teremteni, hanem a folyamatosság képével akart konszolidációs légkört létrehozni. Az SZKP XXII. kongresszusa a kommunizmus történetileg közeli elérésének célját tűzte legitimáló elvként a társadalom elé, a magyar vezetés viszont azt éreztette, hogy a viszonyok tartósak, stabilak, hosszú ideig nem fognak gyökeresen változni. Emiatt ragaszkodtak az intézményrendszer hosszú időre szóló stabilitásához. A mezőgazdaság kollektivizálása után a vezetés az intézményi stabilitás konszolidáló légkörét alakította ki, s ettől 1964–1973 között sem tért el, amikor a gazdaságirányítás nagyszabású reformja volt napirenden, inkább hagyatkozott a folytonosság bebizonyosodott konszolidáló erejére, mint a reform-image esetleges legitimáló erejére. Nagy súlyt vetett arra, hogy a társadalom előtt a nagy jelentőségű változások a folyamatosság képében jelenjenek meg. A gazdasági reform, amennyiben kilépett a szaksajtó lapjairól a napisajtó hasábjaira, nem fantáziát megragadó politikai jelszavakban öltött testet, hanem gyakorlatias intézkedések, korrekciós változtatások formájában jelent meg a nyilvánosság előtt, inkább gazdaságpolitikai, sőt szakközgazdasági, mint általános értelemben vett politikai megfogalmazás-

ban. Az intézmények folyamatosságának éreztetése okából vagyunk még mindig népköztársaság s nem lettünk szocialista köztársaság, jóllehet ugyanott tartunk a szocializmus építésében, mint azok, akik ezt az új elnevezést felvették. Megmaradt a régi himnusz, nemigen esik szó arról, hogy politikai rendszerünk proletárdiktatúra-e még vagy már össznépi állam, hogy elértünk-e már a fejlett szocializmusba vagy ha nem, hol tartunk az oda vivő úton. Mindezek a szakaszos szemlélet megnyilvánulásai volnának. A magyar vezetés, amikor nem helyezkedett e szemléletmód alapjára, nem kanyarodott el a többi szocialista ország vonalától, hanem – mint fentebb utaltam rá – a drámai újrakezdés szorítása alatt „elébe vágott" a többi szocialista ország fejlődésének. A hruscsovi vezetés szakaszos szemléletének már voltak vonásai, amelyek közeledést jeleztek a folyamatosság-szemlélet felé. A sztálini vezetés felfogása úgy jelölte meg a mindenkori aktuális szakaszt, hogy „ez a harc lesz a végső", a döntő áttörés stratégiai szakasza, a mindenkori aktuális helyzet mindig a döntő fordulat előtti helyzet. A XXII. kongresszus vonala azonban a döntő fordulat (az űrfölény) **utáni** szakaszokat vázolta fel, ez pedig a kontinuitás kezdetét is jelenti. A döntő fordulat utáni szakaszok sorozata az az előtti szakaszok egymásutánjához képest, amikor minden új szakasz mindent felforgató váltás (hadikommunizmusról NEP-re, koalíciós demokráciáról proletárdiktatúrára); kontinuumként hat. Ez a tendencia a továbbiakban felerősödött, fordulópontszerű váltással 1964-ben, a vezetés változásával. Az 1964 utáni vezetés feladta a szakaszosságot, nem esett többé szó a 7 Éves Terv célkitűzéseiről, Sztálin viszonylagos újrafelértékelése nem a XX. kongresszus revíziója volt, hanem diszkontinuitás-effektus voltának eliminálása, a szovjet történelem folyamatossága érzékelésének visszaállítása. A hetvenes években minden szocialista ország vezetését elsősorban a folyamatosság érzékeltetésének szándéka motiválta.

Az intézményi folyamatosság mellett megmutatkozó, nem kevésbé fontos másik folyamatossági tényező a káderstabilitás, a vezetések személyi összetételének hosszú időn át érvényesülő, nagyfokú stabilitása, mely a hetvenes években több más szocialista ország életére jellemzőbb volt, mint Magyarországéra. A „kádárizmus" tehát az általános fejlődési tendencia viszonylag korai érvényesülése volt, az 1957-es tabula rasa helyzetben.

A folytonosság észlelése elsősorban azzal konszolidál, hogy az adott viszonyokat alternatíva nélkülinek érzékelteti, szemben a legitimációval, amely – mint a bevezetőben kifejtettem – az elfogadott rendszer valamely lehetséges alternatívával szembeni igenlését is jelenti.

Az elmondottakból úgy tűnhet, hogy a legitimációnak csupán válságok idején van jelentősége, konszolidált állapotban másféle stabilitás-tényezők egyenértékűek, sőt hatékonyabbak lehetnek. Ez csak részben igaz. Nem csupán arról van szó, hogy a legitimáció válság idején biztosítja a polgárok engedelmességi készségét, míg konszolidált időben más integráló eszközök ezt esetleg jobban is

biztosítják, hanem arról is, hogy a legitimáció kedvező feltételt teremt mind a válságok elkerülésére, mind a kibontakozott válságok levezetésére. A legitimáció **konfliktustűrő képességet** ad a rendszernek, amely birtokolja, s ennek következtében a konfliktusok viszonylag ritkán, csak igen súlyos esetekben fajulnak válsággá. A legitimált rendszert konfliktustűrő képessége **válságra nem fogékony** politikai rendszerré teszi. Ezzel szemben a legitimációt nélkülöző rendszerek a konszolidáló eljárások sokaságának bevetésével nagyfokú rendszerstabilitást biztosítanak. Erre rákényszerülnek, mivel ahogy **presztízsérzékenyek**, nem engedhetnek meg maguknak vereségeket, úgy **válságfogékonyak** is. A folyamatosság szuggesztiója által biztosított rendkívüli mértékű stabilitás, erős konszolidáltság eléri azt, hogy minimálisak a **feszültségek.** Az alternatívátlanságot sugalló helyzetekben igen erős a politikai rezignáció, amely elejét veszi annak, hogy jelentős feszültségpotenciálként számbavehető faktorok feszültséget váltsanak ki. Más tényező is hat ebbe a „fesztelenítő" irányba.

A semlegesítő tolerancia gyakorlata a rendszerrel szembeható impulzusokat képlékeny, „puha" akadályként fogadja, nem ütközteti retorziókkal, ellenakciókkal, ellenpropagandával, de puhaságával éppenséggel nem enged nyomásának, hanem „befullasztással", kifárasztással állítja azt meg. A feszültség az ütközéstől keletkezik: a „lökhárítós" felfogás ellenimpulzust hatékonyan tud úgy semlegesíteni, hogy nem keletkezik feszültség. Természetesen mindez jellegzetesen tüneti kezelés. Ha a problémák, a tartósan létező potenciális feszültségforrások fennmaradnak, előbb-utóbb feszültséget okoznak. (A feszültség köznapi nyelven azt jelenti, hogy érintettek valamiért „haragszanak". A feszültségelhárító képesség azt jelenti, hogy a hiperstabil, hatalmilag erősen konszolidált rendszerekben az érintettek „nem haragszanak meg" olyasmiért, ami más esetekben általában kiváltja a haragot.) Ha azonban mégis feszültség keletkezik, a legitimáció nélküli rendszer hasonló módszerrel akadályozza (sokszor szintén sikerrel), hogy a feszültség konfliktussá fejlődjék. A képlékeny rugalmatlanság sok esetben hatékonyan tudja meggátolni, hogy a feszültség átterjedjen az egész rendszerre, s eredményesen lokalizálja azt. Mindeddig ez a fajta legitimálatlan rendszer hatékonyabb stabilizáló eljárásokkal rendelkezik, mint a legitimált rendszerek. Ha viszont mégis konfliktusra kerül sor, a helyzet megváltozik. A legitimálatlan rendszer a konfliktust nem tudja lokalizálni, ami azt jelenti, hogy a konfliktus kezdetleges formái már válságként nyilvánulnak meg. A legitimált rendszer a feszültségeket kevésbé tudja lokalizálni, a konfliktust viszont jobban. Lokalizál az a körülmény, ha a konfliktus a kormányzat és a szembenállók, illetve a kormányzó erők ideológia által szentesített politikai mozgalma és a szembenállók között fejlődött ki – s nem a rendszer és szembenállók között –, mivel a legitimáció a kormányzatnál és ideológiáknál szélesebb politikai integráló keret. Legitimált rendszerben a vezetési válság nem szükségképpen fejlődik rendszerválsággá, mert rendszer és kormány nem azonos. Kormánybukás nem

csupán nem jelenti a rendszer összeomlását, de a rendszer stabilitását sem érinti szükségszerűen. Ez nagy **rugalmasságot** biztosít a legitimált rendszereknek. Legitimálatlan rendszerben viszont a vezetési válság szükségképpen rendszerválságot jelent, a vezetéssel szembeni ellenállás automatikusan magával a rendszerrel fordul szembe. A nyugati világ legerősebben legitimált rendszerével bíró Franciaország – ahol a legkevésbé kezdte ki erózió a nemzeti legitimációt, s a második világháború után kiterjedt demokratikus legitimáció ma lényegében átfogja az egész társadalmat – rendkívüli krízistoleranciát mutat, 1968 átfogó politikai krízise sem eredményezett rendszerválságot.

A konszolidált, de legitimálatlan, valamint a legitimált rendszerek összehasonlításakor a másik figyelmet érdemlő probléma, hogy a konszolidáció **kormányzati** stabilitást biztosít, míg a legitimáció **rendszerstabilitást.** A nem legitimált rendszerekben a lojalitás, az engedelmességi készség nagyobb mértékben irányul vezető személyekre, vagy vezetési garnitúrákra: vezető személyek csoportjaira, kormányzatokra. Ezek informális sugallata sokban áthidalja azt, hogy a rendszer ideológiai igazolása nem hatja át a társadalom széles köreit s csak a társadalom kisebb részét motiválja. A Német Szövetségi Köztársaság, mint keletkezése után hosszú ideig legitimáció nélküli rendszer, jól példázza ezt a helyzetet: Adenauer személyével szemben megvolt az engedelmességi készség olyan tömegekben is, akik a rendszer ideológiájával szembenálltak, akik a rendszert magát elutasították. A személy tekintélye által konszolidált kormányzás olyan feudalizmushoz hasonlítható, ahol az alattvalók csak nagy királyoknak hajlandók engedelmeskedni, gyenge képességű vagy zsarnok uralkodóktól megtagadják az engedelmességet. Ilyen feudalizmus nem volna legitim rend a dinasztia legitimitása szempontjából, s a királyság, mint rendszer, nem élvezné a legitimáció rendszerfenntartó erejét. Erről az oldalról is megvilágosodik, hogy a kormányzat autoritása által stabilizált rendszerben a kormányzati válság, a kormányzat tekintélyének megrendülése automatikusan rendszerválságként jelentkezik. A legitimált rendszerekben a lojalitás nagyobb mértékben irányul a rendszer intézményeire, mint az azokkal rendelkező vezető személyekre. Franciaországban még De Gaulle személyi rendszere idején is fontosabb volt a parlament és az elnök jogkörének viszonya, mint az elnök személye. A Horthy-Magyarország nemzeti legitimációval bíró rendszerében is döntő jelentőségű volt, hogy az ország királyság vagy köztársaság, parlament van-e vagy katonai diktatúra és a közigazgatást megyék végzik-e vagy felváltja őket valamilyen département vagy igazgatási körzet. Ehhez képest szembeszökő a mai Magyarországon, hogy a politikai kötődés vezető garnitúrához tapad, az alapvető intézményekkel, szervezeti formákkal szemben szinte teljes közömbösség uralkodik. Ma valószínűleg nem váltana ki tömegemóciókat, akár azt jelentenék be, hogy megszüntetik a Hazafias Népfrontot, a SZOT-ot és az Országgyűlést, akár azt, hogy nevezett testületek teljhatalmat kapnak az ország vezetésére – amennyiben nyilvánvaló

lenne, hogy az átcsoportosítás a jelenlegi vezető garnitúrától indult ki és hatalmi pozícióját nem érinti. A járási titkárok személyi változásai valószínűleg nagyobb figyelmet vontak magukra, mint a járások megszüntetése. Az a politikai gyakorlat, amely a lojalitást a kormányzatra összpontosítja s nem a rendszerre, abba a helyzetbe kerül, hogy a kormányzat szilárdsága nem vonja maga után automatikusan a rendszer ugyanolyan mértékű szilárdságát, viszont a kormányzat válsága automatikusan maga után vonja a rendszer válságát.

A hetvenes évek a magyar rendszer jelentős további szilárdulását hozták. Az életszínvonal a hatvanas–hetvenes évek fordulóján újabb ugrással emelkedett. Megjelentek a Nyugaton létrejött tömegfogyasztói társadalom jelenségei. A rendszer fogyasztási szintje stabilan az ellátási szint fölé emelkedett, már nem csupán az ellátás fogalomkörébe tartozó alapszükségletek kielégítése volt megfelelő és folyamatos, hanem tömegméretűvé és rendszeressé vált olyan cikkek fogyasztása, melyek korábban luxusszámba mentek. Ez a fejlődési tendencia, ezek az eredmények a hetvenes évek végére végleg megszabadították a vezetést a Rákosi-időszak két súlyos tehertételétől. A Rákosi-kormányzat **inkompetens** és **rosszindulatú** rendszer hírében állott. Utóbbi azt jelenti, hogy úgy tekintették, mint amely a nép jólétét kíméletlenül alárendeli politikai céljainak. Ezzel szemben a hetvenes évek gazdasági fellendülése igazolta a vezetés rátermettségét és jóindulatát is, mivel újra és újra jelét adta, hogy az életszínvonal növelése elsőbbséget élvez előtte nagyratörő beruházási programokkal szemben. Ez a vélemény megint csak bizonyos diszharmóniát tartalmazott a vezetéshez és a rendszerhez kötődés tekintetében, mivel a közfelfogás úgy érzékelte, hogy a vezetés olyasmiről – a feszített ütemű iparosításról – mondott le a lakosság javára, amely a rendszer lényegéhez tartozik. Ez utóbbi vélekedést számos szomszédos példa látványosan bizonyítani látszott.

Az életszínvonal emelkedésén kívül egy fontos társadalmi változás is hozzájárult a **társadalmi közérzet** lényeges javulásához. A hatvanas években ugyanis az érvényesülés-késztetésű, karrier-orientált társadalom kialakulása rendkívüli mértékben konszolidált, de az engedelmességi készség növekedése nem járt együtt a közérzet javulásával. Nem egyszerűen az érvényesülési versenyben alulmaradtak, a rossz helyezést elértek rossz hangulata mérgezi meg a társadalmi közérzetet. A karrier-orientált társadalomban népbetegség a kisebbségi érzés. Akiket a lemaradók hátulról befutottként irigyelnek, ugyanúgy kisebbségi érzéstől gyötört emberek, mint ők, mert az érvényesülési verseny nagyobb igényeket kelt, mint amelyek kielégíthetők. (A lehetőség a továbbjutásra megvolt, a pályák nem zárultak le – arról volt szó, hogy a realizálódott lehetőség mindig valamivel kevesebb igényt elégített ki, kevesebbet ért lelkileg, mint amire eredetileg számítottak.) A hetvenes években ezen a téren jelentős változást hozott, hogy a magángazdasági tevékenység területének bővülésével, formáinak gazdagodásával lehetőség nyílt arra, hogy a személyi jövedelmeket más módon is nö-

velni lehessen, mint jobban fizetett állásba kerüléssel. A „maszekolás" jövedelemnövelő alternatívaként jelent meg a nagyobb fizetéshez képest. Ennek óriási emancipatív jelentősége volt. A közérzetet nem rontotta az, hogy a magángazdálkodási tevékenységek sokszor igen nagy munkabefektetést igényeltek (a valamikor szinte pogromhangulat céltáblájává vált lángossütő nem kevés munkával kereste meg a sok pénzt) – érzékelhetően fontosabb volt az emancipálódás a visszataszító érvényesülési stratégiák kényszerétől. Nemrégiben azt olvastam egy elaborátumban, hogy a fennálló társadalom egyik legfontosabb jellemzője a társadalom „hierarchia alá rendeződése", „tulajdonorientált társadalomból pozícióorientált társadalommá válása" s ezzel az értelmiség kivételével minden réteg „jól járt". Nos, a magántevékenységek iránti nagyon széles érdeklődés igen szemléletesen mutatja, hogy a társadalom széles körei, köztük jelentős kétkezi dolgozó tömegek úgy érezték, hogy „nem jártak jól" a „hierarchia alá rendeződéssel" s tódulnak vissza a „pozícióorientációból" a „tulajdonorientáció" felé. A kétféle jövedelemnövelési lehetőség kétféle önmegvalósítási lehetőséget is jelent. 1945 előttről a magyar társadalom össznépi, mindenki számára átélhető gazdálkodási magatartásként csak a tradicionális és a bürokratikus magatartást örökölte, a polgári csak elkülönült körökre korlátozódott. Ezt a társadalmi lemaradást a hetvenes évek fejlődése során hozta be a magyar társadalom. A polgári gazdálkodási magatartás össztársadalmivá válása (nem abban az értelemben össztársadalmivá, hogy mindenki ezen az alapon tevékenykedik, hanem abban, hogy mindenki számára átélhető) láthatóan nem fenyeget valamiféle mentalitási ellenforradalom veszélyével, nem jelenti a szocialista társadalom elpolgáriasodását, hanem egy olyan elmaradt fejlődési fokozat behozását, amelyet átugorni talán lehet, de nem szerencsés.

A nyolcvanas évek közepére a konszolidáció válságba került. Mint fentebb mondottuk, a konszolidáció fennáll, amíg a rendszer „jól megy". Működése azonban a hetvenes évek végére már akadozni kezdett. Akadozott, de még ment. A társadalom a rndszer jó működését a **fogyasztási színvonalon** mérte. A még mindig hiánygazdaságban sínylődő társadalom számára a legértékesebb jó a fogyasztás volt; ezért hajlandó volt áldozatot hozni. Az áldozat a **túlmunka** volt. A kialakult – más népi demokráciákhoz képest igen jó színvonalú, a társadalom által igen nagyra értékelt – fogyasztási szintet egyre inkább csak a munkaidőn kívül teljesített munkával lehetett biztosítani. A főmunkaidőben végzett munkáért kapott fizetés már a hatvanas évek végén sem tudta egymagában biztosítani azt a fogyasztási szintet, amelyen a társadalom reálisan élt. A hetvenes évek végén a fogyasztás növelése – az egyes foglalkozások számára nagyon különböző mértékű – túlmunkával gyakorlatilag mindenki számára lehetséges volt. Ez fontos pillére volt a konszolidációnak, mely ezért – a már jelentősen emelkedő árak ellenére – még mindig működött. Hiába fenyegette az agyonhajszolt, agyondolgozott embereket negyven–ötven éves koruk táján az infarktus (ko-

moly nyugati felmérések állítják, hogy a statisztikailag számbavehető világban manapság a magyarok dolgoznak legtöbbet), az elérhető fogyasztásért, annak valamilyen mértékű növeléséért a társadalom minden túlmunkára kész volt.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján azután egyre növekvő számú csoport, réteg túlmunkával – méghozzá egyre növekvő mértékű túlmunkával – sem tudta már fogyasztását növelni, csupán szinten tartani. Ez már jelentősen gyengítette, kikezdte a konszolidáltságot, de még nem juttatta válságba. A nyolcvanas évek közepére azonban egyes rétegek már túlmunkával sem tudták fogyasztásukat szinten tartani, más rétegek pedig az ezt megelőző helyzetbe kerültek: túlmunkájuk már csupán fogyasztásuk szinten tartásához lett elég, növeléséhez nem. A valamilyen mértékben minden túlmunkát végző számára lehetséges fogyasztás-növelés hetvenes évekbeli állapotát a „Máté-effektus" szituációja váltotta fel: „a kevés gazdag gazdagszik, a sok szegény szegényedik". Már az össztársadalmilag elfogadott életszínvonal – illetve életminőség-prioritás, a fogyasztás alapján sem lehet azt mondani, hogy a „dolgok jól mennek".

Mindez megrendítette a vezetés iránti konszolidációs bizalmat. Mindenekelőtt azt a két legfontosabb tényezőt, melyekre a bizalom épült. A vezetés a befulladt gazdasági reformok következetes végigvitele, megvalósítása helyett nagy összegű külföldi kölcsönt vett fel azzal a céllal, hogy a belőlük fedezett beruházásokkal exportképes, kemény devizáért exportálható terméket gyártó ipart hozzon létre, s ezzel reformok nélkül megoldja az ország gazdasági bajait. Ennek az iparnak a termékeiből, az akkori feltételezés szerint, az ország az adósságokat is nagyobb gazdasági megerőltetés nélkül vissza tudná fizetni. Hogy ez az exportképes ipar nem jött létre, hogy a kölcsönök eredmény nélkül elfolytak s az ország ma az előtt áll, hogy óriási erőfeszítések árán kell a hiteleket visszafizetését kiizzadnia, kétségkívül csapást mért a vezetés **kompetens** voltának jó hírére. Amikor pedig a vezetés a ki sem mondott szemrehányásra azzal felelt – a „lándzsát visszafordítva" a szemrehányóra –, hogy a bajoknak az az oka, hogy a társadalom nem dolgozott eleget, viszont „többet fogyasztott, mint amennyit megtermelt", azt kockáztatta, hogy elveszti a „jóindulatú" voltába vetett bizalmat is. Ez fenyegeti a vezetést a szorosan vett jelen pillanatban és a közeli jövőben is, amikor „stabilizációs" programja nyíltan meghirdetve adóemelést, inflációt: összegezve „fogyasztás-korlátozást" jelent. Az fenyegeti, hogy a lakosság a célok nyílt meghirdetésében nem az őszinteséget fogja méltányolni, hanem úgy ítéli, hogy a vezetés számára fontosabb a Világbank kegye, „jó adós" besorolása, nemzetközi tekintélye, mint népe életszínvonala – azaz: nem „jóindulatú" vezetés.

Az új tapasztalatok konzekvenciái visszaháramlanak a vezetés korábbi tevékenységének megítélésére is. Miután a kontinuitás nem bizonyult garanciának minden baj ellen, lelepleződik, mint a bajok megelőzését esetleg lehetővé tevő változtatások kerékkötője. Nyoma sincs már ama húsz évig tartó pszichózis-

nak, amely mindig abból a szempontból ítélt meg minden vezetésen belüli személyi változást, hogy vajon tükrözi-e a vezetés élén álló mag pozíciója folyamatos áthagyományozásának törekvését. A személycseréket figyelő emberek többnyire helyeselték a változást, ha úgy vélték, hogy a vezetési kontinuitást biztosítja, viszont ódzkodtak tőle, ha úgy hírlett, hogy az apparátusnak a vezetési maghoz csak lazán tartozó személyei kerültek magasabb pozíciókba. Ilyen átalakulások mindig a rossz irányú, a „balos", a „szektás" fordulat vagy átrendeződés rémképét idézték fel. A magyar társadalomnak az a része, amely vezetési változásokra „odafigyel", ma nem a káderpolitikai kontinuitás, hanem inkább az átcsoportosítás híve. A „régiek" tekintélye megkopott, inkább az „újak" iránt van bizalom. Ez azonban nem a korábbi vezetési maggal szembeni fetisizált bizalom. Az adott helyzetben nem sugárzik belőle olyan mértékű konszolidációs késztetés, mint amilyen a korábbi vezetési mag iránti bizalomból másfél évtizeden át. Velük szemben a bizalom nem már-megszerzett, csupán – úgy, amennyire – előlegezett.

A személyi állományában némileg átrendeződött, de lényegében azért még mindig folyamatos vezetés nehéz pozícióját mutatja, hogy a romló helyzet nem vált ki nosztalgiát az elmúlt jobb idők iránt. Az elmúlt tizenöt évet az átélők inkább akkor, aktuálisan élték meg „belle epoque"-ként, akkor érezték úgy, hogy most régi szép idők vannak, mintsem ilyenként emlékeznének vissza rá. Az elmúlt másfél évtizedben a vezetéssel szembeni lojalitás annyiban nem csupán nem harmonizált, hanem kifejezetten szembekerült a rendszerlojalitással, hogy a társadalom úgy élte meg: a vezetés vele szembeni jóindulatból olyan dolgokat tesz, amelyek a rendszer működési elveivel ellentmondásban vannak, amelyek a rendszer szempontjából diszfunkcionálisak: innen lehet Nyugatra utazni, jóllehet az ilyen rendszerekben ezt nem lehet; ez a vezetés legalizálta a magán-üzleti tevékenységet, noha a rendszer rezonja számára ez „munkanélküli jövedelem" forrása. A helyzet romlása most azt mutatja, hogy a vezetés efféle rendszernonkonform magatartása nem elégséges feltétele és biztosítéka annak, hogy tartósan így, immanens elvei ellenére működjék. A „jóindulat" münchauseni művelet volt, hajánál fogva emelte a rendszert önmaga fölé s ez a helyzet csak átmeneti lehet.

Nem nélkülözhető ezután a rendszer legitimációja. Rendszerként kell különböznünk olyan rendszerektől, ahol a külföldre utazás mint állampolgári jog, vagy az üzleti tevékenység, a rendszer normális működését zavaró diszfunkció. A hazainak olyan rendszerré kell válnia, hol utazás és profitelvű gazdálkodás a rendszer immanens tényezője, ahol hiányuk mutatkozna diszfunkciónak. A közvélemény csak így tekinti ma és a közeljövőben legitimáltnak a rendszert. A legitimáció elnyeréséhez itt is „peresztrojka" szükséges.

A konszolidáció fenntartásának, a válság elkerülésének nem bizonyos, hogy feltétele az újonnan elnyerendő legitimáció. Válság elkerüléséhez a rendszer feltehetően rendelkezik még mindig elegendő konszolidáló potenciállal mind a politikai válságot tekintve (az uralmi helyzet 56-os, 68-as, 80–81-es felborulását), mind azt, hogy az alapellátás román vagy lengyel módon felboruljon (a sorban állást és az áramszünetet). Nem biztos azonban, hogy pusztán a konszolidáció minden áron való fenntartásával, a válság minden áron való elkerülésével egyfajta **katasztrófát** is elkerül. Azt a sokak által már emlegetett katasztrófát ugyanis, amelyet a legfejlettebb termeléstől való teljes leszakadás, a harmadik világbeli országgá válás jelenthet. A válságnak csak konszolidációs eszközökkel való elkerülése e katasztrófa elkerülését inkább hátráltatja, mint segíti. A vészhelyzettől való félelem lefékez és megbénít minden olyan változtatást, amely szükséges a gazdasági „leülés" elkerülésére. Ha válság nem kényszerít radikális cselekvésre, sőt a válságtól való félelem visszatart tőle, újra elmaradhat minden „átalakítás". A helyzet nem válik vészessé: nem lesznek zavargások és nem lesz áramszünet sem, a legszükségesebb cikkekkel folyamatosan működik az ellátás, viszont húsz év múlva a fogyasztás minőségi színvonala már annyival marad el a legfejlettebb országokétól, mint ma Albániáé.

Ha a jelenlegi vezetés átevez a válságon: elkerüli a hitelek átütemezését, ezzel biztosítja az újabb hiteleket s ezeket végre tényleg a fejlettel versenyképes gazdaság felépítésére fordítja; akkor ez egy későbbi jövőben legitimmé fogja tenni a rendszert. Addig azonban számolni kell a gyanúval, hogy ez a folyamat lehetetlen. Azzal, hogy az adott struktúrában az új hitelekből finanszírozott beruházások ugyanúgy nem fognak versenyképes gazdaságot létrehozni, ahogyan ez korábban nem történt meg. Ennek ugyanis előfeltétele a rendszernek nem csupán gazdasági, hanem jelentős mértékű politikai átalakulása is. A legitimációt már most, a válsággal terhes helyzetben is megteremthetné egy átfogó intézkedés-csomag, amelynek egyszeri, átütő jellegű végrehajtását a társadalom politikai fordulatként érzékelhetné s ez a fordulat a **reformrezsim** legitimációját adná a rendszernek.

Mindazok az átalakítási gondolatok, amelyeket a társadalom ilyesmiben gondolkodó része immár körülbelül húsz éve a rendszer korszerűsítését lehetővé tevő elveknek tart, eleddig a rendszer vezetési körén kívül artikulálódtak. Első megjelenésükkor „másként gondolkodásnak" nyilvánultak s csak fokozatosan lettek – már amelyik – elfogadott reformgondolatokká. A reformot a társadalom csak akkor érzékelheti fordulatnak, ha a vezetés a végrehajtásban támaszkodik azokra a társadalmi tényezőkre, amelyek a reformgondolatok artikulálásában és kiharcolásában szerepet játszottak, illetve mellettük elkötelezték magukat. A rájuk támaszkodás – amennyiben ez az együttműködés új legitimáció

megteremtését szolgálja – olyan szövetség kell, hogy legyen, amelyben a reformgondolatot artikuláló tényezők megtartják önállóságukat, önálló tényezőkként lesznek a vezetés partnerei. Ez lehet első lépése annak, hogy a rendszer a demokratikus legitimáció alapjára helyezkedjen. Ha erre támaszkodva képes a korszerűsítési folyamatot, eme új nemzeti feladatot is végrehajtani, megszerzi hozzá a nemzeti legitimációt is.

VÁLSÁG ÉS REFORMTERVEK

1. A mai Magyarország válsága összefoglalható abban az egy szóban, hogy „átütemezés". Ennek elkerülése érdekében az országnak végre kell hajtania a Világbank által követelt erőteljes életszínvonal-csökkentő intézkedéseket. Ezt szolgálja az új adórendszer és az áremelések. Mindezek az intézkedések nem teszik hatékonyabbá a magyar gazdaságot, önmagában a fogyasztás korlátozása nem gazdasági reform. Mégis ezek az intézkedések szükségesek, mert az esetleges „átütemezés" végzetesen csökkentené az ország majdani hitelképességét, ami arra vezetne, hogy esedékes modernizációját ne az élenjáró technika importjával realizálja, hanem ismét az „önerőből fejlesztés" egyszer már végzetesnek bizonyult útjára lépjen. Ez a harmadik világ, az elmaradott országok szintjére süllyedés perspektívája volna. Ezt kell elkerülni a fizetőképesség nagy áldozatok árán való megőrzésével. Ezért támogatni kell a kormánynak a fizetőképesség megőrzésére irányuló erőfeszítéseit. A válság, az átütemezés reális lehetőséggé vált, így a csőd közvetlen veszélye megnőtt.

A válság legmélyebb és lényegi oka a **sztálini iparosítási modell** hazai megvalósítása. Ez a modell a modernizációt hivatott megvalósítani, de csupán egy korlátozott, csekély értékű korszerűsítést képes végrehajtani. Az élenjáró technikától önmagát elszigetelve csak alacsony műszaki színvonalú termelési bázist volt képes létrehozni. Az iparosítás ütemét művi úton fokozta: nem termelékenyebb termelőeszközökkel termelt egyre többet, hanem **mennyiségileg növelte az alacsony termelékenységű** termelőapparátust, azaz extenzív módon fejlesztett. Ennek a modellnek az extenzív fejlesztés nem esetleges fogyatékossága, a benne megfogalmazott gazdaságpolitika hibája, hanem leglényege. Az intenzív termelés a **gazdasági modell teljes cseréjét** feltételezi. Az extenzív fejlesztés; a termelőapparátus állandó mennyiségi növelése valóban a termelőeszközöket gyártó ágazatok fejlesztésének elsődlegességét kívánja. Az „A-szektor prioritásának" elvi tétele valóban a sztalinizmus alapdoktrínája. Ezt a doktrínát az elmúlt harminc évben már nem emlegették, de még kevésbé bírálták, elvileg hatályon kívülinek soha nem nyilvánították.

1956 után az extenzív növekedés korábbi feszített ütemét csökkentették, de a modellt nem csupán fenntartották, hanem az ötvenes évek második, a hatvanas évek első felében tovább is építették rossz alapjain. Ebben a modellben a beruházások redukálása az életszínvonal emelése érdekében ugyanúgy csak bajt okoz hosszú távon, mint a feszített ütem rövid távon. Ezekben az években fontos fejlesztések maradtak el. A beruházási ütem csökkentésével művi úton magasabbra emelték a fogyasztás szintjét annál a szintnél, amit ez a gazdálkodás normális és szükséges ütemű fejlődésnél biztosítani tudott volna. Itt kezdődött

a mai válság. Rákosi elvtárs átka megfogant: akkor ettük meg az aranytojást tojó tyúkot; a mai válsággal nagyrészt az egykor diadalmas konszolidáció számláját fizetjük.

A rendszer javára legyen mondva: látta a helyzetet, és a hatvanas évek második felében kísérletet tett a gazdaság megreformálására. Nem csoda, hogy a kísérlet meghaladta erejét. A feladat nem csupán piacelvű gazdaságirányítás megteremtését jelentette volna, hanem azt is, hogy az „A-szektort" az intenzív termelés megkívánta mértékre redukálják. Ez a redukció nemcsak a kohászatot kellett volna hogy érintse, hanem a sztálini iparosítás „szeme fényét", az eddig termeléscsökkentő kampányban érintetlen és érinthetetlen „szent tehenet", a veszteséges gépipart is. Az átállás – ilyen merev rendszer átállítása – nem valósulhat meg akadályok nélkül. Még a reformtervek sem igen néznek szembe azzal, hogy a piaci gazdálkodás és az ún. „ellátási felelősség", a mai gazdaságpolitika alapdoktrínája, **összeegyeztethetetlen.** Nem kétséges, hogy ezen elv feladása, a tisztán haszonelvű termelésre való átállás átmeneti bajokat, életszínvonal-csökkenést okoz. Továbbá, a gazdasági reform nem lehetséges egyidejű, sőt azt megelőző politikai reform nélkül. Az adminisztratív gazdaságirányításnak adekvát politikai modellje a parancsuralom, de a piacgazdálkodás csak az érdektagolódást transzparenssé tevő szabad nyilvánosság, az érdekek politikai érvényesítésére épült pluralizmus politikai modelljében lehet hatékony.

Nem csoda, hogy a vezetés a válságból más kiutat keresett, mint az efféle reform. S meg is találta azt a hetvenes évek közepén bőven folyó külföldi hitelekben. Ezeket a hiteleket a vezetés nem a gazdálkodás korszerűsítésére fordította, hanem az életszínvonal emelésére. Ezt az eljárást, ami a hitelek egyfajta elpocsékolása, kétes értékű elismerésben is részesítenem kell. Kétségkívül, ha ezt a pénzt nem a mezőgazdaság korszerűsítésére, az idegenforgalom infrastruktúrájának megteremtésére, infrastruktúrafejlesztésre fordították volna, hanem a leépítésre érett „A-szektorra", lengyel és román módra, feltehetően ugyanazokkal a következményekkel jár. A vezetés így gazdasági katasztrófától óvta meg az országot, átmenetileg emelte az életszínvonalat, viszont akárhogyan is, a hiteleket végül mégiscsak elpazarolta, és lerakta a mai válság alapjait. Így néz ki valójában a vád: az ország többet fogyasztott, mint amennyit megtermelt. Az ország hozzávetőleg azon a szinten fogyasztott ezekben az években, ami megfelelt az ország általános fejlettségének, civilizáltsági fokának; a gazdasági rendszer teljesítőképessége azonban nem tudta ezt a szintet biztosítani. Újabb művi úton, münchauseni produkcióval emelték az életszínvonalat a gazdaság teljesítőképességének adott szintje fölé.

2. A reformterveket illetően külön kell választanunk a gazdasági és politikai reformterveket. A gazdaságiak közé sorolom természetesen a *Fordulat és reform*ot és a párt kibontakozási programját. Egyértelműen az előbbit látom tartalmasabbnak. Úgy vélem, a *Fordulat és reform* tartalmazza a szükséges gazdasági

reform összes fontos szempontját. A politikai programok mindegyikével egyetértek lényegében. A lakiteleki nyilatkozat drámai erővel mozgósít a társadalom életképességét fenyegető anomáliák ellen, és sommásan hitet tesz az alapvető demokratikus értékek mellett. Elidőznék egy kicsit annál a megállapításnál, amelyet Pozsgay Imre elutasított, tudniillik hogy nincs közösen vállalható jövőképünk. Arra az ellenvetésre, hogy a szocializmus ilyen jövőkép, azt kell mondanom, hogy a **kommunista mozgalomnak a kezdetektől nincs artikulált jövőképe.** A sztálini időben a jövőképet az ellenségkép határozta meg. A jövő – ebben a felfogásban – attól lesz szép, hogy nem lesz már jelen benne az ellenség okozta számtalan nyomorúság: nem lesz kizsákmányolás, nem lesz „elnyomás, szolgasors". Hogy a helyén mi lesz, arról sosem esett szó. Amikor a sztalinizmus elült, végleg eltűnt a jövő a perspektívából. Most már ellenségkép sincs, az ellenség feletti végső győzelem sem jövőperspektíva. A posztsztálini korszak mindenek fölé emelt **kontinuitásimádata** lényegében **jövőtlenség.** Ha minden mindig ugyanúgy volt, akkor nyilván mindig ugyanúgy is lesz. A nép jövőképe rímel erre. Ez voltaképp artikulálatlan jövőszorongás, ami úgy fogalmazódik meg, hogy **„soha rosszabb ne legyen"**, de jól kivenni a szorongást: **„csak rosszabb ne legyen"**. Bihari Mihály javaslatában nagyra értékelem a szocializmus diktatúrás modelljének egyértelmű és szókimondó elutasítását, azt, hogy világosan kifejti: ezt a modellt nem „meghaladta a fejlődés", hanem **mindenkor rossz volt.** Saját véleményemhez legközelebb a *Társadalmi szerződés* áll. Lényegében magam is abban az **uralmi dualizmusban** gondolkodom, amelyet ez a program kifejt. Megemlíthetem még a rokon elképzelések között Schlett István hasonló elven nyugvó koncepcióját. Összegezve a mondottakat: nagy előrelépésnek tartom e programok megjelenését. Az erre ugyancsak rászoruló politikai kultúránk is igen nagy mértékben gazdagodik általuk, és ezen túl mutatja: **„mindenki újakra készül..."**

3. *a)* Az idő megérett a reformra. – Politikailag. – Elhárult egyik fontos akadálya, amely eddig hátráltatta, az ti., hogy ekkora átállítás, modellváltás csak átmeneti bajokkal valósítható meg. A bajok most reform nélkül is itt vannak. A gazdaság átalakítása ezeket számottevő mértékben már nem fogja növelni. Ez a helyzet egyben a reform ütemét is meghatározza. Végre kell hajtani a „válságkormány" fennállása alatt, amikor is a kormány és az ország az átütemezés elkerüléséért küzd.

b) A kormány a szorító intézkedések elviselését rákényszerítheti a lakosságra hatalmi erővel, de ha ezt teszi, eljátssza azt a politikai tőkét, amit az eddigi vezetés szerzett az 56 utáni megbékélési politikával, később a megalapozatlannak bizonyult, de mégis a maga idején számottevő életszínvonal-emelést hozó életszínvonal-politikájával, egészében: mindazzal, amit a „legvidámabb barakk" gyűjtőnéven foglaltak össze három évtizeden át. Ha ez a politikai tőke drága, akkor valóban itt az ideje a **„közmegegyezésnek"**: annak, hogy **a vezetés a szo-**

rító intézkedéseknek a lakosság által kinyilatkoztatott elfogadását tegye meg válságpolitikája alapjául. Ez csak egyértelmű és kellő súlyú politikai aktus által történhet. „Új kiegyezés" által, amely újrafogalmazza a hatalom és a társadalom politikai viszonyát: az eddigi alá-, fölérendeltséget partnerkapcsolattá alakítja.

c) A partneri viszony feltételezi a hatalommal ilyen viszonyba lépő másik félről, hogy ez a fél is a politikai cselekvés alanya. Szükséges a szimbolikus partner, amely akkora mindenki által elismert tekintéllyel bír, hogy a társadalom elismeri képviselőjének, hallgatólag, anélkül is, hogy erről szavazna. A világ egy sor országában ilyen szerepet kapott a katolikus egyház: Lengyelországban, Nicaraguában és Salvadorban, a Fülöp-szigeteken. Magyarországon más a helyzet. Ilyen általános tekintéllyel bíró képviseleti intézmény lehetett volna egy évvel ezelőtt az Írószövetség. Nem lett azzá. Másnak kell ezt a szerepet játszania. Az Akadémia lesz-e ez, egy képviselőcsoport, esetleg egy folyóirat – még nem tudjuk.

d) Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a reform nem lehet olyasféle folyamat, amelyben számtalan apró „önszerveződött" egység araszol az egyre nagyobb mozgástér irányába. Ennek az útnak járhatatlanságát immár harminc év tapasztalata bizonyítja. Csődöt mondott minden olyan törekvés, amely nem a legfontosabb problémák megoldásával kezdte, hanem a legkisebb ellenállás irányába indult el. Ez a taktika csak azt érte el mindig, hogy a túlerőben levő ellenfelet riadóztatta, amely aztán túlerejével gondoskodott arról, hogy az araszoló folyamat feltűnés nélkül „visszarendeződjék". Helyesen mondja a közgazdászprogram: a reformnak valóban fordulat által kell megvalósulnia.

A reform megvalósulásának esetleges hogyanja után a tartalmáról. A XIX. század utolsó harmadában, amikor a világgazdaság a szabad kereskedelemről átvált a vámvédelemre, és beköszönt az állam szerepének újraerősödése, mindenütt sajátos arculatú politikai vezető rétegek, ahogy mondják, „classe politique"-ok képződnek, hogy az állam hatalmi funkcióinak központi ügyköreit: külügyet, vámpolitikát, hadügyet stb. erre specializált emberek irányítsák. A második világháború után önállósul ezekhez a területekhez képest az állam közszolgáltatási feladatköre. Az eredeti politikai vezető rétegek kezelik az állam közhatalmi funkcióit, a közszolgáltatási szektor elválik ettől, s más arculatú, a társadalom érdektagolódását kifejezően pluralisztikusan fellépő politikai elitek töltik be ezt a szerepkört. Lényegében ez a mai államszervezetek politikai dualitása. A mai magyar társadalom a párt által megtestesítve kompetens és nagy tapasztalattal bíró „classe politique"-kal rendelkezik a hatalmi közfunkciók betöltésére, azonban kisebb eredménnyel tölti be a közszolgálatási szerepköröket. Indokolt és az ország társadalmi-politikai fejlettségének megfelelő volna, ha a két alapvető állami szerepkör: közhatalom és közfunkció egy politikai reform keretében nálunk is elválna. A párt klasszikus politikai vezetőréteg-szerepének megfelelően rendelkezne a külügyekkel és a fegyveres erőkkel, a kormány pe-

dig betöltené a közszolgáltatási szerepköröket: gazdaságpolitikát, szociálpolitikát, kultúrpolitikát. Míg a szerepkör jellegének megfelelően a párt ezt egységes testületként tölti be, a közszolgáltatási szerepkört teljes értékűen csak olyan parlament és annak felelős kormány töltheti be, amely a társadalom össztársadalmi jelentőségű érdektagoltságának megfelelő politikai képviseleti tényezők együttműködéséből tevődik össze. Az egyes össztársadalmi mértékben számottevő részérdekeket a képviselőházi választáson **politikai tömörüléseknek** kell képviselniök. Ezek a tömörülések elvégzik a sajátos részérdekek egyeztetését a többi hasonló mértékű részérdekkel, azaz elvégzik az **„érdekbeszámítást"**, és ezt a helyzetet kifejezik egy olyan programban, amely az egész társadalomnak az illető részérdekek alapján történő megszervezését jelenti. Ilyen program az egész társadalom saját szempontú megszervezésének tervével önmagát közérdekként tételezi, azaz: ideológia. A politikai tömörülések az érdekeket nem másokat figyelembe nem vevő nyers voltukban, korporatív álláspontként képviselik, hanem ideológiáik szerint szervezett csoportokként. A parlament a politikai tömörülések által választott képviselők testülete. A kormányt a többségi **politikai tömörülés(ek)** alakítják, a választáson kisebbségben maradt politikai tömörülések parlamenti **ellenzéket** képeznek.

A társadalmi érdek-képviseleti helyzetnek a fentebb vázolt modell két szintjét ábrázolja. Az állam **közhatalmi** és **közszolgáltatási** szintjének elkülönülése kifejezi a **közhatalom** és az ún. **civil társadalom** politikai viszonyát. Az állam közszolgáltatási szektora **közvetlenül** áll a társadalom érdektagoltságát kifejező politikai tömörülések befolyása alatt. Ezeket együttesen kifejezve az állam közszolgáltatási szektora képezi azt a **hatalmi erőt,** amely formájában a társadalom mint **szervezett hatalom** korlátozza, azaz ellenőrzi az állam **erőszak-szervezeti közhatalmát.** Ez utóbbival szemben a társadalom az állam közszolgáltatási része által képviselve **egységes és tagolatlan politikai szubjektumként lép fel.** Ezzel szemben az állam közszolgáltatási szféráján belül ugyanezen társadalom érdektagolt és **érdektagoltságát ideológiai pluralizmusban** kifejező társadalomként jelentkezik.

A TANULMÁNYOK FORRÁSA

A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón. *Történelmi Szemle*, 1974/3.

A liberalizmus elvi kérdései. I–II. Kézirat.

A többség hatalma és a kisebbség joga. *Világosság*, 1981/12.

A „svéd modell" válsága. *Világosság*, 1980/8–9.

Az utópikus gondolkodás. Előadás a Műegyetem klubjában.

Programideológiák és állapotideológiák. *Világosság*, 1978/2.

Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. *Századok*, 1974/1.

Középosztály és újkonzervativizmus. *Világosság*, 1975/6.

A „magyar girondistáktól" az ébredő magyarokig. *Világosság*, 1976/3.

Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. *Medvetánc*, 1982/4–1983/1.

Az aranytojást tojó tyúk történetéhez. *Medvetánc*, 1981/1.

Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. *Medvetánc*, 1984/4–1985/1.

Reformtörekvések Magyarországon a huszadik században. Előadás az Eötvös Klubban.

Hogyan látjuk ma 1956-ot? *Új Látóhatár*, 1987/4.

Válság és reformtervek. Válasz a *Századvég* körkérdésére. *Századvég*, 4–5.

A Medvetáncban eddig megjelent írások

1981/1.

Balogh Zoltán: Polányi Károly – Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet ● Szilágyi Ákos: A lázadás esztétikája (vázlat az orosz futurizmusról) ● Karácsony András: Egy dilemma 1918–19-ben (Lukács György és Sinkó Ervin) ● Bajomi Iván: A pályázati rendszerről ● Kozák Gyula: Kornai János: A hiány ● Szabó Miklós: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez ● Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság

1981/2–3.

Orthmayr Imre: A kereskedőtőke szerepe az eredeti felhalmozás folyamatában ● Tallár Ferenc: A XIX. századi orosz nemesi értelmiség ideológiái ● Krausz Tamás: Szocializmus egy országban (Megjegyzések egy történelmi vitához) ● Elekes Zsuzsa–Pázmándy Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin ● Szakolczay Árpád: Mobilitás és értékrendszerek ● Gyürei Vera: A fanatikus optimista (József Attila a tankönyvek tükrében) ● Soós Károly Attila: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa ● Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai ● Gyurgyák János: Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál ● Polányi Károly cikkei a Bécsi Magyar Ujságban (1921–23)

1982/1.

Balogh Zoltán: Tanulmánytöredék a népességrobbanásról ● Orosz István: A luciferi mű és a szférikus Lukács ● Nagy Mária: Teóriák az oktatás megújításáról ● Antal László: Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról ● Nagy Gyula: A munkaerő vállalatok közötti elosztása egy megyében (Egy szabályozási kísérlet és tapasztalatai) ● Juhász Pál: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológiai tanulmányok) ● Anatole Kopp: Szovjet életmódkísérletek a húszas években ● Szvák Gyula: Marx és a középkori Oroszország ● Karl Marx: A XVIII. századi titkos diplomácia története

Tallár Ferenc: Értékválság és prózaforma ● Szegő Andrea: Gazdaság és politika – érdek és struktúra ● Antal László: Koncepciózus vádirat bizonyítás nélkül (Hozzászólás Szegő Andrea tanulmányához) ● Mesterházi Miklós: Ernst Blochról ● Ernst Bloch: Tanulmányok a Jób könyvéről ● Erős Ferenc: Wilhelm Reich ● Wilhelm Reich: Válogatott írások

1983/4–1984/1.

Ancsel Éva: A történelmi hallgatagságról ● Tordai Zádor: Messianizmus, baloldaliság, zsidóság ● Karádi Éva: Fogarasi Béla – értelmiségi életpálya a XX. században ● Darvas Péter: Oktatás és tervgazdálkodás (1949–1953) ● Bruszt László: Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporatizmus elméletek ● Lengyel László: Korporatív vállalat korporatív államban. Az olasz korporatív irányítás ● Papp Zsolt: A „jóléti állam" problémái – szociológiai nézőpontból ● Az állami termelési módról (Interjú Szelényi Ivánnal) ● Hegedűs József–Tosics Iván: Lakásreform a nyolcvanas években ● Pető Iván–Szakács Sándor: A gazdasági intézményrendszer átalakítása 1948–49-ben ● Szilágyi Ákos: Bengt Jangfeldt tanulmánya elé ● Bengt Jangfeldt: Adalékok V. V. Majakovszkij és L. J. Brik szerelmének történetéhez

1984/2–3.

Balogh Zoltán: Egy marxista öltözködésszociológia vázlata ● Nyiri Kristóf: Az osztrák emberkép (Konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig) ● Hanák Péter: 1898 (A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában) ● Halász Gábor: Az oktatáspolitika szerkezete a hatvanas–hetvenes években ● Rév István: Kaktusz-sziget (Egy pedagógiai kísérlet) ● Lengyel György: A jobboldali gazdaságideológiák magyar formaváltozatáról ● Závada Pál: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949–1953) ● Szabó Károly–Virágh László: A begyűjtés „klasszikus" formája Magyarországon (1950–53) ● Juhász Pál–Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években ● Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben ● Soós Károly Attila: Béralku és „sérelmi politika" (Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához) ● Nyers Rezső: Péter György, a kommunista és a reformer ● Péter György mű-

1982/2–3.

Balogh Zoltán: Utópia és sci-fi ● *Szelényi Iván: Az állam viszonylagos autonómiája vagy az állami termelőmód* ● *Szvák Gyula: A cári autokrácia történelmi társadalmi alapjai* ● *Tallár Ferenc: Az orosz történelmi fejlődés sajátossága, a 30-as évek* ● *Miklós Tamás: Luxemburg oroszlánkörmei (Egy 1918-as cikk hátteréhez)* ● *Miszlivetz Ferenc: Paul Levi. Kiútkeresés a német munkásmozgalomban 1918–21* ● *Kronstein Gábor: Szülőpolitika, szülői érdekérvényesítés* ● *Havas Gábor: A kulturális hátrányos helyzetről* ● *Csákó Mihály–Liskó Ilona: A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói* ● *Bauer Tamás: A kelet-európai tervgazdálkodás politökonómiai értelmezéséhez* ● *Réti Tamás: A csehszlovák tervgazdaság kialakulása 1945–1953* ● *Kovács János Mátyás: Az elfelejtett konszenzus (A Preobrazsenszkij–Buharin vita újraértékeléséhez)* ● *Egy régi vita az „új gazdaságról" (Válogatás E. Preobrazsenszkij–N. Buharin írásaiból)* ● *Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme* ● *Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme* ● *Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés*

1982/4–1983/1.

Hankiss Elemér: Kényszerpályán? ● *Szabó Miklós: Szabó Dezső a politikai gondolkodó* ● *Szilágyi Ákos: Aufklérizmus és terror* ● *Radnóti Sándor: Néma játék (Spiró György: Az Ikszek)* ● *Mészáros József–Templom Katalin–Vajda Júlia: Determinált viselkedéstípusok a bölcsészkaron* ● *Kardos László: Orvostanhallgatók és a KISZ* ● *Győri Péter: Budapesti városrészek társadalma* ● *Makkai László: Uradalom és parasztgazdaság a feudális Európában* ● *Komló László: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk* ● *Donáth Ferenc: Tulajdon és hatékonyság* ● *Juhász Pál: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek* ● *Magyar Bálint: A szövetkezetek és az állami szektor a lengyel mezőgazdaságban* ● *Max Weber: A szocializmusról* ● *Litván György–Varga János: Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből* ● *Jászi Oszkár: Levelek*

1983/2–3.

Madarász Aladár: Sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához ●

veinek bibliográfiája ● Péter György: A népgazdaság központi, tervszerű irányításáról

1984/4–1985/1.

Szilágyi Ákos: 1984-en innen és túl ● Hajdú Tibor: 1918–19. Két forradalom utóélete ● Szabó Miklós: Magyar nemzettudat problémák a huszadik század második felében ● Bán Zoltán–Szemere Anna: Állami Áruház (Operett az 50-es években) ● Nagy Mária: Ki építhet tantermeket? Helyi törekvések és oktatásfejlesztés ● Szalai Júlia: A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar ● Ferge Zsuzsa: A szociálpolitikai fejlesztés kérdései ● Győri Péter: A szociálpolitikai irányítás szervezeti rendszerének reformjáról ● Tellér Gyula: Ómechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek ● Berényi Gábor: Eduard Bernstein és a modern kapitalizmus ● Egy liberális szocialista (Eduard Bernstein írásai elé) ● Eduard Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai (részletek) ● Eduard Bernstein: Hogyan lehetséges tudományos szocializmus? (részletek)

1984/4–1985/1. szám melléklete

Tengelyi László: Autonómia és világrend (Kant az etika fundamentumáról)

1985/2–3.

Németh G. Béla: A budapesti Tudományegyetem 250. évfordulójára ● Köbli József: Az elkanyarodás kihívása ● Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején ● Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben (Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban) ● Váradi László: Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért ● Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? (Magyar zsidó önmentési kísérletek a második világháború alatt) ● Erős Ferenc–Kovács András–Lévai Katain: „Ho-

gyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" (Interjúk) ● *Köves Erzsébet: Csaadajev és az orosz történelem* ● *Szilárd Léna: Jung előfutára? (Dosztojevszkij a bálványteremtésről)* ● *Hetényi Zsuzsa: Messianisztikus forradalomfelfogás a század eleji orosz irodalomban* ● *Hetényi Zsuzsa–Korompai Eszter: Iszaak Babel műveinek bibliográfiája* ● *Szabó Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai (Egy empirikus vizsgálat néhány tapasztalata)* ● *Saád József: Építészek az újjáépítés szolgálatában* ● *Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem szabályozásának társadalmi feltételeiről* ● *Körösényi András–Türei Sándor: Liberális hatások a „szocialista vállalkozás" elméletére (Beszélgetés Liska Tiborral)* ● *Nagy Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához* ● *Horváth Barna: Demokrácia és jog*

1985/4–1986/1.

Bacsó Béla: Rembrandt: A három kereszt (Egy rézkarc változatairól) ● *Tallár Ferenc: Levelek Okudzsaváról* ● *Tengelyi László: Descartes és Kant a bűn eredetéről* ● *Miklós Tamás: Paul Feyerabendről* ● *Paul Feyerabend: Tézisek az anarchizmusról* ● *Paul Feyerabend: A relativizmus elemei* ● *Zürichi beszélgetés Paul Feyerabenddel* ● *Miklós Tamás: Fekete-e az ördög?* ● *Nyiri Kristóf: Hagyomány és gyakorlati tudás* ● *Komoróczy Géza: Nabu-zuqup-kéna, Adad-sum uszur, Már-Istar (Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában)* ● *Pőcze Gábor–Révész Sándor–Varga Viktor: Tancsapda* ● *Szapor Judit: Egy szabad egyetemért (A Társadalomtudományok Szabad Iskolája)* ● *Gombár Csaba: Jövőképek – képek az ország jövőjéről* ● *Lengyel László: Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében (Gombár Csaba írásához)* ● *Szabó Máté: Új társadalmi mozgalmak – a társadalmi mozgalmak új típusai?* ● *Sólyom László: A társadalom részvétele a környezetvédelemben* ● *Neumann László: A munkaszervezeti megújulás lehetőségei a vállalati gazdasági munkaközösségekben* ● *Csanádi Mária: Beépülési törekvések – szelektív „befogadás" (Vállalati esélyek és a döntési mechanizmus)* ● *Rácz Margit: A vállalatok részvétele a KGST-n belüli együttműködésben* ● *Mohácsi Kálmán: Az agrárexport dilemmái*

1985/4–1986/1. szám melléklete:

Szilágyi Ákos–Kovács András Bálint: Tarkovszkij, az orosz film Stalkere

1986/2–3.

Bacsó Béla: A hermeneutikai hagyomány és a hermeneutikai kérdésfeltevés aktualitása (Karl Rudolf Bultmannról) ● *Karl Rudolf Bultmann: A hermeneutika problémája* ● *Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes: A nyilvánosság belső korlátai (Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből)* ● *Manchin Róbert–Szelényi Iván: Szociálpolitika az államszocializmusban (Piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban)* ● *Ferge Zsuzsa: Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához* ● *Hegedűs József: Állam és piac a lakáspolitikában* ● *Tosics Iván: A magánkézbe adott lakásépítés Nyugaton és Magyarországon* ● *Laczkó Mihály: Kossuth zempléni válsága* ● *Gerő András: Mamelukok és zoltánok (Népképviselők a Monarchia Magyarországán)* ● *Lengyel György: A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében* ● *Standeisky Éva: Kassák Lajos és Szabó Dezső (Egy kapcsolat története)* ● *Miklós Tamás: A Szép Szóról (Fejtő Ferenc cikke elé)* ● *Fejtő Ferenc: A Szép Szóról a Medvetáncnak* ● *Varga János: A miskolci népítélet*

1986/4–1987/1.

Miklós Tamás: József Attila tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása ● *Antal Z. László: Beteg-utak (Az érszűkületes betegek ellátásának vizsgálata)* ● *Juhász Pál: Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről* ● *Kopátsy Sándor: Agrárpolitikánk történelmi mozgástere* ● *Hunya Gábor: Feszültségi pontok a román mezőgazdaság szervezeti és irányítási rendszerében* ● *Liskó Ilona: Kudarcok középfokon* ● *Fehér M. István: Ráció, racionalitás, racionalizmus: Lukács és a jelenkori filozófia* ● *Hegedűs B. András–Kozák Gyula–Szabóné Dér Ilona: Interjú Jánossy Ferenccel* ● *Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus megítélésének változásai*

1987/2.

Gerő András: Az ezredévi emlékmű ● *Sinkó Katalin: A millenniumi emlékmű, mint kultuszhely* ● *Halmai Gábor: Az országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében* ● *Révész Sándor: A KISZ XI. kongresszusának sajtója* ● *Bajomi Iván: Egy társadalmi vita anatómiája* ● *Mizsei Kálmán: Vázlat Lengyel-*

ország politikatörténetéhez 1943–1957 ● *Réti Tamás: Román szovjet integrációs formák 1944–1956 (A román tervgazdaság kialakulása)* ● *Csaba László: A szovjet gazdaság átépítése* ● *Körkérdés a posztmodernről* ● *Radnóti Sándor: Az embivalens műbírálat (Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba című könyvéről)* ● *Bozóki András–Sükösd Miklós: Agrárszocializmus és ideális anarchizmus (Schmitt Jenő Henrik és magyarországi hatása)* ● *Schmitt Jenő Henrik írásaiból* ● *Talált látványok (Ráth László fotóiból)*

1987/2. szám melléklete: Fordulat és reform

Fordulat és reform 1987. ● *Háttértanulmányok: I. A magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. II. Az infrastruktúra, a szolgáltatás és a reform. III. A gazdasági és a társadalmi reformok összefüggései. IV. Javaslat a nyilvánosság és a tömegkommunikáció reformjára* ● *Lengyel László: Adalékok a Fordulat és Reform történetéhez* ● *Bihari Mihály: Reform és demokrácia* ● *Vági Gábor: A tanácsi gazdálkodásról* ● *Juhász Pál: Gondolatok a gazdasági reform intézményi megalapozásáról* ● *Köves András: A KGST-együttműködés lehetőségei a szovjet reformok tükrében* ● *Lányi András: Hagyomány, szerep, azonosság (Kihez fordul a reform?)* ● *Szalai Júlia: Társadalmi válság és reformalternatívák*

1987/3–4.

Tallár Ferenc: Kultúra és modernizáció ● *Kontler László: A konzervativizmus útján (Politikaelmélet és politizálás Angliában a XVII. század második felében)* ● *Petőcz György: Bizonytalanság és harmónia (James Harrington Oceanaja és a liberális kihívás)* ● *Faragó Béla: Az alkotmányteremtés nehézségei* ● *Kerekes Zsuzsa: Válaszúton az Országgyűlés* ● *Kukorelli István: Változások az Országgyűlés összetételében az 1985-ös választások nyomán* ● *Halmai Gábor: Az egyesületek és az állam* ● *Rév István: A Nagy Hisztéria, avagy az önmagát beteljesítő jóslat* ● *Mizsei Kálmán: Vázlat Lengyelország politikatörténetéhez 1957–1987* ● *Inotai András: Irányzatok az európai KGST-országok ipari exportjának nemzetközi versenyképességében* ● *Pártos Gyula: A magyar híradástechnika dilemmái* ● *Rácz Margit: Az informatikai világpiac sajátosságai a nyolcvanas években* ● *Gyurgyák János–Litván György: Válogatás Jászi Oszkár és Polányi Károly levelezéséből*

1988/1.

Bacsó Béla: A művészet szemlélete és a művészettörténet (Az esztétikai tapasztalat rehabilitációja két kép példáján) ● *Vajda Mihály: A phűzisz fogalma, amely Heidegger „Lét és idő"-jéből még hiányzik* ● *Balassa Péter: Az ördögregény két huszadik századi változata (A „Doktor Faustus" és „A Mester és Margarita" példáján)* ● *Kiss Ilona: Szabadság és nyugalom (Etika és poétika „A Mester és Margaritá"-ban)* ● *Borisz M. Gaszparov: „A Mester és Margarita motívumszerkezetéről* ● *Sáska Géza: Felnőttoktatás a negyvenes és az ötvenes években* ● *Horváth Ágota: Elkülönítve (Szegregációs jelenségek a szociális otthonokban)* ● *Szabó Miklós: A legitimáció történeti alakváltozásai* ● *Bruszt László: A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái* ● *Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?* ● *Laki Mihály: A területi párt- és állami szervek szerepe a magyar ipar centralizálásában* ● *B. Molnár Béla: Vállalati szakítópróba (Demokratizálás és önállósodási törekvések)* ● *Böszörményi Géza–Gyarmathy Lívia: Beszélgetés Faludy Györggyel* ● *Fejős Zoltán: Harc a háború ellen és az új demokratikus Magyarországért (Szemelvények egy New York-i magyar hetilap cikkeiből)* ● *Válogatás a „Harc" 1944-45-ös cikkeiből*

Melléklet: Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről

Mészöly Miklós: Egyetemes magyar felelősségtudat ● *Tamás Gáspár Miklós: Liberalizmus és nacionalizmus* ● *Bibó István levele Szalai Pálhoz* ● *Molnár Gusztáv: Limes* ● *Ara Kovács Attila–Dávid György–Joó Rudolf–Kőszegi László–Nagy József–Tóth Károly Antal–Vásárhelyi Judit: Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről* ● *R. Süle Andrea: A Román Kommunista Párt nemzetiségi politikája a pártdokumentációk tükrében* ● *Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal első jelentése a Magyarországra települő külföldi állampolgárok munkába állását segítő tanácsi tevékenységről és a további munkalehetőségekről* ● *Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal második jelentése a román állampolgárok magyarországi elhelyezkedési tapasztalatairól* ● *Regényi Emil–Törzsök Erika: Romániai menekültek Magyarországon, 1988* ● *A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának munkaközössége: A magyar kisebbség Csehszlovákiában* ● *Fényi Tibor: A csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kronoló-*

giája 1944–1988 ● Arday Lajos: A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981) ● Für Lajos: A magyar tudományművelés Jugoszláviában ● Balla Gyula: Kárpátaljai magyarság 1918–1988

Melléklet: Demény Pál: „A Párt foglya voltam"

1988/2–3.

Némedi Dénes: A kritikai elmélet normatív bázisának problémája Habermasnál ● Felkai Gábor: Ideális beszédhelyzet és egyetemes kommunikációs közösség (Jürgen Habermas és Karl-Otto Apel diszkurzív felelősségetikája) ● Vajda Mihály: Felelőtlen vázlat Közép-Európáról: Nosztalgia vagy remény? ● Molnár Gusztáv: A feltámadt Leviatán ● Tordai Zádor: Birtoklás vagy emberséges élet ● Vásárhelyi Miklós: Az első meghiúsított reformkísérlet (Az 1953-as kormányprogram) ● Magyar Bálint: 1956 és a magyar falu ● Bibó István: Magyarország helyzete és a világhelyzet (Emlékirat) ● Kis János: Az 1956–57-es restauráció ● Molnár Gusztáv: Jordáky Lajos Naplója elé ● Jordáky Lajos Naplója (1956. március 11–1957. március 8.) ● E. Bártfai László: Ifj. Leopold Lajos írása elé ● Ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus

AZ ELTE ÉS AZ MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRATÁNAK MELLÉKLETE

Felelős kiadó: Poszler György

Szerkesztőbizottság

Fejtő Ferenc	
Bihari Mihály	
Palánkai Tibor	társelnökök
Ancsel Éva	
Hankiss Elemér	
Miklós Tamás	felelős szerkesztő

Szerkesztők

Bajomi Iván
Bruszt László
Magyar Bálint
Sasfi Csaba
Tallár Ferenc
Tengelyi László

Szerkesztőség: Budapest, V., Egyetem tér 1–3. 1053
Előfizetés a tőlünk igényelt csekken vagy egyébként az alábbi számlára való átutalással
MNB 218–98055
OTP 6017 ELTE-Medvetánc
OTP V., Deák Ferenc u. 7–9.

Egy év (négy szám) előfizetési díja postaköltséggel: 248 Ft

A folyóirat előállításának költségeihez hozzájárult az MTA-Soros alapítvány.
ISSN 0864–7437
ISBN 963 462 447 2

ÁRA: 98 Ft

Medvetánc

SZABÓ MIKLÓS: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986